

Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva: nove serije sveska XVII

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1936**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:372887>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-30**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

V J E S N I K

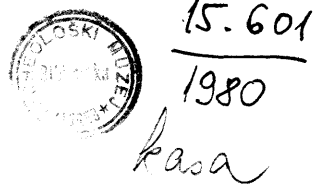
HRVATSKOGA ARHEOLOŠKOGA DRUŠTVA

ORGAN ARHEOLOŠKO-HISTORIJSKOGA
I PREHISTORIJSKOGA ODJELA
HRVATSKOGA NARODNOGA
MUZEJA U ZAGREBU

NOVE SERIJE SVESKA XVII 1936

UREDIO VIKTOR HOFFILLER

Pisci odgovaraju sami za sadržaj svojih članaka

Štampala

Zaklada Tiskare Narodnih Novina u Zagrebu

SADRŽAJ

VJESNIKA HRVATSKOG ARHEOLOŠKOG DRUŠTVA

Nove serije sveske XVII 1936

<i>BACH IVAN</i>	Antikni figuralni brončani predmeti Arh.-histor. muzeja u Zagrebu (tabla IX)	151
<i>BAUER ANTUN</i>	Rimska olovna plastika s osobitim obzirom na materijal pohranjen u Hrvatskom narodnom muzeju (table I—VIII)	1
<i>BREITENFELD FEDOR</i>	Pravni poslovi nekretninama u XII. i XIII. vijeku u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji	111
<i>BUNTAK FRANJO</i>	Župna crkva sv. Marije u Zagrebu	37
<i>FISKOVIĆ CVITO</i>	Najstariji kameni grbovi grada Splita	183
<i>SVOB DRŽISLAV</i>	Krivotvorine o Svetom Jurju Putaljskom	195
	Krnji ljetopis splitski	209

PRILOG

<i>VINSKI ZDENKO</i>	Glavni nosioci eurazijske nomadske umjetnosti	1
----------------------	---	---

INHALT DES VJESNIK DES KROATISCHEN ARHAEOLOGISCHEN VEREINES IN ZAGREB

Neue Folge XVII 1936

<i>BACH IVAN</i>	Antike figürliche Bronzegegenstände des Archaeologisch-Historischen Museums in Zagreb (Tafel IX)	151
<i>BAUER ANTUN</i>	Die römische Bleiplastik mit besonderer Berücksichtigung des im Kroatischen Nationalmuseum in Zagreb aufbewahrten Materials (Tafel I—VIII)	1
<i>BREITENFELD FEDOR</i>	Rechtsgeschäfte um Liegenschaften im 12. und 13. Jahrhundert in Dalmatien, Kroatien und Slawonien	111
<i>BUNTAK FRANJO</i>	Die Pfarrkirche zur Hl. Maria in Zagreb	37
<i>FISKOVIĆ CVITO</i>	Die ältesten steinernen Wappen der Stadt Split	183
<i>SVOB DRŽISLAV</i>	Auf Sankt Georg zu Putalj bezügliche Fälschungen	195
	Über die »Unvollständige spalatinische Chronik«	209

BEIBLATT

<i>VINSKI ZDENKO</i>	Die Hauptträger eurasiatischer Nomadenkunst	1
----------------------	---	---

RIMSKA OLOVNA PLASTIKA S OSOBITIM OBZIROM NA MATERIJAL POHRANJEN U HRVATSKOM NARODNOM MUZEJU

(TABLE I DO VIII)

Antikne olovne figure, većim dijelom slabo sačuvane, nisu u naučnom istraživanju gotovo uopće bile zapažene. Njima se nije posvećivala nikakova pažnja, ili tek površna. Olovo kao materijal koji se upotrebljavao kod starih naroda, istraživalo se tek sa tehničke strane, a njegova rijetka primjena u umjetnosti gotovo uopće nije bila zapažena.

Prvo je zapaženo mnoštvo malih olovnih figurica iz Menelaiona u Sparti, koje je donio Ross u »Archäologische Aufsätze« II. 1861 i označio ih kao votivne darove. Deset godina kasnije, 1871, donosi Friederichs u djelu »Berlins antike Bildwerke II.« (Geräthe und Bronzen in alten Museum) olovne predmete, koje je tada posjedovao muzej u Berlinu. On ih sve meće pod dječje igračke, ali odmah naglašuje, da moguće pripadaju i drugamo, da su možda bili i votivni darovi¹). Stephani donosi nešto kasnije par figura iz Olbije na sjevernoj obali Crnog mora, ali bez većeg komentara²).

Hofmann, opisujući opširno uporabu olova kod starih naroda, spominje nuzgredno i uporabu olova kod izradbe figura i uopće uporabu u umjetnosti³). Sa samim se figurama nitko nije pozabavio. Tek Mayer u djelu Gurina im Obergailthal (Kärnthen) — opisujući nalaze iz kositra i olova uspoređuje ih

¹) Friederichs, *Geräthe und Bronzen im Alten Museum* (Berlins Antike Bildwerke II. — Düsseldorf 1871). Str. 371 Kinderspielzeug (?) aus Blei. Pod ovom rubrikom donosi više predmeta za koje pretpostavlja mogućnost da pripadaju drugamo. »Moguće da su ove male olovne stvari služile samo za dječje grobove i da nisu bile za nikakvu stvarnu uporabu. Možda su bile i votivni darovi (kako vidimo u Menelaionu).«

Upućuje na br. 1792 (str. 372) radi analogije u sadašnje doba s dječjim igračkama. To je jedan dugoljasti ormarić u kojem je bilo: mali jelen, mala lijepo izrađena zdjelica u obliku školjke, jedna mala čudna posudica, za koju se ne zna, čemu je služila. I napokon jedna mala figura, na ramenima oštećena, u kojoj se po odijelu i naborima

može poznati kočijaš iz rimskoga cirkusa. Poklopac ormarića je u fragmentima.

»Ovaj ormarić potječe sigurno iz jednog dječjeg groba i sadrži igračke umrlog dječčaka.« Kupljeno u Italiji 1841. preko prof. Gerharda.

²) Comptes, rend. de la Comm. imp. arch. p. l'année 1874, St. Petersb. 1877 str. 32, Atlas tab. I. fig. 11—24.

³) Hofmann, *Das Blei bei den Völkern des Alterthums*, Berlin 1885 (Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge — R. Virchow, Fr. Holkendorf, Ser. XX sv. 472) str. 17 i d. — Nuzgredno spominje male figure, koje su bile ili dječje igračke ili votivne figure, zatim male posudice s dekorativnom izradbom i utege s izrađenim znakovima.

sa svim do onda publiciranim i njemu poznatim sličnim nalazima⁴⁾. Opširno se pozabavio i figurama iz Klagenfurta, koje datira u 2—3 vijek po Kr. kao lokalni produkt, dok Furtwängler datira figure iz Gurine u 1—2 vijek po Kr. kao posao grčko-italskog stila⁵⁾.

Godine 1884, zatim 1887/8 donosi Hansen u *Jahrbuch der Zentralkommission* opširne izvještaje o nalazima Frögg i o olovnim figuricama, koje su kasnije privukle veću pažnju, ali su većinom bile krivo tretirane.

Treu u izvještaju o novim nabavkama muzeja u Drezdenu⁶⁾ donosi jednaest predmeta iz kositra i olova, od kojih je osam figuralnih, većim dijelom iz Rima. Kasniji izvještaji o iskapanjima donose pojedinačne nalaze olovnih figura, koje su svagdje tek nuzgredno spomenute⁷⁾.

Katalog muzeja Louvre donosi među ostalim predmetima iz olova, i četiri figure različite provenience⁸⁾. Kasnije donosi Mercklin u jednom izvještaju o muzeju u Hamburgu uz druge predmete iz olova i dvije figure, Dijanu i Minervu⁹⁾. I napokon Saria u prilično iscrpnom članku obrađuje olovnu figuru barbara iz Kostolca¹⁰⁾.

Razmjerno malen broj ovih figura opravdava činjenicu, da se nitko nije njima pomnije pozabavio. Razlog da se olovo ovako rijetko upotrebljavalo u umjetnosti, jest u nepostojanosti samog materijala kao takovog, koji brzo oksidira i jednostavno se pretvara u prah. Radi toga nam je sigurno najveći dio tih figura propao i nije uopće došao do nas. Zatim mekoća i trošnost, koja ima sve mane i vrline voska ili gline, koje onemogućuju materijal za primjenu kod velikih djela. Osim toga i nelijepa boja, koja sa svojim plavosivim nijansama i zagasitim mrtvim sjajem, koji se brzo presvuče tankim slojem oksida, nikako nije bila privlačiva za uporabu u umjetnosti, a »mogla je zadovoljiti samo vjernike, u kojih je bilo malo osjećaja za čar boje«¹¹⁾.

U rijetkim slučajevima kad se olovo upotrebljavalo u umjetnosti, u figuralnom prikazivanju i dekorativnoj umjetnosti, igra ono svagdje jednu pod-

⁴⁾ Autor je našao u Ober-Gurina jedan komad olova, koje je bilo s jedne strane ravno, a s druge konveksno. »Nije isključeno, da je ovo samo komad surovog materijala bez forme« (str. 49). Iz kositra su nađene tri šuplje figure. Izradene su iz »čistog kositra bez primjese srebra, ali sa 2% željezne nečistoće« (str. 50).

⁵⁾ Meyer, *Gurina* str. 50, Furtwängler ih općenito meće između 2 vijeka pr. Kr. do 2 vijeka po Kr. »Dr. Undset hält diese Zinnfiguren für zweifellos locale Erzeugnisse, ohne bestimmen zu können, wann sie hier in Kärnthen reproduziert seien. Dr. Dressel dagegen glaubt sie, wie die fast gleichen römischen Bleifiguren dem zweiten bis dritten Jahrhundert n. Chr. zugeschrieben zu können.« (Gurina str. 51).

⁶⁾ *Archäologischer Anzeiger* 1889 str. 173, *Erwerbungen der Antikensammlungen in Deutschland III*. Dresden.

⁷⁾ *Jbch. d. Zentr. Kom.* 1904 str. 164 (Beč); Isto, str. 205 (Ptuj); *Arch. Anz.* 1905, str. 65 (Olbia na sjevernoj obali Crnog Mora); *Jbch. für Altertumskunde* II. 1908 str. 35.

⁸⁾ A. de Ridder, *Les bronzes antiques du Louvre*, Paris 1915.

⁹⁾ *Arch. Anz.* 1928 str. 462 — Mercklin, *Antiken im Hamburgischen Museum für Kunst und Gewerbe*. Blei, str. 464, sl. 174, Dijana i Minerva.

¹⁰⁾ *Germania* XIII. (1929) str. 26 — Saria, *Barbarenfigürchen aus Kostolac* (Viminacium).

¹¹⁾ Picard, *Manuel d'archéologie grecque* I. str. 173.

ređenu ulogu kao predmet umjetnog obrta, i u strogoj umjetnosti znaće tek toliko koliko i većina malih figurica iz pečene gline.

Olovo u leguri sa srebrom upotrebljavalo se i za ljepše figure. No ove se stilski potpuno odvajaju od svih figura rađenih samo u kositru ili olovu bez primjese kojeg plemenitog metala. Jedna od najljepših figura rađenih u ovoj leguri je jedna figura jelena iz Mykene¹²⁾.

Najstarija uporaba olova u figuralnom prikazivanju pokazuje nam se još u prehistoriji. Figura ženskog božanstva iz Troje¹³⁾ i rijetki predmeti iz Mykene¹⁴⁾, zatim bogati nalazi olovnih predmeta iz Frögg-Veldena i Rossegga pokazuju nam vrlo zanimljive primjere. Naročito su ovi posljednji važni za procuđavanje svrhe, za koju su ove figure služile.

Frögg-Velden¹⁵⁾ i Rossegg¹⁶⁾ su nalazišta u neposrednoj blizini jedno do drugog i pripadaju u jedno te isto doba. Datirano je u hallstattski period, u vrijeme oko 1000 god. pr. Kr.¹⁷⁾

Zanimljive su olovne figure golih muškaraca sa zavnutim nogama, koje često i sasma manjkaju. Sve su većinom pogrešno i manjkavo lijevane s istaknuto modeliranim penisom. Veličina čitavih figura je prosječno 62 mm. Ukupno ih je nađeno oko 80 kom.

Osim gore spomenutih golih muških figura u nalazu Frögg-Rossegg najviše je nađeno malih figura jahača¹⁸⁾. Oko 60 komada. Svi su lijevani iz jednog te istog jednostavnog kalupa. Većinom su svi manjkavo i površno lijevani i samo rijetki komadi su čitavi i potpuni. Točno lijevani i čitavi komadi su od nozdrva do kraja repa dugački 65 i visoki 37 mm.

U istom nalazištu, u jednakom broju kao i prijašnji, nađene su i interesantne ukrasne pločice, kakav tip do sada još nigdje nije nađen¹⁹⁾. Sastoje se od dva spiralna kruga na koje se nastavlja pravokutna rešetka. Ove su mnogo pomnije i potpunije lijevane nego spomenute figure muškaraca i jahača. Svi ovi spomenuti predmeti iz nalaza Frögg-Rossegg nađeni su u grobovima i to većinom kao aplikacije na zemljane urne na kojima su bili pričvršćeni oko gornjeg ruba²⁰⁾.

¹²⁾ Schliemann, *Mykenae*, str. 296, fig. 376.

¹³⁾ Picard, *Manuel d'arch. gr.* str. 120, fig. 35.

¹⁴⁾ Schliemann, *Ilios* str. 380, fig. 226, Perrot-Chipiez VI. str. 759, sl. 355.

¹⁵⁾ K. Hansen, *Funde zu Frögg-Velden*, *Mitth. d. Zentr. Kom.* 1884, p. LXIII. fig. 4—6, 16. — Hansen, *Das Gräberfeld im Frögg im Jahre 1877*; Isto, 1888, str. 81. — Kanitz, *Mitth. d. Antropol. Ges. Wien* 1884, str. 144, b. tab. III. — Egger, *Führer durch die Antikensammlung des Landesmuseum in Klagenfurt*, str. 87.

¹⁶⁾ Ebert, *Reallex. d. Vorgesch.* XI, 156, tab. 32a. — Rossegg (Kärnten); Hansen, *Mitth. d. Zentr. Kom.* 1886, LXXVI.—LXXX.

¹⁷⁾ Ebert, *Reallex.* XI, str. 156, »...nađeno je 1882 groblje iz hallstattskog perioda, datirano cca. 1000 god. pr. Kr...«

¹⁸⁾ Ebert, *Reallex.* XI. tab. 32 (5, 6); *Mitth. d. Zentr. Kom.* 1884, p. LXIII. fig. 4—6, 16; Hoernes-Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa.* 519, fig. 1, 2; Egger, *Führer* str. 88 i d.

¹⁹⁾ Isto.

²⁰⁾ Egger, *Führer* 87; Hoernes-Menghin, *Urgeschichte* 519; Ebert, *Reallex.* II. 26 (Blei).

Iz istog nalaza imamo interesantna kola s dvanaest plastično izrađenih životinja s velikim ušima, koji bi doduše mogli biti i rogovci. Teško je reći, da li je bila namjera prikazati konje ili volove. Kola su veoma precizno izrađena, sa četiri točka, rudom, i do najmanjih sitnica²¹). Nađeno je još više primjeraka većinom manjkavo i površno lijevanih ptica i aplika, koje su vjerojatno služile u istu svrhu kao i naprijed spomenute figure.

Još Hofmann u spomenutom djelu upozoruje, da male figure konjanika, koje su stariji arheolozi držali za dječje igračke, vjerojatnije da su votivni predmeti²²). Već nas samo mnoštvo tih figura upućuje na zaključak da nisu mogle nikako biti položene u grobove kao dječje igračke. U tom bi se slučaju našle te figure u nekoliko grobova, pojedinačno ili samo u par primjeraka, ali ne u gotovo svima, i u tolikom broju²³). Isto tako je i teško pojmljivo, da bi ove figure bile samo kao puke aplikacije zemljanih posuda bez ikakva dubljeg značenja. Vjerojatnije je, da su ove imale neko kultno značenje i da su bile lijevane izričito za akt pokopa²⁴). Na to nas upućuje i činjenica, da su u glavnom zastupana svagdje tri oblika, koja su doduše većinom manjkavo lijevana. Ali i ovo bi bilo sasvim shvatljivo, ako uzmemo u obzir, da su figure rađene samo zato, da budu pokopane zajedno s pokojnikom, i u brzini se nije pazilo, da li će uspjeti ili neće.

Th. Hampe u djelu »Der Zinnsoldat« uzima figure iz nalaza Frögg-Rossegg kao izlaznu točku i kao najstarije preteče današnjih malih olovnih i kositrenih figura vojnika, koje se izrađuju kao dječje igračke²⁵). Dokaz za to držim da mu je jedino materijal iz kojeg su te figure rađene. Što više, ne obazire se niti na formu. On ne uzima njemu poznate starije figure primitivno rađenih ratnika sa Sardinije i Italije, koji su rađeni u bronzi, a datirani u 2 i 1 tisućljeću pr. Kr. sigurno samo zato, što nisu iz olova ili kositra, premda bi te figure, sudeći po formi, mogle prije odgovarati kao preteče današnjih dječjih vojnika, nego figure iz nalaza Frögg-Rossegg. Na slične figure iz pečene gline, koje imamo u velikom broju po različnim muzejima²⁶), a koje su i označene kao dječje igračke, nije se uopće obazirao. Hampe je tu načinio radikalnu pogrešku. On je pošao od pretpostavke da je kositar odnosno olovo kao materijal za izradbu već sam po sebi uvjet za ovu vrstu figura, a oblik figure je za njega od sekundarne važnosti. Na mjesto gdje i kako su te figure nađene, nije se uopće osvrtao.

Srodnog tipa je i mnoštvo malih, grčkih, bez sumnje votivnih figura, koje su nađene na podnožju Menelaiona i u svetištu Artemis-Orthia u Sparti²⁷).

²¹) Egger, *Führer* 88, sl. 64; *Mitth. d. Antropolog. Ges. in Wien*, 1884, str. 144, Tab. III.

²²) Navedeno djelo, str. 18.

²³) Nije vjerojatno niti da bi ova miniaturna kola iz olova, koja su nađena samo u jednom primjerku, mogla služiti kao dječja igračka. To više, što je ovo jedan od najljepših umjetničkih proizvoda toga pe-

rioda, a osim toga znamo, da je konj ovdje štovan kao sveta životinja (Egger, *Führer*, str. 89), što bi donekle i figure konja označivalo kao sakralne, odnosno votivne darove.

²⁴) Hansen, *Mitth. d. Zentr. Kom.* 1883, str. 83.

²⁵) Theodor Hampe, *Der Zinnsoldat*, Berlin 1924, str. 23, 106.

²⁶) Klose-Silber, *Iuvavum*, str. 81 i dalje.

Prosječne su visine oko 40 mm, a prikazuju većinom Poseidona, Hermesa, ratnike s oklopom, štitom i kacigom, često s velikom krestom, gotovo redovito u profilu i u borbenom stavu. Zatim krilate Nike i mnoštvo različitih tipova, većinom obučenih muških i ženskih figura. Osim ovih imamo i prikaza životinja (konji, mazge, goveda, koze, ptice) i mnogo malih ornamentalnih aplika većinom geometrijskih formi. Broj ovih figurica iz Sparte premašuje 100.000 kom.

Slične gornjim nalazima imamo već spomenute figure, zapravo pločice, iz Olbije²⁸⁾, na sjevernoj obali Crnog mora. Rađene su sasvim plošno sa shematskom modelacijom, dok stražnja strana kod većine figura nije uopće izrađena. Vjerojatno su služile u slične svrhe kao i naprijed spomenute.

Stephani nam donosi jednu bigu s konjima u trku na desno sa nejasno modeliranim kočijašem, dva ratnika u borbenom stavu jedan prema drugome sa štitom i mačem. Jedan konjanik na lijevo, manjka glava i konju i jahaču, 2 dvostrane sjekire i 8 ornamentalno izrađenih volovskih glava en face.

Ove su figurice popularna ex-vota, koja su služila kao jeftina zamjena za skuplje brončane ili koštane figurice. Mnoge neuspjelo imitiraju zlatarske radove²⁹⁾.

Slične u tehnici izradbe imamo više olovnih figura, zapravo pločica iz rimskog doba. Ove su modelirane samo s jedne strane, dok je druga sasvim glatka bez ikakve modelacije. Sačuvan nam je jedan kalup za ovu vrstu figura, nepoznate provenijense, koji je iz zbirke Berthold Willner sada u muzeju u Toplicama³⁰⁾. Kalup je iz kamena s udubljenom formom, u koju je lijevano olovo. Na donjem rubu su dovodni kanali kroz koje je rastaljeno olovo lijevano u kalup, koji je s gornje strane bio pokriven drugom ravnom kamenom pločom na kojoj, sudeći prema drugim figurama istog stila, nije bilo nikakve modelacije.

Kalup je kamena ploča veličine 10×8×25 cm. Prikazuje pročelje hrama sa spiralno kaneliranim kolumnama na visokom stereobatu, s oštrim visokim zabatom, arhitravom i timpanonom. U interkolumniju stoji na naročitoj bazi Silvanus, glavom okrenut na lijevo. (Moja oznaka »desno« i »lijevo« odnosi se na otisak, a ne na kalup.) U kosi ima vrpču, obučen je u kratki opasani hiton i visoke čizme. U ispruženoj desnoj ruci drži svoj vrtlarski nož, a u lijevoj

²⁷⁾ Ross, *Arch. Aufsätze* II. str. 341. Atlas tab. 1—9; Tod-Wace, *Catalog of the Sparta Museum* (Oxford 1906); I. S. B. Wace, kod R. M. Dawkins, *Artemis-Orthia*, 1929, p. 249—484, pl. IX. 179; Picard, *Manuel d'archéologie grecque* str. 172, i d. sl. 45; Picard, *Les origines du Polithéisme Hellénique* II. 72. t. X. — Prve je otkrio Ross u Mene-laionu već 1833 i 1841, a zatim Kastriotis na istom mjestu 1889 i 1900. Našlo ih se i u Amyclaeonu i u drugim svetištima Šparte, pa i u Heraionu u Argosu, u Bassama (Bassae), u Phlontu. Mnoštvo ovih figura

nalazi se po raznim muzejima i privatnim zbirkama. Lijep broj figura je u Münchenu u Mus. für die antike Kleinkunst. Sve ove većim dijelom još nisu publicirane.

²⁸⁾ Vidi bilješku 2.

²⁹⁾ Picard, *Manuel* str. 172 i d.

³⁰⁾ Kubitschek, *Eine Gussform des Teplitzer Museums* (Jbch. für Alterthums-kunde VI. 1912, str. 101). Slika sadrenog odljeva u naravnoj veličini nalazi se u istom članku (str. 101).

³¹⁾ Lijevo od ove figure na istom kalupu nalazi se još i malo okruglo ogledalo s pro-

cvijet pinije i ogrtač, koji visi preko ruke. Lijevo do nogu je pas, koji gleda gore³¹).

Ovo je vjerojatno votivna pločica slična votivnim pločicama istog stila s jednim ili više božanstava u hramu kakovih se našlo više primjera u Carnuntumu, Brigetiu i drugim mjestima.

Najpotpunije sačuvana od gore spomenutih olovnih pločica je ona u muzeju u Beču, a nađena je u Brigeciju³²). Između dvije kanelirane kolumne, na koje se nastavlja luk, stoji ženska figura, vjerojatno Venera, kojoj je donji dio tijela pokrit ogrtačem. Lijevom rukom drži uspravno stojeću granu. Što drži u desnoj, ne može se reći sa sigurnošću. Isto tako nije jasno ni što ima na glavi. Na kompozitskim kapitelima stoji luk, koji se na gornjem vrhu, sudeći prema ostacima, vjerojatno završava akroterijem. Plastično je izrađena samo prednja strana pločice. Stražnja je strana potpuno glatka. Na donjoj se strani završava olovnim nastavkom u koji je umetnut profilirani držak iz slonove kosti s urezanim krugovima.

Istog stila imamo još dvije pločice iz Brigetia³³). Hramić sa ženskim božanstvom u dugom opasanom hitonu. Obje su ruke pružene van lijevo i desno i drže po jednu granu, koja unutar hrama dosiže do arhitrava. Mjesto zabata ovdje je arhivolt, koji stoji na arhitravu, a završava akroterijem. Na jednoj je pločici arhitrav prekinut i prelazi u arhivolt, a figura dosiže do vrha arhivolta, dok na drugima dosiže samo do arhitrava.

U muzeju u Pešti nalazi se slična pločica, vanredno lijepo i izrazito modelirana s prikazom Venere u hramu³⁴). Glavom dosiže do luka. Gornji dio tijela je gol, a donji ogrnut plaštem. Desna ruka savijena je prema gore, no nije jasno što bi imala da radi s ovom rukom. Lijeva je puštena dolje i poduprta na jedan stup, koji je, do visine kukova, modeliran s tri okomite paralelne linije. Luk je modeliran slično kao kod pločice u Beču. Na spiralno kaneliranim kolumnama, nad kojima se ne razabiru kapiteli, ali po izbočinama na rubu daju se naslutiti, stoji luk ukrašen po sredini nizom točaka. Vrh je bio ukrašen akroterijem. Na donjem je rubu ostatak rupe u koju se je umetao držak.

Imamo još jedan fragmenat potpuno analogne pločice, kojoj manjka desna strana luka s kolumnom i postament ispod lijeve ruke. Figura je deformirana, ali čitava. Nađena u Kanaszdomb-u kod Szombathely-a, u zbirci Karpati Kelemen³⁵).

Dvije pločice nepoznate provenijencije istog tipa s figurom Venere u hramu nalaze se u muzeju u Bruxellesu³⁶).

filiranim rubom i dugačkim drškom. — Slični ovom su i dvostrani kalupi iz Este za male figurice i applike, koji odgovaraju istoj tehnici lijevanja. Vide se i rupe, kroz koje su oba dijela kalupa bila svezana (Notizie degli scavi 1901, str. 223, sl. str. 225.

³²) Inv. br. 2781; Kubitschek, *Jbch. d. Zentr. Kom.* 1904, str. 171, sl. 125.

³³) Kubitschek, *isto*, str. 175, sl. 216, 127.

³⁴) *Archaeologiai Értésítő* XIII. 1895, str. 449. Nađena u Ó-Szöny-u.

³⁵) *Archaeologiai Értésítő* XVIII. 1898, str. 153.

³⁶) *Catalogue du Musée de Kavenstein, Bruxelles*. Inv. 1490, 1491; Hofmann, *Ung. Rev.* II. 1882, str. 385.

Jednu varijantu toga tipa pokazuje nam olovna figurica Venere s Erosom u jednoj niši³⁷). Na spiralno (gotovo vodoravno) kaneliranim kolumnama stoje korintski kapiteli, ali vrlo kasnog tipa. Gore je zabat s akroterijem čudnog oblika. Među kolumnama je niša u kojoj je figura Venere u pozi Venere Medici. Dolje do lijeve noge je mali Eros, koji siže do koljena i prilično je nejasno modeliran. U desnoj ruci drži pateru, koju je digao visoko gore.

Drugu varijantu toga tipa, koja se mnogo češće pojavljuje, pokazuju nam slične pločice iz Beča³⁸) i Carnuntuma³⁹). Sve su ove s tri ženske figure u hramu s arhitravom iznad kojeg se diže interesantna konstrukcija timpanona, koji je u obliku jednostavnog ili dvostrukog arhivolta ili češće jednostavnog ili dvostruki šiljati timpanon, obično sa rebrastom konstrukcijom, koja je došla možda od oponašanja drvene konstrukcije krova⁴⁰). Prof. Kubitschek ovo doduše pobija⁴¹), ali se meni ova teza ipak čini vjerojatnom, jer na drugi način ne možemo protumačiti, zašto je konstrukcija zabata na ovim pločicama tako istaknuta. Što više, držim, da se time baš htjela naglasiti karakteristika da se božanstva nalaze u hramu. Figure su odjevene u dugi ili kratki opasani hiton i dosižu do arhitrava. Na ni jednom primjerku nije jasno, da li se drže za ruke ili su pružili ruke van.

Na ovim pločicama s tri figure ne primjećuje se nigdje tragova nastavka u koji bi bio umetnut držak ili slično, kao što je na pločicama s jednom figurom.

Sve su ove pločice nesumnjivo votivni darovi od kojih su posljednje namijenjene na Matres Triviae i Quadriuae⁴²). Analognih primjera imamo i u keramici i na reljefima⁴³).

Tehnika izradbe kod svih ovih figura je jednaka. Modelirana je samo prednja strana i to u površnoj, često surovoj izradbi, a stražnja je glatka. Sve su pločice lijevane i na ni jednoj se ne primjećuju tragovi naknadne izradbe nožem ili čekićem.

Gotovo svi arheolozi, koji su se bavili ovim pločicama, upoređuju ih sa srebrnim hramićima Diane iz Efeza, koji su nam poznati iz apostolske historije⁴⁴. Oni su se prodavali i kao uspomene na pohod u svetište, a ne samo kao votivni darovi. Slične svrhe bi vjerojatno imale i ove olovne pločice. Ovom doduše protuslovi činjenica, da su pločice većinom nađene u većem broju na okupu i baš u svetištima, što ih nesumnjivo označuje kao votivne darove, no ne isključuje mogućnost da su služile i upotrebljavane u obje svrhe. Na ovo nas upućuje konstrukcija zabata, koja bi vjerojatno imala biti vjerna kopija kojeg hrama u kojem su dotična božanstva stajala.

³⁷) *Archaeologiai Értésítő* XVIII. 1898, str. 153.

³⁸) Kenner, *Römische Funde in Wien aus den Jahren 1901—1903*, *Jbch. d. Zentr. Kom.* 1904, str. 164, fig. 123.

³⁹) Kubitschek, *Bilderatlas der carnuntinischen Altertümer*, fig. 43, 44, *Mitth. d. Antropol. Ges. Wien* 1894, str. 247, fig. 281—286.

⁴⁰) Dell, *Architektonisches auf den Reliefs der Matres aus Carnuntum*, *Mitth. d. Antropol. Ges. Wien* 1894, str. 251; Meringer, *Isto* str. 247.

⁴¹) *Jbch. d. Zentr. Kom.* 1904, str. 176.

⁴²) *Mitth. d. Antropol. Ges. Wien* 1894, str. 249.

⁴³) *Isto* str. 247.

⁴⁴) c. XIX. v. 23 i d.

U bronci imamo dva slična primjera, gdje su prikazana božanstva (sa simbolima) među kolumnama na kojima je luk⁴⁵). Češće nalazimo ovake primjere i iz pečene gline⁴⁶), od kojih je najljepši primjer u muz. de Sain-Germain en Laye⁴⁷), koji napadno slični spomenutoj figurici Venere s Erosom u niši iz Pešte. To je gola figura Venere u niši. Desnom rukom drži kosu kod vrata, a lijeva, koja je puštena dolje, vjerojatno drži plašt, koji visi do zemlje⁴⁸). Hramić je prikazan slično kao onaj na kalupu sa Silvanom u sredini. Na dva pilastra s korintskim kapitelima stoji arhitrav, na kojem je timpanon s akroterijem i zupčastim gornjim rubom. U interkolumniju je niša, u kojoj stoji figura Venere.

Nesumnjivo je, da su sve ove figure s prikazom božanstava u hramu, isključivo votivni darovi, od kojih su spomenute olovne pločice možda darovi siromašnih, kojima su radi finoće materijala i izradbe drugi komadi bili preskupi i radi toga nepristupačni. No sudeći po dršku na olovnim pločicama s jednom figurom ove su vjerojatno bile upotrebljavane i kod kulta⁴⁹), jer za druge svrhe nije jasno čemu bi služio držak.

Nešto neobičnijeg stila imamo par surovo rađenih figura iz Šiska, za koje ne nalazimo analogija među drugim poznatim figurama iz olova. Ove su nađene u Kupi zajedno s većim brojem šupljih olovnih figura i vjerojatno su istodobne.

Mala surovo modelirana figura muškarca (sl. 1.). Forme tijela uopće nisu istaknute, osim napadno istaknutog penisa. Lice je najprimitivnije modelirano i naznačeno jednostavnim crtama. Vrat je jednostavnim urezom ispod brade odijeljen od glave. Ruke su nejednako duge, a noge prema tijelu prekratke. Nađena je u Sisku prigodom jaružanja Kupe u maju 1912. Težina 21.60 gr, vis. 50, šir. 26, deb. 9 mm.

Slična je druga, još primitivnije rađena figura (sl. 2.). Nije jasno, da li je prikazan muškarac ili žena. Čitava je figura potpuno plosnata, bez ikakve modelacije i čini se da je jednostavno izrezana iz olovne ploče. Ruke su pružene ravno van na strane i odmah ispod njih počinju noge. Šake i stopala označeni su zavnutim završecima nogu i ruku. Figura je nađena u Kupi i kupljena 1913. Tež. 41.90 gr, vis. 65, šir. 57, deb. 8 mm.

Ove dvije figure nijesu lijevane, kao što su sve ostale figure iz olova, nego su rukom rađene i rezane, što, obzirom na mekan i povodljiv materijal, nije teško. Za ove figure ne nalazimo analogija među drugim poznatim olovnim figurama.

⁴⁵) 1) Herakles s malim Telephosom i srnom; luk stoji na korintskim kolumnama; Froehner, *Mus. de France* tab. 26; Grean, *Katalog*, 347, tab. 8. — 2) Fortuna navodno dekoracija jedne lampice (?), nađena u Sidonu, Louvre, *Bull. d. Musée* I. 426; Reinach, *Rép. stat.* II. 264 (6).

⁴⁶) Kubitschek, *Jbch. d. Zentr. Kom.* 1904, str. 178.

⁴⁷) Inv. br. 28087; Reinach, *Catalogue illustré du Musée des Antiquités Nationales au château de Saint-Germain-en-Laye*, 1921, str. 131, sl. 64.

⁴⁸) Dvije figure potpuno analognog tipa, ali bez hramića, odnosno niše, nalaze se u muzeju u Salzburgu; Klose-Silber, *Iuvavum*, str. 76, sl. 38.

⁴⁹) Kubitschek, *Jbch. d. Zentr. Kom.* 1904, str. 171.

Iz jednog kalupa izliveno su dvije olovne figure, koje prikazuju ženski torzo u čudnoj formi (sl. 3.). Glava i noge manjkaju. Rukama se drži za prsa. Kukovi su isprugani vodoravnim brazdama i izbočenim točkama. Možda bi to trebalo da označuje da je taj dio tijela obrašten s kosom? Stražnja strana je potpuno neizrađena.

Potpunih analogija ne nalazimo, no slične figure upućuju nas na Sirene. Na bronзанom lampadariju iz Cortone⁵⁰⁾ nalazimo slične prikaze Sirene, koje se drže za grudi, a donji dio tijela im je obrastao ljuskama. U figuralnoj plastici nalazimo više varijanata tipa Sirene, koji se više ili manje odalečuje od našeg tipa i većinom se samo jednom rukom drže za grudi⁵¹⁾ Obje su figure nađene zajedno u Kupi i kupljene 1913. Tež. 69.30, 80.25 gr; vis. 51.5, 54; šir. 42, 41.5; deb. 12, 12.5 mm.

Iz rimskog doba, iz kojeg datira i naš nalaz iz Siska, imamo sačuvanih razmjerno mnogo malih olovnih, rjeđe kositrenih statueta prosječne visine 60—90 mm, koje se stilski potpuno odvajaju od svih naprijed spomenutih. Sve ove rađene su u tehnici, koja na svim figurama pokazuje jedne te iste karakteristike. Naprijed spomenute figure modelirane su, osim veoma rijetkih izuzetaka, samo s jedne strane i većinom surovo bez ikakih detalja i finoća u modelaciji nabora i formi. Dapače često uopće manjkavo lijevane. Na ovim statueta naprotiv vidimo potpuno dotjeranu tehniku. Modelirane su s prednje i stražnje strane, i detalji nabora na odjeći i formi tijela dolaze potpuno do izražaja. Figure su često potpune i bez ikakvih pogrešaka ili manjkavosti u lijevanju.

A T E N A.

Najljepši primjerci, koji nam ujedno i najčešće dolaze, jesu figure Atene. Iz Siska imamo četiri figure i jedan fragmenat, koji vjerojatno također pripada figuri Atene.

Atena s kacigom na glavi, na kojoj je kresta poprijeko postavljena (sl. 4.). Uspravno stoji, naslonjena na koplje, koje drži lijevom rukom visoko gore. Desna je ruka pružena van i manjka od polovine podlaktice. Iznad lakta su na obim rukama dvostruke narukvice. Desni je kuk nešto izbočen i težina tijela čini se da je na desnoj nozi. Na prsima je oklop, koji je sa stražnje strane ukrašen izbočenim točkama. Naprijed na sredini prsiju, prilično visoko, jest gorgoneion mladog tipa⁵²⁾. Ispod oklopa je hiton, koji je s prednje strane opasan nizom oštro izbočenih točaka, a sa strane se diže do ispod lijevog pazuha. Sa stražnje je strane pâs jednostavan i omeđen paralelnim rubovima. Ispod pâsa

⁵⁰⁾ Ducati, *L'arte classica*, str. 285, fig. 348.

⁵¹⁾ Reinach, *Rép. stat.* IV. 445 (7), nepublicirana Sirena sa ljuskastim bedrima, glava manjka, d. ruka na prsima, l. spuštena. — Slična, Reinach II. 702 (3), Winckelmann, *Mon. ined.* 46, Weicker, *Seelenvogel* fig. 91. Donji dio obrastao, noge kao u ptice, ruke

manjkaju. — Analogna ovoj, bedra obrasla ljuskama Reinach IV. 446 (1), Cavvadias 775, statua iz Dipilona, muz. u Ateni. Reinach II. 701 (6); V. 409 (2, 3), Lechat, *Sirènes* 1919, fig. 3, 4.

⁵²⁾ Pauly-Wissowa VIIz., 1650. — Gorgonicon u obliku koji je uobičajen na oklopima imperatorskih statua u rimsko carsko doba.

se puštaju nabori do kukova u oštro omeđenim usporednim linijama i potpuno se razlikuju od mekanih nabora hitona. Isto tako i nabori na ramenima, koji sižu do polovine nadlaktice. Hiton se spušta do zemlje. Nabori su naprijed oko lijeve noge shematski u polukrugovima prema gore jedan ispod drugog, što bi imalo da označuje, da je lijeva noga izbočena. Oko desne noge i sa stražnje strane nabori su paralelni.

Do koplja, koje je spiralno kanelirano, stoji prislonjen štit sa gorgoneionom s vanjske strane, dok su s unutrašnje strane označene ručke s kojima se štit držao.

Lice je veoma plastično modelirano. Oči, nos i usta su jasno izrađeni. Ispod kacige visi kosa, koja pada na ramena. U modelaciji se naročito ističe šaka lijeve ruke, kojom drži koplje, na kojoj su jasno istaknuti prsti.

Figura je šuplja, postament manjka. Tež. 18.40 gr, vis. 83, šir. 48, deblj. 9 mm. Nađena je u Kupi 1909. Darovao gosp. Andrija Colussi.

Figura Atene u istom položaju (sl. 5.). Znatno slabije modelirana. U desnoj ruci drži pateru, ispod koje je do noge nejasan predmet, koji bi vjerojatno, sudeći prema drugim sličnim prikazima, imao da bude žrtvenik. Kresta na kacigi manjka, a kosa, koja pada na ramena, jače je naglašena.

Figura je šuplja. Postament većim dijelom manjka. Tež. 18.45 gr, vis. 73, šir. 44, deb. 9—16 mm. Nađena u Kupi 1913.

Ovom tipu možda pripada i fragmenat, koji prikazuje donji dio jedne figure (sl. 6.). S desne strane je vjerojatno štit. Znatno je oštećen pa se forme teško mogu razabrati.

Figura je šuplja, postament deformiran. Tež. 8.30 gr, vis. 37, šir. 47, deb. 3—20 mm. Nađena u Kupi 1913.

Jednu varijantu donosi nam statueta Atene, koja desnom rukom drži koplje, dok je lijevu, koja manjka od polovine podlaktice, pružila van (sl. 7.). Čini se, da bi na kacigi imale biti tri kreste. Ovdje se olovo izlilo među strane kalupa, tako da je čitava glava obrubljena prilično širokim rubom, dok je koplje s kacigom spojeno. Na prsima mjesto gorgoneiona, čini se, da je figuradni prikaz, dvije figure, jedna prema drugoj u živom pokretu. Preko leđa i naprijed oko koljena spušta se ogrtač, koji visi preko lijeve ruke. Daje dojam prozirne tkanine ispod koje se vide nabori hitona. Do lijeve je noge štit ukrašen koncentričnim krugovima⁵³).

Šuplja, postament manjka. Tež. 10.50 gr, vis. 65, šir. 30, deb. 6—14 mm. Nađena kod jaruženja Kupe u maju 1912.

Statueta Atene, glava manjka (sl. 8). Desnom je rukom naslonjena na koplje, dok lijevom drži štit s velikim umbom, koji stoji do nogu. Na prsima je gorgoneion čudnog oblika od kojeg idu radialno pramovi u obliku sunčanih zraka i završavaju se izrazitim čvorom. Ruke su pokrite do iznad lakata. Donji dio hitona, koji siže do zemlje, nejasno je modeliran. Figura je plošno i masivno lijevana bez šupljine, dok je postament šupalj. Tež. 18.50 gr, vis. 55, šir. 24, deb. 4—15 mm. Nađena u Kupi 1913.

⁵³) Stilski slična ovoj je figura sl. 31.

Potpuno analognih olovnih figura nemamo, no imamo više sličnih primjerala iz olova ili kositra, koji se često i u pojedinostima podudaraju. U muzeju u Berlinu imamo olovnu statuetu Atene, koja navodno potječe iz Rima⁵⁴). Atena je prikazana stojeći u stilu statua petog vijeka pr. Kr., koji se tip i u rimsko doba često ponavljao. Odjevena je u dugi hiton, koji se pušta do zemlje. Himation je opasan u struku. Na prsima je oklop s gorgoneionom. Ima kacigu, na kojoj je visoka kresta, koja stoji pravilno okrenuta od naprijed prema na-trag, a ne kao na figuri iz Siska (sl. 4.), gdje je kresta postavljena poprijeko. Ova je kresta vjerojatno tek naknadno ispravljena, nakon što je figura izli-vena. Iz tehničkih razloga figura se lijevala s krestom u položaju one iz Siska. Na to nas upućuje i prednja strana kalupa u muzeju u Münchenu, s figurom Atene, koja je potpuno analogna, gotovo do najmanjih detalja, s gornjom figu-rom Atene u Berlinu⁵⁵).

Ispod kacige, kod spomenute figure u Berlinu, padaju na ramena pramovi kose s istaknuto modeliranim kovrčicama. Lice je vanredno fino i izrazito mo-delirano. Desnom se rukom naslonila na koplje, koje je spiralno kanelirano i daleko nadilazi njezinu visinu. Lijeva je ruka pružena van i drži štiti s gor-goneionom, koji je ukrašen s nutarnje strane simetričnim linearnim ornamen-tom. Na obim rukama su na podlakticama i nadlakticama dvostruke narukvice.

Ispod pružene lijeve ruke stoji do nogu žrtvenik, kojem lijevi rub manjka i to je vjerojatno pogreška još kod lijevanja, a nije naknadno oštećena. Na žrtveniku gori vatra. S prednje strane ukrašen je žrtvenik s girlandom, koji je samo djelomično vidljiv.

Statueta je šuplje lijevana i vanredno sačuvana. Pokazuje nam najljepši primjer od poznatih antiknih olovnih figura uopće.

Potpuno analognu figuru imamo iz Gurine⁵⁶), koja je tek djelomično saču-vana. Manjka čitav donji dio od visine koljena. Desna je ruka deformirana, šaka manjka, a isto tako i koplje. U lijevoj ruci, koja je prelomljena, drži štiti, koji je ovdje krivo postavljen. Štiti je također potpuno analogan prijašnjoj figuri u Berlinu. Kresta na kacigi manjka.

Šuplje je lijevana iz kositra, bez srebrne primjese, sa 0.2% željezne neči-stoće. Tež. 23.5 gr.

Druga figura Atene iz Gurine također je iz kositra i mnogo bolje saču-vana⁵⁷). Manjka desna podlaktica (u kojoj je vjerojatno također držala štiti) i kresta na kacigi. Figura, koja je inače veoma slična prijašnjoj, ogrnuta je tan-kim plaštem, koji se s lijevog ramena pušta dolje, ide oko desnog kuka i preko lijeve ruke opet visi dolje. Plašt je zamišljen tanak i proziran, da se kroz njega

⁵⁴) Iz zbirke Bartholdy, sada u Antiquariumu u Berlinu; Friedrichs, *Geräthe*... br. 1796; Pernice, *Wiener Jahreshefte* 1904, str. 194, sl. 95; Reinach, *Rép. stat.* IV. 170, 3.

⁵⁵) Museum für die antike Kleinkunst, Inv. br. 10137; E. Pernice, *Untersuchungen zur antiken Toreutik*, Wiener Jahreshefte,

1904, str. 194. — Slika u naravnoj veličini. Pernice navodi kao privatni posjed u To-rentu. Proveniensa nepoznata.

⁵⁶) Meyer, *Gurina* str. 50, br. 256, tab. XI, 17.

⁵⁷) Isto, str. 50, br. 235, tab. XI, 19.

vide na lijevoj strani vertikalni nabori hitona. S prednje je strane istaknuta modelacija lijeve noge, koja je koljenom izbočena van.

Šuplja je kao i prijašnja. Postament je čitav, ali znatno deformiran. Tež. 26.8 gr.

U muzeju u Dresdenu nalaze se dvije olovne figure Atene iz Rima. Prva⁵⁸⁾, nađena navodno na Esquilinu, istog je tipa kao i ona u Berlinu, no mnogo slabije radena. Kresta na kacigi manjka, no izvorno je bila, sudeći prema ostacima na vrhu kacige. Manjka također gornji dio koplja i od lijeve ruke čitava podlaktica (u kojoj je vjerojatno držala štit kao i slična figura iz Berlina). Do lijeve je noge žrtvenik, koji je ukrašen volovskom glavom i vijencem, a na žrtveniku između plodova gori vatra.

Figura je šuplja, postament je prilično sačuvan. Visina 85 mm.

Druga figura⁵⁹⁾, navodno nađena u Tiberu, potpuno je istog tipa, samo što kraj desne noge ima još jedan žrtvenik. Visina 75 mm.

U Münchenu se nalazi jedna nepublicirana olovna figura Atene, nepoznate proveniense⁶⁰⁾. Odgovara tipu naprijed navedene figure Atene iz Siska (sl. 5.). Nešto je veća od ove i u izradbi mnogo preciznija. Lijevom je rukom naslonjena na koplje, na koje je do nogu naslonjen štit, dok u desnoj ruci, koja je pružena van, drži pateru. Do desne noge je žrtvenik s podnožjem profiliranim u tri stepenice, od kojih je donja prilično velika, dok je gornji rub dvostruko profiliran. Na prednjoj je strani girlanda. Glava je fino modelirana, okrenuta u poluprofilu na lijevo. Kresta manjka, ali je izvorno bila, jer su vidljivi tragovi nastavka. Kosa pada u kovrčicama na ramena i na prsa. Stražnja je strana nešto površnije radena. Postament je prilično sačuvan, ali deformiran. Visina 84 mm.

U muzeju u Hamburgu nalazi se također jedna olovna figura Atene, ali se ona po modelaciji forme prilično udaljuje od naprijed spomenutih figura⁶¹⁾.

Prikazana je Atena s kacigom bez kreste i s oklopom, odjevena u dugi opasani hiton, koji se pušta do zemlje. U desnoj ruci vjerojatno drži koplje, kojem gornji dio manjka. U lijevoj ruci drži nejasan predmet, koji je za štit premalen, a za pateru prevelik. Prilično je nejasan, pa se ne može reći, što bi imao da pretstavlja.

Nabori su oštro modelirani, naročito oni na himationu. Na hitonu s lijeve strane nabori teku usporedo i padaju okomito dolje. S desne strane je između dvije oštro omeđene linije niz oštih nabora, koji se puštaju u kutu, obrnutom prema dolje, usporedo jedan ispod drugog. Tim shematskim i tvrdim naborima htio je majstor valjda prikazati nabore kod koračanja kao što su kod figure iz Siska (sl. 4.) ili one iz Berlina, gdje je koljeno izbočeno, ili pak na figuri iz Gurine, gdje se ispod hitona odrazuje cijela forma noge⁶²⁾.

⁵⁸⁾ Treu, *Arch. Anz.* 1889, str. 173, sa crtežem figure; Reinach, *Rép. stat.* II 276 (6); Meyer, str. 50.

⁵⁹⁾ Treu, *Arch. Anz.* 1889, str. 173.

⁶⁰⁾ Museum für die Antike Kleinkunst, inv. br. 3820, iz zbirke Paul Arndt.

⁶¹⁾ Museum für Kunst u. Gewerbe br. 148; *Arch. Anz.* 1928, str. 463, sl. 174 (desno).

⁶²⁾ Možda bi to imao da bude, naročito kod figure u Hamburgu, umetak jedne druge tkanine, kao što se to vidi na Ateni Medici i sličnim statuama. (Amelung, *Wiener Jah-*

Ruke su gole, a na lijevoj podlaktici ima narukvicu.

Donji rub i postament manjkaju. Visina 75 mm.

Nepubliciranu olovnu figuru Atene imamo još jednu i u Carnuntumu⁶³) koja je prikazana u tipu figure iz Siska (sl. 8.). Sa štitom do lijeve noge, koji drži rukom. U desnoj drži koplje, koje je prebijeno i deformirano, veći dio manjka.

Lijevana je masivno, kao i slična, spomenuta figura iz Siska. Modelirana je s obje strane, no vrlo nejasno. Postament je također pun i u obliku polukugle.

U antiquariumu u Berlinu nalazi se jedan olovni fragment, štit s gorgoneionom⁶⁴), koji odgovara tipu štita kod figure Atene iz Gurine i vjerojatno također potječe od slične figure. Zatim Hampe spominje nepubliciranu olovnu figuru Atene⁶⁵) u zbirci Forrer (prije u zbirci Ritler), koju Forrer datira u II ili I vijek prije Krista kao grčku ili grčko-italsku.

Sličnih figura Atene sačuvalo nam se u više primjeraka, naročito u terakotama⁶⁶), zatim na gemama⁶⁷) i na novcima grada Atene iz rimskog carskog doba — drugog do prve polovine trećeg vijeka⁶⁸). Na novcima je prikazana Atena stojeći s velikom kacigom s krestom, odjevena u dugi hiton sa štitom i kopljem u jednoj i Nikom ili paterom u drugoj ruci. Tamo gdje drži pateru redovito je žrtvenik, na kojem gori vatra⁶⁹), ili zmijsa⁷⁰), ili oboje, s jedne strane žrtvenik, a s druge zmijsa⁷¹). Na olovnim je figurama prikazan uz pateru jedino žrtvenik, dok prikaz zmijsa ne nalazimo kod nijedne figure.

Patera i žrtvenik s plamenom simbolizirali bi ove figure kao votivne ili kultne, jer ovaj motiv odgovara samo takovim prikazima⁷²). Sličan primjer imamo na jednoj zemljanoj lampici, nekad u privatnom posjedu u Beču⁷³). Prikazana je Atena u oklopu, s kacigom i velikom krestom okrenuta djelomično na lijevo, obučena u dugi hiton, koji pada do članaka, tako da su još oba stopala vidljiva. Desnom rukom drži nejasan predmet nad okruglim žrtvenikom, na kojem gori vatra. Lijevom se oslanja na koplje, koje je uhvatila visoko gore. Do nogu je štit.

U istoj pozi je Atena i na nepubliciranoj lampici u Münchenu⁷⁴). Razlika je jedino u formi žrtvenika, koji je ovdje pravokutan. Mjesto vatre na žrtve-

reshefte 1908, 169, sl. str. 189), no ovo je manje vjerojatno.

⁶³) Museum Carnuntinum u Bad Deutsch-Altenburgu, inv. Pl. 19.

⁶⁴) *Wiener Jahreshefte* 1904, str. 195.

⁶⁵) *Der Zinnsoldat*, str. 24.

⁶⁶) Winter, *Die Typen der figürlichen Terrakotten* II. (Die antiken Terrakotten III₂) str. 176—178.

⁶⁷) Furtwängler, *Die antiken Gemmen* (Atena).

⁶⁸) Novac je datiran prema rimskom novcu koji je zajedno nađen u vrijeme Tra-

jana do Hadrijana. (*Journ. num.* VII. 1904, str. 109, tab. I. Atena u raznim varijantama.)

⁶⁹) *Journ. intern. d arch. num.* VII. 1904, tab. I, 33.

⁷⁰) *Isto*, tab. I. 34.

⁷¹) *Isto*, tab. I. 31, 32.

⁷²) Amelung, *Wiener Jahreshefte* 1908, str. 190; Reisch, *Griechische Weihgeschenke* str. 18.

⁷³) *Arch. Epigr. Mitth.* I. 1877, str. 98, br. 89, tab. VIII 1.

⁷⁴) *Mus. f. d. ant. Kleinkunst*, inv. br. 7020.

niku stoji zmiija i pije iz patere, koju joj pruža Atena. Na štitu, koji je do lijeve noge, sjedi sova u profilu na desno.

U sličnoj pozi imamo prikaz Atene na jednoj nepubliciranoj gemi u Carnuntumu⁷⁵). Atena u poluprofilu na lijevo, naslonjena na koplje, sa štitom do nogu, drži u desnoj naprijed pruženu pateru, ispod koje je žrtvenik istog oblika kao kod figure iz Siska (sl. 5.).

Na reljefu u Libovcu⁷⁶) nalazimo u sličnoj pozi Atenu kraj Zeusa i Apolona. Atena stoji, lijevom rukom drži štit, koji stoji do nogu, desnom, visoko gore, uhvatila je koplje. Himation je u struku opasan i pušta se u širokim stiliziranim naborima do ispod kukova. Glava u poluprofilu na lijevo prilično je oštećena, isto tako i gornji dio tijela.

Malo je osebjuna forma na himationu kod figure iz Siska (sl. 4.) i oklop kod figure na sl. 8., kakav se nigdje ne pojavljuje kod figura Atene. Kod posljednje nam ovu neobičnu formu oklopa potencira još i jedinstvena forma gorgoneiona, za koji nigdje ne nalazimo analogija. Isto tako je neobično da mjesto gorgoneiona dolazi figuralni prikaz kao što je na figuri iz Siska (sl. 7.). Ova nam činjenica daje naslutiti da je ova figura možda miniaturna kopija koje monumentalne plastike, na kojoj je bio, slično kao na velikim statuama careva, mjesto gorgoneiona figuralan prikaz.

Široki nabori na figuri iz Siska (sl. 4.), koji se ispod pasa puštaju do kukova, oštro su omeđeni i daju dojam kajiševa, kako su obično prikazani na rimskim imperatorskim statuama. Na ovo nas upućuju i nabori na ramenima, koji se spuštaju do polovine nadlaktice. Nigdje u prikazu Atene nemamo za ovo analogija. Donekle bi možda mogli tek naslutiti na novcu⁷⁷) ili na gemama⁷⁸), ali tome može biti razlog prije površna izradba nego svijesna namjera.

Ovu bih pojavu mogao protumačiti jedino time (u koliko bi se tu radilo o svijesnoj namjeri, da se kod ove olovne figure prikažu kajiševi) da oklop, koji je uobičajen kod prikaza Atene, a koji je i ovdje dan, nije umjetnika mogao zadovoljiti baš radi toga, jer nije imao kajiševe, koji su kod rimske opreme obligatni. Zato je ovdje kombinirao oboje zajedno.

H E R M E S

U nekoliko replika pojavljuje nam se i figura Merkura, koja na svim statuetama pokazuje zajedničke karakteristike. Poznata su nam tri primjerka iz Siska i jedan iz Brigecija, sada u muzeju u Beču.

Merkur stojeći (sl. 9.), težina tijela je na desnoj nozi, dok je lijeva koljenom van izbočena, a stopalo bi imalo biti nešto natrag zabačeno. Desni kuk je iz-

⁷⁵) Mus, Carnuntinum, Bad Deutsch-Altenburg, inv. G. V. 523.

⁷⁶) Praschniker, *Muzakhia und Malakastra*, Wien 1920, str. 163, br. 37, sl. 80 (Durazzo n. 54). — Prema mišljenju prof. Pra-

schnikera vjerojatno votivna ploča — možda iz konca IV vijeka pr. Kr.

⁷⁷) *Journ. intern. d'arch. num.* VII, 1904, tab. I, 2.

⁷⁸) Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, tab. IX, 33, XXVIII, 14.

bočen, što je još i potencirano time, što je figura na tom kuku oštećena i time deformirana. Ogrnut je plaštem, koji je na desnom ramenu skopčan. Ostrag pokriva čitava leđa i spušta se do zemlje, dok naprijed ide preko prsiju, pokriva lijevu nadlakticu i pada sa strane dolje. Nabori su sa stražnje strane na plaštu u polukrugovima okrenutim prema gore, jedan ispod drugog preko čitave širine plašta, dok su na rubovima s prednje strane nabori okomiti. Na glavi ima plitku okruglu i vodoravno postavljenu kapu s krilima, ispod koje su stilizirane kovrčice kose. Lice je znatno oštećeno, pogotovo desna strana. U lijevoj ruci, koja je puštena niz tijelo, drži kerykeion u obliku običnog štapa, koji se gore završava nešto odebljalim čvorom i preko plašta naslonjen na lijevu nadlakticu. U desnoj ruci, pruženoj van, drži marsupium. Forme su tijela veoma izrazito i fino modelirane.

Figura je šuplja, veoma tanko lijevana, plošno je stisnuta i djelomično deformirana. Postament je većim dijelom sačuvan. Ovo nam je ujedno i najpotpunije sačuvana figura Merkura.

Tež. 14.10 gr, vis. 72, šir. 37, deb. 8 (post. 17) mm. Nadena u Sisku kod jaružanja Kupe u maju 1912.

Zajedno s ovom nadena je i druga figura (sl. 10.) potpuno analognog tipa, koji gotovo do u detalje odgovara prijašnjoj figuri, no ne potječe iz istog kalupa. Manjkaju krila na kapi i postament s donjim rubom figure. Sama figura je bolje sačuvana, lice je plastično modelirano, kerykeion je ovdje mnogo plastičniji. Gornji je dio zavinut prema ramenu. Plašt se sa stražnje strane, sasma pri dnu završava polukružnim rubom ispod kojeg idu okomiti nabori do ruba figure te izgledaju kao nabori hitona, koji bi bio ispod plašta.

Figura je šuplja i mnogo masivnije lijevana nego prijašnje. Tež. 13.50 gr, vis. 66, šir. 26, deb. 4—10 mm.

Treća figura Merkura (sl. 11.), prilično oštećena, pokazuje nam malu varijantu istog tipa. Manjka glava i desna ruka do polovice podlaktice. Figura je u koraku, lijevom nogom naprijed, dok je desna natrag zabačena. Nabori plašta su ovdje vanredno plastično modelirani. Na prsima se spušta plašt nešto niže dolje nego kod prijašnjih i silazi do polovine lijeve podlaktice, preko koje se spušta dolje. Naročito su plastični i prirodni nabori plašta na leđima, koji se u vijugavim, ravnim i polukružnim naborima spuštaju dolje. Plašt završava u visini koljena, a ispod plašta se nastavlja hrpa kamenja, koja je vidljiva i s prednje strane između nogu. Ovo je vjerojatno po uzoru monumentalne plastike. Forme tijela su vanredno lijepo modelirane. U kvaliteti izradbe daleko nadilazi prijašnje figure Merkura i čini se, da je uopće jedna od najljepše modeliranih olovnih statueta.

Figura je šuplja i tanko lijevana. Postament manjka. Tež. 12.72 gr, vis. 55, šir. 34, deb. 4—11 mm. Nadena je u Sisku prigodom jaružanja Kupe u maju 1912.

Istog tipa s figurama iz Siska jest i znatno oštećena, nepublicirana figura Merkura u muzeju u Beču⁷⁹⁾ (sl. 12.). Glava manjka, ramena i desna ruka su

⁷⁹⁾ Antiken-Sammlung, Inv. br. VI, 4421.

deformirani, isto i desni kuk, na kojem je duboki urez. U lijevoj ruci drži kerykeion analognog tipa kao i kod prijašnjih figura. Noge su vanredno lijepo i plastično modelirane, što više, jasno su modelirana čak i stopala, što nemamo gotovo na nijednoj drugoj figuri iz olova.

Figura je šuplja, znatno masivnije lijevana, nego figure Merkura iz Siska. Postament je sa stražnje strane nešto deformiran, inače je čitav. Visina 52 mm. Nađena u Brigetiu⁸⁰).

Imamo još jednu olovnu figuru Merkura⁸¹), koja se po stilu i tehnici izradbe potpuno odvađa od svih ostalih figura iz olova i potpuno je identična s drugim figurama iz bronz. Merkur u karakterističnoj pozi, kako je prikazivan u rimsko carsko doba, u desnoj marsupium, koji djelomično manjka, lijeva ruka manjka od ramena.

Figura je puna, a ne šuplja kao druge figure iz olova, a i u tehnici izradbe pokazuje sasvim druge karakteristike. Nije lijevana iz kalupa, koji se sastoji iz dvije polovine, jer se ne vidi rub sa strane, koji je na svim olovnim figurama bez iznimke obligatan. Vjerojatno je lijevan iz istog kalupa iz kojeg su i ostale figure iz bronz⁸²).

U ostaloj plastici nalazimo veoma malo figura analognih gornjim figurama iz Siska. Interesantno je, da je ovdje kerykeion dan bez osmice, što se veoma rijetko pojavljuje. Tu je prikazan kao običan štap, koji je gore zavinut prema ramenu⁸³), a završava jednostavnim čvorom. Izgleda, da je mala važnost dana tom kerykeionu, koji se umjetnik nije potrudio da izradi u uobičajenoj formi. Zadovoljio se tek time, da ga je dovoljno naznačio i da je time zadovoljio bitnu potrebu, koja simbolizira figuru Merkura⁸⁴).

Više od ostalog istaknut je na ovim figurama marsupium, koji Merkur drži u desnoj ruci, koji mu je karakteristično obilježje u rimsko doba i označuje ga kao boga sreće i bogatstva⁸⁵).

Od mnoštva malih statueta, većim dijelom iz bronz, rijetko nalazimo Merkura s ovakovim dugim ogrtačem, koji potpuno pokriva leđa i spušta se do zemlje. Ovaj i ne pristaje nemirnom karakteru Merkura. Obično je prikazan gol. Najčešće s plaštem, koji, skupljen, visi preko ruke ili se od leđa spušta

⁸⁰) Figura je došla s drugim nalazima iz olova u Naturhistorisches Museum u Beču i tek kasnije je prešla u Kunsthistorisches Museum.

⁸¹) Montelius, *La civ. primit. en Italie*, str. 100 (1); Reinach, *Rép. stat.* II, 162 (1).

⁸²) Potpuno analogna figura iz bronz nalazi se u muzeju u Louvre-u koja do u detalje odgovara istom tipu. Što više, i manjkavosti su analogne. Reinach, *Rép. stat.* II, 162 (5).

⁸³) Ovo, iako je kod svih figura jednako zavincuto, može biti i kasnije i nenamjerno učinjeno, jer je ovaj tanki završetak neotporan i kod najmanjeg pritiska se savija.

Izvorno je vjerojatno bio sasvim ravan.

⁸⁴) Pauly-Wissowa XI, 330, *Arch. Epigr. Mitth.* 1892, 142. — Prema tome otpalo bi i značenje koje isticanje kerykeiona samo sa sobom nosi, ili bi barem bilo podređeno i nenaglašeno, a koje označuje Merkura kao glasnika bogova odnosno (naročito u rimsko doba) kao simbol trgovine i trgovačkog stalaža.

⁸⁵) Pauly-Wissowa VIII, 784; XIV, 1981; Roscher I, 2379, 2426. — U ovom svojstvu prikazan je i bez kerykeiona, koji je ovdje zamijenjen sa rogom obilja: Reinach, *Rép. stat.* I, 554 (2), *Mainzer Zeitschrift* VII, 1912, tab. I, c. (17).

preko lijeve podlaktice van. Gdje je prikazan sa spuštanim plaštem, najčešće sjedi⁸⁶⁾. S takim ogrtačem prikazan je više puta na arhajskim vazama, zatim na novcu grada Pheneos u Arkadiji⁸⁷⁾, međutim i ovdje je plašt samo do koljena. Sličan je prikaz na jednom fragmentu iz pečene gline s motivom gdje preuzima malog Dioniza⁸⁸⁾.

Sličnom tipu odgovaralo bi i nekoliko statueta iz terakotte, nađenih u Pompejima⁸⁹⁾.

U rimsko doba, naročito u doba Nerona, bilo je obljubljen prikazivanje Merkura u govorničkoj pozi⁹⁰⁾ kao što je bio prikazan Germanicus. To je ovdje još potencirano dugim plaštem. Kamenje, koje je prikazano kod figure iz Siska (sl. 11.), daje nam naslutiti, da je uzorak ovim figurama bila jedna monumentalna plastika, na što nas upućuje i sličnost s mnogim velikim statuama.

V E N E R A

Od figure Venere imamo iz Siska tri različite olovne figure.

Venus pri toaleti (sl. 13.) uspravno stoji, gornji dio tijela je gol, dok je donji dio do ispod kukova pokrit plaštem, koji je na gornjem rubu zavrnut i naprijed skupljen u čvor, ispod kojeg se rubovi u prirodnim vijugavim naborima spuštaju dolje. Nabori plašta se s prednje strane spuštaju koso prema sredini, dok sa stražnje strane idu koso dolje od desna na lijevo. Glava je vanredno lijepo i plastično modelirana. Kosa je na sredini tjemena razdijeljena i ostrag skupljena, odakle se pušta na ramena i na prsa. Ispod grudi je široki pojas. Ruke su pružene van i na obim manjkaju podlaktice. Na desnoj je jednostruka, na lijevoj dvostruka narukvica⁹¹⁾.

Postament je čitav, ali znatno deformiran. Figura je šuplja. Tež. 14.20 gr, vis. 69, šir. 45, deb. 7 (postam. 20) mm. Nađena u Sisku u Kupi 1913.

Slična ovoj je još jedna stojeća figura Venere (sl. 14.). Lijevi kuk je znatno izbočen, što je potencirano time, da je figura na protivnoj strani oštećena i udubljena. Čitava je figura, pogotovo gornji dio, plošno zdrobljena. Manjkaju glava i obje šake. Gornji dio tijela je gol. Od kukova je pokrivač plaštom kao i prijašnja figura. Gornji je dio plašta omeđen shematski dvjema paralelnim polukružnim linijama, koje se prilagođuju formi tijela. Nabori se plašta okomito i paralelno spuštaju dolje. Ruke su pružene van i u laktu svinute gore.

Figura je šuplja i vanredno tanko lijevana. Postament je čitav. Tež. 7.25 gr, vis. 62.5, šir. 37, deb. 7.5 (postam. 15) mm. Nađena u Sisku u Kupi 1914.

Interesantne karakteristike pokazuje treća olovna figura Venere iz Siska (sl. 15.). S prednje strane prikazana je gola figura Venere stojeći, težina tijela

⁸⁶⁾ Reinach, *Rép. stat.* I, 363 (7); II, 153 (7), 154 (1); III, 243 (1); IV, 94 (6, 7); VI, 29 (1).

⁸⁷⁾ Friedländer-Sallet, *Das königliche Münzkabinett*, tab. II, 109; Roscher, *Lex. I.*, 2413.

⁸⁸⁾ Déchelette, II, 348 (156).

⁸⁹⁾ *Die antiken Terrakotten I* (Pompei), 38 (5), 39 (4); III, 2, 362 (6, 7).

⁹⁰⁾ Pauly-Wissowa VIII, 771.

⁹¹⁾ Npublicirana bronzana figura potpuno analognog tipa nalazi se u muzeju u Beču (*Antiken-Sammlung inv. 4043*).

je na lijevoj nozi, a desna je u koljenu izbočena van. Lijevi kuk je također izbočen. Čitava je figura stilizirana u »S« liniji. Glava je shematski primitivno modelirana samo s prednje strane. Stražnja strana glave je ravna. Ruke su bile pružene van. Desna ruka, koja manjka od polovice podlaktice, modelirana je samo s prednje strane. Lijeva ruka manjka sasvim.

Do lijeve je noge u prilično jasnoj modelaciji hrpa kamenja kao potporanj, koja nas nesumnjivo upućuje na to, da je ova figurica miniaturna kopija jedne monumentalne plastike iz kamena.

Stražnja strana ne pripada ovoj figuri, a upotrebljena je vjerojatno radi toga, jer je odgovarajuća strana kalupa Venere manjkala ili bila oštećena. Pripada figuri, koja je bila obučena u dugi opasani hiton. Nabori su shematski označeni rijetkim oštrim linijama.

Figura je u donjem dijelu šuplja, u gornjem je puna. Postament na stražnjoj strani djelomično manjka. Tež. 21.94 gr, vis. 69, šir. 25, deb. 7 (post. 10) mm. Nađena u Sisku u Kupi 1909. Darovao gosp. A. Bukvić.

U muzeju u Klagenfurtu imamo malu figuru Venere s Erosom⁹²⁾ (sl. 16.). Venera stoji uspravno. Gornji dio tijela je gol, s desnog i lijevog ramena spušta se niz od kuglica, koji se na prsima i leđima križa i spušta se do kukova, gdje, čini se, drži plašt, koji pokriva donji dio tijela. Plašt je kao i kod prve figure Venere iz Siska (sl. 13.) na gornjem rubu uvijen i naprijed skupljen. Nabori su grubo i nelogično formirani. Na prednjoj strani, od kukova do ispod koljena, veći dio manjka. Glava također većim dijelom manjka. Prema ostacima razabire se da je bila bujna kosa, koja se pušta na ramena. Desna ruka pružena je van, dok lijeva manjka. Na obim rukama, visoko na nadlaktici, po jedna narukvica.

Ispod desne ruke je mala figura krilatog Erosa, koji jedva dosiže do kukova. Forme tijela su prilično nejasne. Na protivnoj strani imao bi vjerojatno biti stup, koji dosiže do visine kukova i spojen je s figurom.

Postament većim dijelom manjka. Figura je šuplja, lijevana iz kositra, a ne kao prijašnje iz olova. Tis. 70, šir. 46 mm.

Osim gornjih imamo još jedan tip figura Venere, koji nam se, potpuno identičan, našao na različnim mjestima.

U Münchenu imamo jednu nepubliciranu statueta Venere iz olova⁹³⁾. Božica stoji, težina tijela je na lijevoj nozi, dok je desna u koljenu savijena i nešto van izbočena kao da hoće zakoračiti. Glava je s prednje strane znatno oštećena, tako da se ne raspoznaje modelacija lica. Sa stražnje strane je kosa, koja je na sredini tjemena razdijeljena, skupljena u čugru. Prsa su naznačena shematskim izbočinama. Desna ruka je puštena dolje, šaka manjka. Lijeva ruka manjka sasvim. Donji dio tijela ispod kukova zaogrnut je lepršavim plaštem, koji je, kao kod Venere iz Sirakuze, s prednje strane samo gornjim rubom spojen, dok bedra i noge ostaju otkrivene. Sa strana stilizirani su nabori u krugove poput rozeta. Sa stražnje strane nabori su shematski u polukrugovima jedan ispod drugog.

⁹²⁾ Inv. 4547; Meyer. *Gurina*, str. 50; Egger, *Führer*, str. 97.

⁹³⁾ Museum für die antike Kleinkunst, inv. 4079.

Postament je dobro sačuvan, pravokutan s oštrim rubovima, koji se završuje vodoravnom plohom. U modelaciji čitave figure naročito se ističu plastično izrađene noge.

Figura je plošna i puna, a ne šuplja kao prijašnje figure. Postament je šupalj, ali masivno lijevan. Vis. 67 mm. Nađena je u Smirni u jednom dječjem grobu s još tri male olovne zdjelice, nesumnjivo dječje igračke⁹⁴). U muzej u München došla je po prof. Knackfussu.

Još dvije potpuno identične olovne figure Venere, također iz Smirne, imamo u muzeju u Louvreu⁹⁵). Obje su znatno slabije sačuvane nego gornja figura iz Münchena. Bliža i točnija proveniensa nam je na žalost nepoznata, što bi bilo od velike važnosti za proučavanje svrhe, za koju su ove figure služile.

U muzeju u Berlinu imamo također identičnu figuru Venere iz oloya nepoznate proveniense⁹⁶).

Malu varijantu čini figura potpuno istog tipa u muzeju u Drezdenu⁹⁷), koja nije iz olova kao prijašnje nego iz kositra. Manjka glava i polovica desne podlaktice. Lijeva ruka, koja je čitava ispuštena dolje, drži plašt. Postament je okrugao, dok je kod svih naprijed spomenutih kvadratan. Sa stražnje strane je nešto oštećen i deformiran. Vis. 55 mm. Nađena u Rimu, navodno na Esquilinu.

U muzeju u Ensu nalazi se također nepublicirana mala plosnata i puna olovna figura Venere vjerojatno istog tipa, kao i naprijed spomenute figure u Münchenu, Louvreu i Drezdenu. Prebijena je u više komada⁹⁸).

Mala poluobučena ženska figura u muzeju u Berlinu⁹⁹) imala bi vjerojatno također da bude Venera. Figura je znatno oštećena i deformirana, nepoznate proveniense.

U tehnici izradbe sve spomenute figure ovog tipa potpuno se podudaraju s izradbom figure u Münchenu.

Jedna neobjelodanjena figura Venere iz Viminacija, koja se nalazila u muzeju u Beogradu, potpuno je propala radi oksidacije olova, koja se nije mogla spriječiti¹⁰⁰).

⁹⁴) 1) Mala okrugla zdjelica. U sredini u reljefu riba u koncentričnom krugu. Na rubu, valjda držak posude vodoravno izbočen s ornamentom. Protivna strana s većim dijelom posude manjka. Vanjska strana profilirana krugovima. Promjer 42 mm, inv. 4096. — 2) Okrugla zdjelica s drškom. U sredini s izbočinom (kao na pateri kod naprijed spomenute Atene sl. 5). Kut je ukrašen dvostrukim krugom prema gore. Kosa, koja prelazi u držak, ostrag (s donje strane drška) skupljena je u čugru. Promjer zdjele 39 mm (sa drškom 62 mm), inv. 4077. — 3) Dugoljasta pravokutna zdjela. U sredini u reljefu riba, kao i na prvjoj. Rub je ukra-

šen trostrukom linijom. Dužina 58, širina 31 mm, inv. 4076.

⁹⁵) Inv. br. 3768, 3769; A. de Ridder, *Les bronzes antiques du Louvre II*, str. 195, tab. 122.

⁹⁶) Friederichs, str. 371, br. 1797.

⁹⁷) *Arch. Anz.* 1889, str. 174 s crtežem figure.

⁹⁸) O ovoj figuri obavijestio me je usmeno g. prof. dr. Gaheis iz Beča, koji mi je dao i detaljan opis figure.

⁹⁹) Friedrichs, II, str. 371, br. 1800.

¹⁰⁰) Već ju Saria spominje (*Germania XIII*, 1929, str. 30) kao »...stark verstümmelte Venusstatuette...«

Na naprijed spomenute pločice s prikazom Venere u hramu ili niši sjeća nas jedna figura Venere u muzeju u Pešti¹⁰¹). Ženska gola figura u primitivnoj i slaboj, dosta nejasnoj reljefnoj modelaciji, koja je sa stražnje strane mnogo bolja i izrazitija. Stoji kao u jednoj niši obrubljena s nejasno modeliranim rubom, koji je većim dijelom spojen sa tijelom. Ruke su dignute prema gore i gube se u rubu.

Figura je većim dijelom šuplja. Vis. 105 mm. Postament je čitav, ali deformiran.

N I K A

Figura Nike našla se u vanredno dobro sačuvanom primjerku iz Siska (sl. 17.). Krilata Nika, uspravno stojeći, u lijevoj ruci, na kojoj su dvije narukvice i koja je pružena van, drži palminu granu. Donji dio grane, koji dosiže do zemlje, prilično je deformiran. Gornji dio palme siže do vrha krila. Desna ruka manjka od polovine nadlaktice. Na ramenima i na gornjoj polovini nadlaktice izlaze krila, koja se penju okomito gore. Vanredno su fino i precizno rađena, što se naročito ističe na lijevom krilu. Debljina krila je oko 1 mm.

Obučena je u dugi opasani hiton s jasnim i plastično modeliranim okomitim naborima. Nabori naprijed s lijeve strane su polukružni i vjerojatno imaju da označuju da je Nika tom nogom zakoračila.

Glava, koja je s prednje strane prilično plastično modelirana, ali prema tijelu nešto prevelika, zatim ramena i ostatak desne ruke naknadno su umetnuti u prilično primitivnoj izradbi. To se naročito jasno vidi sa stražnje strane, gdje je kosa označena jednostavnim urezima. Figura je vjerojatno znatno kasnije bila oštećena i naknadno ispravljena, a nije pogrešno lijevana, jer u tom bi slučaju bilo lakše ovu nanovo prelititi, nego na ovaj način popraviti.

Čitava figura, osim krila i naknadno umetnutog dijela, jest šuplja, tanko lijevana i plošno stisnuta. Postament je znatno deformiran. Tež. 24.30 gr, vis. 102, šir. 66, deb. 1—6 mm. Nađena u Sisku, potječe iz zbirke Lj. Ivkanca (darovana 1892).

Osim ove imamo iz Siska još par replika istog tipa, koje su fragmentarne i znatno oštećene.

Do u detalje potpuno analogna figura (sl. 18.). Manjka glava, krila, od kojih je ostao samo donji rub, zatim lijeva ruka s palmom i postament s donjim rubom figure. Desna ruka pružena je van, šaka manjka.

Šuplja je, prilično tanko lijevana i plošno stisnuta. Tež. 7.70 gr, vis. 54, šir. 33, deb. 2—5 mm. Nađena u Sisku pri jaružanju Kupe u maju 1912.

Figura bez glave (sl. 19.), obučena kao i prijašnje u dugi hiton, koji siže do zemlje. U pruženoj lijevoj ruci drži palmu, od koje se sačuvao samo donji dio — od ruke do zemlje. Desna ruka pružena je van; podlaktica, koja je bila savijena prema gore, djelomično manjka. Krila manjkaju, ali su na ramenima jasni tragovi, gdje su bila nastavljena. Nabori na hitonu s prednje strane su oko lijeve noge u naglom toku van i vjerojatno označuju da je božica u koraku. Inače su nabori prilično shematski i slabo modelirani.

¹⁰¹) *Arhaeologiai Értésítő* I, 1881, str. 212; *Ung. Rev.* 1882, str. 387.

Figura je šuplja i plošno stisnuta, postament manjka. Tež. 11.55 gr, vis. 54, šir. 41, deb. 3—5 mm. Nađena u Sisku kod jaružanja Kupe u maju 1912.

Znatno oštećena figura, vjerojatno također Nika (sl. 20.). Sačuvana je i plastično modelirana glava, koja je doduše otkinuta, ali nesumnjivo pripada ovoj figuri. Obučena je u dugi opasani hiton s oštrim naborima. Krila manjkaju, ali na lijevom ramenu je ostao prilično velik dio. Desna ruka manjka, dok je lijeva deformirana i spuštена dolje. Na podlaktici i nadlaktici po jedna narukvica. Donji dio, naročito lijeva strana, znatno oštećena i deformirana.

Šuplja i tanko lijevana. Postament s donjim rubom manjka. Tež. 10.10 gr, vis. 68, šir. 26, deb. 3—6 mm. Nađena u Sisku u Kupi 1909. Darovao gosp. Andrija Colussi.

Analogna figura Nike, koja do u tančine odgovara naprijed spomenutoj figuri iz Siska (sl. 17.) sačuvala nam se iz Gurine¹⁰²). Samo što je ova lijevana iz kositra, dok su sve prijašnje iz olova. Krilata Nika s palmom u lijevoj ruci. Glava, desno rame i desna ruka manjkaju. Isto tako i donji dio palme, dok je gornji deformiran i prebijen na tri dijela. Ruka je u lijevom ramenu zajedno s krilom prelomljena.

Figura je šuplja, kao i one iz olova. Postament je deformiran i desna strana manjka. Težina 13.4 gr.

Još jednu, potpuno analognu figuru iz olova imamo u muzeju u Louvre-u¹⁰³). Manjkaju: glava, oba krila, od kojih je ostao znatan dio donjeg ruba, zatim obje ruke i donji rub s postamentom. Modelirana je potpuno analogno prijašnjoj, samo što je desna noga koljenom izbočena van tako da se na hitonu jasno odrazuje forma noge.

Šuplja je kao i prijašnje. Postament manjka. Nađena u Smirni.

Od Nike imamo još par varijanata. U muzeju u Drezdenu imamo figuru krilate Nike¹⁰⁴). Manjka glava i lijevo krilo. Desno krilo je vodoravno van pruženo, a ne kao kod prijašnjih okomito gore. Desna je ruka pružena van i drži okrugli vijenac. Lijeva je ruka puštena dolje i u podlaktici deformirana. Sudeći po ostacima, vjerojatno je držala palminu granu. Lijevo rame i lijeva strana prsiju su goli. Obučena je u dugi opasani hiton s prirodnim nepravilnim naborima. Donji rub hitona, ispod kojega se vide stopala, jest u karakteristično stiliziranim naborima i imao bi da označuje da je Nika u momentu kada se spustila na zemlju, kako je to u lijepoj formi prikazano već na Paionijevoj Niki.

Lijevana je iz kositra i puna, a ne šuplja kao prijašnje. Postament je eliptičan i također pun. Između ruku i tijela je prilično širok rub, gdje se kositar izlio među strane kalupa. Visoka je 54 mm. Nađena u Rimu, navodno na Esquilinu.

Imamo još jednu, potpuno analognu figuru Nike, također u Drezdenu¹⁰⁵). Na ovoj je nešto veća baza, koja je ovdje i šuplja. Lijevana je iz kositra, kao i prijašnje.

¹⁰²) Meyer, *Gurina*, str. 50, tab. XI, 18.

¹⁰³) Inv. br. 3766, Ridder, str. 147, tab. 122; Reinach, III, 258 (3).

¹⁰⁴) *Arch. Anz.* 1889, str. 174, s crtežem figure.

¹⁰⁵) *Isto* (bez crteža).

Nika bez krila¹⁰⁶). Gornji dio tijela je gol, a donji je pokriven lepršavim plaštem. Na desnoj ruci manjka podlaktica, a u lijevoj drži veliki palmin list, koji stoji na zemlji, a svojim vrhom nadilazi visinu same Nike.

Lijevana je kao i prijašnja iz kositra i puna. Postament je okrugao i također pun. Vis. 60 mm. Nadena u Rimu, navodno na Esquilinu.

Sličnu figuru Nike iz olova imamo u muzeju u Berlinu¹⁰⁷). Gornji dio tijela je gol, a donji je pokriven lepršavim plaštem. Donji rub s postamentom manjka. Proveniensa nepoznata.

Drugu varijantu pokazuje nam figura Nike iz olova u muzeju u Berlinu¹⁰⁸): Nika potpuno obučena s palminom granom u ruci. Proveniensa nepoznata.

Interesantnu varijantu pokazuje nam olovna figura Nike u muzeju u Pešti¹⁰⁹). Nika u dugom opasanom hitonu, koji siže do članaka, prikazana je u momentu kad se pušta na zemlju. Desnom nogom, koja se jasno vidi ispod hitona, već je na zemlji. Lijeva se noga ne razabire. Nabori, koji su inače jednostavno shematski prikazani, na donjem se dijelu raširuju poput lepeze, dok je donji rub opet uvijen, kao kod figure iz Drezdena, u karakterističnim naborima, koji se ponavljaju na mnoštvu sličnih figura. Ruke su pružene van i drže plašt, koji se u polukrugu poput luka diže iznad glave¹¹⁰).

Ovom tipu slična je i znatno oštećena nepublicirana olovna figura Nike u Carnuntumu¹¹¹). Nika s dugim hitonom, donji dio deformiran i djelomično manjka. Iznad figure je u luku plašt, koji odgovara istom tipu kao kod figure u Pešti. U desnoj ruci drži okrugao kolut bez modelacije, vjerojatno bi imao da bude vijenac.

Figura je šuplje lijevana. Gotovo čitava stražnja strana manjka.

Nika bi imala vjerojatno da bude i znatno oštećena olovna figura u priv. zbirci u Szombathely-u¹¹²). Obučena je u dugi hiton, koji siže do dolje. Desna ruka manjka, a lijeva, proporcionalno predebela, pružena je van. Šaka manjka. Figura je toliko oštećena, da se od modelacije lica i nabora na hitonu ništa ne raspoznaje. Na lijevom ramenu je ostatak nekog nastavka, koji bi vjerojatno imao da bude krilo.

F O R T U N A

Iz Siska imamo dvije analogne statuete Fortune iz olova.

Božica, stojeći (sl. 21.), bez glave, odjevena u dugi hiton preko kojeg je plašt, koji se spušta do ispod koljena. Desni kuk je izbočen, no vjerojatno ne izvorno nego tek time, što je figura oštećena i time deformirana. Desna je ruka pružena van i drži veslo, koje dolje do nogu stoji na jednoj kugli. U lijevoj ruci

¹⁰⁶) Isto, s crtežem figure.

¹⁰⁷) Friederichs, str. 371, br. 1798.

¹⁰⁸) Isto, br. 1799. Iz ostavštine Gerhard, nabavljena za muzej 1860 god.

¹⁰⁹) *Archaeologiai Értesítő* XIII, 1893, str. 449.

¹¹⁰) Istog tipa imamo i malu bronzanu statuētu Seline u Antiquariumu u Berlinu

s lebdećim ogrtačem, koji se diže iznad glave poput niše (Neugebauer, *Antike Bronze-Statuetten*, str. 111, sl. 58).

¹¹¹) Museum Carnuntinum, Bad Deutsch-Altenburg, inv. Pl. 17.

¹¹²) *Archaeologiai Értesítő* X, 1890, str. 28.

drži pun rog obilja ukrašen s dva niza dvostrukih obruča, na gornjem rubu i u sredini. Rog neprirodno stoji na ruci i naslanja se na rame. Obje su ruke do lakata pokrivene. Nabori su, naročito s prednje strane, nejasni, jer je figura znatno oštećena. Ogrtač se s prednje i stražnje strane završava lukom, koji se od lijeva na desno penje prema gore.

Figura je šuplja, vanredno fino i tanko lijevana i plošno zdrobljena. Postament deformiran. Tež. 12.52 gr, vis. 74, šir. 40, deb. 4 (post. 12) mm. Nađena u Sisku u Kupi 1909 (dar gosp. A. Bukvića).

Druga figura (sl. 22.) potpuno je analogna prijašnjoj. Glava i lijeva ruka s rogom obilja manjkaju, isto i čitava prednja strana od vrata do kukova. Nabori su veoma fini, naročito prijelazi, gdje se nabori gube. Donja haljina spušta se ispod plašta u vertikalnim paralelnim naborima do zemlje.

Šuplje i tanko lijevana kao i prijašnja plošno stisnuta. Postament deformiran. Tež. 11.30 gr, vis. 70, šir. 37, deb. 4 mm. Nađena u Sisku kod jaružanja Kupe u maju 1912.

U muzeju u Ptuju imamo olovnu figuru Fortune¹¹³), koja se po stilu potpuno odalečuje od figura iz Siska. Glava je, kao i cijela figura, primitivno modelirana. Desna je ruka pružena van i drži veslo analognog oblika kao i kod figura iz Siska. U lijevoj ruci imao bi vjerojatno da bude rog obilja, ali to se teško može raspoznati. Obučena je u dugi opasani hiton s primitivnim geometrijski stiliziranim naborima. Donji dio manjka od visine koljena. Lijeva je strana znatno oštećena.

Lijevana je šuplje i prilično masivno u nedotjeranoj tehnici. Između glave, ramena i roga obilja izlilo se olovo među strane kalupa toliko, da je gotovo čitav ovaj prostor ispunjen. Nađena je kod iskapanja u Ptuju u blizini jednoga groba¹¹⁴).

Olovna figura u muzeju u Louvre-u, koja je obilježena kao Atena¹¹⁵), držim da je također Fortuna. Obučena je u dugi opasani hiton. Glava je prema tijelu proporcionalno prevelika, a gore ima nastavak nejasnog oblika (možda Isis — Fortuna?). Desna ruka manjka, a do nogu je neki atribut nejasne forme, koji bi možda mogao da bude veslo. Lijeva je ruka puštena niz tijelo, a podlaktica, koja djelomično manjka, savijena je prema van. Oko kukova je plašt koji visi preko lijeve ruke.

Šuplja je i surovo rađena; postament manjka. Nađena je u Smirni.

Olovna figura Fortune u muzeju u Welsu¹¹⁶) modelirana je samo s prednje strane. Stražnja strana je glatka. Manjka glava, lijeva ruka i čitav rub s te strane. Obučena je u opasani hiton koji ne siže do zemlje kao kod prijašnjih

¹¹³) *Jbch. d. Zentr. Kom.* 1904, 201, sl. 148; Abramić, *Führer durch Poetovio*, 127; Saria, *Germania XIII*, 1929, str. 30.

¹¹⁴) *Isto*; zajedno s figurom nađeno je bronzanog novca različite veličine od Vespazijana do Arkadija i šest komada srebrnog novca od Trajana do Severa Aleksandra.

Ako bismo po tome datirali ovu figuru, mogli bi je metnuti pod konac IV ili početak V vijeka po Kr.

¹¹⁵) Inv. 3737; Ridder, str. 195, tab. 122.

¹¹⁶) *Jbch. für Altertumskunde II*, 1908, str. 35, sl. 13. Nađena kod iskapanja u Welsu 1896,

figura, nego možda po polovine potkoljenice¹¹⁷). Nabori su primitivno naznačeni geometrijskim linijama. U desnoj ruci drži grubo modelirano veslo tipa kakav se najčešće susreće kod mnoštva bronzanih statueta Fortune iz rimskog carskog doba.

Figura je puna i potpuno plošna, baza je djelomično konično-šuplja. Čitava je figura veoma loše i primitivno radena. Shematski provincijski posao veoma kasnog rimskog doba.

P R I A P O S

Figura Prijaposa, stojeći (sl. 23.). Obučen je u dugi opasani hiton, koji sa stražnje strane pada do zemlje, a s prednje je dignut do iznad genitalija¹¹⁸). Glava je plastična, ali prilično surovo modelirana. Kosa je razdijeljena na sredini tjemena i ostrag skupljena u čugru. Grudi su izbočene sa ženskim karakteristikama. Desna ruka je pružena van. Šaka je nejasno modelirana, ali daje naslutiti da drži neki predmet u ruci. Lijevom rukom drži na prsima shematski nejasno modelirano voće i plodove.

Hiton je visoko u struku opasan širokim, oštro omeđenim pâsom, ispod kojeg se sa stražnje strane nabori spuštaju paralelno okomito dolje.

Nabori na leđima i prsima spuštaju se s oba ramena koso prema sredini. S prednje je strane dignuti hiton neprirodno stiliziran poput luka, koji nikako ne odgovara karakteristici tkanine. Noge su pri stopalu prilično nejasno modelirane, no ipak se vidi da su prikazana kopita, a ne čovječja stopala. Proporcije tijela su neispravne. Prema širini tijelo je prekratko, noge također.

Šuplja, tanko lijevana. Težina 13.60 gr, vis. 71, šir. 36, deb. 5—17 mm. Nađena u Sisku u Kupi, dar dra. H. Hirschmanna 1912.

Dvije jednake male olovne figurice Prijaposa (sl. 24.). S obim rukama drži hiton dignut iznad istaknutih genitalija. Sa stražnje strane pušta se hiton u vodoravnim polukružnim naborima do zemlje. Glava manjka kod obje figurice.

Sasma su plošne i masivne.

1. Težina 3.80 gr, vis. 39, šir. 22, deb. 2—4 (postament 11) mm. Nađena u Sisku kod jaružanja Kupe u maju 1912.

2. Težina 2.95 gr, vis. 37, šir. 16, deb. 2—4 mm. Nađena u Sisku, kupljena 1913.

Analognih figura boga Prijaposa ne nalazimo¹¹⁹). Pogotovo je rijetka pojava, gdje je Prijapos prikazan s kozjim nogama. Od svih poznatih primje-

¹¹⁷) Ne može se točno reći, jer se forme tijela uopće ne razabiru, a proporcija je manjkava.

¹¹⁸) Ova karakteristika označuje figuru kao Priaposa (Roscher, III, 2981; Oto Jahn, *Priapos*, Jbch. d. Vereines von Altertums-Freunden im Rheinlande XXVII, str. 45.

¹¹⁹) Najsličnija bi bila bronzana statua iz Rouena, Reinach III, 21 (8), i slična

ovoj u kol. Beugnot (*Arch. Epigr. Mitth.* I, 1877, str. 90). Obje ove figure drže u desnoj ruci neki nejasan predmet, možda marsupium (?), koji bi mogao biti analogan i kod olovne figure iz Siska. U sličnoj pozi je i velika statua Priaposa u Rimu, s pruženom desnom rukom i s dionizijskim značajkama, Mus. Pio-Clement. I, tab. 50; Clarac IV, 734 (1773).

raka samo je na jednoj bronzanoj statueti ovako prikazan¹²⁰). Na ovoj bi odgovarala i analogna stilizacija hitona, koji je dignut iznad genitalija i nije pridržavan rukom kao kod većine ostalih figura.

Ova karakteristika, da je Prijapos prikazan sa životinjskim nogama, dovodi ga u vezu s Panom¹²¹), pa bi u tom smislu mogli shvatiti i našu figuru. Ako je usporedimo s drugim figurama vidimo da genitalije nisu ovdje toliko naglašene¹²²). Isto tako i plodovi kojih je ne samo malo, nego su i po modelaciji nenaglašeni, i izgledaju prije kao kite cvijeća. Markantna je i pružena desna ruka, koja je nešto držala, ali vjerojatno nikakvu čašu kao mala bronzana statueta Prijaposa iz Siska, koja bi mu dala dionizijsku značajku¹²³). Isto tako i hermafroditske oznake¹²⁴) prsa, kosa i odijelo, koje doduše najviše upadaju u oči, držim da su od manjeg značenja, nego karakteristika, koja mu je dana kozjim nogama. Hermafroditske značajke su ovdje vjerojatno više od oponašanja uobičajenog tipa Prijaposa nego od kakvog značenja.

E R O S

Mala olovna figura krilatog Erosa (sl. 25.), koji uspravno stoji i pred sobom s obje ruke drži tasu. Manjka desno krilo i postament. Inače je figura dobro sačuvana. Glava je prema formama tijela mnogo slabije modelirana. Kosa je naprijed stilizirana u kovrčice, a sa stražnje strane skupljena u čugru. Lijevo krilo je vodoravno van pruženo. Ruke su puštene dolje i drže prilično veliku tasu u obliku pravokutnika, koja sa strane okrenute prema tijelu ima polukružnu izbočinu. Rub tase je omeđen nizom kugljica, koje su mjestimično stilizirane i na samoj tasi. Ova je kasnije savijena i deformirana. Izvorni položaj cijele tase, zajedno s polukružnom izbočinom, vjerojatno je bio vodoravan. Ruke su također bile u laktima savijene, tako da su i podlaktice bile u vodoravnom položaju. Forme se tijela jasno razabiru, premda je figura prilično plošno modelirana. Na vratu je ogrlica od niza zrna, na kojoj pod vratom visi privjesak nejasnog oblika.

Lijevana je masivno. Tež. 9.85 gr, vis. 47, šir. 37, deb. (s tasom) 18 mm. Nađena u Sisku u Kupi 1909 (dar A. Bukvića).

Slična olovna figura Erosa s tasom, ali bez krila (sl. 26.). Forme su tijela: lijevi kuk je izbočen, trbuh je također izbočen. Stražnja strana je isto tako pla-

¹²⁰) Reinach II, 74 (1).

¹²¹) H. Usener, *Götternamen* str. 34, 347. — Priapos u vezi s Panom pojavljuje se tek pri koncu. Štovan je u tom svojstvu kao bog svega (Allgott), stvoritelj cijele prirode; on je ljudima u svakoj zgodi pri ruci, lovcima, ladarima, ribarima, ratarima, pa i mrtvima daje mir, jer čuva grobove, i t. d.

¹²²) Hans Herter, *De Priapo* (Religionsgeschichtliche Versuche u. Vorarbeiten XXII, 1932) tab. I. — Naročito na hermama, gdje

su na pravokutnom postamentu istaknute modelirane genitalije. Ovako je često prikazan Priapos na vazama: Reinach, *Rép. de vases* I, 472 (3); II, 145 (7), 198 (4), 339 (3), 358 (1, 2).

¹²³) Brunšmid, *Vjesnik* XIII, 1914, str. 231. Iz Siska imamo i jednu reljefnu ploču s prikazom Prijaposa (Brunšmid, *Vjesnik* VIII, 1905, str. 69, sl. 127).

¹²⁴) Roscher III (2) 2982.

stično i prirodno modelirana. Na rukama drži tasu, koja leži uz prsa na čitavoj podlaktici, koja je jasno modelirana na donjoj strani tase. Tasa je ravna i obrubljena nizom točkica, koje idu oko čitavog ruba, osim sa strane, koja je prislonjena uz prsa. Tasa je pravokutnik, koji s prednje strane u sredini ima polukružan izrez, dok je prijašnja figura imala na protivnoj strani izbočinu. Gornja je strana tase ukrašena stiliziranim točkama i crtama.

Lijevana je puna, kao i prijašnja. Postament je deformiran i otkinut od figure. Tež. 12.19 gr, vis. 50, šir. 35, deb. 4 (post. 22) mm. Nađena u Sisku u Kupi 1913.

Analognih figura ne nalazimo, no sličnih figura imamo i u monumentalnoj antiknoj plastici. Već poznata Djevojka iz Ancija, koja je označena kao »djevojka koja vrši neki kult« i analogni prikaz na jednoj gemi¹²⁵), prikazane su stojeći s tasom pruženom van. Poblize nam nije poznato kakav kult vrše ove figure. Na jednoj vazi imamo scenu gdje krilata figura s tasom stoji u službi Dioniza¹²⁶). Male Erose srećemo češće gdje nose grožđe, voće i slično i to u košari, ogrtaču ili rjeđe na tasi¹²⁷). No i ovi su ovdje većinom prikazani u službi Dioniza. Rjeđi su nam primjeri, gdje je Eros prikazan s paterom, kako ga srećemo u par primjera u terakotama¹²⁸), i rjeđe u bronzanim statuetama¹²⁹).

U Parizu u kol. Durand imamo sjedeću krilatu žensku figuru, koja drži u rukama otvorenu kasetu¹³⁰) i koja možda također pripada u neku kultnu scenu. Najbliža našim figurama držim da je mala bronzana statueta krilatog Erosa, koji na naprijed pruženoj tasi nosi voće¹³¹).

U tom smislu držim da bismo mogli shvatiti i naše figure iz Siska, premda nas od konačnog zaključka odvraća čudna forma tase, za koju nigdje ne nalazimo analogije.

Iz olova imamo još jednu figuru malog dječaka, koja se, kao i prije spomenuta figura Merkura, stilski i u tehnici razlikuje od ostalih figura iz olova: Dječak s natrag okrenutom glavom, ruke su na ledima skrštene, noge skupljene. Lijevana je puno i nema nikakove stilske veze s našim figurama iz olova¹³²).

U muzeju u Berlinu imamo još dvije slične olovne figure u istom stilu. Prikazuju male dječake sa strugačem u ruci¹³³). Na jednoj je na lijevoj ruci trag nekog lanca, a ostrag rupa za pričvršćivanje. Ovo nas upućuje na jednu drugu uporabu ovih figura, koja se razlikuje od uporabe gornjih figura iz Siska i ovima sličnih. Obje ove figurice sasna su okrugle i masivne. Potječu iz ostavštine Gerharda. Proveniensa nepoznata.

¹²⁵) Furtwängler, *Die antiken Gemmen*, XLIV, 83.

¹²⁶) Reinach, *Rép. de vases*, II, 198 (1).

¹²⁷) Najčešće nalazimo ove primjere na sarkofazima i reljefima. Nekoliko takovih sarkofaga ima u Louvre-u: Reinach, *Rép. stat.*, I, 23, 41, 72, 76, 142.

¹²⁸) Winter, *Terrakotten*, III, 2—251 (2), 250 (5).

¹²⁹) Reinach, *Rép. stat.*, III, 262 (3).

¹³⁰) *Isto*, I, 361 (4).

¹³¹) *Isto*, II, 432 (3).

¹³²) *Isto*, III, 262 (3).

¹³³) Friederichs, str. 371, br. 1801, 1802.

D I O N Y S O S

Iz Siska imamo dvije figure Dioniza. Prikazan je stojeći (sl. 27.), glava manjka, ali se na ramenima vide pramovi kose, koji su padali dolje. Gornji dio tijela je gol, a donji je pokriven plaštem, koji je naprijed skupljen i spušta se dolje u okomitim i vijugavim naborima. Nabori na plaštu su polukružni i prilagođuju se formi tijela. Desni kuk je izbočen, a lijeva noga je u koljenu savijena i nešto van izbočena. Ispod plašta jasno se razabiru forme nogu. U desnoj ruci, koja je puštena dolje, drži kantaros prislonjen na kuk. Lijevom rukom drži štap, kojem gornji završetak manjka i koji se na gornjem rubu završava nejasno modeliranim privjeskom, koji bi vjerojatno imao da odgovara sličnim štapovima s granama, kako je prikazan na vazama¹³⁴). Do desne noge na zemlji je prilično nejasno modelirana ploča u obliku štita (?), ukrašena s nesimetrično poređanim krugovima. Za ovaj motiv ne nalazimo nigdje u prikazu Dioniza analogije.

Figura je djelomično puna, donji dio je šupalj. Težina 15.80 gr, vis. 55, šir. 36, deb. 5—7 (post. 16) mm. Nađena u Sisku u Kupi 1913.

Zajedno s ovom nađena je još jedna potpuno do u detalje analogna figura, ali znatno oštećena i plošno zdrobljena (sl. 28.). Na ovom primjerku sačuvana je i glava, ali je ona prelomljena od tijela i prilično oštećena. Lice je nejasno modelirano. Na glavi je vijenac, koji bi možda imao da bude od vinovog lišća ili slično, kao karakteristika Dioniza¹³⁵). Štap je također sačuvan čitav s gornjim završetkom, koji nadilazi visinu čitave figure.

Figura je potpuno šuplja, ali prilično masivno lijevana. Težina 13.90 gr, vis. 66, šir. 36, deb. 3—6 (post. 16) mm. Nađena je zajedno s prijašnjom.

Figure Dioniza sličnog tipa nalazimo i u velikoj plastici i to dvije statue, u Münchenu¹³⁶) i u Parizu¹³⁷), koje stoje u istoj pozi, s pokrivenim donjim dijelom tijela, s plaštem, koji preko lijevog ramena visi dolje, u desnoj ruci vrč, na glavi vijenac od grožđa. Zatim mnoštvo malih bronzanih statueta rimskog carskog doba i sličnih tipova u terakotama¹³⁸), no nigdje ne nalazimo analogije za štitu sličan predmet do desne noge.

I U P I T E R

Sličnih po stavu gornjim figurama imamo još par olovnih figura iz Siska:

Stojeća figura muškarca, vjerojatno Jupiter (sl. 29.). Glava je jasno modelirana s punom bradom i brkovima okrenuta nešto na lijevo. Gornji dio tijela je također prilično plastično modeliran, no plošno zdrobljen. Desni kuk je izbočen van. Donji dio tijela pokriven je plaštem, koji se u polukružnim naborima

¹³⁴) *Mon. d. inst.*, IX, 43; Roscher, *Lex.*, I, 1197 (8), Fig. 3.

¹³⁵) Roscher, I, 1029; Pauly-Wissowa, V, 1, 1010.

¹³⁶) Glyptothek br. 109; Reinach, *Rép. stat.*, 377 (6).

¹³⁷) Joachim Ferroni, *Vente à Rome, mars 1911*, tab. 3. Reinach, *Rép. stat.*, IV, 65 (6), V, 45 (7), 46 (8).

¹³⁸) Winter, *Terrakotten*, III, 2, str. 366 (6), 367 (2).

diže prema lijevom ramenu, preko kojeg je prebačen završetak i to od leđa na prsa. Sa stražnje strane nabori se penju na protivnu stranu, prema desnom kuku.

Desna ruka, u kojoj bi držao munju, pružena je van i manjka od polovine podlaktice. Lijeva ruka je dignuta gore i visoko gore drži štap, koji od zemlje siže do iznad glave.

Lijevana je šuplje, no prilično masivno. Postament s donjim rubom figure manjka. Težina 17.02 gr, vis. 82, šir. 37, deb. 3.15 mm. Nađena u Sisku, u Kupi 1913.

Torzo jedne figure, koja je slična prijašnjoj, no po izradbi i modelaciji daleko bolja (sl. 30.). Manjkaju: glava, obje ruke i postament s donjim rubom figure do ispod koljena. Gornji dio tijela je većim dijelom gol s istaknuto modeliranim formama mišića. Plašt se penje u prirodnim polukružnim i plastično modeliranim naborima prema lijevom ramenu, gdje je, kao i kod prijašnje figure, prebačen završetkom od leđa na prsa, a ispod ramena se pušta rubom u okomitim i vijugavim naborima, koji su vanredno fino i prirodno modelirani.

Figura je šuplja. Težina 9.8 gr, visina 55, širina 26, debljina 8 mm. Nađena u Sisku kod jaružanja Kupe u maju 1912.

Slična ovima je olovna figura u privatnoj zbirci u Szombathely-u¹³⁹). Bradati muškarac, vjerojatno Jupiter, poduprt je lijevom rukom o dugački štap. Glava je plošno shematski modelirana i daleko zaostaje za figurama iz Siska. Šupljina između štapa i tijela ispunjena je olovom, koje se izlilo među strane kalupa. Desna ruka je puštena niz tijelo i vjerojatno je pridržavala ogrtač, koji je ovijen oko donjeg dijela tijela.

Postoji još jedna figura iz olova, također u privatnoj zbirci u Szombathely-u¹⁴⁰), koja slični gornjima, a prikazuje bradatog Jupitra u opasanom hitonu, koji siže do koljena. U desnoj ruci drži munju u obliku zvijezde, a lijevom je poduprt o dugačak štap, koji je na gornjem vrhu savijen prema glavi.

Iz Siska imamo još jednu figuru (sl. 31.), koja po tehnici izradbe i modelaciji detalja potpuno odgovara naprijed spomenutoj figuri Minerve (sl. 7.) i imao bi biti, možda kao pandan ovoj, *Serapis*. Figura pokazuje muškarca obučenog u dugi hiton, preko kojeg je ogrtač, koji se spušta do koljena. Glava je plastično ali primitivno modelirana, s valovitom kosom. Desna ruka puštena je dolje i drži neki predmet nejasnog oblika. Lijeva ruka savijena je prema gore i drži dugački štap, na koji je naslonjena. Štap završava u istoj visini s figurom odebljalim završetkom. Nabori su shematski modelirani, pogotovo nabori plašta.

Figura je šuplja. Težina 14.40 gr, visina 74, širina 45, debljina 4—8 (post. 13) mm. Nađena u Sisku, u Kupi 1914.

* *
* *

¹³⁹) *Archaeologiai Értésítő*, X, 1890, str. 28.

¹⁴⁰) Isto.

Osim gore spomenutih figura iz olova i kositra, koje su spomenute u vezi s olovnim figurama iz Siska, poznato je iz literature po različnim muzejima još par tipova, koje ne nalazimo u Sisku.

Olovna figura *Dijane* u muzeju u *Hamburgu*¹⁴¹⁾. Dijana sa zakoračenom lijevom nogom, u naprijed pruženoj lijevoj ruci drži luk. S desnom se mašila za tobolac, koji je prebačen preko leđa — analogna kretnja kao i kod Dijane Versailleske ili kod figura Dijane na kasnorimskim sarkofazima s prikazom lova na kalidonskog vepra. Glava je lagano nagnuta na lijevo i prilično plastično, ali primitivno modelirana, slično kao glava kod figure Venere iz Siska. Kosa je sa stražnje strane razdijeljena po sredini i plastično izrađena. Obučena je u dugi, visoko gore opasani hiton bez rukava. Pas je modeliran od niza točaka, koje se također od pasa spuštaju u tri niza do ruba apotygmie. Isto takav niz spušta se sredinom hitona do donjeg ruba. Oko vrata je analogno modelirana ogrlica. Nabori su shematski modelirani u ravnim linijama. S prednje strane donekle se razabire kroz hiton forma desne noge.

Figura je šuplja, postament deformiran. Visina 70 mm. Proveniensa nepoznata.

U muzeju u *Klagenfurtu* imamo dva znatno oštećena fragmenta iz kositra, koji vjerojatno potječu od prikaza *Dioskura s konjima* (sl. 32.).

Prednja strana konja¹⁴²⁾ sa zakoračenom desnom prednjom nogom. Na obje noge manjkaju kopita. Na konju je shematskim linijama naznačena oprema i kajiševi.

Znatno oštećena stražnja strana konja (koja ne pripada naprijed spomenutom fragmentu) s Dioskurom i dio postamenta¹⁴³⁾. Dioskur stoji s desne strane konja. Glava mu manjka, lijeva ruka je vjerojatno bila pružena naprijed, dok je desna puštena dolje. Forme tijela su inače plastično i lijepo modelirane. Postament je, u koliko je sačuvan, deformiran i znatno oštećen.

Oba ova fragmenta iz *Klagenfurta* lijevana su sasvim plosnato i puno i po tehnički izradba odgovara figuri Venere u Münchenu i ovoj sličnim.

U Carnuntumu imamo malu nepubliciranu olovnu figuru *Hermafrodita*¹⁴⁴⁾. Glava je u profilu na desno. Desna ruka je deformirana, dok lijeva potpuno nedostaje. Postament je okrugao i pun kao i čitava figura.

Već naprijed spomenuta olovna *figura barbara* (Sarmata) iz Kostolca¹⁴⁵⁾ nešto se udaljuje od prijašnjih figura. Ovom udaljivanju uzrok je već sam motiv, koji ovdje prikazuje sasvim profanu figuru, dok su prijašnje redovito prikazi božanstava. K tome još i prikaz čitave figure u profilu, što na prijašnjim figurama, osim na jednoj figuri Dioskura u *Klagenfurtu*, nigdje nismo imali. Djelomični profil imamo samo na spomenutoj figuri Hermafrodita u Carnuntumu, gdje je prikazana glava u profilu na desno.

¹⁴¹⁾ Mercklin, *Arch. Anz.* 1928, str. 463, br. 149, sl. 174, lijevo.

¹⁴²⁾ Inv. 5103; Meyer, *Gurina* str. 50; Egger, *Führer* str. 97.

¹⁴³⁾ Inv. 3853; *Isto*.

¹⁴⁴⁾ Museum Carnuntinum, Bad Deutsch-Altenburg, inv. Pl. 18.

¹⁴⁵⁾ Saria, *Germania* XIII, 1929, str. 26, slika str. 27, sl. 1, 2.

Figura prikazuje barbara sa zakoračenom lijevom nogom. U lijevoj je ruci okrugli štitić ukrašen šesterostranom zvijezdom. Desna ruka dignuta je gore i manjka šaka (vjerojatno je držala mač ili slično). Na glavi je marama (?), kojom bi imala biti privezana kosa. Ona krajevima visi preko leđa. Gornji dio tijela čini se da je gol. Hlače su obrubljene krznom. Lijevo stopalo manjka, na desnoj nozi opanak sa zavnutim prednjim vrhom poput srbijanskih seljačkih opanaka.

Figura bi bila, prema Sariji¹⁴⁶⁾, vjerojatno minijturna kopija jednog barbara iz kojeg triumfalnog prikaza.

U tehnici se inače potpuno podudara s prijašnjim figurama, naime, šuplja, livena iz dvostranog kalupa s jasno vidljivim rubom sa strana. Postament već izvorno nije postojao.

Vis. 45, šir. 14, deb. 6 mm. Nadena u blizini rudnika u Kostolcu (dakle nedaleko od antiknog Viminacija) i nalazila se u privatnom posjedu u zbirci Đure Weiferta u Beogradu.

Po različnim muzejima imamo još par olovnih i kositrenih figurica, koje su profanog karaktera i nemaju nikakove veze s našim figurama božanstva. No ipak se u tehnici ove figure ne razlikuju od naprijed spomenutih.

U muzeju u Beču nalazi se lijepa plastično modelirana nepublicirana olovna figura *bika* na kojoj jaši jedna ženska figura¹⁴⁷⁾ (sl. 33.). Čitava je figura veoma plastično modelirana, gotovo potpuno okrugla plastika. Bik, okrenut na lijevo, stoji sa zakoračenom prednjom lijevom nogom koja je, da se ne prebije, poduprta s koso postavljenim potpornjem. Na leđima bika sjedi ženska figura s proporcionalno prevelikom plastično modeliranom glavom. Desnom se rukom drži za grivu, a u lijevoj, kojom je poduprta o leđa bika, drži nejasan predmet, možda pticu (?). Obučena je u dugi opasani hiton, koji se pušta do članaka. Nabori su prilično shematski. Prostor između prednjih i stražnjih nogu kod bika ispunjen je ravnom plohom, kao nastavak od postamenta, koji ostavlja šupljinu između naprijed pružene prednje lijeve noge i postamenta.

U Beču se nalazi također mala olovna figurica dvoprega s kolima bez kočijaša¹⁴⁸⁾ (sl. 34.). Konji su u skoku, modelirani su tako da je lijevi konj pomaknut nešto naprijed, a desni zaostao natrag. U sredini su poduprti jednim potpornjem. Stražnje noge su sve četiri vidljive. Kola su modelirana u profilu i vidljiv je samo prednji točak i rub košare na kolima. Postament, koji je prilično visok, flankiran je nepravilnim kamenjem.

U muzeju u Drezdenu nalazi se figura *jahača na slonu*¹⁴⁹⁾ iz kositra, koja donekle slični spomenutoj olovnoj figuri žene na biku u muzeju u Beču. Slon je u profilu, u koraku na lijevo. Na leđima slona sjedi figura muškarca, također u profilu na lijevo, s nejasnom kretnjom, valjda pruženim rukama prema van. Figura je šuplja. Postament je prilično visok, ukrašen stiliziranom viticom. Vis. 45 mm. Naden u Rimu, navodno na Esquilinu.

¹⁴⁶⁾ *Isto*, str. 30.

¹⁴⁷⁾ Antikensammlung, inv. br. VI, 120.

¹⁴⁸⁾ *Isto*, inv. VI, 1344.

¹⁴⁹⁾ *Arch. Anz.* 1889, str. 174, sa crtežem.

U muzeju u Münchenu nalazi se jedna plastično modelirana, nepublicirana figura slona u koraku i bez jahača¹⁵⁰). Rilo je pušteno do dolje i zavinuto prema van.

Figura je šuplja, postament je na donjem rubu zavinut prema unutra. Vis. 40, deb. 20 mm. Proveniensa nepoznata.

S tehničke strane pojavljuju se ove olovne figure u dvije vrste izradbe: pune figure, koje su sasna plošne, i šuplje koje su mnogo plastičnije. Obje su lijevane iz kalupa, koji se sastojao iz dvije polovine — prednja i stražnja strana. Na svim ovim figurama sa strana je jasno vidljiv rub, gdje su se obje polovine kalupa spajale. Ovaj rub, premda je često bio veoma izrazit kao kod spomenute figure Atene iz Siska (sl. 7.), ili figure Fortune iz Ptuja i dr., nije nikada bio naknadno ispravljan, jer na nijednoj figuri nemamo nikakovog traga o naknadnom ispravljanju (osim kod Nike iz Siska (sl. 17.), što je tek znatno kasniji dodatak).

Pune figure su plošne i debljina same figure je 2—4 mm. Postament je obično šupalj i daleko širi, često potpuno okrugao ili kvadratan, tako da figura može upravno stajati kao i statuete okrugle plastike. Lijevanje ovakvih figura je vrlo jednostavno. U kalup, koji je iz kamena¹⁵¹), uspe se rastaljeno olovo, koje ispuni usku šupljinu same figure. Nakon toga se kalup jednostavno ispravi. Olovo se uhvati na stijenama postamenta, a sredina ostane šuplja. Po stilu i tehnici izradbe ove su figure potpuno analogne današnjim malim cinčanim vojnicima — dječjim igračkama.

Šuplje figure su obično nešto više. Prosječna im je visina 50—100 mm, širina 25—50, a debljina 7—15. Dakle nisu u punom smislu okrugle plastike, pogotovo to ne možemo reći za pune figure, koje su sasna plosnate. Postament je širok 15—20 mm, tako da su figure mogle uspravno stajati kao i okrugle plastike te su sigurno služile istoj svrsi kao i slične okrugle plastike rađene u drugoj kovini. Plosnatost ovih figura bila bi više tehničke naravi nego stilske. Težnju za plastičnom izradbom vidimo naročito kod glava, koje su često u porporciji potpuno okrugle plastike, i kod izradbe nabora, što se naročito ističe na figuri Atene (sl. 7.), Merkura (sl. 11.) i torza muškarca (sl. 30.).

Lijevanje ovih šupljih figura je slično kao i kod prijašnjih. Kalup, koji je također sastojao iz dvije polovice, prednje i stražnje strane, u kojem je modelacija figure daleko dublja i plastičnija, obuhvata mnogo veću šupljinu i radi toga kad se kalup ispravi, nakon što se u njega uspe olovo, ostane čitava figura šuplja, a ne samo postament kao kod prijašnjih. Često se događa da su i ove figure ili djelomično ili sasna pune. Ovo je prije pogreška kod lijevanja nego namjerno učinjeno¹⁵²).

Kalup je obično iz kamena, kako nam to pokazuje spomenuta prednja strana takog kalupa u muzeju u Münchenu¹⁵³). Na ovom je prikazana Atena

¹⁵⁰) Mus. f. d. ant. Kleinkunst, inv. 3821.

¹⁵¹) Pernice, *Ueber antike Steinformen* (Wiener Jahreshefte, 1904), str. 180.

¹⁵²) Djelomično je puna figura Dioniza, sl. 55, a potpuno pune su figure Atene sl. 21 i Venere sl. 34.

¹⁵³) Vidi bilješku 55.

s kacigom, štitom i kopljem u lijevoj i paterom u desnoj ruci. Do nje lijevo je žrtvenik s girlandama. Sačuvano nam je više olovnih odnosno kositrenih figura Atene potpuno analognog tipa. Naročita sličnost, upravo identičnost, u formama je sa spomenutom figurom Atene u Antiquariumu u Berlinu. Razlika je jedino da je žrtvenik kod ove nešto manji nego na kalupu. Kresta na kacigi stoji ravno, dok je na kalupu poprijeko kao kod figure iz Siska (sl. 4.). Ta se nakon lijevanja ispravlja kao što se ruka sa štitom vjerojatno okreće naprijed¹⁵⁴).

Preostaje još temeljno pitanje: da li su ove olovne, rjeđe kositrene figure, votivni darovi i to izričito votivni darovi siromašnih, kako se to većinom navodi, ili su dječje igračke, koje bi se prema sudu nekih istraživača mogle usporediti sa sadašnjim dječjim vojnicima iz kositra. Ili su pako samo oponašanje velike monumentalne plastike, kako to dokazuje Saria za svoju figuru iz Kostolca¹⁵⁵). Kako se ovim figurama pridavalo malo pažnje, nije se kod sakupljanja niti polagala naročita važnost tome odakle potječu, i položaju kako i gdje su nađene. Točna proveniensa poznata nam je jedino kod većine figura iz Siska (ali nam ona ne dokazuje zašto su figure služile), zatim spomenute figure Venere iz Smirne (sada u muz. u Münchenu) i Fortune iz Ptuja. Sve ostale proveniense su približne ili manje-više dvojbene i netočne.

Figura Venere iz Smirne, koja je nađena u dječjem grobu, bila bi dokaz za tezu, da su ove figure služile kao dječje igračke, pogotovo kad su do nje nađeni predmeti iz olova, koji su nesumnjivo bili jedino uporabivi kao dječje igračke¹⁵⁶).

Gornja teza bila bi pogotovo neshvatljiva kod figura Prijaposa, Fortune ili pako Atene u momentu kada žrtvuje u izrazito votivnoj pozi. Dječje figurale igračke su obično takove da već svojim prikazom mogu zainteresirati dijete: vojnici, konjanici, životinje i sl. U većini naših figura je prikaz takav da nikako ne može odgovarati igrački. To su prikazi božanstava u kulturnoj pozi ili većinom u karakterističnoj pozi bez radnje, kako se obično prikazivalo bogove od najstarijih vremena.

Nema sumnje, da su mnoge od poznatih olovnih figurica i predmeta služile kao dječje igračke, jer ih ne možemo protumačiti niti kao votivne darove, niti kao oponašanje monumentalne plastike. Na to nas upućuju i predmeti u muzeju u Berlinu¹⁵⁷) koji su nesumnjivo dječje igračke i možda neke naprijed spomenute figure profanog karaktera.

Mnogo vjerojatnosti ima teza, koju Saria donosi obrađujući spomenutu olovnu figuru barbara iz Kostolca. Ove bi figure naime bile minijaturno oponašanje monumentalnih plastičnih djela. Za to nam služe kao dokaz i dvije figure iz Siska i to Merkur (sl. 11.) i Venera (sl. 15.). Obje figure daju naslutiti, da su kopije monumentalne plastike iz kamena, što dokazuje flankirano kamenje, koje je postavljeno do nogu kao potporanj. Ova činjenica nam dokazuje, da su ove figure vjerne kopije monumentalnih predložaka.

¹⁵⁴) Vidi naprijed str. 11.

¹⁵⁵) *Germania* XIII, 1929, str. 30.

¹⁵⁶) Vidi bilješku 94.

¹⁵⁷) Vidi bilješke 1, 3, 94.

Ovoj tezi u prilog govori i figuralni prikaz mjesto gorgoneiona na figuri Atene (sl. 7.), što je vjerojatno oponašanje koje monumentalne plastike, kako je to već naprijed spomenuto.

Na ovu je tezu nuzgredno upozorio i Pernice opisujući spomenuti kalup u Münchenu i figuru Atene¹⁵⁸). Ova Atena tipa petog vijeka pr. Kr., koji tip se i u rimsko doba često ponavljao, bila bi vjerojatno minijaturna kopija jedne poznate Atene iz kojeg svetišta. Male figurice istog tipa, koje su nađene u više primjeraka na različnim mjestima (Atena, Nika, Venera i dr.) i koje potječu možda čak i iz jednog kalupa, bile bi prema tome isto tako minijaturno oponašanje jednog kipa iz kojeg svetišta, koje su se u mjestu, gdje je dotični kip štovan, prodavale više kao uspomene na pohod u svetište nego kao figure za votivne darove. Na taj način bismo mogli protumačiti kako da nam se tip Atene, koji imamo u kalupu, našao u toliko replika i na tako različnim mjestima, Gurini, Rimu i dr. Zatim Nike, koja je nađena u Gurini, Rimu, Sisku, pa čak i u Smirni i mnoge replike drugih figura u različnim muzejima s nepoznatom proveniencijom. Ovom ne bi protuslovalo ni to, da bi nalazi u Sisku bili potpuno novi posao, koji je tek dogotovljen u radionici, u koliko bi naime bilo nedvojbeno, da bi ovaj čitav nalaz iz Siska bio iz jedne radionice, gdje su ove figure izrađivane. Tip, po kojem bi ove figure u Sisku ili gdje drugdje bile reproducirane, došao bi također istim načinom kao i u druga mjesta, naime, kao uspomena na pohod u svetište. Ove naknadne reprodukcije jasno bi izgubile izvorno značenje i služile bi samo kao votivni darovi.

Primjer ovakovog naknadnog reproduciranja očito nam pokazuje figura Atene u Drezdenu, koja je potpuno analognog tipa s figurom Atene u Berlinu, samo što je prva daleko lošije rađena i vjerojatno kasnija slaba kopija analogne figure s ovom u Berlinu. Na ovakovo reproduciranje navodi nas i različitost u materijalu, iz kojeg su figure Atene i Nike iz Gurine, Siska, Rima i dr., koje su po tipu potpuno identične. Figure iz Gurine lijevane su iz kositra, dok su druge iz olova. U jednoj radionici jedna te ista figura sigurno nije izrađivana u dva materijala. Ovdje je, držim, isti primjer naknadnog reproduciranja jednog poznatog i popularnog tipa. Razlika u materijalu je sigurno čisto tehničke naravi. Kraj, u kojem su reprodukcije izrađivane, oskudijevao je možda na olovu, a obilovao na kositru, ili je bar dobavljanje ovog bilo jeftinije, pa se mjesto olova upotrebljavao kositar.

Prema ovom nameće nam se zaključak, da su ove olovne, rjeđe kositrene figure, većinom izričito sakralnog karaktera i rađene u karakterističnom stilu i tehnici. One su većim dijelom nastale oponašanjem monumentalne plastike. U visokoj umjetnosti igraju ove figure podređenu ulogu — možda tek kao predmet umjetnog obrta više nego predmet stroge umjetnosti — i ne odgovaraju strogom umjetničkom stilu figura rađenih u kojem drugom materijalu.

¹⁵⁸) *Wiener Jahreshefte* str. 195.

ZUSAMMENFASSUNG. *Römische Bleiplastik.* Der seltene Gebrauch des Bleis in der Kunst ist wissenschaftlich wenig behandelt worden. Zuerst wurden einige Bleifigürchen aus Sparta erwähnt,²⁷⁾ dann hat Friederichs 1871 Bleigegegenstände aus dem Antiquarium in Berlin publiziert, die er als Kinderspielzeug bezeichnete.¹⁾ Erst A. B. Meyer in seiner *Gurina*⁵⁾ beschäftigt sich eingehend mit diesem Material und behandelt die ihm bekannt gewordenen Figürchen aus Blei und Zinn. Später wurden die Bleifiguren von Frögg¹⁵⁾ und Rossegg¹⁶⁾ bekannt und nach Th. Hampe (der Zinnsoldat) gewöhnlich mit Unrecht als Vorläufer der jetzigen Zinnsoldaten, also als Spielzeug angesehen.²⁵⁾ Diese Figürchen, in grosser Anzahl gefunden, stammen nicht aus Kindergräbern; sie sind wohl zu Begräbniszwecken hergestellt worden und darum flüchtig gegossen. In diesem Stil haben wir vier Figuren aus Siscia (Fig. 1—3).

Aus römischer Zeit sind kleine Votivtäfelchen aus Blei, den Triviae oder Quadriviae geweiht, bekannt geworden, so aus Brigetio^{82, 33)}, Budapest^{34, 35, 37)}, Wien³⁸⁾, Carnuntum³⁹⁾.

Ganz verschieden sind die im Nationalmuseum zu Zagreb aufbewahrten Bleifigürchen römischer Zeit aus Siscia. Sie sind meistens hohl, beiderseits modelliert, ziemlich flach und darum nicht in vollem Sinne Rundplastiken.

Es sind aus Siscia vier Figuren der *R o m a* bekannt (Fig. 4—8), die wir mit zwei Zinnfiguren aus *Gurina*^{56, 57)}, und je einer Bleifigur aus Berlin⁶⁵⁾, Dresden^{58, 59)} und einer unpublizierten Figur in München⁶⁰⁾ vergleichen können.

Von *M e r k u r* haben wir aus Siscia drei Figuren (Fig. 9—11), eine gleiche aus Brigetio im Kunsthistor. Museum in Wien (Fig. 12).

Die *V e n u s* stellen drei verschiedene Figürchen aus Siscia dar (Fig. 13 bis 15). Mit diesen sind zu vergleichen eines in Klagenfurt (Fig. 16)⁹²⁾, ein unpubliziertes in München (angeblich aus einem Kindergrabe in Smyrna stammend)^{93, 94)}, zwei gleiche im Louvre⁹⁵⁾, je eines in Dresden⁹⁷⁾, Ens, Berlin⁹⁹⁾ und Beograd¹⁰⁰⁾. Ein Figürchen aus Siscia (Fig. 15) scheint eine verkleinerte Nachbildung einer monumentalen Plastik zu sein. Dies ist vielleicht auch die Figur des Merkur aus Siscia (Fig. 11).

Sehr gut erhalten ist die Figur einer *V i c t o r i a* aus Siscia (Fig. 17). An ihr ist noch eine spätere Ergänzung zu erkennen. Von gleichen Figuren stammen aus Siscia drei Bruchstücke (Fig. 18—20). Gleiche Figuren stammen aus *Gurina*¹⁰²⁾ und *Smyrna* (jetzt im Louvre)¹⁰³⁾, ähnliche befinden sich in Dresden^{104—106)}, Berlin^{107, 108)} und Budapest¹⁰⁹⁾.

Weiterhin sind aus Siscia zwei gleiche Figuren der *F o r t u n a* bekannt (Fig. 21 und 22). Einen verschiedenen Typus zeigen Figuren der *Fortuna* aus Ptuj¹¹⁴⁾, eine im Louvre¹¹⁵⁾ und eine aus Wels¹¹⁶⁾.

Eine hohle und zwei kleine flache Figürchen aus Siscia stellen *P r i a p u s* mit Bocksfüssen dar (Fig. 23, 24). Ausserdem stammen aus Siscia zwei gleiche Figuren des *D i o n y s o s* (Fig. 27, 28) und eine Figur des *S e r a p i s* (Fig. 31).

Vf. erwähnt noch eine Figur der *Artemis* in Hamburg,¹⁴¹⁾ zwei *D i o s k u r e n* in Klagenfurt (Fig. 32)^{142, 143)}, einen *H e r m a p h r o d i t e n* aus Carnuntum¹⁴⁴⁾.

Von profanen Darstellungen erwähnt Vf. ein Barbarenfigürchen aus Kostolac^{10, 145}), dann Reiter auf Stieren, einen in Dresden¹⁴⁶), einen unpublizierten in Wien (Fig. 33)¹⁴⁷), einen im Museum zu Stettin, weiters eine unpublizierte Biga in Wien (Fig. 34) und einen Elefant in München¹⁵⁰).

Vf. befasst sich mit der Frage, zu welchem Zwecke diese Bleifigürchen gedient haben. Kinderspielzeuge können es nicht sein, dagegen spricht der Gegenstand der Darstellung (Gottheiten). Vielleicht sind es Weihgeschenke armer Leute, vielleicht auch, wie Saria in der Bearbeitung der Barbarenfigur aus Kostolac für diese Figur annimmt, Nachbildungen monumentaler Plastik. Von den Figuren aus Siscia werden wir dies annehmen dürfen für Roma (Fig. 4 und 7), Venus (Fig. 15) und Merkur (Fig. 11).

Die genaue Provenienz der einzelnen Figuren ist im grossen und ganzen, mit einer einzigen Ausnahme⁹⁰), unbekannt. Die Stücke aus Siscia wurden aus dem Kupafusse in Sisak selbst ausgebaggert, so dass auch diese Exemplare keine Handhabe zur Bestimmung des Zweckes, dem sie gedient haben, bieten können.

Wichtig ist der Umstand, dass viele Stücke, obwohl an von einander sehr entfernten Stellen gefunden, denselben Typus zeigen, manchmal sogar aus derselben Form zu stammen scheinen; so die Victoria aus Siscia und jene aus Smyrna und Gurina, die Figuren der Roma aus Rom, Gurina und einige mit unbekannter Provenienz, u. a.

Die Figürchen wurden wohl von Besuchern von Wallfahrtsorten als Erinnerung mitgenommen und sind dann wohl als Kopien von Kultstatuen anzusehen. Von den aus Siscia stammenden Figürchen wird man annehmen müssen, dass sie zum grossen Teile, vielleicht aus nach mitgebrachten Originalen hergestellten Formen in Siscia selbst gegossen wurden. Dies werden wir auch bei einigen anderen an verschiedenen Orten gefundenen Exemplaren annehmen können.

ŽUPNA CRKVA SV. MARIJE U ZAGREBU

Na današnjem Dolcu u Zagrebu, a na nekadašnjem prema Griču strogo omeđenom prostoru, t. zv. »area capitularis«, nalazi se, kako se čini, već blizu sedam stotina godina crkva Sv. Marije. Naravno da se kroz tih gotovo sedam stoljeća mnogo toga promijenilo, da je crkva bila pregrađivana, preuređivana i popravljana, te da ona ima danas sasvim drugi izgled nego crkva koja je na tome mjestu prvobitno sagrađena, ali ipak možemo reći da je jezgra ostala ista.

O postanku te crkve, o najstarijoj njenoj historiji i o prvobitnom njenom obliku ne može se reći ništa sigurno, jer nemamo za to dokumentarnih izvora. Česti požari u prošlim stoljećima od kojih je Zagreb (i Kaptol i Grič) mnogo stradao, pa borbe između Kaptola i Griča i mnoštvo drugih nepogoda sve do najnovijeg vremena, prouzročiše da nam je ostalo štošta nepoznato o crkvi koja je igrala znatnu ulogu u historiji katedrale i koja je, vjerojatno, kako ćemo vidjeti, radi katedrale i bila sagrađena.

Najstarije nam vijesti o Sv. Mariji dolaze u vezi sa Cistercitima.

Red Cistercita utemeljio je u Citeaux-u u Burgundiji 1099 god. Robert de Molesmes. — Iz Burgundije su se Cisterciti razili po čitavoj Evropi, te ih oko 1206 god. nalazimo i kod nas u Hrvatskoj u Topuskom. Tu im njihov mecena slavonski vojvoda Andrija II sagrađi crkvu i samostan pod nazivom Sv. Marije,¹⁾ od koje danas postoji još samo jedan gotski luk. (To je prva gotska crkva kod nas u Hrvatskoj koja je uopće prva zemlja Francuskoj na istoku gdje je sagrađena crkva u gotskom slogu.)

Polovicom XIII stoljeća susrećemo Cistercite kraj Zagreba, na otoku Sv. Egidija na Savi (selo Opatovina kod Save u Vrabčanskoj župi).²⁾ i ³⁾ Jedan dio tog otoka darovao im je neki plemić Egidije i sagrađio im na njemu crkvu Sv. Jakoba.³⁾ — To je zapravo bila mala crkvica koja je služila Cistercitima sve dotle, dok nisu u zagrebačkom arhidakonu Petru našli mecenu koji im je kupio preostali dio otoka i sagrađio im pored te crkvice novu crkvu i novi samostan, jedno i drugo u čast Majci Božjoj.⁴⁾

Uz druge darove koje su Cisterciti na Egidijevu otoku primili od istog arhidakona⁵⁾, pa od Ivana Okićkog⁶⁾, a vjerojatno i od mnogih drugih, naročito je važno da im je arhidakon Petar poklonio u Zagrebu na potoku Medveščaku tri (odnosno dva) mlina i neku zemlju koja je po svoj prilici bila u blizini tih mlinova, te pokraj crkve Sv. Marije.⁷⁾

¹⁾ Tkalčić, *Cistercitski samostan u Topuskom*, Zagreb 1897, str. 3., 4. i 5. ili Tkalčić, *Povjesni spomenici biskupije zagrebačke*, 1873, dok. XVIII.

²⁾ Tkalčić, *Povjesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba*, sv. I. 1889, dok. 25. str. 23.

³⁾ Ibid., dok. 32. str. 26.

⁴⁾ Ibid., dok. 32. str. 27.

⁵⁾ Ibid., dok. 32. str. 27.

⁶⁾ Tkalčić, *Povjesni spomenici biskupije zagrebačke*, 1873, dok. CLXXXVII. i CCIV.

⁷⁾ Tkalčić, *M. C. Z.*, Sv. I., dok. 32. str. 27.

To je bio prvi korak Cistercita na zagrebačko tlo, gdje su se otada sve više učvršćivali i kuda su se konačno sasvim preselili prepustivši otok Sv. Egidija (Jakoba) zagrebačkim koludricama pod stanovitim uvjetima na uživanje.⁸⁾ — Ostale zemlje koje su pripadale Cistercitima bile su sada pripojene njihovu novom samostanu i crkvi Sv. Marije na Kaptolu.¹⁰⁾

To se preseljenje zbilo između 1307 i 1315 god. — God. 1307 nalazimo ih još na otoku, kako to vidimo iz istogodišnjeg dokumenta,¹¹⁾ koji nam govori o parnici što ju je vodio Hulman, vjerojatno posljednji opat Cistercita na otoku, sa Črnetom, gradskim podanikom, radi nekog otoka koji je ležao istočno od Egidijeva, a koji je poklonio Cistercitima, prije pedeset godina (g. 1257), već spomenuti mecena njihov arhidakon Petar.¹²⁾

Poslije te godine nemamo ni jednog dokumenta koji bi spominjao Cistercite na tome otoku. — Na toj ispravi i na ispravama do te godine, koje su većinom darovnice, obično stoji napisano: »abbati et conventui ecclesiae sancti Jacobi de insula prope Zagrabiam cisterciensis ordinis« ili slično u tome smislu.

U ispravi od 1315 god., u kojoj se prvi puta iza ove iz 1307 god. govori o Cistercitima, to prestaje. — To je onaj ugovor¹³⁾ između Cistercita i već spomenutih zagrebačkih koludrica zbog otoka Sv. Jakoba u kojem su naznačeni uvjeti pod kojima se koludricama prepušta taj otok na uživanje. U tom se ugovoru veli da su »Pertholdus abbas et monachi in cappella sanctae Mariae Zagrabiae residentes« sklopili sa koludricama ugovor itd. itd. — To je, dakle, neoboriv dokaz da su Cisterciti te godine bili već u Zagrebu i imali svoju crkvu Sv. Marije.

Da li su Cisterciti došavši u Zagreb tu crkvu sagradili, ili su je već na tome mjestu našli, to je pitanje koje su pojedini pisci knjiga o Zagrebu i zagrebačkim crkvama u kojima su neki od njih donijeli i kratku historiju te crkve, rješavali svaki na svoj način.

Jedni kažu¹⁴⁾ da su je sagradili Cisterciti. To temelje vjerojatno na Tkalčićevu mišljenju koji u hrvatskom predgovoru svojih »Monumenta civitatis Za-

⁸⁾ Ibid., dok. 104. str. 89.—90. ili str. CLIII.

⁹⁾ Tkalčić veli, da se otok Sv. Egidija ili Sv. Jakoba — kako se izmjenično nazivao — nalazio na mjestu gdje je danas selo Opatovina kraj Save (udaljeno po prilici dva kilometra prema jugu od današnje župne crkve stenjevačke). (Tkalčić, *Mon. hist. lib. reg. civitatis Zagrabiae*, sv. I., Uvod str. 151., g. 1889.) Dr. Ljudevit Ivančan pobija to mišljenje i postavlja vrlo vjerojatnu hipotezu dokazujući u *Spomenici župe stenjevačke*, koju je sastavljao kroz 5 godina (1895 do 1900), da se taj otok nalazio na mjestu, gdje danas stoji župna crkva stenjevačka (*Spomenica župe stenjevačke sastavljena od g.*

1895—1900, str. 189.—197.; u župnom dvoru u Stenjevcu).

¹⁰⁾ Tkalčić, *M. C. Z.*, sv. I., str. CLIII.

¹¹⁾ Ibid., dok. 95. str. 79.

¹²⁾ Ibid., dok. 32. str. 27.

¹³⁾ Ibid., dok. 104. str. 89.—90.

¹⁴⁾ J. Barlè, *Zagrebački arhidakonat do god. 1642*, str. 89. — J. Čuk: *Povijest grada Zagreba* (do god. 1350), Đurđevac 1932, str. 55. — *Stari Zagreb*, g. 1913, str. 15. — E. Laszowski, *Stari i novi Zagreb*, 1925. — R. Strohal, *Kaptol i Nova Ves u Zagrebu*, Zagreb 1935, str. 17. (No g. Strohal odmah na slijedećoj strani kaže da je prije dolaska Cistercita postojala kapela Blažene Djevice Marije, mjesto koje su oni sagradili oveću crkvu.)

grabiae« sv. I. piše ovako: »Oko 1315 napustiše Cistercite otok Sv. Jakoba preseliv se u Zagreb, gdje si sagradiše samostan sa kapelom Bl. D. Marije.«¹⁵⁾

Drugi opet vele¹⁶⁾ da je postojala već prije njihova dolaska. Mislim da ovo potonje mišljenje proizlazi iz slučajno krivog naslova dokumenta od g. 1257 u Tkalčićevom djelu »Povjesni spomenici biskupije zagrebačke« Zagreb god. 1873. Taj naslov glasi: »Petar arhidakon zagrebački privolom kralja Bele IV. uvada Cistercite u Zagreb, gdje im je sagradio crkvu i oskrbio ih njekim posjedom i mlini.«¹⁷⁾ Međutim, ako pročitamo samu ispravu vidjećemo da u njoj nema ni riječi o našoj crkvi, već da se tu radi o onoj crkvi na otoku Sv. Egidija koju je arhidakon Petar sagradio Cistercitima. — To je potvrđnica Bele IV. u kojoj taj vladar odobrava već spominjane darove arhidakona Petra Cistercitima na otoku Sv. Egidija. U njoj između ostaloga piše i ovo: »Et idem nobis rescripsit, quod contuleramus fratribus cisterciensis ordinis terram unius aratri in insula in qua insula fuit olim constructa ecclesia sancti Jacobi iuxta quam idem archidiaconus construxit claustrum et ecclesiam in honorem sanctae Mariae Virginis Gloriosae.«

Jasno je, dakle, da se ovdje radi o gradnji crkve Sv. Marije na otoku, a ne u Zagrebu, kako bi se to moglo zaključiti po naslovu tog dokumenta za kojim se poveo i Adolf Hudovski u svojoj knjizi »Agram und Umgebung« (god. 1892), gdje veli da su se Cisterciti oko 1315 god. preselili u Zagreb »wo sie sich neben der vom Cathedral-Archidiaconus Peter im Jahre 1256 erbauten Marienkapelle ein Kollegialgebäude errichteten.«

Po svoj je prilici crkva postojala prije njihova dolaska, jer imamo za to vjerojatnu činjenicu; ali je misao Hudovskog, da je sagrađena 1256 god. potpuno bez dokumentarne podloge.

Postoji naime u kaptolskom arhivu u Zagrebu isprava iz god. 1272 (zapravo prepis te isprave iz god. 1557) koja bi nas mogla privesti malo bliže k osnutku naše crkve. To je najstarija isprava u kojoj se spominje crkva Sv. Marije, a objelodanio ju je Tkalčić u svom djelu »Povjesni spomenici zagrebačke biskupije« g. 1873. U njoj se spominje crkva Blažene Djevice za koju bi se moglo reći da je ova naša. Ta je isprava zapravo potvrđnica da je neki David, sin Pužev (Povše), prodao arhidakonu Petru svoj mlin u Zagrebu za 50 pensa.¹⁸⁾ U njoj se između ostaloga kaže i ovo: »Ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod constitutis coram nobis ab una parte magistro Petro archidiacono cathedrali et ab altera David filio Povsa de vico nostro, idem David quoddam molendinum suum situm in fluvio supra civitatem inter molendinum nostrum a parte superiori et molendinum filiorum Issak a parte inferiori, quod sibi in concambium dimidii molendini sui existentis sub ecclesia beatae virginis sub monte Grech a predicto magistro Petro prove-

¹⁵⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., str. CLII.

¹⁶⁾ Vj. Klaić, *Zagreb*, 1913, str. 27. — A. Hudovski, *Agram und Umgebung*, 1892, str. 67. — J. Modrić, *Zagreb i okolica*, 1927, str. 35.

¹⁷⁾ Tkalčić M. E. Z., 1873., dok. C, str. 116. I latinski naslov istog dokumenta u M. C. Z., 1889, sv. I. (dok. 32. str. 26.) glasi isto tako.

¹⁸⁾ Tkalčić, M. E. Z., 1873, dok. CLIV, str. 161.

nerat, confessus est: se vendisse eidem magistro Petro perpetuo possidendum pro quinquaginta pensis denariorum banalium«

Ako se dakle ovdje radi o mlinu koji se nalazio pod crkvom Sv. Marije koja je bila pod Gričem, onda se može uzeti kao sigurno, da je to naša crkva, jer druge, sa strane Medveščaka, pod Gričem nije bilo.

Možda će nas međutim smetati ovo »sub monte Grech«, pa bismo mogli reći da je to neposredno pod Gričem tj. na desnoj obali potoka Medveščaka, a ne na Kaptolu. Međutim, ako uočimo onodobnu situaciju Zagreba, ako uzmemo u obzir da su već onda postojali Grič i Kaptol kao dva svijeta za sebe koje je dijelio potok Medveščak, onda ćemo uvidjeti da je vrlo nevjerojatno da bi stanovnici Griča ili stanovnici Kaptola mjesto da si sagrade crkvu na svom terenu na brežuljku, da bi je sagradili na obali potoka gdje nam se, uostalom, spominju samo mlinovi i kupališta, zgrade za koje je svakako nužno da budu na vodi, a nikada i nigdje nikakva crkva. A da se »sub monte Grech« može uzeti i Kaptol, to je razumljivo, jer je Kaptol prvo niži od Griča, pa izgleda kao da leži pod njim, a drugo, Kaptol u ono vrijeme još nije imao utvrda koje bi mu dale pojam jedne cjeline za sebe koja bi bila strogo odijeljena od čitavog ostalog terena pod Gričem i koju bi pisac ove potvrđnice kao takovu mogao i uzeti.

Prema tome, ako je crkva u ispravi iz god. 1272. bila pod brdom Gričem, onda je to bila naša crkva Sv. Marije koja je stajala na istom mjestu gdje stoji i danas i u koju su se oko god. 1315 doselili Cisterciti. Ovo doseljenje Cistercita moglo bi nam tu tvrdnju još učvrstiti, jer je ono prirodnije, ako je crkva već postojala, nego ako nije.

Da je to baš ta crkva u koju su se oni doselili, a ne koja druga, vjerojatno je i po tome što su Cisterciti imali pod njom ili u neposrednoj blizini njezinoj svoje kupalište i mlinove koje im je poklonio arhidakon Petar, pa im je vjerojatno bilo stalo (a i prirodnije je kad su se već preseljavali) da se nastane kod crkve kraj koje su imali posjed. Da su se ti mlinovi nalazili baš na tome mjestu, tj. pod crkvom, ili u njenoj neposrednoj blizini, a ne koje druge, mogli bi zaključiti iz ove isprave iz g. 1272. U njoj se naime veli da je nekada arhidakon Petar nekom Davidu, sinu Povša, prepustio jedan mlin negdje sjevernije od grada između mlinova kanoničkog i sinova Isaka (to je taj isti mlin koji je sada Petar opet natrag kupio od istog Davida za 50 pensa) u zamjenu za polovinu mlina (druga polovina je vjerojatno već pripadala arhidakonu Petru) koji se nalazio pod crkvom Marijinom.

Upravo iz te zamjene mogli bismo zaključiti položaj cistercitskih mlinova. Što se naime Petar mijenjao za mlinove, biće tome vjerojatno ovaj razlog: on je sigurno kraj onog mlina od kojega je imao polovicu imao svoja druga dva mlina (koje je poklonio Cistercitima) koja je htio pridružiti tome, od kojega je imao polovicu (a sada je dobio i drugu), i tako stvoriti jedinstven posjed. Zato je svoj mlin sjeverno od grada koji za njega sigurno nije mnogo značio, jer je bio vjerojatno tamo jedini, dao za polovicu onog mlina koji mu je više vrijedio, jer je bio u blizini ona druga dva. — To se možda baš i dogodilo radi Cistercita (g. 1257), jer je arhidakon vjerojatno htio da ih nadari svojim trima mlinovima

kao jednim jedinstvenim posjedom.¹⁹⁾ Ukratko: htio sam reći da su se ona dva mlina poklonjena Cistercitema nalazila u blizini onog mlina kojega se polovica spominje »sub ecclesia beatae virginis sub monte Grech«, i da su se, prema tome, nalazili i u blizini iste crkve i mogli zajedno sa zemljom koja je bila vjerojatno također negdje u blizini, učiniti dolazak Cistercita k toj crkvi razumljivijim i naravnijim, negoli kojoj drugoj gdje nisu imali posjeda. Ako su dakle Cisterciti došli k toj crkvi, a mi znamo, da su došli k našoj Marijinoj, onda je samo po sebi razumljivo da je crkva »sub monte Grech« iz god. 1272 istovjetna sa crkvom Sv. Marije.

Ako je tako, onda je sigurno da je ta crkva postojala prije dolaska Cistercita.

Mislim da je ona morala biti sagrađena nekako neposredno poslije provale Tatara, to će reći poslije 1242 godine.

Kad su naime te godine provalili Tatari u potjeri za kraljem Belom IV u Zagreb, nisu samo opustošili grad, nego su, kako je poznato, opljačkali i sasvim uništili katedralu. Budući da je ona bila tako uništena poslije te provale da se uopće nije dala ni popraviti,²⁰⁾ a kamoli da bi se u njoj mogla služiti sv. misa i obavljati ostali vjerski obredi, to se pokazala nužda da se mjesto katedrale negdje u njenoj blizini sagrađi crkva gdje će se služiti misa za okolne stanovnike, a vjerojatno i za svećenike klera katedralne crkve, jer je nadbiskupska kapela koja je također nastala poslije provale Tatara²¹⁾, tako mala da je isključeno da bi bila određena da se u njoj služi sv. misa za okolni svijet, već ju je biskup, vrativši se poslije odlaska Tatara opet u Zagreb, sagrađio vjerojatno samo za sebe, pa je ona prema tome i prvobitno bila, kao što je i danas, samo biskupska, odnosno nadbiskupska.

Za ostalo svećenstvo i okolni svijet morala je biti sagrađena druga nova crkva.

Prikladnost položaja koji crkva Sv. Marije prema katedrali zauzima tako je očita, da nam se samo od sebe nameće, da je Sv. Marija morala biti ta crkva, koju je biskupija sagrađila i koja joj je imala služiti, kao i šest vjekova kasnije (g. 1880—1885), katedralom, i to sve dotle dok se ne sagrađi nova ili barem ne popravi stara .

Tako je mislim nastala prvobitna crkva, odnosno kapela Sv. Marije, kojoj su se između 1307 i 1315 doselili Cisterciti. To je bila mala crkvice, po svoj prilici slična (a možda i nešto veća) onodobnoj župnoj crkvi Sv. Marka koja je bila sagrađena također nekako poslije tatarske provale.²²⁾

Kad su Cisterciti došli u Zagreb, sagrađili su si kraj nje na sjevernoj ili sjeveroistočnoj strani samostan.²³⁾ Zašto su se Cisterciti preselili u Zagreb i

¹⁹⁾ Treći je mlin međutim, kako doznajemo iz dokumenta iz g. 1257 (Tkalčić, M. C. Z., sv. I., dok 32. str. 27), uslijed presude bana pripao gradskoj općini.

²⁰⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., dok. 33. str. 28. ili str. CXXXIX. — Lj. Ivančan, *Zagrebački Kaptol*, 1932, str. 247.

²¹⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., str. CXXXIX.

²²⁾ Barlè, *Zagrebački arhidakoniat do g. 1642*, str. 91.

²³⁾ E. Laszowski je dokazao da se samostan nije mogao nalaziti na južnoj već na sjevernoj ili istočnoj strani (*Stari i novi Zagreb*, 1925, str. 24.).

kako su se uopće mogli naseliti na terenu koji je pripadao biskupiji, to se ne zna. Drži se da im je Kaptol poklonio taj teren sa crkvom kao neku protu-uslugu za zasluge i mjesto koje je on uživao u senjskoj trgovini koja je bila u rukama Cistercita i Templara.²⁴⁾

Cistercitima je međutim vjerojatno bilo stalo do toga da se presele u grad; a kako su oni uživali veliki ugled kod svih, a pogotovo kod pape²⁵⁾ koji ih je sigurno u tome i pomagao, te kako su bili vjerojatno na dobroj nozi sa Kaptolom, kao što su to bili i prije i poslije svog dolaska (barem u prvo vrijeme), prije kad im arhidakon Petar gradi crkvu i samostan, a poslije, kad cistercitski opat nosi naslov čuvara pravica stolne crkve (*conservator iurium cathedralis ecclesiae*), te kao takav za nju obavlja razne službe,²⁶⁾ te konačno, kako su oni već imali na Kaptolu svog posjeda, — to je njihov dolazak ovamo bio lakši i razumljiviji.

O boravku i životu Cistercita u Zagrebu, te o njihovu odnošaju prema Kaptolu, prema papi i drugima i uopće o njihovu položaju, koji su ovdje zauzimali, možemo dosta toga doznati iz brojnih isprava koje ih spominju.

Izgleda da su oni igrali u Zagrebu prilično veliku ulogu i uživali veliko povjerenje kod svih,²⁷⁾ a i kod pape koji povjerava njihovom opatu da odluči u raznim pitanjima i sporovima koji su nastajali bilo na Kaptolu ili na Griču.²⁸⁾ Štoviše, njihove je opate u XV vijeku bazelski koncil ovlastio da mogu izopćivati, a izopćene odrešiti. Samostan je pak njihov bio vjerodostojno mjesto, a njegov opat je pod samostanskim pečatom mogao izdavati razne povelje u ovjerovljenom prijepisu, ili druge javne isprave. A da je taj opat bio i *conservator iurium cathedralis ecclesiae*, to sam već spomenuo.

Po svemu se čini da su se zagrebački Cisterciti²⁹⁾ bavili isključivo crkvenim i uopće intelektualnim poslovima, dok su manuelne poslove prepuštali svojim kmetovima koji su imali svoje drvene stanove negdje u blizini crkve na potoku Medveščaku otkuda su se oko g. 1476, kad je nastala pogibao da bi mogli provaliti Turci i zapaliti te drvenjare od čega bi se mogao zapaliti i Kaptol i Grič, morali preseliti u prostor unutar kaptolskih utvrda.

A i svoj posjed koji su imali u blizini svog samostana davali su Cisterciti u zakup okolnim stanovnicima.³⁰⁾ Od prihoda tih posjeda i posjeda što su ih imali izvan Zagreba, Cisterciti su i živjeli (naravno još i uz druge dohotke koje su primali za svoj intelektualni rad).

Jedan od vrednijih njihovih posjeda bilo je kupalište stuba ili *locus balnei* koje se nalazilo na potoku Medveščaku vjerojatno sjevernije od crkve Sv. Marije.³¹⁾ Cisterciti su to kupalište posjedovali dok su još bili na otoku Sv. Egi-

²⁴⁾ Tkalčić, *Cistercitski samostan u Topuskom*, 1897, str. 10. i 14. — J. Čuk, *Povijest grada Zagreba* (do g. 1350), Đurđevac 1932, str. 53.—54.

²⁵⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. II., dok. 172. do 174. i 370.

²⁶⁾ Tkalčić, M. C. Z., svez. II., str. CLXI.

²⁷⁾ Ibid., dok. 15. (str. 14.), dok. 73., str. CLXII. (ili uopće str. CLXI. i d.).

²⁸⁾ Ibid., dok. 172., 174. i 370.

²⁹⁾ Zvali su ih radi njihova crno-bijela odijela »Srakari«.

³⁰⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. II., str. CLIX. i d.

³¹⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., II., III., str. CLIX., CLXXIV., LXXXVI. — Tkalčić, *Prebendarski zbor prvostolne crkve zagrebačke*, 1884, str. 86. i d.

dija;³²⁾ oni su ga cijelo vrijeme svog posjedovanja davali u najam i vodili neprestano radi njega parnice. Konačno su ga g. 1364 otstupili uz izvjesne uvjete zagrebačkom kanoniku Pavlu i njegovoj braći Tomi i Ivanu.³³⁾ Prema oporuci Pavlovoj pripadne ono prebendarskom zboru zagrebačke katedrale koji ga je uživao do početka XIX vijeka, kad ga je napokon prodao.

Osim tog kupališta imali su Cisterciti na Medveščaku svoje mlinove i mešnice koje su također davali u najam. A i jedan dio Opatovine je pripadao njima, tj. onaj prostor koji se nalazio u blizini njihove crkve i samostana (vicus monasterii)³⁴⁾. Na tom prostoru bilo je kuća, a njihovi su gospodari imali prema samostanu stanovite obaveze.

Izgleda da je crkva Sv. Marije kad su se k njoj doselili Cisterciti bila vrlo mala, pa su je oni oko god. 1347, kako možemo zaključiti po istogodišnjoj ispravi,³⁵⁾ pregradili, te je stvorili — po svojoj prilici — onakovom kakvu je vidimo na najstarijoj slici, odnosno planu Zagreba iz XVI vijeka, gdje leži nasuprot katedrali, a naslanja se na kaptolski zid.

Takvu je susrećemo u najstarijim vizitama sve do g. 1742, kad se prvi put javlja u promijenjenom obliku. Ona je zapravo bila pregrađena g. 1740, ali je vizita iz g. 1742 prva koja je kao takovu spominje. — Oblik, odnosno plan, koji je ona dobila g. 1740 bio je sličan, ali ne jednak današnjem obliku, jer su se i poslije te godine događale promjene koje su je izmijenile i postepeno učinile današnjom crkvom.

Rekao sam da je pregrađena cistercitska crkva iz g. 1347 bila jednaka crkvi koju mi susrećemo u prvim vizitama. Time sam htio reći da je bila jednaka samo što se tiče plana i stila, a nipošto unutrašnjeg uređaja. Jer uređaj njezin sa tri bogato ukrašena oltara kipovima i slikama s pozlaćenim i skulptiranim okvirima itd., kako ga susrećemo u tim prvim vizitama,³⁶⁾ ne bi nikako odgovarao tipu cistercitske crkve, a ni zakonima cistercitskog reda koji su tražili strogu jednostavnost u svakom pogledu, pa i u unutrašnjem crkvenom uređaju. — U stilu tih zakona mislim da je bila uređena i cistercitska crkva Sv. Marije.

Kao što je poznato, Cisterciti su u duhu svojih strogih doktrina stvorili oko g. 1130 tip crkve koji se raširio po čitavoj Evropi i bio poznat pod imenom tipa cistercitske škole. Glavne su značajke crkava tog tipa da im je plan bio jednostavan, da su bile bez tornjeva koje je zamijenio zid za zvona (clocher-mur), te da u njima nije smjelo biti nikakvog ornamenta ni slikarskog ni skulpturalnog. Štaviše ni na prozorima, koje nalazimo samo u sanktuariju, nije bilo nikakvih slika.³⁷⁾

Naravno da ta naša cistercitska crkva sv. Marije nije bila, što se plana i konstrukcije tiče, jednaka izrazitim tipovima cistercitske škole. To ona nije ni

³²⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., dok. 80, str. 68.

³³⁾ Ibid., dok. 245, str. 229.

³⁴⁾ Možda je to ona zemlja što ju je arhidakon Petar g. 1257 zajedno sa mlinovima poklonio Cistercitima.

³⁵⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., dok. 213, str. 191.—2. ili str. CLIII.—CLIV.

³⁶⁾ Izuzevši dvije prve vizite tj. iz god. 1622 i 1630 koje su vrlo oskudne.

³⁷⁾ To je bio najprije romanski tip koji se u gotici tek neznatno promijenio dobivši unakrsni svod (croisée d'ogive).

mogla biti, jer je Cisterciti nisu sagradili sami već samo pregradili.³⁸⁾ Međutim, duh cistercitske jednostavnosti koji je zabranjivao svaki ukras i sjaj u unutrašnjosti crkve, i kojim su vjerojatno bili zadojeni i naši zagrebački Cisterciti, učinio je bez sumnje da unutrašnjost njezina, kad su je Cisterciti uredili, bude slična unutrašnjostima uzora cistercitskih crkava. Dakle, bila je jednostavna i skromna, bez ukrašenih oltara, slikarija, skulptura, slikanih prozora i sl.

U njoj je vjerojatno bio samo jedan oltar koji je možda ostao u njoj još dugo poslije odlaska Cistercita, dok ga nisu tek oko g. 1622 maknuli i premjestili u sakristiju, a mjesto njega podigli tri nova oltara. U viziti naime od g. 1630 spominje se da ima u sakristiji oltar bez svakog ureda.³⁹⁾ Može biti da je taj oltar ostao još od Cistercita i da je prije bio u svetištu, te da su ga kod preuređenja crkve i postavljanja novih oltara premjestili u sakristiju.

Stil te cistercitske crkve, dakle crkve koja je bila prije ove današnje, bio je gotski. A to je i sasvim prirodno, jer se u to vrijeme gradilo gotovo isključivo u tom stilu.

Tu bi nam tvrdnju mogle potkrijepiti i ove tri činjenice:

1. Gotovo u svim vizitama do g. 1742, dakle do prve vizite koja nam govori o pregrađenoj crkvi, piše u pasusu koji govori o čuvanju svetotajstva otprilike ovako: »*venerabile sacramentum asservatur in tabernaculo lapideo honesto in sanctuario apud murum (ili in pariete) ecclesiae ad cornu Evangelii applicato*«. Dakle, svetotajstvo se čuvalo, kako je to bilo nekad uobičajeno u gotskim crkvama,⁴⁰⁾ u tabernakulu koji je bio apliciran ili uzidan u stijeni u svetištu sa strane evanđelja, a ne na glavnom oltaru kao kasnije, i kao što je to bio slučaj i u ovoj našoj crkvi nakon što je bila pregrađena. U viziti naime od g. 1742 već piše: »*venerabile sacramentum conservatur in tabernaculo arae maioris mundo interne deaurato*« itd.

2. Kad se godine 1928 provodila regulacija Dolca i počela graditi tržnica i kad se pripravljala gradnja onog prolaza koji danas veže, s južne strane crkve, Dolac i Tkalčičevu ulicu, onda su s te strane porušili — u svrhu građenja tog prolaza — neke kućice koje su bile naslonjene na crkvu. Kad su te kućice bile odstranjene, onda je donji dio južnog crkvenog zida ostao gol, tj. bez žbuke, i to po prilici u visini od podnožja crkve (ako se kao podnožje uzme Tkalčičeva ulica) do vrha zidne ograde na terasi pred zapadnim ulazom. Na tom se golom zidu moglo potpuno jasno razabrati kamenje od kojeg je bio sagrađen. Među tim kamenjem bilo je dijelova tipičnih gotskih kamenih greda i ostalog raznog kamenja sa čisto gotskim karakteristikama. — Ti dijelovi sigurno potječu iz stare crkve. Graditelj je naime gradeći sadašnju crkvu imao na raspoloženju sav materijal stare razrušene, pa je dijelove koji su bili dovoljno jaki i koji su mu odgovarali, upotrijebio kod gradnje donjih, novih, crkvenih zidova.

³⁸⁾ Kako izgleda prema onome što sam naprijed govorio.

³⁹⁾ *Altare quartum in sacristia sine omni ornatu.*

⁴⁰⁾ Slične tabernakule imamo na pr. u staroj crkvi u Belcu, u crkvi Sv. Mihajla u Samoboru, u Isusovačkom kolegiju u Požegi itd.

I tako ono staro gotsko kamenje od kojeg su bile sagrađene njene prethodnice, počiva još uvijek ispod naše današnje Sv. Marije.

3. Kad su Cisterciti pregradili crkvu, vjerojatno su nastojali da je prilagode tipu ostalih crkava cistercitske škole, vrlo trijeznom i ozbiljnom tipu koji je bio stvoren još u romanici, a neznatno promijenjen u gotici, raširio se pomoću Cistercita po svoj Evropi. A od njih potječe uopće i prva gotska crkva u Hrvatskoj koja je, kako smo već rekli, prva zemlja Francuskoj na istoku koja je sagrađila crkvu u tom stilu.

Dakle, po svemu tome može se sigurno zaključiti da je Marijina crkva, koja je stajala prije današnje baročne, bila gotska.

Iznutra je ona bila, u vrijeme Cistercita, po svoj prilici, uređena, kako sam rekao, sasvim jednostavno s jednim oltarom. — Taj unutrašnji uređaj možda je ostao do g. 1622,⁴¹⁾ a sama crkva stajala je do g. 1740, kad je bila pregrađena.

Zna se sigurno da je crkva Sv. Marije bila cistercitska⁴²⁾ do g. 1496, kad nalazimo Cistercitima u Zagrebu posljednji spomen. Iz pomenute naime godine imamo dokumenat⁴³⁾ koji još spominje Cistercite kod Sv. Marije. To je isprava koja govori o prodaji neke samostanske kuće na Opatovini postolaru Grgi Šedinu. U njoj se između ostaloga veli i ovo: »Nicolaus abbas monasterii beatae Mariae Virginis de Zagrabia ordinis cisterciensis...« Dakle je crkva još bila cistercitska. — Dok se u ispravi iz g. 1499 (a to je prva isprava iza one od g. 1496 u kojoj se spominje Marijina crkva) ne spominju više ni Cisterciti ni crkva kao samostanska. To je oporučni zapis biskupa Osvalda od 15 aprila 1499 god.⁴⁴⁾ gdje on ostavlja za popravak krova crkve Bl. Dj. Marije 50 for. U toj se ispravi kaže: »Ad ecclesiam beatae Virginis in abbatia pro reparatione vel tectura flor. quinquaginta«. Dakle, nema više spomena o Cistercitima, koji su između g. 1496 i 1499, kako veli Tkalčić, vjerojatno iz straha pred Turcima pobjegli iz Zagreba i zaklonili se u Zatečno (Stična) u Kranjskoj gdje je bio samostan njihova reda.⁴⁵⁾

Poslije odlaska Cistercita ostala je crkva Sv. Marije napuštena sve do g. 1511, kad je postala župnom.

⁴¹⁾ G. 1511, kad je crkva postala župna. mislim da se nije dogodila nikakva veća promjena. Obnovili su je vjerojatno onim što je bilo u crkvi Sv. Emerika koju su g. 1511 srušili.

⁴²⁾ Možda je Cistercitima pripadala i kapela Sv. Leonarda koja je po svoj prilici bila drvena, a spominje se prvi puta g. 1499 (Tkalčić, M. C. Z., sv. II., dok. 394. str. 518.).

⁴³⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. II., dok. 385. str. 508.

⁴⁴⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. II., dok. 394. (str. 518.).

⁴⁵⁾ Mislim da uzrok odlasku Cistercita nije bio strah pred Turcima, jer je u to

vrijeme sklopljeno sa Turcima primirje na tri godine (1495—1499) i nije bilo (barem ne veće) turske provale koje bi se Cisterciti mogli preplašiti i pobjeći. Kad bi to i bilo, oni bi se vjerojatno zaklonili na Grič, kamo su se zaklonili pred Turcima i Dominikanci g. 1473, i gdje su si Pavlini iz Remeta (god. 1473) kupili kulu s kućom, a Kaptol sagrađio »Popov toranj« da se zaklone ako bi zaprijetila turska pogibao. I ne bi bježali iz Zagreba, kamo Turci nisu nikada provalili i to upravo u Kranjsku, kuda su toliko puta bez zapreka prodirali. — Vjerojatnije je da je došlo do kakvih razmirica između Cistercita i Kaptola radi kojih su se morali iseliti.

Do g. 1511 bila je župnom crkvom za žitelje na Kaptolu i okolici crkva Sv. Emerika koja se spominje već u početku XIV vijeka.⁴⁶⁾ Stajala je pred katedralom otprilike tamo gdje je bila Bakačeva kula. Početkom XVI vijeka, kad je nastala opasnost da će provaliti Turci, odluči biskup Luka da utvrdi stolnu crkvu jakim zidinama. Kako je crkva Sv. Emerika bila upravo na mjestu gdje se morala podići jedna utvrдна kula, zamoli biskup papu Julija II da je smije srušiti,⁴⁷⁾ a župu sa svima pravima prenijeti na zapuštenu crkvu sv. Marije, što mu je papa dopustio.⁴⁸⁾

Tako je župa Sv. Emerika bila dokinuta, crkva srušena, a njen naslov sa svima pravima prenesen na zapuštenu crkvu Sv. Marije. Novi župnici Sv. Marije koji su nosili naslov prepošta dobili su sva prava⁴⁹⁾ koja su prije uživali cistercijski opati,⁵⁰⁾ a za njihovo uzdržavanje bila su crkvi pridijeljena sva ona zemljišta koja su nekada imali Cisterciti.⁵¹⁾ Kad tih prepošta nestaje, javljaju se naslovni opati B. V. M. de campo Zagrabiensi, a i zagrebački kanonici postaju župnici Sv. Marije. Ti su župnici, kako kaže Dr. Lj. Ivančan,⁵²⁾ stanovali u župnom dvoru jugoistočno od crkve koji je bio sagrađen, po njegovu mišljenju, vjerojatno onda kad je cistercijski samostan, u kojem su po svoj prilici stanovali prepošti, možda od čestih onodobnih požara izgorio (nekako u drugoj polovini XVII vijeka.⁵³⁾

Sv. Marija ostala je župnom crkvom sve do danas. Jedino je za vladanja Josipa II bila združena sa župom Sv. Petra i Ivana u prvostolnu župu,⁵⁴⁾ ali odmah poslije Josipova vladanja opet osamostaljena.

Sasvim ju dokinuti i nanovo spojiti sa župom Sv. Petra htio je g. 1799 biskup Vrhovac. No tadašnji župnik Sv. Marije Baričević koji je kako ćemo kasnije vidjeti, stekao osobitih zasluga za tu crkvu, opro se tome i konačno uspio da je župa Sv. Marije ostala.⁵⁵⁾ Dapače župa Sv. Petra bila je od g. 1803—4 V. 1823 njoj pripojena; to pripojenje proveo je biskup M. Vrhovac.

⁴⁶⁾ Barlè, *Zagrebački arhidakonat do g. 1642*, str. 88.

⁴⁷⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. III., dok. 83. (str. 90.).

⁴⁸⁾ Ibid., dok. 75. (str. 79.).

⁴⁹⁾ Ali su imali prema Kaptolu i velikih obaveza: morali su se zakleti da će biti vjerni Sv. Stjepanu, stolnoj crkvi i Kaptolu kao svome patronu; da će obaveze prema Kaptolu izvršivati; da ne će protepsti ni župnu ni crkvenu imovinu; da će služiti određene sv. mise; da će župne kmetove koji su naseljeni na kanoničkim predijama slati na rad bilo za Kaptol, bilo za župnu crkvu itd.

⁵⁰⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. III., str. LXXXI. i d.

⁵¹⁾ Katolički list, 1887, str. 317. (Tkalčićev članak o Adamu Baričeviću).

⁵²⁾ Vjesnik Kr. Drž. arhiva u Zagrebu 1931, Dr. Lj. Ivančan, *Stanovi zagrebačkih kanonika*, str. 225. (Župni dvor Sv. Marije).

⁵³⁾ Izgleda da taj župni dvor jugoistočno od crkve nije još bio sagrađen ni u sredini 18 vj., te da su župnici stanovali u svojim kurijama. Temeljem to na zapisu koji sam našao u viziti iz god. 1750, a koji glasi ovako: »Parochus residentiam parochialem non habet, habitat tamen intra limites Parochiae in recinctu Capituli prope ecclesiam patrum Franciscanorum in domo sua propria«.

⁵⁴⁾ Barlè, *Povijest župa i crkava zagrebačkih*, II., 1900, str. 62.

⁵⁵⁾ Katolički list, 1887, str. 317. (bilješka). — I molba koju su kaptolski vjernici 26 marta 1799 podnijeli Kaptolu da ne ukine župu Sv. Marije, potekla je bez sumnje

Od g. 1511, dakle otkada je crkva Sv. Marije postala župnom, pa sve do g. 1622, tj. do najstarije sačuvane kanoničke vizite, nemamo o njoj nikakvih vijesti. Izgleda da se ona u to vrijeme (između 1511—1622) nije mnogo promijenila i da je uglavnom ostala onakva kakva je bila u doba Cistercita. — Unutrašnji se uređaj, kako sam već spomenuo, bitno promijenio vjerojatno tek g. 1622 kad se spominje da je crkva popravljana i da su u njoj postavljeni novi oltari sa zidanim menzama, a plan njezin je svakako ostao do g. 1740, kad je bila iz temelja pregrađena.

Od g. 1622 pa sve do danas nemamo više nijednog tako velikog vremenskog razmaka u kojem nam ona ne bi bila barem spomenuta. Ti su razmaci od te godine dalje mnogo manji, i u njima se vjerojatno nisu dogodile nikakve značajnije promjene, ni u unutrašnjem uređenju, a ni u planu, za koje mi ne bi znali.

Glavni izvorni dokumenti od početka XVII vijeka pa do početka XIX vijeka jesu kanoničke vizite. Pod konac XVIII vijeka javljaju se župni računi, a tek sredinom XIX vijeka »Liber memorabilium« i druge neke isprave.

Što se tiče oltara i konstrukcije crkve, mogli bi kanoničke vizite podijeliti u dva dijela: prema oltarima, prvi bi dio vizita išao uključivo do g. 1754, do kad se javljaju već spomenuti oltari sa zidanim menzama, postavljeni g. 1622, a od g. 1754 dalje, bio bi drugi dio, tj. dio u kojem se već javljaju današnji baročni oltari (ovamo spadaju tek dvije vizite, i to od g. 1779 i g. 1810).

Prema konstrukciji crkve, prvi bi dio vizita išao do uključivo g. 1736 tj. do vremena u kojem još postoji stara crkva, a drugi bi dio počeo sa vizitom od g. 1742, kad se prvi puta javlja nova crkva.

U prvom oltarnom dijelu vizita najvažnije su vizite iz g. 1630, 1668, 1705 i 1754. U njima se javljaju isti oltari svakiput u potpuno promijenjenom obliku, tj. menza ostaje ista, a mijenja se, kako ćemo vidjeti, gornji drveni dio.

Naravno da ima u prvom dijelu osim tih vizita još i drugih, ali nam one donose što se oltara tiče uglavnom isto što i ove.

Izgleda da se župa Sv. Marije početkom XVII vijeka nije baš mnogo brinula za svoju crkvu. Ma da je bila prilično bogata,⁵⁶⁾ ipak ona ne daje sama ništa za popravak i uređenje crkve, već se u tome oslanja na darove vjernika i pobožnost cehova.

Zato u to doba crkva Sv. Marije izgleda prilično jadno. Ona se doduše početkom XVII vijeka (g. 1622) restaurira, ali se čini da je glavna inicijativa za tu restauraciju potekla od samih vjernika, koji su dali i novac za nju.⁵⁶⁾ Crkva je bila obnovljena izvana i iznutra i bila su u njoj postavljena tri nova oltara: dva u lađi a jedan u svetištu. — U vrijeme vizitatorove posjete svetištu još nije bilo pokrito, pa je kiša oštetila crkveni svod. Zato vizitator opominje

uglavnom inicijativom samoga Baričevića. Original te molbe pohranjen je u Državnom arhivu u Zagrebu (Croatica a. 1781—1800), a objelodanio ju je već R. Strohal u djelu *Vlaška ulica i župa Sv. Petra u Zagrebu*,

Zagreb 1933, str. 10.—12. Njen prijepis vidi u »Dodatku« na kraju radnje.

⁵⁶⁾ Vizita iz g. 1622 passus »De bonis et proventibus eiusdem ecclesiae«.

kuratora da ga pokrije, jer ako to u najkraće vrijeme ne učini, da će se svod srušiti.⁵⁷⁾

U slijedećoj viziti, t. j. u onoj od g. 1630, nalazimo već da je crkva popravljena.

Iako su vizitatori prvih vizita⁵⁸⁾ opisivali crkve, i to ponajviše samo unutrašnjost tek u glavnim crtama i nisu se upuštali u podrobnije opisivanje oltara i ostalog unutrašnjeg uređaja, ipak mislim da kod opisivanja crkve Sv. Marije u to prvo vrijeme nisu imali mnogo šta da izostave, jer je crkva i onako bila prilično oskudna, te da su uglavnom spomenuli sve što su u njoj našli.

Što se tiče konstrukcije stare nepregrađene crkve, dakle one prije g. 1740. iz tih najranijih vizita može se jedino razabrati da je ona imala jednu lađu, svetište i sakristiju.

Tek na osnovu kasnijih vizita do uključivo one iz g. 1736 dobivamo u tom pogledu nešto točniju sliku koja bi otprilike izgledala ovako: Jedina lađa crkve bila je prekrita svodom, a popodena ciglama. Na zapadnom njenom dijelu bilo je zidano pjevalište na koje se uzlazilo sa sjeverne a ne s južne strane kao danas. Na njemu je bio jedan okrugli prozor. Ladi prema istoku bilo je nadsvodeno svetište. Na sjevernoj njegovoj strani bila su vrata koja su vodila u nadsvodenu sakristiju sa jednim prozorom s rešetkama gdje su se u dva ormara čuvale najraznovrsnije crkvene potrepštine i gdje se nalazio i onaj prazni oltar koji je vjerojatno prije bio u svetištu. Na južnom zidu svetišta bio je prozor. — U crkvu se ulazilo sa sjeverne i s južne strane. Iako južnog ulaza ne vidimo ni na jednoj staroj slici crkve Sv. Marije, ipak se on spominje u svima vizitama do g. 1742, i izgleda da je bio u lađi odmah nalijevo do svetišta. Tom ulazu nasuprot, to će reći na sjevernoj strani, bio je ulaz pred kojim se u svima vizitama spominje mali — najprije drveni a poslije zidani — portikus koji je sigurno nekada vezao crkvu sa cistercitskim samostanom.

Nad južnim ulazom, pa kraj kora sa sjeverne i južne strane (u lađi) bio je po jedan prozor.

Prema tome je bilo u toj staroj crkvi 5 prozora, u svetištu jedan, u lađi tri (dva na južnom a samo jedan na sjevernom zidu) i jedan na koru.⁵⁹⁾

Nad mjestom gdje se sastajala lađa sa svetištem, dizao se mali drveni tornjić⁶⁰⁾ sa željeznim pozlaćenim križem na vrhu u kojem su obično visjela dva zvona (jedno je od njih između g. 1624 i g. 1630 bilo preneseno u katedralu,

⁵⁷⁾ Ibid., passus »De statu eiusdem ecclesiae«.

⁵⁸⁾ Zapravo najstarijih nama sačuvanih.

⁵⁹⁾ Takvu vijest o prozorima donosi nam vizita iz g. 1705, dok u viziti iz g. 1669 (a to su jedine dvije vizite koje nam govore o prozorima) nalazimo o njima zapisano ovo: »Habet maiores fenestras vitreas 4 minores rotundas 3«. Znači dakle, da su dva (okru-

gla) prozora prije godine 1669 zazidali, ili vizita iz g. 1669 nije točna. Točnost vizite iz g. 1705 je vjerojatnija, jer se u njoj poimence spominje na kojima se mjestima prozori nalaze.

⁶⁰⁾ To točno odgovara onome, kako se vidi na slici Zagreba iz g. 1689.

⁶¹⁾ Vizita iz g. 1630 i A. Hudovski, »Agram und Umgebung«, 1892, str 60.—61

nakon što su se njeni zvonovi rastopili u velikom požaru (10 maja g. 1624) koji je prouzrokovao grom.⁶¹⁾

Čitava je crkva bila pokrivena drvenim krovom (letvama).

* * *

Prema svemu što sam dosada rekao i prema nekim starim slikama,⁶²⁾ možemo si dosta točno pretstaviti kako je tadašnja crkva Sv. Marije izgledala i izvana. Premda se u te slike ne možemo baš mnogo pouzdati, ipak izgleda da su one prilično točne. Jedino što na njima ne nalazimo južnog ulaza koji je svakako postojao, i što je na onoj iz g. 1689, gdje je prikazano i svetište, to svetište vrlo malo, ma da bi ono prema onome što se u njemu nalazilo (o tome ću kasnije govoriti) moralo biti svakako veće. A i bilo je sigurno veće, budući da ga i kod pregradnje g. 1740 nisu zamijenili novim, jer je ono vjerojatno barem donekle odgovaralo veličini novosagrađene crkve.

Kraj toga svetišta bio je sa sjeverne strane oko g. 1736 (dakle još kraj stare crkve) sagrađen novi toranj pokriven letvama koji još u vrijeme istogodišnje vizite nije bio gotov. To je bio bez sumnje današnji toranj koji se nalazi na istom mjestu, a koji je bio dovršen g. 1742. — Onaj toranj koji se vidi kraj Sv. Marije na slici Zagreba oko god. 1639, bio je po svoj prilici drven, i to onaj koji su prigradili crkvi godine 1634.⁶³⁾

Prema slikama i zapisima čini se da su vanjski zidovi crkve bili potpuno jednostavni i bez ikakva ukrasa. Jedino se g. 1705 spominje da je u vanjskom zidu pred južnim vratima bio kip ili slika Majke Božje kako drži maloga Isusa i gleda na ulicu.⁶⁴⁾

A sada da vidimo kako je ta stara crkva bila opremljena.

Usred svetišta stajao je glavni oltar koji je bio posvećen kao i crkva Majci Božjoj koja posjećuje Elizabetu.⁶⁵⁾ Sa strane evanđelja, to će reći sa lijeve strane oltara, bio je uzidan u stijeni kameni tabernakul, gdje se u pozlaćenom srebrnom ciboriumu čuvalo svetotajstvo. Pred njim je dan i noć gorjela mala srebrna svjetiljka. S obje strane oltara bile su prezbiterijanske klupe, koje su bile načinjene i postavljene oko g. 1669 na trošak u to vrijeme već umrlog zagrebačkog kanonika Jurja Knezovića.

Sa strane evanđelja bila su i vrata koja su vodila u sakristiju. Nad njima se već g. 1668, a i poslije (g. 1705) spominje dosta velika slika Majke Božje koja uzlazi u nebo. Ta je slika bila slikana na platnu i imala je lijepo izrađen okvir. Darovao ju je crkvi poznati mecena umjetnosti i književnosti kustos i kanonik

⁶²⁾ Nacrt Zagreba iz g. 1517—1529, Zagreb oko g. 1639 i g. 1689.

⁶³⁾ J. Barlè, »Zagrebački arhidakonat do g. 1642«, str. 90.

⁶⁴⁾ »Ante portam vero meridiem versus habetur imago Beatae Virginis Mariae a fo-

ris in muro cum Jesulo quae respicit ad plateam.«

⁶⁵⁾ Da je taj oltar nosio naslov Majke Božje koja posjećuje Elizabetu, zna se tek od g. 1668. G. 1622 i g. 1630 nije on još bio ni posvećen, a niti se na njemu poimence spominju bilo kakovi kipovi ili slike.

zagrebački Ivan Znika. — G. 1705 spominje se s desne strane sanktuarija i kip Majke Božje kako stoji na stoliću obučena u zelenu svilenu opatičku haljinu i drži na rukama maloga Isusa.

U lađi crkvenoj usred koje je visjela svjetiljka bila su dva oltara, od kojih je jedan vjerojatno bio prislonjen na sjeverni, a drugi na južni zid, i to na mjestu između vratiju i onih prozora koji su se nalazili kraj kora. Oltar na sjevernoj strani bio je posvećen Mariji Magdaleni, a onaj na južnoj Sv. Jakubu.⁶⁶⁾ O tim ću oltarima kasnije potanje govoriti.

Na sjevernoj strani lađe (na kojem mjestu, to se ne može točno ustanoviti) stajala je pokraj zida drvna skulptirana propovijedaonica o kojoj se prvi puta javlja g. 1668. Bila je sa strane pozlaćena, a inače obojena najprije plavom a kasnije u vrijeme oko g. 1736 crvenom bojom. — Na prednjoj njezinoj strani bio je izvajan Krist, a kraj njega četiri Evanđelista i Sv. Wolfgang, biskup. Nad njom je bio drveni, također skulptirani i obojeni baldahin, pod kojim se g. 1754 spominje slika apostola Pavla.

Za vrijeme pregradnje crkve g. 1740 bila je ta propovijedaonica maknuta iz nje, a poslije pregradnje opet natrag postavljena, i to u srednju lađu pred drugu kolumnu sa strane evanđelja, gdje je stajala sve do g. 1772, kad ju je zamijenila današnja mramorna, za koju i tadašnji (g. 1779) vizitator veli da je umjetnički izrađena.

Već se prilično rano spominje u crkvi kraj južnog ulaza kamena krstionica sa lijepo izrađenim drvenim ormarićem, u kojem se u staklenoj posudi čuvala voda za krštenje, a u srebrnim posudama druge posvećene tekućine. Na vrhu te krstionice bila je mala statua Ivana Krstitelja kako krsti Isusa. Za vrijeme pregradnje su je maknuli iz crkve, te je poslije nisu više natrag postavili, niti zamijenili novom sve do g. 1754.⁶⁷⁾ Te je godine nalazimo opet kamenu i okruglu sa pozlaćenim i obojenim okruglim ormarićem, prislonjenu k jednoj kolumni, vjerojatno onoj kraj istočnog ulaza, jer je i poslije tamo nalazimo (g. 1779 i g. 1810). Na tome je mjestu ostala do g. 1908, kad je bila premještena na mjesto oltara žalosne Majke Božje (danas špilja Majke Božje Lurdske). Ovdje je ostala sve do g. 1923, kad su je premjestili pod kor (gdje stoji i danas) i načinili mjesto špilji Majke Božje Lurdske).

Kraj oba oltara i u sredini crkve bile su klupe koje je izradio stolar. Koliko je tih klupa bilo, to se ne zna; ali se zna da ih je bilo za tadašnje potrebe vjernika dosta.

Pod korom je bila ispovijedaonica, i to jedina u čitavoj crkvi. Prema opisu izgleda da je ona bila slična, ako ne i sasvim ista današnjim ispovijedaonicama.⁶⁸⁾ Na koru su bile male orgulje s ostalim potrepnostima koje su kod orguljanja i pjevanja nužne. Te se orgulje prviput spominju g. 1668.

⁶⁶⁾ Da su ta dva oltara bila posvećena Magdaleni i Sv. Jakubu, zna se također tek od g. 1668. U doba vizite iz g. 1630 oltar Sv. Jakoba bez sumnje nije nosio naslov tog sveca, jer je na njemu bila slika Majke Božje koja posjećuje Elizabetu. Ni ta dva ol-

tara u vrijeme vizita iz g. 1622 i g. 1630 nisu bila još posvećena.

⁶⁷⁾ Kroz to se vrijeme voda za krštenje čuvala u sakristiji (v. vizita iz g. 1750).

⁶⁸⁾ G. 1622 još u crkvi nije bilo ispovijedaonice (»confessionale nullum«).

Po stijenama crkvenim bilo je dosta što većih što opet manjih slika slikanih većinom na kartonu, a okruženih od stolara izrađenim okvirima. Veći dio tih slika prikazivao je Majku Božju. Od njih se poimence spominju dvije, i to jedna g. 1699 koja se nalazila na stijeni nad propovijedaonicom (vjerojatno između baldahina i same propovijedaonice), a prikazivala je Mariju kako drži na rukama maloga Isusa, a druga g. 1705 koja je bila nad sjevernim vratima, a prikazivala je Majku Božju sa mrtvim Isusom na koljenima (Pietà).

Od čitavog tog crkvenog uređaja najzanimljiviji su oltari. Njih nalazimo, kako sam već spomenuo, u četiri razna oblika, i to g. 1630, 1668, 1705 i g. 1708, odnosno god. 1754.⁶⁹⁾

Tih je oltara bilo, kako sam već nekoliko puta rekao, tri. Glavni i veći bio je u svetištu, a druga dva manja u lađi. Od ta dva jedan je po svoj prilici bio prislonjen na sjeverni, a drugi na južni zid, i to na mjestu između vratiju i prozora koji se nalazio kraj kora.

Donji dio oltara bio je zidan a gornji drven. Zidani dio tj. menza ostaje isti, a drveni se mijenja.

Prije no što predem na prikaz tih oltara u njihovim raznim oblicima, moram spomenuti da vizitator nikada ne opisuje ni ne daje kritike ni o jednom kipu i ni o jednoj slici koji se na tim oltarima nalaze. Prema tome ne možemo ni mi u tome smislu ništa reći, budući da se sve to izgubilo ili propalo.

Dok nam vizitator iz g. 1622 uopće ne opisuje oltare, već ih samo spominje, te veli da su novi lijepo ukrašeni i načinjeni od kamena i drveta, dotle nam onaj iz g. 1630 donosi o njima prilično mršavu sliku, ali ipak, izgleda, nimalo mršaviju negoli je ona uistinu i bila. Prema viziti, dakle, iz spomenute godine bila je u sredini glavnog oltara jedna slika (kakva to ne veli), a sa strane su možda bile drvene kolone ili kakav drugi drveni postament. Te drvene kolone i postament se doduše ne spominju, ali se mogu pretpostaviti iz toga razloga što se u viziti spominje da su druga dva oltara izrađena slično (kao i glavni) iz kamena i drveta, iz čega se može zaključiti da je gornji dio toga oltara bio drven. Kipova na tom oltaru kao i na drugim dvima u to vrijeme nije bilo.

Oltar koji se nalazio u lađi s južne strane pomalo se već u to vrijeme radi loše postavljena temelja, raspadao. Inače je bio lijepo ukrašen, a u sredini je imao lijepu sliku »Posjete Bl. Dj. Marije Elizabeti«. ⁷⁰⁾

Treći oltar nije uopće imao nikakve slike ⁷¹⁾ i biće da je na njemu bilo samo ono što je bilo najpotrebnije pri služenju sv. mise.

G. 1668 nalazimo tim oltarima sasvim drukčiju sliku. Za njih se sada brinu Marijina kongregacija koja je bila u toj crkvi osnovana, i cehovi cipelara i čičmara. Ti su oltari u to doba opremljeni slikama, bojadisanim i pozlaćenim kipovima, kolonetama, obojenim drvenim i limenim svijećnjacima, i koječim drugim što je kod služenja sv. mise uobičajeno i potrebno.

⁶⁹⁾ Oblik oltara koji se javlja g. 1754, postoji već od g. 1708, a vizita iz g. 1754 je prva koja ih kao takove spominje.

⁷⁰⁾ Prema tome nije bio posvećen sv. Jakubu kao poslije.

⁷¹⁾ »Ab aquilone ara quidem sed sine tabula.«

Promotrićemo najprije glavni oltar. — Gornji dio tog oltara, to će reći, dio koji se nalazi iznad zidane menze, dijelio se u tri dijela⁷²⁾ koji su bili jedan nad drugim. U prvom dijelu, tj. neposredno nad menzom, bila je u sredini slika Majke Božje u pozlaćenom i skulptiranom okviru. Unaokolo te slike bile su male sličice misterija Majke Božje i Isusa. S jedne njezine strane bila je statua ugarskog kralja Sv. Stjepana, a s druge statua kralja Ladislava.

U drugom, dakle srednjem dijelu oltara, bila je u sredini također slika Majke Božje, a oko nje sa svake strane po tri statue, i to s desne statua Sv. Ane, Sv. Josipa i apostola Petra, a s lijeve statua Sv. Joahima, Ivana Evandeliste i apostola Pavla.

Na vrhu oltara, tj. u trećem dijelu, bio je kip Boga Oca.

Taj je oltar bio posvećen Majci Božjoj koja posjećuje Elizabetu, a brinula se za njega Marijina Kongregacija.

Ostala dva oltara koja su se nalazila u lađi bila su također lijepo opremljena. Onaj koji se nalazio u lađi na sjevernoj strani bio je posvećen Sv. Mariji Magdaleni i bio je prilično jednostavan. Pristupalo mu se jednom kamenom stepenicom. Gornji mu se dio, tj. onaj iznad menze, dijelio u dva dijela — jedan nad drugim. U prvom je dijelu bila slika Sv. Magdalene, a u drugom Majke Božje. Sa strane tih slika ne spominju se nikakvi kipovi. Biće da su sa strane bile drvene pozlaćene kolumne, što bi se moglo zaključiti iz jedne druge vizite (iz g. 1695) u kojoj se veli za svaki pojedini, pa i za taj oltar, da je bio ukrašen drvenim skulptiranim i pozlaćenim kolumnama: »tertium altare est tituli S. Mariae Magdalene, quod similiter ornatur tabulis et collumnis ligneis, operis arcularii et sculptorii pictis et deauratis«.

Oltar tome nasuprot, dakle s južne strane, bio je posvećen Sv. Jakubu apostolu,⁷³⁾ a brinuo se za nj ceh cipelara. Na njemu nije bilo nijedne slike, ali je zato bio pun kipova. Pristupalo mu se kao i prijašnjem jednom stepenicom. I njemu se dio iznad menze dijelio u dva kata. A imao je bez sumnje i vrh koji se spominje tek g. 1705, drven i po svoj prilici posve jednostavan. U donjem je katu bio u sredini raspeti Krist kojemu su dva anđela primala krv koja mu je tekla iz prsiju. Kraj toga raspeća s desne strane bile su statue Sv. Marije i Ivana Evandeliste, a s lijeve statue Marije Magdalene koja se rukama držala za križ raspetog Krista. S desne strane te grupe bila je statua Sv. Ivana Krstitelja, a s lijeve Sv. Benedikta, opata. U gornjem je katu bila u sredini statua Sv. Jurja na konju kako ubija kopljem zmaja koji je ležao pod njim. S lijeve i desne strane te grupe bile su statue apostola.⁷⁴⁾

U g. 1705 nalazimo uglavnom promijenjen glavni oltar, dok su druga dva ostala gotovo ista. Za nje se opet brinu ista kongregacija i isti cehovi.

⁷²⁾ Zapravo u dva dijela i vrh. To vrijedi i za druge oltare.

⁷³⁾ Vizitator iz g. 1669 veli da je taj oltar posvećen Presvetom Trojstvu. Vjerojatno se zabunio, jer je on jedini koji tako kaže. Po njem je taj oltar i oltar Majke Božje koja

posjećuje Elizabetu imao drvenu ogradu koja se inače nikada ne spominje.

⁷⁴⁾ Kipovi na tom oltaru bili su vjerojatno postavljeni između pozlaćenih kolumna koje se doduše u ovoj viziti ne spominju, ali ih nalazimo u viziti od g. 1695.

Glavni se oltar, kao i prije, dijeli u tri dijela. U sredini donjeg dijela bila je slika Djevice Lauretanske pred kojom je stajalo raspelo. Sa svake strane te slike bilo je po pet slika, i to tri veće i dvije manje. To su bile slike Majke Božje, Isusa, Jaganjca Božjeg i drugih svetaca. U srednjem dijelu bila je slika Majke Božje koja posjećuje Elizabetu, a na stranama te slike bila je naslikana Marijina genealogija. S oba kraja tog srednjeg dijela među kolumnama i nekim slikama bile su pozlaćene i obojene statue SS. Stjepana i Ladislava, kraljeva ugarskih. — U gornjem je dijelu bila u sredini slika Majke Božje, utočišta griješnika. S obje njezine strane bile su postavljene među kolumnama obojene i pozlaćene statue SS. Petra, Pavla, Josipa, Izaije i dvaju svetaca kojima se ne spominje ime. — Na vrhu oltara bio je Bog Otac prikazan na oblaku između dva anđela koji su bili obojeni i pozlaćeni.

Oltar Sv. Magdalene ostao je uglavnom isti kao i prije. Jedino što nije imao sa strana drvenih kolumna koje su vjerojatno, kako sam rekao, u g. 1668 postojale; i što mu se vrh sada završavao trim zrakama u kojima su bila slova imena Kristova.

Isto je tako ostao gotovo isti i oltar Sv. Jakoba. Na njemu su u donjem katu mjesto statue opata Benedikta postavili statuu Sv. Jakoba, a u gornjem katu mjesto kipova apostola, kipove Sv. Barbare i Lucije.

Već g. 1708 bili su glavni oltar i oltar Sv. Magdalene, a vjerojatno i Sv. Jakoba, potpuno obnovljeni. Oni u tom svom novom obliku izgledaju otprilike ovako:

Glavnom se oltaru koji je bio sav obojen i pozlaćen, a posvećen kao i prije Majci Božjoj koja posjećuje Elizabetu, pristupalo dvjema kamenim stepenicama. Gornji mu se dio, kao i dosada, dijelio u tri dijela. Usred donjeg dijela bila je slika Majke Božje koja posjećuje Elizabetu. Okvir te slike bio je ukrašen malim sličicama misterija inkarnacije Isusa Krista. Na desnoj strani slike bio je, između dvije kolumne, kip ugarskog kralja Sv. Stjepana, a sa kraja oltara na istoj strani kip Sv. Martina kako raspolavlja mačem svoj plašt i dijeli ga prosjaku. Na lijevoj strani bio je između dvije kolumne kip kralja Ladislava, a na kraju oltara Sv. Emerika, slavonskog vojvode. Svi ti kipovi bili su pozlaćeni i obojeni. U srednjem dijelu oltara bila je slika Majke Božje, utočišta grešnika, slikana na platnu. (Pred Majkom Božjom bio je naslikan lik nekog klečećeg sveca.) S desne strane te slike bili su kipovi Sv. Ivana Krstitelja, Sv. Simeuna i nekog nepoznatog sveca, a s lijeve strane kipovi SS. Josipa i Franje i opet jednog nepoznatog sveca. Na vrhu oltara bio je prikazan Krist kako se uzvio na zlatnom oblaku, kraj njega na desno prorok Ilija, a na lijevo Mojsije (sva trojica statue).⁷⁵⁾ Čitav je oltar bio pozlaćen i ukrašen ciradama. — Bio je podignut g. 1708 na posmrtni trošak velikog i već spomenutog mecene Ivana Znike, kustosa i kanonika zagrebačkog, čije je ime na tom oltaru bilo urezano i pozlaćeno.

⁷⁵⁾ To je vjerojatno »Preobraženje«. V. Matej XVII, 1—13; Marko IX 1—12; i Luka IX, 28—3.

Oltar Sv. Magdalene kojega se menzi pristupalo jednom stepenicom bio je također ukrašen ciradama, obojen i sa strane pozlaćen. I on je bio podijeljen u tri dijela. U sredini donjeg dijela bio je kip Marije Magdalene u špilji. Sa svake strane te špilje bile su po dvije kolone⁷⁶⁾ između kojih je na lijevoj strani bila statua Sv. Jurja, a na desnoj statua neke opatice.⁷⁷⁾ Pored krajnje kolumne na desnoj strani, prema kraju oltara, bila je statua apostola Tadeja. Što je bilo na istom mjestu na lijevoj strani, to se ne zna. — U srednjem dijelu oltara bila je slika Majke Božje (Cheztakoviensis) slikana na platnu. Njezin okvir su sa svake strane držali po jedan skulptirani anđeo. Toj srednjoj grupi bila je s obje strane po jedna mala kolumna, kraj koje je na desnoj strani bio kip Sv. Josipa, a na lijevoj Sv. Ivana Evandelite. — Na vrhu oltara, tj. u gornjem dijelu, bilo je izvajano Sv. Trojstvo u srebrnim oblacima.

Taj je oltar bio podignut g. 1708 na trošak zagrebačkog kanonika i kmelečkog arhidakona Jurja Bedekovića.

Oltar Sv. Jakoba, kojega se menzi također pristupalo jednom stepenicom bio je kao i prva dva obojen i pozlaćen.

Usred donjeg dijela bila je slika Sv. Jakoba apostola. Sa svake strane te slike, vjerojatno više prema kraju oltara, bile su po jedna kolumna, kraj kojih je na desnoj strani, s kraja, stajala statua Sv. Ignacija, a na lijevoj, također s kraja, Sv. Franje Ksaverskog. — U sredini srednjeg dijela bio je reljef Duha Svetoga u oblacima, a kraj njega Navještenje, i to na jednoj strani Anđeo Gabriel, a na drugoj strani Majka Božja Annunziata (obje statue). — Na vrhu oltara bio je kip Boga Oca.

Tako obnovljene oltare u g. 1708 nalazimo i u novoj crkvi g. 1754, te su takvi bez sumnje ostali sve do današnjih baročnih oltara koji su bili podignuti 1768 i 1772—1773 godine. Naime, poslije pregradnje crkve g. 1740, nisu te oltare zamijenili novima, već su ih samo za vrijeme gradnje uklonili,⁷⁸⁾ a poslije kad je bilo sve gotovo opet natrag postavili.

Oltar Sv. Magdalene bio je postavljen na mjesto gdje stoji današnji oltar Žalosne Majke Božje; dakle je bio prvi do svetišta u sjevernoj lađi. Oltar sv. Jakoba bio je ovome nasuprot u lijevoj lađi na mjestu gdje danas stoji oltar Sv. Josipa.

Glavni oltar u to vrijeme, izgleda, nisu micali iz svetišta, jer se ono nije pregrađivalo sve do g. 1766, kad ga je pregradio i učinio onakvim kakvo je danas tadašnji župnik Sv. Marije Baltazar Mataković. Poslije te pregradnje g. 1766 bio je taj oltar vjerojatno opet natrag postavljen, ali samo na kratko vrijeme, jer ga je već g. 1768 zamijenio onaj koji stoji još i danas.

Time sam svršio sa crkvom Sv. Marije kako je izgledala prije pregradnje g. 1740.

* * *

⁷⁶⁾ Na lijevoj strani se te dvije kolumne doduše ne spominju, ali one su morale postojati radi simetrije.

⁷⁷⁾ To je vjerojatno bila Sv. Margareta od Cortone, a čiji se mramorni kip danas

nalazi na oltaru Majke Božje Žalosne koji se prije zvao Magdalenin, a koji je po svojoj prilici, kako ćemo kasnije vidjeti, zamijenio g. 1772 oltar o kojemu je govor.

⁷⁸⁾ Vizita iz g. 1750.

Prije no što pređem na novu pregrađenu crkvu, reći ću nekoliko riječi o crkvenim grobnicama i o groblju koje je postojalo kraj stare a i kasnije kraj nove crkve.

To je groblje bilo, kako izgleda, najprije s južne strane crkve,⁷⁹⁾ i to do potkraj XVII vijeka. Ono se spominje već u vrijeme Cistercita, i to u onoj ispravi od g. 1347⁸⁰⁾ kojom petnaest biskupa podjeljuje oproste vjernicima koji će ispuniti razne obaveze (prema crkvi Sv. Marije), a među njima i onima koji će običi spomenutu crkvu i njeno groblje za duše pokojnika koji na njemu počivaju »seu qui dictam ecclesiam et eius cimeterium pro animabus corporum inibi iacencium circuiverint«.⁸¹⁾

To je, dakle, groblje početkom XVII vijeka, tj. g. 1630 kad ga prvi put poslije toga susrećemo bilo već vrlo staro, pa nije ni čudo što ga u to vrijeme nalazimo u lošem stanju: slabo ograđeno, nečisto i puno porazbacanih kostiju.

G. 1668 nalazimo ga dobro ograđena, i to s južne strane zidom, a s istočne vjerojatno letvama kako je to bio običaj.⁸²⁾ Na tom južnom zidu bila su ulazna vrata na kojima je bila naslikana smrt.

Krajem XVII vijeka, kad je ona zgrada koja se vidi na slici Zagreba oko g. 1639, kraj crkve sa sjeverne strane, i za koju se drži da je stari pregrađeni cistercitski samostan, kad je, dakle, ta zgrada, kako pretpostavlja Dr. Lj. Ivančan,⁸³⁾ od onodobnih čestih požara izgorjela, onda je to groblje bilo, po svoj prilici, premješteno s južne strane crkve na sjevernu, gdje ga g. 1695 već nalazimo. To je groblje bilo prilično veliko⁸⁴⁾ (satis amplum et capax) i dobro ograđeno, i to sa zapada kaptolskim zidom, sa sjevera zidanim kućama, a sa istoka gdje su bila i ulazna dvokrilna vrata, najprije letvama, a poslije zidom. U sjeverozapadnom uglu tog groblja bila je zidana kosturnica koja se spominje prvi put g. 1736, a podigao ju je tadanji župnik.

To je groblje na sjevernoj strani i poslije pregradnje crkve ostalo još dosta dugo. Tek su ga kasnije (između g. 1754 i 1779) vjerojatno iz tehničkih, a svakako i iz zdravstvenih razloga dokinuli i počeli pokapati na groblju kod Pe-

⁷⁹⁾ Temeljim to na zapisu što sam ga našao u viziti iz g. 1668. Taj zapis kaže da je groblje s južne strane bilo ograđeno zidom (ex parte meridionali muro cinctum). Kad bi to groblje bilo sa sjeverne strane, onda mu s južne strane ne bi bio potreban zid, jer ga s nje ograđuje sama crkva. — A ako se uzme u obzir, da je na sjevernoj ili sjeveroistočnoj strani bio i cistercitski samostan onda je još manje vjerojatno da bi na istoj strani bilo i groblje. A mnoštvo ljudskih kostiju što se našlo prilikom kopanja temelja za Bartulićevu kuću, koja se nalazi s južne strane crkve, moglo bi tu tvrdnju još pojačati.

⁸⁰⁾ Tkalčić, M. C. Z., sv. I., dok. 213. str. 192.

⁸¹⁾ Vidimo dakle da je groblje kod Sv. Marije postojalo još mnogo prije nego što je ona postala župnom crkvom (v. R. Strohal, Kaptol i Nova Ves u Zagrebu, Zagreb 1935, str. 22.).

⁸²⁾ Sa zapadne strane bilo je vjerojatno ograđeno kaptolskim zidom, a sa sjeverne crkvom.

⁸³⁾ Vjesnik kr. Drž. arhiva u Zagrebu, 1931, Dr. Lj. Ivančan, *Stanovi zagrebačkih kanonika* odnosno »župni dvor župe Sv. Marije«, str. 225.—6.

⁸⁴⁾ U viziti iz g. 1750 se veli, da je bilo »satis strictum«, a u onoj od g. 1754, da je bilo »satis amplum et capax«. Možda su ga u razmaku od četiri godine proširili.

trove crkve u Vlaškoj ulici i u velikoj grobnici⁸⁵⁾ koju su izgradili pod mjestom gdje je bilo groblje, nakon što je ono bilo dokinuto. Ulaz u tu grobnicu koji je bio pokriven kamenom tesanom pločom nalazio se izvan crkve, blizu sjevernih vrata kroz koja se k njemu i dolazilo. Kroz taj se ulaz ulazilo i u grobnice koje su bile i pod samom crkvom,⁸⁶⁾ i za koje se stalno zna da su postojale i u staroj još ne pregrađenoj crkvi, te koje su, prema tome, morale postojati već i u vrijeme Cistercita. Te se grobnice pod starom crkvom spominju prvi i jedini puta g. 1705. Koliko je tih grobnica bilo i kako su one bile razmještene pod crkvom, to se ne može reći, jer o tome nemamo nikakvih podataka.

Grobnice pod novom crkvom spominju se prvi puta u vizitama g. 1779. Mi ih međutim nalazimo u maticama umrlih mnogo ranije. — Jedna je od najstarijih godina u tim maticama u kojima se javljaju, g. 1757; kad je u jednoj od njih bio pokopan poznati ljubljanski kipar, inače Venecijanac, Franjo Robba. Tih je grobnica bilo šest: u svetištu dvije, a pod tornjem, pred oltarom Majke Božje Žalosne, pod korom i u sredini crkve svuda po jedna.⁸⁷⁾ One postoje još i danas. Svodovi i zidovi njihovi građeni su iz cigle i tvrdog kamena te im građa naliči građi kaptolskog zida.

U tim grobnicama su pokapali do polovine XIX stoljeća. U njima počivaju i kosti Petronile Zrinske, kćeri bana Petra Zrinskoga koja je bila opatica samostana Sv. Klare u Zagrebu i umrla g. 1699. Ona je bila pokopana najprije u grobnici samostanske crkve Sv. Trojstva koja se nalazila na mjestu današnjeg stola sedmorice u Opatičkoj ulici u gornjem gradu. Ta je crkva bila g. 1837 srušena, a sve kosti koje su bile sahranjene u njenoj grobnici bile su prenesene u grobnicu Sv. Marije. Tako su dospjele ovamo i kosti Petronile Zrinske zajedno sa njenom nadgrobnom pločom, od koje se našao jedan ulomak koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

NOVA PREGRAĐENA CRKVA SV. MARIJE

G. 1740, kad je crkva Sv. Marije već bila vjerojatno u vrlo trošnom stanju, dade je na svoj trošak pregraditi prepošt i kanonik zagrebački barun Sigmund Sinesperg.

Tom se pregradnjom dogodilo ono što se u to vrijeme događalo po čitavoj Austriji, tj. da je od gotske crkve postala baročna. Ta nova baročna crkva Sv.

⁸⁵⁾ Mrtvaci župe Sv. Marije pokapali su se i na groblju koje je bilo uz kapelicu Sv. Tome koja se nalazila na kraju Nove Vesi. To groblje je bilo otvoreno g. 1786, a pokapalo se na njemu do g. 1876, kad je osnovano današnje skupno groblje na Mirogoju. (Kapelica Sv. Tome bila je porušena god. 1893.)

⁸⁶⁾ »Criptaec ecclesiae sunt binae eundem ingressum a foris habentes, exterior una sub fornice tecto, altera interior infra stratum ecclesiae extracta« (vizita iz g. 1810).

⁸⁷⁾ U grobnicu sa strane evanđelja, u svetištu, pokapali su se župnici i kapelani, a i oni koji su platili određenu svotu, a župnik im je dopustio. U grobnicu sa strane poslanice pokapali su se svi: i muški i ženske kao i u grobnicama pod samom crkvom. U vanjske grobnice su se pokapali crkveni slugi i siromašniji župljani. Prigodom izgradnje nove tržnice (g. 1928) te su vanjske grobnice bile ispražnjene, a kosti odvezene na skupno groblje.

Marije nije međutim g. 1740 dobila oblik koji ima danas, već se ona i poslije te godine mijenjala i dekorativno i konstruktivno, te je tek u posljednjim decenijama XIX vijeka postala uglavnom onakva kakva je sada.

Barun Sinesperg dao je pregraditi samo trup crkve, dok je svetište ostalo staro i ostalo takvo sve do g. 1766,⁸⁸⁾ kad je bilo pregrađeno i učinjeno onakvo kakvo je danas.

Sama je crkva, dakle bez svetišta, odmah iza pregradnje g. 1740, izgledala otprilike ovako: imala je današnje tri svodovima natkrite lađe i današnje pjevalište. Ulazilo se u nju sa sjeverne i istočne strane; sjeverni je ulaz bio ispod onog prozora koji se nalazi u sjevernoj lađi između oltara Majke Božje Žalosne i kipa Majke Božje Lurdske u špilji.⁸⁹⁾

Taj se ulaz spominje posljednji puta g. 1817,⁹⁰⁾ kad su za njega načinjena nova vrata. Biće da je on na tome mjestu postojao sve do polovine XIX stoljeća, to će reći, do vremena kad se prestalo pokapati u crkvene grobnice. Kroza nj se pristupalo ulazu grobnice koji je bio izvan crkve na sjevernoj strani.⁹¹⁾ Mislim da taj sjeverni ulaz već od svog postanka nije bio toliko namijenjen pristupu okolnog svijeta u crkvu, koliko vezi same crkve najprije s grobljem, a poslije, kad je ono bilo dokinuto, s ulazom u crkvene izvanje i unutrašnje grobnice. — Kasnije kad groblja više nije bilo, i kad se više nije pokapalo u te grobnice, onda su ta sjeverna vrata postala suvišna, pa su ih zazidali, tim više što je u to vrijeme već postojao i zapadni ulaz sa strane Tkalčićeve ulice (Potoka).

Istočni je ulaz bio tamo gdje je i danas.

Južnog ulaza u novoj crkvi nema. On se doduše u viziti od g. 1779 spominje, ali mislim da je to potpuno krivo, te da je na vizitatora, kad je napisao da su jedna vrata »ad meridiem«, tj. prema jugu, morao utjecati pravac pogleda koji mu je vjerojatno bio prema jugu kad je izišao iz crkve kroz istočni ulaz. mnogo slobodniji i dalekosežniji, negoli prema istoku, pa mu je to dalo povoda da kod određivanja položaja vratiju zamijeni istočnu s južnom stranom i da na drugom mjestu kad govori o razdiobi oltara u crkvi, kaže ovo: »a porta quae meridiem et ortum respicit est ara tota marmorea S. Josephi...« Vidi se dakle da je vizitator više gledao na položaj koji se otvarao pred tim vratima nego na položaj njih samih. To je utoliko sigurnije, što on izrijeком ne spominje istočnih vrata koja su svakako postojala i koja se u vizitama prije i poslije g. 1779 jasno spominju.

Zapadnog ulaza sa stubama sa strane Tkalčićeve ulice također u to vrijeme nije bilo. Misao ili želja da bi se taj ulaz trebao sagraditi, radi velikog posjeta

⁸⁸⁾ »In anno 1766 totum sanctuarium per defunctum parochum Matakovich de novo constructum est.« (Vizita iz g. 1779.)

⁸⁹⁾ Kameni dovratnik tog ulaza vidi se još i danas na vanjskom sjevernom zidu.

⁹⁰⁾ Rationes ecclesiae B. V. M. a. 1817.

⁹¹⁾ »Altera (porta) ducens ad turrim et

ad cryptae aperturam (vizita iz g. 1810) »quadriangulum refert duas habens portas, unam ad meridiem....., alteram septentrionem versus per quam aditus patet ad Turrim et Cryptam exteriorem in qua miserrimos de plebe sepeliuntur (vizita iz god. 1779).

u crkvu i onih vjernika koji stanuju od nje na zapadnoj strani, javlja se prvi put g. 1779, kad vizitator, govoreći o crkvenim vratima, kaže ovako: »Tertia (porta) pro comoditate populi ad fluvium habitantis iam a longo tempore desideratur ex parte chori, futura ipsi etiam plebi superioris civitatis, ac per hoc augendo in hac ecclesia populi concursui plurimum utilis. Quare domino parrocho impositum est, ut eatenus ad Venerabilem Capitulum per instantiam recurrat.«

Vidi se dakle jasno da ta vrata te godine još nisu postojala; ona su nastala, kako ćemo poslije vidjeti, petnaest godina kasnije (g. 1794).⁹²⁾

Prozora na crkvi iza pregradnje bilo je izuzevši svetište, svega pet:⁹³⁾ u lađi četiri, a na koru jedan. U lađi su bila dva na sjevernom, a dva na južnom zidu, i to ona dva srednja manja, dok je onaj na koru, veći od četiri spomenuta, bio na zapadnom zidu, bez sumnje u sredini. — Svi ostali prozori nastali su kasnije: onaj koji se nalazi kraj istočnog ulaza nastao je sigurno g. 1796. Te se naime godine spominje u crkvenim računima da su u crkvi načinjena dva veća prozora, jedan u svetištu, a drugi u lađi. Za taj posljednji držim da je bio onaj kraj istočnog ulaza. Da je baš tako, može se zaključiti iz toga, što se druga dva prozora na sjevernom i južnom zidu koja bi mogla doći u obzir, prvo, nalaze na koru, a drugo, oni su obzirom na njihovu konstrukciju svakako mlađi, pa izgleda da su načinjeni g. 1886 kad je stvoreno današnje zapadno pročelje. — Treći prozor koji se nalazi između oltara Majke Božje Žalosne i špilje Majke Božje Lurdske u sjevernoj lađi, kod toga uopće ne dolazi u obzir, jer se za njega stalno zna da je nastao g. 1886. Te se naime godine u knjizi spomenici (liber memorabilium) između ostaloga kaže i ovo: »Načinjen je novi veliki prozor tik žrtvenika Žalosne Majke Božje, da crkva dobije više svijetla.«

Dakle je prozor iz g. 1796 morao biti onaj kraj istočnog ulaza.

Pitanje pak prozora na koru prilično je zamršeno. U viziti od g. 1754 spominje se na njem jedan, a u računima od g. 1827 tri prozora. Između tih dviju datuma nemamo nikakve vijesti iz koje bi mogli doznati kad su ta druga dva prozora nastala.

Koliko su ta tri prozora istovjetna sa današnjim prozorima, teško je reći. Biće da su to bili isti prozori i na istom mjestu na zapadnom pročelju kao i danas, samo što je prvobitno onaj prozor u sredini pročelja bio sigurno širi od druga dva postrana, pa su iz njega, kod obnavljanja pročelja g. 1886, vjerojatno radi stila, načinili današnja dva jedan pored drugog.

Za ona dva prozora na koru sa sjeverne i južne strane nema uopće nikakvih vijesti, pa se o njima ne može ništa sigurno reći. Po svemu izgleda da su oni najmlađi i da su nastali ili g. 1886 ili poslije nje.

U svetištu koje je ostalo staro do g. 1766 bio je, kako znamo, jedan prozor. U novom pregrađenom svetištu bio je početka također jedan kojemu je g. 1796 bio prizidan drugi, te se ona oba spominju u viziti od g. 1810 (sanctuarium ecclesiae binis provisum fenestris). Kako su dugo ta dva prozora bila u svetištu i kada ih je zamijenio današnji veliki, to se radi pomanjkanja podataka ne

⁹²⁾ Vizita iz g. 1810, passus »De portis«.

⁹³⁾ Vizita iz g. 1754.

može reći. Možda je prozor što se spominje do g. 1796 bio onaj okrugli u kupoli, a onaj koji je načinjen g. 1796, današnji na južnom zidu.

A sada da se vratimo malo natrag i da vidimo dalje kako je Sv. Marija izgledala iza pregradnje g. 1740.

Rekao sam da je imala današnja tri nadsvođena broda i današnji kor, dok joj je svetište sa sakristijom pod tornjem ostalo staro; da se ulazilo u nju sa sjeverne i istočne strane i da je bila osvijetljena četirma prozorima u lađi i jednim na koru.

Pod te obnovljene crkve bio je najprije od trošnih cigala koje su ostale od poda još iz stare crkve, a poslije od četverouglatih glatkih kamenih ploča⁹⁴⁾ koje su, kako izgleda, postepeno zamijenile cigle i ostale sve do g. 1910 kad su ih zamijenile današnje male moderne pločice.

Nova je crkva bila pokrivena crijepom, a ne letvama kao stara. Unutrašnjost joj je bila bijela i svijetla i time bliža unutrašnjostima baroknih crkava nego današnja.

U takvu su onda crkvu smjestili, kako sam već prije govorio, ona dva stara oltara iz g. 1708 i drvenu propovijedaonicu.

Osim ta dva oltara nalazimo u lađi g. 1754 još tri zidane menze, pripravljene da se na njima podignu novi oltari. Jedna je bila, kako izgleda, na mjestu gdje je danas oltar Sv. Ane, druga na mjestu oltara Sv. Triju Kraljeva, a treća tamo gdje danas stoji kip Majke Božje Lurdske u špilji. Oltar koji je bio ureden na ovoj posljednjoj menzi spominje se u viziti od g. 1779 gdje se veli da je bio od sadre, da je bio posvećen Majci Božjoj Žalosnoj, i da se u sredini nalazila vrlo stara kamena statua Majke Božje pred kojom je na svetkovine gorila srebrna svjetiljka.⁹⁵⁾

Osim tih oltara, menza i propovijedaonice bilo je u toj novoj pregrađenoj crkvi bez sumnje i ostalog crkvenog namještaja kao što su klupe, ispovijedaonice, krstionica, orgulje,⁹⁶⁾ škropionice⁹⁷⁾ i sl. koji se doduše u svakoj viziti ne spominje, ali je samo po sebi razumljivo da je morao postojati.

Na sjeveroistočnoj strani crkve, kraj starog svetišta, nalazimo zidani toranj koji se nedovršen i pokriven letvama spominje već g. 1736, kad je vjerojatno bio i sagrađen. To je današnji toranj koji je bio dovršen g. 1742, a podignut što na trošak same crkve što opet na trošak arhidakona Ivana Muzinića Bexin-a i

⁹⁴⁾ Vizita iz g. 1750, 1754, 1779 i g. 1810.

⁹⁵⁾ Taj oltar stajao je na istom mjestu do g. 1907 kad ga je onodobni prebendar administrator Sv. Marije Dr. Valentin Čebušnik maknuo i postavio na njegovo mjesto krstionicu. Na njemu je bila velika statua Majke Božje kako drži na koljenima mrtvog Krista. Možda je to bila ona koju spominje vizitator g. 1779, jer ne nalazimo nigdje u zapisima da bi za taj oltar bila nabavljena nova statua.

⁹⁶⁾ Crkva Sv. Marije nije imala svoga orguljaša, već je dolazio svirati orguljaš iz katedrale, kojem su plaćali 30 for. (vizita iz g. 1810). — U viziti iz g. 1779 spominje se da orgulje imaju dva krila, šest registara i devedeset i osam fistula. U drugim se vizitama orgulje samo spominju.

⁹⁷⁾ G. 1810 bile su u crkvi četiri škropionice: 2 bakrene na zapadnom, jedna mramorna na istočnom i druga mramorna na sjevernom ulazu.

Stjepana Škerleca kemlečkoga. Prema pismenim podacima izgleda da je kapa toga tornja bila slična kapi današnjeg.⁹⁸⁾ Ona je ostala do g. 1786 kad ju je uništio požar. Novu današnju dao je načiniti, kako ćemo kasnije vidjeti, župnik Sv. Marije Adam Baričević god. 1802.

U najdonjem dijelu tornja spominje se mala četverouglasta nadstvođena sakristija koja naravno postoji još i danas. U njoj su bila najprije dva (g. 1754), a poslije, kao i danas, samo jedan prozor (g. 1810). — Osim dviju drvenih ormara za misna odijela, kaleže i ostalo crkveno posuđe pa mramornog praonika i klecala, spominju se u njoj i tri mala, u sjevernom zidu uzidana ormarića, svaki sa svojom bravom u kojima su se čuvali misali i rituali (g. 1754).

Sata u to vrijeme na tornju nije bilo. On je bio montiran tek g. 1871 za katedralnog župnika, proarhidakona i kanonika zagrebačkog Stjepana Matkovića, za čijeg je župnikovanja, kako ćemo kasnije vidjeti, crkva bila temeljito reštaurirana.

Zvona se u tornju sve do XIX stoljeća (osim g. 1736) spominju uvijek četiri, dok danas postoje samo dva.⁹⁹⁾

Prva i jedna od najvažnijih perioda u historiji crkve Sv. Marije, poslije g. 1740 je župnikovanje Baltazara Matakovića († 1773) koji je sagradio današnje svetište, podigao bez sumnje današnje barokne oltare i propovijedaonicu i opremio crkvu i ostalim namještajem kao što su klupe, ispovijedaonice, orgulje i sl.

Crkvu Sv. Marije kako ju je uredio Mataković, nalazimo u vizitama prviput g. 1779. — Te se godine spominje da je njeno svetište bilo sagrađeno god. 1766, popločeno crno-bijelim mramorom, odijeljeno od trupa crkve mramornom ogradom, a natkrito kupolom ukrašenom četirma Evandelistima nad kojom se dizao mali šesterostrani tornjić; da se u njemu sa strane evandjelja i epistole nalaze po jedna grobnica, a na lijevoj njegovoj strani da vode mramorna vrata u četverouglastu sakristiju. — Dakle sve kao danas!

U tom svetištu bio je podignut g. 1768 današnji baročni oltar iza kojeg se na stijeni g. 1779 spominje fresko slika »Posjete Bl. Dj. Marije Elizabeti«.

G. 1779 spominju se prviput i četiri barokna oltara podignuta g. 1772—3 koji se i danas nalaze u crkvenim ladama. U sredini tih oltara nalazile su se slike, i to: na oltaru M. Magdalene, slika Magdalenina »elegantier depicta«; na oltaru Sv. Ane, Anina, kako iz knjige poučava Bogorodicu, a na oltarima Sv. Josipa i Sv. Triju Kraljeva slike istoimenih svetaca. Slika Sv. Triju Kraljeva postoji renovirana još i danas na istom mjestu. — Ostale slike bile su zamije-

⁹⁸⁾ Vizita iz g. 1754 i 1779.

⁹⁹⁾ Za vrijeme svjetskog rata bila su dva zvona skinuta. Na malom zvonu nalazi se između dva ornamentalna vijenca s jedne strane raspeti Krist, a s druge strane natpis tvrtke koja ga je izradila. (Strojne Tovarne in Livarne, Ljubljana, št. 2.277 1930.) — U gornjem dijelu velikog zvona unaokolo izrađena je vrvca, a ispod nje povezani vijenci

grančica. U vrvci je ovaj natpis: »Me fudit Siffreer, Zagrabiae 1787«. — U donjem dijelu izrađena su na četirma stranama slova M, a na njima likovi raspetog Krista, nekog biskupa sa štapom i mitrom, Majke Božje s djetetom i, izgleda, Majke Božje koja uzlazi na nebo. (Ova dva posljednja lika vrlo su nejasna te se ne može točno utvrditi što predstavljaju.)

njene¹⁰⁰) g. 1908 slikama Dragana Bedenka koje su konačno g. 1925 ustupile mjesto današnjim Ruiszovim.

Uz oltare bila je u to vrijeme u crkvi i današnja propovijedaonica (g. 1772) i krstionica, a bilo je naravno i klupa, ispovijedaonica i ostalog crkvenog namještaja. — Krstionica se nalazila kod istočnog ulaza. Donji joj je dio od mramora, a gornji od drva. Taj gornji dio sačinjavao je pozlaćeni ormar u obliku valjka na kojem je bila drvena pozlaćena statua Sv. Ivana Krstitelja. — Klupa je bilo prilično mnogo (oko trideset), od kojih su se neke nalazile i pod korom. — Ispovijedaonice su bile dvije: jedna pred oltarom Marije Magdalene, a druga pred oltarom Sv. Ane.

Tako po prilici opremljenu crkvu u kojoj je bilo vjerojatno i slika, a možda i štošta drugog što se ne spominje, zadesio je g. 1786 požar koji ju je ostavio u vrlo jadnom stanju.

Kako se baš u to vrijeme vodio austrijsko-turski rat, nisu je odmah popravljali, već su iz nje, onako oštećene, načinili carski magazin za čuvanje municije.

Tako zapuštena i nepopravljena crkva Sv. Marije ostala je do g. 1790 kad je njenim župnikom postao jedan od najvećih naših ljudi svoga vremena Adam Baričević, koji ju je temeljito popravio i učinio je uglavnom onakvom kakva je bila prije požara.

Baričević je bio jedan od najzaslužnijih i najidealnijih župnika Sv. Marije. Prije no što je postao njenim župnikom bio je deset godina profesor na zagrebačkom arhigimnaziju. Bavio se književnim radom i mnogo toga napisao, ali je većina njegovih djela ostala u rukopisima. Bio je pravi član turinske i napuljske akademije, a petrogradska ga je akademija, po nalogu carice Katarine II, odlikovala posebnom zlatnom medaljom. — Dopisivao je i podržavao veze sa učenjacima univerziteta u Beču, Budim-Pešti, Pragu, Petrogradu, Rimu itd.

G. 1790 postao je župnik Sv. Marije. Premda je bio siromašan, jer su mu dohoci bili slabi kojima je pomagao i svoju sestru sa šestero neopskrbljene djece, ipak je dao i učinio sve što je mogao za ponovno uskrsnuće svoje crkve. — U njegovu su ga nastojanju pomagali kaptol, kanonici, a i vjernici. Da mu vjernici zavole crkvu i da oni zbilja dragovoljno pridonesu svoj obol za nju, skladao je i pjevao za njih crkvene pjesme na hrvatskom jeziku.

Uz mnoge popravke¹⁰¹) i obnovljenja što ih je Baričević učinio u Sv. Mariji, najvažnija su tri: 1. crkvu je pokrio novim krovom; 2. potpuno je popravio toranj i postavio na nj novu današnju kapu; 3. načinio je zapadni ulaz u crkvu sa stubama iz Tkalčićeve ulice.

Novi krov nije dao načiniti odmah prve godine (1790), već je najprije popravio stari. Tek ga je druge godine (1791—2) kad su mu to sredstva vjerojatno više dopuštala, dao potpuno obnoviti.

Mjesto stare kape na tornju koja je također u požaru g. 1786 propala, dao je postaviti novu g. 1801—2 i pokriti je bakrom i bakrenim pozlaćenim uresima.

¹⁰⁰) O autoru i o sudbini tih slika vidi na str. 74.

¹⁰¹) *Rationes ecclesiae* B. V. M. od god. 1790—1803.

— Takvu je spominje i vizitator g. 1810: »Campanile ecclesiae cum affabri cupola cuprea aureis ornamentis ornata«. Danas naravno od te pozlate nije ostalo ništa.

Zapadni ulaz s kamenim stubama koji su si vjernici na zapadnoj strani crkve toliko željeli dao je sagraditi g. 1794—5.

Da bi to mogao izvesti, kupio je u Tkalčičevoj ulici dvije kuće koje su se nalazile pred crkvom; dao ih srušiti i na njihovu mjestu sagraditi stube koje vode do tog ulaza. — Taj zapadni pristup u crkvu gradio je neki Josip Mihoković¹⁰²⁾ s kojim je u tu svrhu Baričević sklopio i ugovor.

Iz finansijskih razloga morao je Baričević napustiti g. 1803 siromašnu župu Sv. Marije i primiti ponudenu mu bogatiju župu brdovačku. G. 1804¹⁰³⁾ htio se vratiti u Zagreb i postati župnikom Sv. Ivana u Novoj Vesi, ali ga nije sreća poslužila. — Umro je u Brdovcu 2 marta 1806 god. u 56 godini života, ali je bio po svojoj želji prevezen u Zagreb i pokopan u crkvi Sv. Marije pod velikim oltarom.¹⁰⁴⁾

Crkvu Sv. Marije kako ju je obnovio Baričević nalazimo prviput u viziti iz g. 1810. Od g. 1803, kad je Baričević prestao biti njenim župnikom, pa do g. 1810, nije se u njoj dogodila — osim manjih popravaka vrati, prozora, klupa, slika i sl. — nikakva znatnija promjena.¹⁰⁵⁾ Jedino što su g. 1803—4 postavljena u njoj t. zv. zimska vrata (porta hiemalis), i to vjerojatno na istočnom i zapadnom ulazu gdje postoje još i danas.

Unutrašnje je uređenje Sv. Marije poslije te Baričevićeve obnove (1790 do 1803 g.) osim željeznih vrati i ograde što dijele prostor ispod kora od lađa crkvenih, i što ih je, kako izgleda, dao načiniti Baričević,¹⁰⁶⁾ te osim drugih nekih sitnica, bilo uglavnom jednako uređenju prije požara g. 1786.

Crkva Sv. Marije se prilikom te obnove promijenila više konstruktivno: dobila je zapadni ulaz sa stubama, dva nova prozora (jedan u svetištu a drugi u lađi) o kojima je već bilo govora, i novu kapu na tornju.

Od g. 1803, odnosno g. 1810 do g. 1871, nije se u Sv. Mariji osim — većim dijelom — manjih popravaka (prozora, vrati, krova, klupa, propovijedaonice, grobnica i sl.) dogodila nikakva znatnija promjena. Jedina veća obnovljenja u tom razdoblju bila bi, da su g. 1817 bila postavljena nova vrata na sjevernom, a g. 1822 na zapadnom ulazu; da su 1822 i 1856 god. potpuno restaurirane, a 1868 za katedralnog župnika kanonika i pro-arhidakona Josipa Šuškovića postavljene nove zapadne stube sa željeznom ogradom i konačno da je crkva g. 1831 zajedno sa sanktuarijem dobila novi krov.¹⁰⁷⁾

¹⁰²⁾ Vizita iz g. 1810, passus »De portis«.

¹⁰³⁾ Barlè, *Povjest župa i crkava zagrebačkih*, II., 1900, str. 50.

¹⁰⁴⁾ *Katolički list*, 1887, str. 316. Tkalčičev članak o Adamu Baričeviću, ili *Erudita Adversaria conscripta per Adamum Mravi-*

necz, str. 1.—6., *Vita Adami Aloisii Barichevich* (u arhivu Jugoslavenske akademije).

¹⁰⁵⁾ *Rationes ecclesiae* od g. 1803—1810.

¹⁰⁶⁾ *Rationes ecclesiae* 1793 (Fabro serrario pro cratibus ad novam portam).

¹⁰⁷⁾ *Rationes eccl.* B. V. M., g. 1810—1871 i *Liber memorabilium* g. 1868.

Prvo veće i temeljitije obnovljenje Sv. Marije, poslije Baričevića, bilo je g. 1871—1873¹⁰⁸⁾ za katedralnog župnika pro-arhidakona i kanonika Stjepana Matkovića. Tada je ona restaurirana izvana i iznutra. Izvana je vjerojatno bila nanovo ožbukana i oličena, dok ju je iznutra islikao slikar Jakob Parcutti.

Vlažni zidovi u svetištu i sakristiji bili su oguljeni, osušeni i nanovo obzidani cementom. Svi stari prozori bili su skinuti i uzidani novi. Klupe, ispovijedaonice, propovijedaonica, oltar Majke Božje Žalosne, pa zapadne stube, — sve je to bilo obnovljeno ili popravljeno. Na koru koji je bio nanovo popođen, bile su smještene nove orgulje. Na tornju, gdje su također učinjene neke obnove prozora, vratiju i sl., bila je montirana nova ura, a njena pokvarena aparatura postoji još i danas.

Tako uređena¹⁰⁹⁾ služila je crkva Sv. Marije od 9 studenog g. 1880 do 8 studenog 1885 kao katedrala.

Poznato je da je 9 studenog g. 1880 bio u Zagrebu jak potres od kojeg je nastradao čitav grad, a osobito njegove crkve. Franjevačka, pa crkva Sv. Marka, Sv. Katarine, a i sama katedrala, bile su tako oštećene i djelomice porušene, da su se morale zatvoriti.

Crkva Sv. Marije ostala je poslije tog potresa neoštećena, te su se u njoj, od dana potresa pa sve do 8 studenoga g. 1885, kad je katedrala bila opet svečano otvorena, obavljali razni crkveni obredi koji se inače vrše u katedrali.

Možda joj je bila za tu njenu petogodišnju uslugu katedrali kao neka nagrada to što je već slijedeće godine (1886) bila potpuno obnovljena.¹¹⁰⁾ To ponovno obnovljenje bilo je za proarhidakona i župnika Franje Budickog koji ga je sam zasnovao i nadzirao.

Tom je prilikom bilo podignuto novo, današnje zapadno, pročelje sa kamenim kipom Majke Božje koja sjedi i drži na koljenu maloga Isusa. Cijela je crkva bila nanovo obojadisana, a iznad glavnog oltara stavljen je nova slika »Pohoda Bl. Dj. Marije«.

Staroj sakristiji bila je prizidana nova, da svećenstvo ima poseban ulaz i izlaz iz crkve, čega dotada nije bilo.¹¹¹⁾ A da je te godine bio načinjen i onaj prozor između oltara Majke Božje Žalosne i špilje Majke Božje Lurdske, to sam već spomenuo.

Poslije g. 1886 crkva Sv. Marije ne mijenja se više konstruktivno već samo dekorativno.¹¹²⁾

Glavni poznati datumi njenog dekorativnog obnovljenja poslije spomenute godine jesu godine 1901, 1907—8, 1922—3 i 1925.

¹⁰⁸⁾ Ibid., g. 1871—1875 i *Liber memorabilium* g. 1871—1875.

¹⁰⁹⁾ Od g. 1873—1880 nije se na njoj dogodila nikakva znatnija promjena (*Rationes eccl. B. M. V.* od g. 1873—1879).

¹¹⁰⁾ *Liber memorabilium* g. 1886.

¹¹¹⁾ Ta je sakristija prvobitno bila za dvije ili tri stepenice viša od stare sakristije; g. 1934 su je spustili, tako da su da-

nas obje u istoj razini. Nad njom se nalazi prostorija u koju se ulazi iz prvoga sprata tornja. U toj prostoriji je veliki novi ormar u kojem se čuvaju crkvene potrepštine kao i u ormaru u samoj sakristiji. Iz te nove sakristije vodi izlaz kroz kuću gradske tržnice.

¹¹²⁾ Osim ona dva prozora na koru za koje je teško ustanoviti kada su nastali.

1901 bila je crkva izvana zajedno sa tornjem nanovo oličena, a iznutra joj popravljena stara izlizana slikarija koja je postojala vjerojatno još iz g. 1886. — Na zabat zapadnog pročelja koji je također bio obnovljen postavljen je današnji željezni križ mjesto kamenog koji je prilikom potresa otpao. — Na ulazu sa strane Tkalčičeve ulice podignuta je sasvim nova željezna ograda koja postoji još i danas.

Osim toga učinjeni su te godine na crkvi još i drugi popravci koji za razvoj crkve nisu važni, pa stoga neću da ih spominjem.¹¹³⁾

1907—8¹¹⁴⁾ bila je crkva iznutra nanovo oslikana, a izvana, zajedno sa tornjem, potpuno obnovljena. U to vrijeme načinjena je i ona niša nad istočnim ulazom s kipom Bl. Dj. Marije. 1908 dobila je crkva sve nove slikane prozore,¹¹⁵⁾ tri nove oltarne slike za postrane oltare i sliku Bl. Dj. Marije od Pohoda za glavni oltar. — Niša sa kipom Majke Božje i prozori postoje još i danas, pa ću o njima govoriti kasnije kada budem govorio o današnjem uređenju crkve. — Slike sa postranih oltara skinute su g. 1925, a nalaze se danas spremljene u crkvenom tornju; slikao ih je Dragan Bedenko za oltare Majke Božje Žalosti, Sv. Ane i Sv. Josipa (Pietà, smrt Sv. Josipa i Sv. Ana podučava Bogorodicu). Na oltaru Sv. Triju Kraljeva ostala je do danas stara slika iz g. 1770, kao što su bile sigurno i one do Bedenkovih, jer nikad ni u kakvim zapisima do g. 1908 ne nalazimo da su za te oltare bile nabavljene nove slike.

Sliku »Pohoda Marijina« koja je visjela nad glavnim žrtvenikom do g. 1923 poklonila je župa Sv. Marije župnoj crkvi u Bosiljevu.

1922—3 bila je Sv. Marija iznutra nanovo oslikana, a nad vratima sakristije u svetištu i iza glavnog oltara bile su pričvršćene nove na platnu slikane slike od prof. Tišova koje, kao i crkvena slikarija, postoje još i danas. G. 1923 postavljena je i špilja Majke Božje Lurdske.

1925 nabavljene su osim slike »Navještenja« nad istočnim ulazom koju je slikao prof. Tišov i tri nove današnje oltarne slike koje su zamijenile Bedenkove, a naslikao ih je akademski slikar Herman Ruisz.

Jedini važniji događaj za crkvu Sv. Marije poslije g. 1925 bio je taj što su joj, u vrijeme regulacije Dolca g. 1928, s južne strane oslobodili prostor i načinili širok prolaz sa stubama koji danas spaja Dolac sa Tkalčičevom ulicom.

Inače se u njoj poslije te godine do danas, osim što većih što manjih nabavaka¹¹⁶⁾ i popravaka, nije dogodilo ništa važnije.

¹¹³⁾ *Liber memorabilium*, g. 1901.

¹¹⁴⁾ To obnobljenje bilo je za župnika Monsignora Dr. Valentina Čebuškika koga ću tokom ove radnje još spomenuti. Njegovu biografiju napisao je biskup Dr. Josip Lang u *Katoličkom listu* g. 1917 i spomenuo ga tamo kao župnika (zapravo subsidiara) Sv. Marije na str. 8.

¹¹⁵⁾ Te prozore nabavio je Dr. Valentin Čebušnik, ali oni su postavljeni tek za njegovog nasljednika Patra Alojzija Turčića, koji je bio administratorom Sv. Marije od

god. 1908—1912. Pater Alojzije Turčić dao je uz neke druge sitnije popravke i nabavke načiniti i današnje klupe.

¹¹⁶⁾ G. 1926 nabavljeno je osam novih klupa pod korom, g. 1930 nove današnje orgulje (190.000 Din) itd. itd. — G. 1935 načinjena su ona vrata što spajaju srednji dio prostora ispod kora sa dijelom gdje se nalazi krstionica. (Načinjena su, da se olakša pjevačima pristup na kor, ako bi bila odviše puna crkva.)

Time sam prikazao, koliko mi je to bilo moguće, razvoj crkve Sv. Marije od njenog početka pa sve do današnjeg dana.

* * *

Kako Sv. Marija, takva kakva je danas, nije produkt jednoga doba, istih prilika i jedine iskonske zamisli stvaralačkog duha, nego su je takovom stvorile razne prilike, razno vrijeme i ljudi, to ona u toj raznolikosti nije postigla, a nije ni mogla postići jedinstvo i čistoću baroknog stila, što bi sigurno bilo da ju je prvobitno i u cijelosti stvorila jedna ideja, doba i prilike.

Devetnaesti joj je vijek koji nije stvorio ništa svoga i živio od puste imitacije starog, a ponajviše renesanse, priskrbio neo-renesansno zapadno pročelje, dok je najnovije doba (XX stoljeće) učinilo da se njen unutrašnji ugodaj (štimmung) pomalo udaljio od vedrog i jasnog ugodaja barokne crkve, približivši se više nekom tamnom ugodaju koji baroknim crkvama nije svojstven. Do g. 1908 bila je crkva sa svojim velikim neslikanim prozorima i vedrom unutrašnjom slikarijom potpuno svijetla. Te su godine postavljeni današnji slikani prozori, zbog čega je crkva postala nešto tamnija, ali ipak još radi preostale svijetle zidne slikarije vedra i jasna. Ta je vedrina nestala nešto g. 1922—3 kad je čitava unutrašnjost bila preslikana današnjom šarenom razmjerno tamnom slikarijom, a nešto g. 1928 kad su joj s južne strane sagradili visoku kuću, radi koje s te strane dolazi u nju manje svijetla.

Premda je današnja barokna Sv. Marija nastala uglavnom u prvoj polovini XVIII stoljeća (1740), dakle u vrijeme kad su po čitavoj Austriji nastajale veličanstvene barokne crkve pune najraznovrsnijeg štukaturnog, slikarskog i ostalog uresa, crkve sa bogatim varijacijama baroknih pročelja, sa divnim vedrim i prostranim unutrašnjostima (a i naša crkva Sv. Katarine dobija u to vrijeme (1721 g.) svoj bogati štukaturni i slikarski ures), ipak ona od tih osobina istovremeno sagrađenih crkava nema gotovo nijednu.

Sv. Marija bila je jednostavna i skromna, bez štukaturnih ornamenata i baroknih slikarija i onda kad je bila pregrađena kao što je i danas. Za nju je vrijedilo već u prvoj polovini XVIII vijeka ono što je vrijedilo za crkve građene potkraj XVIII vijeka, tj. da se opreme i urede (ako se uopće grade) što jednostavnije i što skromnije. Da je bila takova i da nije imala udjela u veličajnosti savremenih baroknih crkava, razlog su bez sumnje prilike u kojima je bila kao i položaj koji je tada zauzimala na Kaptolu.

Župa je naime Sv. Marije bila u vrijeme njene pregradnje kao i danas vrlo mala, pa nije mogla na svoj trošak da podigne nikakvu, a kamoli veličanstvenu crkvu. Osim toga, ta je župa kaptolska, a Kaptolu je naravno bila glavna katedrala, i za nju mu je bilo stalo da bude što ljepša i veličanstvenija. Sv. Marija za nj nije bila toliko važna (toliko više što je bila u takovoj blizini katedrale); ona je bila uglavnom tek pomoćna župna crkva kojoj je rasla važnost samo u iznimnim slučajevima, kao što je to bilo na pr. u vrijeme velikog potresa g. 1880, kad je kroz pet godina služila kao katedrala.

Pa i g. 1740 nije ju dao pregraditi Kaptol, nego na svoj trošak kanonik barun Sigmund Sinesperg. Ali Kaptol je Sinespergu sigurno pomogao kao što je to radio za crkvu Sv. Marije i prije i poslije njene pregradnje.

A i sam je Sinesperg čini se, kod toga uložio samo toliko koliko je bilo najnužnije. Svetište se uopće nije ni diralo, zidovi crkvenih lađa bili su podignuti iz raznovrsnog starog i novog materijala, pod u crkvi ostavljen je stari od opeka, i samo nadopunjen kamenim pločama; u crkvu su bili povraćeni stari oltari, a vjerojatno je da su u to vrijeme bile sagrađene i one tri zidane menze, na kojima nisu bili postavljeni oltari, i koje se još četrnaest godina kasnije spominju prazne.

Poslije pregradnje g. 1740 u Sv. Mariji su se, kako smo vidjeli, događale što veće što manje dekorativne i konstruktivne radnje i popravci sve do g. 1886. Od g. 1886, kad Sv. Marija nije više bila katedrala, i otkad je sva pažnja bila posvećena novouređenoj stolnoj crkvi, pa do g. 1907, kad je njenim administratorom (subsidiarom) postao Dr. Valentin Čebušnik, ona postoji samo toliko da se u njoj služi sv. misa. Duhovni život njen, a s njime i briga za njeno obnavljanje i napredak potpuno su kroz to vrijeme zamrli.¹¹⁷⁾ Dr. Valentin Čebušnik opet ju je uskrsnuo ne samo duhovno nego i materijalno. Potpuno ju je obnovio i učinio je dostojnim domom one kojoj je posvećena.¹¹⁸⁾

Njegov su rad nastavili njegovi nasljednici (Alojzije Turčić, sada Isusovac i msgr. Dr. Milan Beluhan), te konačno crkvu učinili onakvom kakva je danas i kakvu ću je sada prikazati.

P L A N

Ušavši u crkvu kroz zapadni ulaz i kroz t. zv. zimska vrata dolazimo najprije u nadsvođeni prostor pod korom koji zaprema širinu svih triju lađa, a odijeljen je od njih četirma niskim osmerostranim stupovima na kojima počiva kor, i željeznom ogradom među njima.

Srednji dio tog prostora koji zaprema širinu glavne lađe i ima u sredini. između dva srednja od četiri spomenuta stupa, željezna vrata na rešetke, stoji na raspoloženju vjernicima i odijeljen je od dva postrana dijela zidom. U desnom se dijelu nalazi krstionica i niša sa malom statuom Krista na Maslinovoj Gori, a u lijevoj je spremište za razne crkvene stvari (stare klupe, klecala i sl.).

Prošavši kroz spomenuta željezna vrata dolazimo u glavnu srednju lađu crkve koja je mnogo šira od dviju postranih, a odijeljena od njih sa svake strane trima osmerostranim jakim pilonima.

¹¹⁷⁾ G. 1901 bila je Sv. Marija uglavnom samo popravljana.

¹¹⁸⁾ *Katolički list*, 1917, br. 1 str. 8. u članku biskupa Dr. Josipa Langa: *Monsignor Dr. Valentin Čebušnik*.

¹¹⁹⁾ Ta ograda kao i oltari, propovijedao-nica i donji dio krstionice nisu izrađeni (izuzevši neke dijelove) kao što se obično uzima, od mramora, već od brečastog gustog,

čistog gustog i mramorastog vapnenca, te od mramornih breča. — U ugovoru koji su zagrebački Isusovci početkom XVIII st. sklopili sa Robbom radi oltara Sv. Ignacija u crkvi Sv. Katarine u Zagrebu (*Vjesnik Hrv. Arheološkog Društva*, g. 1919 str. 207.—208. Dr. V. Hoffiller, »*Radnje ljubljanskog kipa para Franje Robbe u Zagrebu*), a izgleda uopće u ono doba (v. *Zbornik za umetnostno*

Sve su tri lađe prekrive unakrsnim svodovima koji počivaju na lukovima, što se dižu nad bogato rasčlanjenim i izbočenim kapitelima piona.

Na srednju se lađu nastavlja veliko, za jednu stepenicu povišeno, svetište odijeljeno od nje »mramornom«¹¹⁹⁾ ogradom. Nad njim se diže kupola na pendantive koju s vanjske strane nastavlja zidani šesterostrani barokni tornjić sa šest prozora, tipičnom baroknom kapom i željeznim križem na vrhu.

Na sjevernoj strani svetišta vode vrata koja imaju dovratnike izrađene iz crnog gustog vapnenca i mramorne kararske breče u malu četverouglatu staru sakristiju pod tornjem iz koje se prema istoku ulazi u nešto veću, novu, koja joj je bila prizidana g. 1886.

Nad starom sakristijom diže se visoki četverouglati zidani toranj koji je sličan tornju crkve Sv. Marka u Zagrebu, a morao je biti sagrađen oko g. 1736. Ima pet katova odijeljenih jedan od drugog zidnim izbočinama (koje teku oko čitavog tornja), a providenih jednostrukim ili dvostrukim manjim ili većim prozornim otvorima. Na vrhu tornja nalazi se barokna kapa iz g. 1802 ukrašena biljnim ornamentima kojoj možemo naći mnogo sličnih, a više puta i sa svim istih.

Mislim da su sve te barokne kape i morale biti međusobno slične i jednake, jer ih je vjerojatno stvorila dogmatska simbolika. Svaka se naime sastoji uglavnom od tri plana koji bi imali značiti Trojstvo, to će reći, tri osobe u Bogu: Otac, Sin i Duh Sveti. Donji plan, odnosno dio ispod velike lukovice, bio bi Duh Sveti koji lebdi nad ovim svijetom i prosvjećuje ga; srednji bi plan, tj. velika lukovica, označavao Krista, dok bi onaj dio koji se diže neposredno nad lukovicom (gotovo uvijek prozori), značio tek prijelaz od Sina na Oca koga simbolizira gornji plan i koji je najviši i nedokučiv.

C R K V A I Z V A N A

Sv. Marija ima dva pročelja: jedno na zapadnoj, a drugo na istočnoj strani. Zapadno je pročelje veliko i neo-renesansno, te nema na sebi gotovo ništa baroknog. Istočno je (koje je zapravo tek portal) malo i barokno i jedan je od najljepših dijelova crkve.

Usred zapadnog pročelja nalazi se portal koji pored renesansnih konstruktivnih dijelova povezanošću svojom — gornjeg svog dijela (prozori nad vratima, Oberlichtfenster) sa donjim (ulazna vrata) — barem potsjeća na barokne portale.¹²⁰⁾

zgodovino 1926, str. 65., članak Antona Vodnika, *Gradnja velikega oltarja v uršulinski cerkvi v Ljubljani*) (Iz arhivalne studije Francesco Robba) nazivaju se ti gusti vapnenci i mramorne breče, mramorima, i to pod ovim imenima: svijetlo žuti slovenački gusti vapnenac: đenoveški mramor (marmo di Genova); brečasti gusti vapnenac: kranjski mramor (marmo Carintiano); sivo crvenkasti gusti vapnenac sa ili bez fosilnih lju-

štica (marmo di paese, ljubljanski), koji se vadi na Pastirkovom vrhu kraj Solčave; sivo pjegasta kararska mramorna breča: Afrikanski mramor (marmo africano); slovenačka crveno bijela mramorna breča: rosso di Francia (ima je i u Francuskoj).

¹²⁰⁾ Martin Riesenhuber, *Die kirchliche Barockkunst in Oesterreich*, Linz A. D. 1924, tab. 19. Schlägl O—Oe Portal der Stifts-Kirche.

Dosta niska vrata tog portala kojega dovratnici završavaju u obliku luka, usred kojeg se nalazi krilata andeoska glavica, flankirana su sa svake strane dvima korintskim stupovima koji stoje otprilike na $\frac{3}{4}$ m visokim bazama, a u donjem su svom dijelu ukrašeni vijencima bilja i češera. Na tim stupovima položen je arhitrav s izmjeničnim ukrasom rozeta i vijenaca. Nad njim je bogato raščlanjen vijenac iznad kojega se nalaze dva srednja pročeljna prozora. Dosta široki i četverouglati stup koji je zajednička baza unutrašnjih krajeva oba prozorna luka sljubljuje ove prozore u cjelinu. Lukovi tih prozora ukrašeni su malim andeoskim glavicama. Povrh oba prozora protegao se zajednički arhitrav ukrašen trima krugovima i malim duguljastim udubinama. Na njemu leži raščlanjen vijenac sa zabatom, a na njegovom se vrhu diže kameni križ. — Taj arhitrav i vijenac sa zabatom počivaju na dvima četverouglatim polustupovima koji teku uporedo uz postrane okvirne dijelove prozornih otvora, a imaju sa strane volute koje kao da spajaju gornji dio portala s donjim.

Prema krajevima pročelja, u nešto nižoj ravnini od srednjeg dvojnog prozora, nalazi se sa svake strane po jedan prozor. U uglove između lukova tih prozora i vijenaca koji se nalaze nad njima umetnuti su mali trokuti s lovor vjenčićima u sredini. Ti su se trokuti s prozornim otvorom i vijencem nad njim sljubili u cjelinu, čineći pravokutnik. Usred pročelnog zabata udubena je — u stilu prozora, ali bogatije ukrašena — niša u kojoj se nalazi na dosta visokom podnožju koje nosi natpis »Ave Maria«, kamena statua Majke Božje s malim Isusom (Majka Božja ovjenčana krunom drži u desnoj ruci željezni ljljan, dok lijevom pridržava malog Isusa koji joj stoji na koljenima).

S obje strane niše, više prema krajevima zabata, umetnute su dvije, sa svake strane po jedna, prilično velike rozete. Na vrhu zabata diže se kameni križ.

* *
* *

Nad razmjerno niskim vratima istočnog portala koja završavaju u luku, nalazi se isprekidan vijenac s prekinutim raščlanjenim zabatom. Taj vijenac leži na volutastim kapitelima dvaju pilastara koji teku uporedo uz dovratnike, a nešto su viši od luka ulaznih vratiju. Na gornjem dijelu tih pilastara, ispod voluta, izrađena su, u obliku zvona, po dva cvijeta, jedan pod drugim. Usred vijenca između zabatnih okrajaka postavljena je na povišem ležaju vaza karakteristična ne samo na baroknim portalima već i na baroknim propovijedaonicama, krstionicama, oltarima i sl. Povrh toga udubena je niša koja je na baroknim portalima česta¹²¹⁾, ali koja je ovdje nastala tek g. 1907—8. U njoj je kip Majke Božje koja stoji na polukugli položenom na dosta niskoj osmerostranoj bazi. Desnom nogom gazi zmaja koji je zjalom zahvatio jabuku, dok je lijevom nogom ustuknula malo prema natrag. Obučena je u dugu bijelu haljinu

¹²¹⁾ Martin Riesenhuber, Die kirchliche Barockkunst in Oesterreich, Linz A. D. 1924, Tab. 2.: Garsten bei Steyr: Pfarr- früher

Stiftskirche, i Tab. 7. Steyr: Exdominikaner-Kirche.

preko koje je prebačen plavi plašt pričvršćen na grudima kopčom. Lijevi je kraj tog plašta provučen ispod lijeve protegnute ruke i zadjenut na prednjoj strani o pojas kojim je ispod grudiju pripasana bijela haljina. Na glavi joj je bijeli rubac ispod kojeg se vide uvojci kose. Okolo niše, u širini čitavog portala, naslikana je fresko slika koja prikazuje poklonstvo kraljeva SS. Stjepana i Emerika Bogorodičinu kipu u niši.¹²²⁾ Visoka je po prilici 2½ m i zaprema čitav prostor između vratnog vijenca i krovića¹²³⁾ koji je pričvršćen neposredno iznad niše i kruni čitav portal. Oko niše, kao njen nastavak, naslikan je barokni okvir kojemu se sa svake strane pristupa dvjema stepenicama na kojima se nalaze poklonici Marijini SS. Stjepan i Emerik. Sv. Stjepan joj pruža krunu i žezlo, a Sv. je Emerik, privinuvši desnu ruku na grudi, a lijevom držeći široku sjekiru, gleda kao da joj nešto ne vjeruje.

Postrane crkvene stijene sasvim su jednostavne i bez ikakova ukrasa, kao što je to i običaj na baroknim crkvama. Na jednoj i drugoj nalaze se u sredini dva manja, a po strani dva veća prozora o kojima sam već jednom govorio. U najnovije je vrijeme (1928 g.) načinjena pod prozorom svetišta staklena slika poput mozaika koja prikazuje Sv. Obitelj.¹²⁴⁾ (Pred stablom iza kojega se širi pejzaž sjedi Majka Božja koja je stavila jednu ruku na malog Isusa koji je kraj nje, a drugu na malog Ivana Krstitelja koji im pristupa. Iza Ivana stoji janje koje ih promatra, a iza stabla približuje se Sv. Josip.)

UNUTRAŠN JOST CRKVE

Prije no što predem na prikaz unutrašnjosti, moram spomenuti ovo: od svekolikog unutrašnjeg uređenja crkve Sv. Marije najvredniji su oltari i propovijedaonica, odnosno kipovi na oltarima i reljef na propovijedaonici, dok sve ostalo zaostaje daleko za tim.

Stoga ću o tim kipovima i reljefu koji nisu samo najljepši, najzanimljiviji i najvredniji dio Sv. Marije (naravno uz izuzetke), nego sigurno i s pravom spadaju među najljepša i najvrednija djela crkvene umjetnosti, a i umjetnosti uopće, govoriti nešto kasnije podrobnije, dok ću sve ostalo samo opisati ili tek spomenuti.

Svetište

U svetištu kojega ružičasto-modrikasto cvjetno šarenilo slikarija potsjeća na stil uresnog papira za kuhinjske police, nalazi se glavni oltar flankiran sa dva vratna okvira¹²⁵⁾ kroz koja se ulazi u nešto zaobljeni prostor iza oltara.

¹²²⁾ Tu je sliku naslikao vjerojatno Dragan Bedenko g. 1908 koji je u to vrijeme slikao i tri oltarne slike za crkvu Sv. Marije.

¹²³⁾ Taj se krovic prvi puta javlja god. 1856 kad se spominje da su ga pričvrstili i obojadisali.

¹²⁴⁾ Ta staklena slika radena je (Koch i Dedić) prema istoj slici Ivana Zasche (1826

do 1863) koja je vlasništvo ljekarnika gesp. Vlatka Bartulića koji je taj tzv. »mozaik«
dao i načiniti.

¹²⁵⁾ Donji dio tih okvira izrađen je od svijetlije vrste sivo crvenog gustog vapnenca koji vrlo potsjeća po svojoj strukturi na varijetet Repentabora (Nabrezina). Ostali dio izrađen je što od sivo gustog crvenkastog vapnenca sa fosilnim ljušticama, što od cr-

Oba su ta okvira okrunjena visokim vijencem sa velikim slovom M. (Marija) na kojem je postavljena vaza iz koje suklja zlatni plamen.

Na desnoj se strani svetišta nalazi veliki slikani prozor, a na lijevoj vrata kroz koja se ulazi u sakristiju. Ta su vrata dosta velika, a dovratnici njeni kao i arhitrav sa prekinutim volutastim zabatom i naročitim ukrasom u sredini, izrađeni su od crnog gustog vapnenca sa umetkom od crvenkasto-sivo bijele kararske breče.

Pod prozorom, a na grobu biskupa Josipa Langa, nalazi se lijep i skladan bakreni anđeo u modernoj stilizaciji koja se u nestašici vlastite inspiracije povodi za arhaiskom Herom sa otoka Sama (ili možda za njenim uzorima pradašnjim kaldejskim likovima kraljeva-svećenika) i za jednostavnim, a tako lijepim i skladnim naborima srednjovjekovnih asketskih kipova kraljica i kraljeva sa chartreskog portail-royal-a.

Izradio ga je Hans Bernard od koga je i bakreni Krist na Mirogoju u grobnici porodice R. Arko koja je tog anđela crkvi i darovala¹²⁶⁾.

Nad vratima, na sjevernoj i iza oltara na istočnoj stijeni svetišta, pričvršćene su dvije velike na platnu slikane slike od prof. Tišova: na jednoj je prikazano nacionalizirano Poklonstvo malome Isusu, a na drugoj posjeta Bl. Dj. Marije Elizabeti.

U pendantivima na kojima počiva kupola naslikani su a fresco četiri Evangelista sa svojim simbolima, a preostali su još od stare slikarije (vjerojatno iz g. 1907—8).

U samoj kupoli između dva široka vijenca kojekako isprevijanih i prepletenih ornamentata, a na modrom fondu naslikano je unaokolo osam stiliziranih anđela,¹²⁷⁾ inspiriranih bez sumnje likovima anđela iz bizantinske umjetnosti.¹²⁸⁾

Na vrhu kupole nalazi se okrugli bijelo i žuto bojadisani prozor, vjerojatno jedan od ona dva koji se spominju u svetištu u viziti g. 1810.

Čitavo je svetište popločeno crnim i bijelim kvadratnim pločama izrađenim od mramorastog bijelog vapnenca i crnog gustog vapnenca. Među tim pločama umetnute su i četiri nadgrobne ploče izrađene od crnog gustog vapnenca. — Prve dvije se nalaze kraj stijene s obje strane oltara i imaju ove naslove:

BALTHAZAR MATAKOVICH
CAN. CHASM. et PAROCHUS
DUM VIXIT
HINC
RESURGERE ELEGIT
1773.

veno bijele slovenačke mramorne breče, što opet od pohorskog ili slabijeg kararskog mramora. Najdonji dio tj. baza dovratnika izrađen je od crnog gustog vapnenca.

¹²⁶⁾ Na podnožju gdje stoji anđeo pričvršćena je nadgrobna ploča biskupa Langa:

Dr. Josip Lang, biskup 1857—1927.

¹²⁷⁾ Slikao ih je Marko Rašica g. 1922.

¹²⁸⁾ Charles Diehl, *Manuel d'art byzantin*, Paris ed. 1925- str. 487., 694., 701. i 727.

¹²⁹⁾ Ivan Kukuljević u svom djelu *Nadpisi sredovječni i novovjeki*, Zagreb 1891.

1767 Die 21 Julii
Michael Marssich
Obiit.

Druge dvije koje su veće i masivnije, a nalaze se u prednjem dijelu svetišta kraj ograde koja dijeli svetište od lađe, pokrivaju zapravo ulaze u grobnice pod crkvom i nemaju nikakova natpisa.¹²⁹⁾

Svetište dijeli od lađa ograda s pozlaćenim i ukrašenim željeznim vratima u sredini. Konstruirana je g. 1770 od crvenkastog gustog vapnenca, sivo-bijele kararske breče, pohorskog, odnosno slabijeg kararskog mramora i crnog gustog vapnenca.

G l a v n a l a đ a

U glavnoj lađi, pred lukom svetišta, a na povišenom podnožju postavljena je sa sjeverne strane bojadisana drvena statua Presvetog Srca Isusova, a sa južne statua Sv. Terezije od maloga Isusa. Kraj Sv. Terezije pred polupilonom, a na drvenom stalku pričvršćenom o stijenu otprilike u visini 1½ m, stoji tradicionalni Sv. Antun s malim Kristom na rukama.

Sve su te tri statue, kao i Majka Božja Lurdska u špilji koja je podignuta u lijevoj pokrajnoj lađi na mjestu nekadašnjeg oltara Majke Božje Žalosne, čisti obrtničko-tvornički rad.

Kraj prvog pilona do svetišta sa strane evanđelja nalazi se propovijedaonica¹³⁰⁾ s drvenim poput mramora obojenim baldahinom. Osim nje i klupa koje je izradio g. 1910 obični stolar i koje nemaju na sebi ništa naročito, ne postoji u srednjoj lađi više ništa važnije.

P o s t r a n e l a đ e

U lijevoj se lađi pod dvima manjim prozorima nalaze oltari Sv. Ane i Majke Božje Žalosne, a kraj velikog prozora prislonjena na istočni zid spomenuta već spominje u crkvi Sv. Marije, i to kraj oltara Sv. Josipa i Sv. Magdalene (danas Majke Božje Žalosne) još dvije ploče sa natpisima kojih danas u crkvi više nema. (Sada se nalaze u kripti pod crkvom.)

Kraj oltara Sv. Josipa (natpis 1235):

Hic
Lucia De Cheskini
Condi Voluit
Donec
Veniat immutatio ejus
1767
Die 8va aprilis.

Taj se natpis spominje i u matici umrlih iz g. 1767: »1767 Lucia Cheskini cuius cadaver depositus est ad aquam lustralem versus aram S. Jacobi, lapide sepulchrali marmoreo imposito.«

Kraj oltara Sv. Magdalene (natpis 1255):

D. O. M.
Mathias Batinich
Rosaliae
Coniugi Fideli
et
Dorothea Filia
Dilectae Matri
E vivis
XIV. IV N. An. AET. XLII.
EREPTAE
Sibique
Hoc Monumentum
MOESTI POSUERE (MDCCXCV).

¹³⁰⁾ Donji dio propovijedaonice izraden je dijelom od mramora, a dijelom od gustog vapnenca, a gornji dio tj. baldahin od drveta.

špilja Majke Božje Lurdske, uklopljena kao u neki visoki ormar koji nikako ne spada u tu crkvu.

I u desnoj se lađi pod manjim prozorima nalaze oltari, i to Sv. Josipa i Sv. Triju Kraljeva, a nad zimskim vratima istočnog ulaza velika na platnu slikana slika »Navještenja Marijina«.

Po stijenama crkve oslikanim u stilu svetišta (iako nešto treznijem) pričvršćeno je dvanaest tradicionalnih postaja Muke Isusove.

Unakrsni svodovi svih triju lađa posuti su zvjezdicama i ulančenim biljnim ornamentima, a svod glavne lađe i slikanim baroknim kartušama.

Pod korom, u srednjem dijelu, nalaze se klupe; u desnom krstionica¹³¹⁾ i niša sa malom statuom Krista na Maslinovoj gori; u lijevom¹³²⁾ spremište za razne crkvene stvari.

Na samom koru koji je vijugavo izbočen, a na koji se uzlazi drvenim stepenicama iz desne lađe, nalaze se s obje strane velike, u najnovije vrijeme nabavljene, orgulje.¹³³⁾

Budući da je srednji dio kora ostao slobodan, to se na zapadnom zidu, iznad dvojnog prozora može vidjeti u pozlaćenom i kićenom okviru, godina obnove crkve 1740, a pod njom drugi okvir s malom glavicom u sredini.

Slike

U vrijeme restauriranja crkve g. 1923 i g. 1925 nabavljeno je za crkvu šest novih na platnu slikanih slika: tri veće pričvršćene neposredno na stijenu i tri manje postavljene na tri postrana oltara. Sve sam te slike usput već spomenuo, no sada ću pokušati da ih prikažem nešto detaljnije.

Prve su tri koje je slikao g. 1923 i 1925 prof. Tišov crkveno historijski međusobno povezane: »Navještenje« (g. 1925), »Pohod Marijin Elizabeti« i »Rođenje Kristovo« (obje g. 1923).

»Navještenje«, nad istočnim ulazom, prikazano je tradicionalno i prilično svečano, te unatoč lijepim, usrdnim i simpatičnim likovima nema nikakve naročite vrijednosti.

U prednjem planu sobe, u kojoj je to Navještenje prikazano, spustio se pred Bogorodicom na lakom maglovitom oblačiću arkandeo Gabriel, odjeven u dugu sivkastu pripasanu tuniku, preko koje je prebačen pozlaćeni plašt. U lijevoj ruci drži štap, dok je desnu pridigao kao da blagosilja Mariju. — Bogorodica, obasjana svjetlom Duha Svetoga nad njom, a odjevena u svoju tradicionalnu odjeću (crvena tunika, plavi plašt i bijelo velo na glavi), okrenula se

¹³¹⁾ Ta je krstionica izrađena u neorenesansnom stilu 19 vijeka. Donji joj je dio od gustog vapnenca a gornji, na kojem se nalazi mala statua Ivana Krstitelja kako krsti Isusa, od drva.

¹³²⁾ Prije se u tom dijelu izlagao Božji grob koji crkva ima već vrlo dugo, a koji je izrađen od stakalaca razne boje. On je

bio prvi puta izložen u crkvi Sv. Marije 3 aprila g. 1874. Izradio ga je neki Eduard Zbitek tvorničar iz Olumuca, a bio je dar Đure Križanića čuvara i kanonika prvostolne crkve zagrebačke (*Katolički list*, g. 1874).

¹³³⁾ G. 1930.

prema njemu, no ne gleda u njega, već prema onome koji ju je učinio dostojnom da bude majkom Spasitelju svijeta. — U toj je kretnji ostala klečati samo na lijevoj nozi, dok je desnu protegnula malo prema natrag. Desna joj je ruka podignuta, te kontrapostalno odgovara sličnoj kretnji iste ruke Gabrijelove. Lijevom se rukom drži o klecalo (pri kojem se molila), kraj kojeg vidimo vreteno sa predivom i košaricu s nekim potrepštinama. — Iza tog prizora, usred sobe, stoji stol na kojem se nalazi posuda sa ljiljanima i drugim cvijećem. Dalje, u pozadini, vidi se prozor i kraj njega nadesno postelja natkrivena bijelim baldahinom.

Slika »*Pohoda Marijina Elizabeti*« pričvršćena je na stijenu iza glavnog oltara. To je zapravo događaj u kojemu je Majci Božjoj posvećena crkva (»ecclesia sanctae Mariae Elisabetam visitantis«). Cijeli se prizor odigrava u gorskom pejzažu pred kućom Elizabetinom koja je, izišavši iz kuće, pala na koljena pred svojom gošćom Bogorodicom. (»I otkud meni ovo, da dođe mati Gospoda moga k meni.« Luka I. 43—44.) Majka je Božja pridiže prijateljskom kretnjom i gleda patetičkim pogledom u nebo. Iza njih, još na stepenicama kućnog trijema, približava se Sv. Josip koga je dočekaio starac Joahim provodeći ga u kuću. Nad čitavu se grupu sletio orkestar anđela između kojih se ispreplela vrvca s natpisom Marijinih riječi: »Veliča duša moja Gospodina i obradova se duh moj u Bogu Spasu mojemu (Luka I 46—47).

Kraj ulaza u kuću, u lijevom donjem uglu, vidi se posuda sa cvijećem i vrvcom koja ima natpis »dar obitelji Arko«.

Nad vratima koja vode u sakristiju nalazi se slika nacionaliziranog »*Poklonstva malome Isusu*«. Pod krovom trošne potleušice, u kolijevci iz šiba poput malih jasala, punih slame, leži novorođenče kome su se došli pokloniti, donoseći mu darove, naši seljaci, svi u svojim lijepim narodnim nošnjama. Kraj uzglavlja kleči Majka Božja, a uz nju stoji Sv. Josip radujući se jedno i drugo velikom događaju. Nad tim se prizorom uzvila četa anđela od kojih je jedan raširio vrvcu s natpisom: »Slava Bogu na visini a mir ljudima na zemlji, koji su dobre volje«. — Otraga je pejzaž iz kojeg se približuje anđeo dovodeći neke ljude, vjerojatno pastire. A dalje u pozadini vidi se nekoliko rasvijetljenih prozora grada Betlehema.

Tri oltarne slike zamijenile su Bedenkove iz g. 1908, a slikao ih je Herman Ruisz g. 1925. Nalaze se na oltarima Sv. Josipa (Smrt sv. Josipa), Majke Božje Žalosne (Pietà) i Sv. Ane (Ana i Joahim sa malom Bogorodicom).

Na oltaru Sv. Triju Kraljeva ostala je stara slika (»Poklonstvo kraljeva«), kako sam već rekao iz g. 1770.

Slika »*Smrt Josipova*« na oltaru istoimenog sveca.

Kraj Sv. Josipa koji umire nalazi se s desna Krist, a s lijeva Bogorodica. Krist stoji i pridiže mu desnu, a Bogorodica kleči i pridiže mu lijevu ruku. Iza nje se vidi nekoliko ljiljana, a iza čitave grupe tri mala anđelića.

Stara slika »*Poklonstva Sv. Triju Kraljeva*« slikana u stilu sjeverno-talijanskog (venecijanskog) slikarstva 18 vj. potsjeća svojom Majkom Božjom koja sjedi na povišenom podnožju na tipove Madona s djetetom koji su se povel

za Ticijanovom Madonom »Pesaro«. Prikazana je Bogorodica (kraj koje stoji pognute glave Sv. Josip) kako drži u krilu maloga Isusa kome prilaze i klanjaju mu se donoseći mu darove Sv. tri Kralja. Autor te slike je jedan od četiri najznamenitija slikara Slovenije 18 vijeka Anton Cebej. Slikana je g. 1770 kako doznajemo po vrlo slabo čitljivu potpisu umjetnikovu na zasjenjenom dijelu podnožja na kome kleči prvi Kralj. Taj potpis — kao obično na Cebejevim slikama — glasi: Ant. Zebey pinx 1770¹³⁴) (slika 1).

U Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu nalaze se dvije slike Antuna Cebeja, koje svojim oblikom i dimenzijama, datumom kada su izrađene, a naročito i svojim sadržajem odaju da potječu sa druga dva oltara crkve sv. Marije. U Muzej su došle iz zbirke S. Bergera kao dar Kr. banske uprave savske banovine 15. V. 1935.

Inv. br. 5395: Magdalena Pokajnica. Ulje na platnu. Vel. 182×105 cm. Sv. Magdalena sjedi kraj stola te je zagrlila veliko raspelo na stolu i naslonila na nj glavu. Na stolu je mrtvačka glava i bič sa 5 remena. Na podu posudica i otvorena knjiga. Na knjizi crni natpis: 17 Antonius Zebey F. 70. Gore u oblacima dvije anđeoske glave.

Inv. br. 5396: Smrt Sv. Josipa. Ulje na platnu. 185×107 cm. Sv. Josip leži na postelji, a do njega lijevo Isus pokazuje rukom gore, desno Bogorodica. Nad njima anđeli. Lijevo dolje potpis: Ant. Zebey pinx: 1773.

Obje slike su objelodanjene u »Narodnoj starini« sv. 34, knjiga XIII, str. 201, br. 5 i 6, str. 204—206.

Slika sv. Ane na četvrtom oltaru sv. Marije možda je također bila od Cebejeve ruke, ali nije poznato kamo je dospjela.

Uz Valentina Mencingera, Franju Ilovška i Fortunata Werganta bio je Anton Cebej najplodniji i najviše cijenjeni slikar svog doba u Sloveniji. — Bio je i fresko slikar. No njegove freske koje je izradio u kazališnoj dvorani u zgradi ljubljanskog magistrata, pa u kapeli i blagovaoni ljubljanskog sjemeništa, te na Dobrovi i u župnoj crkvi na Homcu, nažalost su propale. Uljenih njegovih slika sačuvalo se po Sloveniji dosta; a ima ih i u Hrvatskoj. Radio je za Vinicu na Kupi, za Kamnik, Ljubljanu, Moravče, Drtiju, Kopanj, Ajdovčinu, Zagreb, a čini se i za Karlovac. — Karakteristike njegova načina slikanja: zelenkasto osjenjivanje pojedinih dijelova tijela (vrata, brade), rumenilo na obrazima i usnicama, dežmekasta tjelešca te jake kontraste svijetla i sjene, i unatoč toga smireni i blagi ugođaj nalazimo i na našoj slici »Poklonstva Sv. Triju Kraljeva«. O životu Cebejevu zna se nažalost vrlo malo, gotovo ništa. A bolje poznavanje njegova života zacijelo bi nam mnogo pomoglo kod određivanja identiteta umjetnika koji je izveo oltare u našoj crkvi za koje su bile rađene te slike. — Cebej je rođen 23. svibnja 1722 u Ajdovščini. U matici krštenih ajdovske župe koja se nalazi u župnom arhivu u Vipavi nalazi se o njem ovaj zapis: »Antonius filius legitimus et naturalis Mathiae Zebey et eius uxoris Marinae baptizatus a me Nicolao Rodeschini curato — capellano loci, levantibus patrinis

¹³⁴) Mjesto gdje se nalazi potpis valja nakvasiti terpentinom, jer se inače potpis ne vidi.

Sl. 1. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu, Poklonstvo Sv. Triju Kraljeva
Oltarna slika od Antona Cebeja iz g. 1770.

Andrea Wattiz et Apollonia Gregorizkin«. Da je zaista bio iz Ajdovščine vidi se i po potpisu na oltarnoj slici (»Smrt Sv. Josipa«) koju je naslikao za Ajdovščinu. Taj potpis glasi: Ant. Zebey (hayd' sis (pinx) 1774. — G. Viktor Steska našao je u arhivalnim spisima kapucinskog samostana u Kamniku za njega i nadimak »vipacensis«. Interesantno je da je i umjetnik koji je izradio oltare u našoj crkvi, kako se čini, također potekao iz vipavske doline. — O Cebejevoj mladosti i učenju ne zna se ništa. Vjerojatno je, da je bio učenik Valentina Mencingera kojemu se svojim djelima mnogo bliži, iako je bio od njega mirniji, sredeniji, mekši, manje patetičan i gotovo iskrenije osjećajan. Prvi puta poslije krštenja javlja nam se Cebej već kao gotov majstor god. 1750. Te je godine radio za Vinicu na Kupi tri oltarne slike; na slici glavnog oltara potpisao se: Ant. Zebey, pinx MDCCCL. Gdje je stalno boravio ne zna se. Najvjerojatnije je da mu je mjesto stalnog boravka bila Ljubljana za koju je mnogo radio, gdje ga slikarska zadruga u svojoj pritužbi od 2. studenoga 1764. broji među doseljenike, i gdje se god. 1766. upisao u Marijinu bratovštinu. U Ljubljani je vjerojatno imao svoju radionicu u kojoj je radio slike za slovenske i hrvatske crkve. — Posljednje datirano djelo Cebejevo je iz g. 1774. Poslije te godine ne zna se o njemu ništa, pa ni to gdje i kada je umro.¹³⁵⁾

»*Sv. Ana i Joahim sa malom Marijom*« na oltaru Sv. Ane. Pred ogradom posutom pozlaćenim zvijezdama, iza koje se vidi katedrala i crkva Sv. Marije, stoji, odjevena u dugu sivo-bijelu košuljicu, a raspuštene svijetlo-plave kose, mala Bogorodica sa svojim roditeljima SS. Anom i Joahimom. — Ana drži u ruci razmotan svitak iz kojega poučava svoju kćerku. Odjevena je u crvenu i zelenu haljinu s bijelim rupcem na glavi, koji joj se, ovijen i oko vrata, spustio preko oba ramena. Sv. Joahim je ogrnut dugim sivo-zelenim plaštem punim nabora, ispod kojeg se vidi dio njegove donje tamnoplave odjeće. U lijevoj ruci drži janje i štap, dok je desnu ruku uzdigao nad malu Mariju koja pažljivo i sklopljenih ruku promatra svoju majku — učiteljicu.

Slika na oltaru Majke Božje Žalosne uglavnom je kopija »Pietà) Fra Bartolommea della Porta, i to, vjerojatno po bezbojnom crno-bijelom predlošku, jer ne samo što su izmijenjene boje, nego su se na Ivanovoj i Magdaleninoj odjeći najednom pojavili prslučići koje je sigurno prouzročilo slikarevo nesnalaženje u nacrtanom neobojenom uzorku. Dok je u originalu gornji dio Ivanova lika obučen u zelenu odjeću, a donji dio, tj. od bedara na niže, omotan crvenim ogrtačem što se otraga spustio niz leđa, na našoj je slici gornji dio obučen u ljubičastu tuniku (od koje se vidi tek desni rukav), preko koje kao da je nadjenut zelenkasti prsluk spojen sa zelenim ogrtačem što se otraga — kao i na originalu — spustio niz leđa.

Na originalu je Marija Magdalena obučena u jedinstvenu crvenu odjeću pripasanu zelenim pojasom (jedino su rukavi od donje na originalu žućkasto-bijele, a na našoj slici zelenkaste haljine). Na našoj slici pak izgleda kao da su

¹³⁵⁾ V. Steska, *Slovenska umetnost, I, del Slikarstvo*, Prevalje 1927, str. 93.—100. ili *Mladika*, g. 1924, str. 61., 105.—104. i 140.

to dvije haljine različitih boja koje rastavlja pojas. Gornji dio izgleda kao smeđasti prsluk, a donjim dijelom ispod pojasa kao da počinje plavkasto smeđasta suknja.

Slikani prozori

Od trinaest crkvenih prozora, na trima (u svetištu i prvima do svetišta u lijevoj i desnoj lađi) naslikani su prizori iz svete historije, dok je ostalih deset tek ukrašeno biljnim ornamentima.

Na *prozoru u svetištu* prikazani su Majka Božja i Sv. Josip u šetnji s malim Isusom. Nad njima lebdi Duh Sveti obasjavajući ih zrakama svjetlosti. — Taj prizor, iza kojega je prikazan pejzaž s modrim nebom i oblacima, uokviren je baroknim i cvijećem ukrašenim naslikanim okvirom, a u gornjem je dijelu naslikano Božje oko. Preostali dio prozora ornamentiran je usklađenim i na tim dijelovima prozora uobičajenim biljnim i geometrijskim ornamentima.

Na *prvom prozoru do svetišta, u desnoj lađi*, naslikano je »Uzašašće Marijino«. Majku Božju obasjanu aureolom uznose na uskomešanim oblacima mali punani anđelčići (ostali je dio prozora sličan istom dijelu na prijašnjem prozoru).

Na *prozoru koji je ovome nasuprot* prikazana je »Kraljica Sv. krunice«. Na prijestolju povišenom za nekoliko stepenica sjedi okrunjena Bogorodica držeći u lijevoj ruci žezlo, a desnom pružajući krunicu Sv. Dominiku koji kleči pred njom. U krilu joj sjedi mali Isus i drži na koljenima zemaljsku kuglu. Kraj Sv. Dominika prolazi pas s gorućom bakljom u ustima. — U donjem desnom uglu leži knjiga pravila reda dominikanskog. — Iza balustrade koja se nalazi za prijestoljem vide se zeleni vrhunci stabala u pejzažu sa dva oblaka po strani, od kojih na lijevom počiva mala krilata anđeoska glavica. — Čitava je kompozicija uokvirena iskićenim baroknim okvirom i ostalim ukrasom kao i na prijašnja dva prozora.

(U donjem dijelu vijenca ulančenih biljnih ornamentata koji teče po rubu prozora umetnut je naslov darovatelja »Prvostolni Kaptol zagrebački g. 1908«.)

Ostala četiri manja prozora u lađi ukrašena su jednakim iskićenim baroknim okvirima koji u svom donjem dijelu sadržaju posvete i naslove darovatelja. (»Djevici prečistoj«, prebendarski zbor, »Kraljici mučenika«, prvo građansko kaptolsko pogrebno društvo, »Pomoćnici kršćana« Juraj Vedrina i »Prijestolju mudrosti«, Barbara Bauer).

Slično su ukrašeni i prozori na koru osim dva srednja kojima su ornamentirani samo lukovi, dok im je ostali dio bijel.

PROPOVIJEDAONICA I OLTARI

Kod izradbe propovijedaonice, mramornih oltara i njihovih kipova bila su bez sumnje zaposlena dva majstora. Jedan je od njih bio, kao što to obično biva kod tako velikog posla, tek pomoćnikom koji radi uglavnom prema idejama i nacrtima glavnog majstora, a samostalno izradi tek po koje djelo. Tako je bilo, čini se, i u crkvi Sv. Marije, gdje je taj pomoćnik bez dvojbe izveo kipove

Margarete Kortonske na oltaru Majke Božje Žalosne, Ivana Evanđeliste na oltaru Sv. Ane i Sv. Antuna na oltaru Sv. Josipa, kod kojeg mu je glavni majstor, stvaralac bez sumnje svih ostalih statua, zacijelo pomogao, da djelo dobije jači i savršeniji izražaj.

O tim ću djelima i njihovim dvama stvaraocima, obzirom na vrijeme u koje su živjeli i u koje su ta djela nastala, govoriti na kraju ove radnje, tj. poslije slijedećeg opisa propovijedaonice i oltara na kojima se ona nalaze i gdje ću ih usput i spomenuti, a donekle i opisati.

Propovijedaonica (slika 2).

Kako sam već jednom spomenuo, donji je dio propovijedaonice izrađen dijelom od mramora, a dijelom od gustog vapnenca, a gornji dio, tj. baldahin, od drveta. Prilazi joj se preko stubišta od deset zavojitih stepenica izrađenih od bijelog pohorskog krupnozrnog mramora. Na početku tog stubišta stoji stup (pohorski krupnozrni mramor) sa malim anđelom (kararski mramor) koji s lijeve strane drži ovaj natpis: »Dedit mihi Dominus lingvam mercedem meam et in ipsa laudabo eum ecc. 51 ver. 50.

Između tog stupa i glavnog izbočenog dijela propovijedaonice nalazi se pozlaćena stubišna željezna ograda. — Izbočeni se dio dijeli u tri polja razdijeljena mramornim lezenama: srednje veće, a dva postrana manja. Ta dva postrana ispunjena su tek neznatno izbočenim kartušama, a u srednjem je izrađen od bijelog kararskog mramora reljef »Propovijedi Ivanove Židovima«, o kom ću govoriti malo kasnije.

Na raščlanjenom, a poput mramora obojenom, baldahinu dižu se četiri volute sa zelenim vijencem na vrhu, koji uokviruje pozlaćenu plohu sa židovskim slovima. U prednjem dijelu je križ, oko kojega se ovila zlatna zmija, a pred njim dvije isprekrštene ploče deset zapovijedi Božjih.

Glavni oltar (slike 3, 4 i 5).

Glavni oltar je tip baroknih tabernakul-oltara koji i uopće služe kao glavni oltari. Oni nisu prislonjeni stijeni, već stoje podalje od nje, slobodni, a bitno im je menza i tabernakul, dok im je oltarna slika pričvršćena na stijeni prostora iza njih. Otkako je Bernini stvorio oltar Sv. Terezije u S. Maria della Vittoria i tabernakul u Sv. Petru, i otkako je nastalo pročelje SS. Vicenza i Anastasia od Martina Longhia mlađega i druga barokna djela sličnog tipa, a naročito oltar karmelićanina Giuseppe Pozza u St. Maria dei Gesuiti u Veneciji¹³⁶⁾, lakše ćemo si moći pretstaviti postanak glavnog oltara, odnosno njegova tabernakula u crkvi Sv. Jakoba u Ljubljani od Francesca Robbe, pod čijim je uplivom — ali potpuno individualno i invenciozno — stvoren naš lakši i elegantniji glavni oltar u Sv. Mariji koji se po ljepoti svojoj može s njim mirne duše takmičiti.¹³⁷⁾

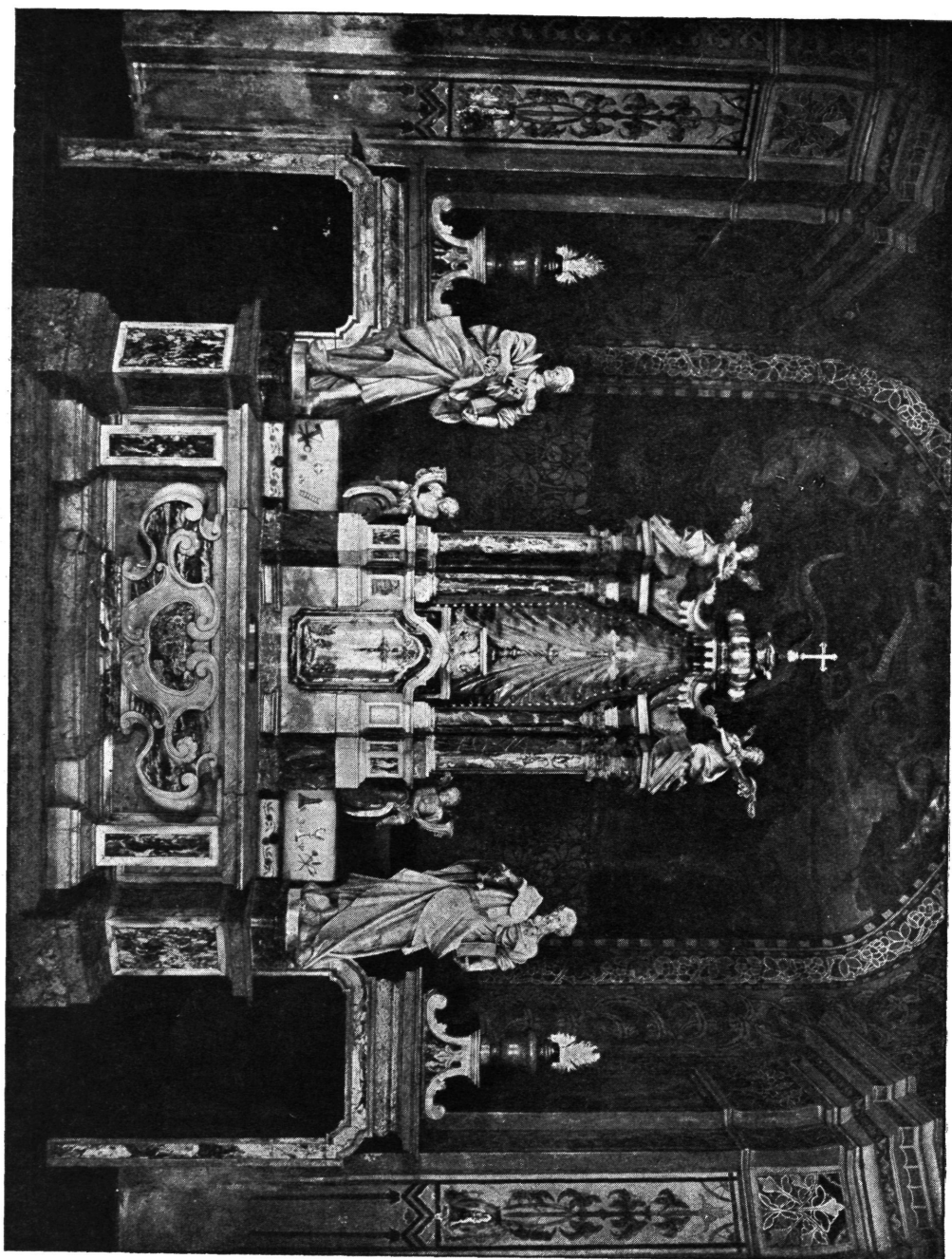
¹³⁶⁾ V. Corn. Gurlitt, *Geschichte des Barockstiles in Italien*, Stuttgart 1887, str. 525.

¹³⁷⁾ Veliki oltar u župnoj crkvi u Slavini u Istri ima posve sličan gotovo jednak mra-

morni tabernakul kao što je ovaj u našoj crkvi Sv. Marije. Na vrhu tog oltara stoji zapis iz g. 1826 koji nam odaje ujedno i godinu (1826) kad je taj oltar postavljen. Taj

Sl. 2. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu. Ivanove propovijedi Židovima
Mramorni reljef na propovjedaonici.

Sl. 3. Zupna crkva Sv. Marije u Zagrebu, Glavni oltar u svetištu.

Sl. 4 i 5. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu. Kipovi Sv. Petra i Pavla na glavnom oltaru u svetištu.

Pristupa mu se trima stepenicama, od kojih je na najvišoj, tamo gdje stoji svećenik, umetnut velik pravokutnik sastavljen od crnih, crvenih, žutih i bijelih pločica, a okviren rubom od bijelog mramora.

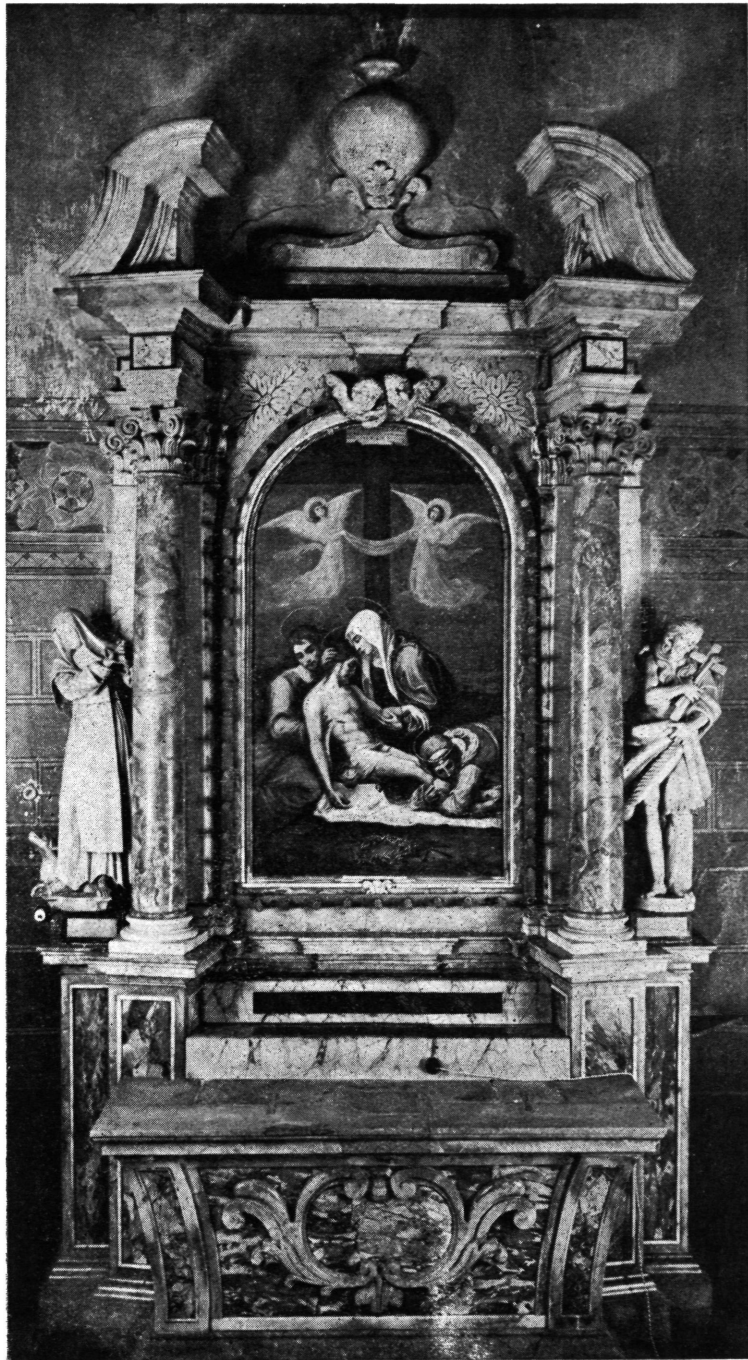
Antependij između dva pokrajna stupića izbočen je u obliku ornamenta inspiriranog bez sumnje antependijem Robbinog oltara Sv. Emerika u crkvi Sv. Ivana u Novoj Vesi. U taj srednji, izbočeni dio, umetnut je njemu sličan ornament koji uokviruje plohu oblika jabuke.

se zapis zacijelo tiče stražnjeg dijela oltara koji se diže nad tabernakulom i postranih kipova, jer su oni izrađeni u stilu koji odgovara toj godini, dok je sam tabernakul sigurno stariji, a možda ga je pače izradio isti

majstor koji je izradio naš tabernakul u crkvi Sv. Marije. (Janez Zabukovec, *Slavina, Prispevek k zgodovini župnij Ljubljanske škofije*, Ljubljana 1910, str. 97.—98.)

Sl. 6. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu. Oltar Sv. Josipa.

Sl. 7. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu. Oltar Sv. Marije Žalosne.

S obje strane menze, a na dosta niskim i jakim četverouglatim stupovima, stoje vitke i visoke statue Sv. Petra i Pavla koje se krasno usklađuju sa ras-košnim baldahinom što se nad tabernakulom diže na lakim šarenim stupićima, isprekidanim zabatima i ležajima što ponavljaju motive postranih oltara. — Na okrajke tih zabata kao da su upravo sletjela dva anđela držeći u ruci volutaste krajeve krune baldahina. Druga dva simpatična debeljkasta anđelčića sjede na donjem kraju malo skriveni držeći rogove kao drške za cvijeće i čine prijelaz na srednji dio gdje su se, usred oltara na tabernakulu, priljubile jedna uz drugu dvije prekrasne anđeoske glavice kojima su se tijela stopila u jedno, kao što to ponekad biva i s ljudskim dušama kad se načas odvoje od ove naše sebične individualističke sfere.

Postrani oltari

Postrani su oltari konstruktivno rađeni pod utjecajem bivših Robbinih baroknih oltara u katedrali. Naročito pod utjecajem oltara Sv. Emerika koji se danas nalazi u Novoj Vesi u crkvi Sv. Ivana. Razmjeri su njihovi doduše manji, a i pojedini dijelovi čedniji i jednostavniji — a i mnogo mirniji nego kod Robbinih oltara (a to je i razumljivo, jer su stvarani u vrijeme koje je težilo za pojednostavljanjem i smirenošću), ali je veza među njima očita. Ti su postrani oltari — dva i dva — konstruktivno međusobno sasvim jednaki. Oltar Sv. Josipa jednak je oltaru Majke Božje Žalosne, a oltar Sv. Ane oltaru Sv. Triju Kraljeva. Razlikuju se jedino po kipovima koji stoje sa strane i slikama koje su umetnute u sredini. Izrađeni su, uglavnom, kao i glavni oltar, od istog građevnog materijala od kojega je izrađen i Robbin oltar Sv. Ignacija u crkvi Sv. Katarine u Zagrebu, a i drugi »mramorni« oltari koji su u ono vrijeme, iako nekoliko decenija prije, rađeni u katedrali.

Oltari Sv. Josipa i Majke Božje Žalosne izgledaju otprilike ovako (sl. 6 do 11): U sredini jedine stepenice kojom mu se pristupa, tj. podnožja na kojem stoji svećenik, umetnut je pravokutnik sastavljen od crnih, crvenih i bijelih pločica, omeđen uskim okvirom od crnog gustog vapnenca. — Donji dio oltara sačinjavaju oltarni stol i četiri uglata polustupa, sa svake strane stola po dva. — Antependij je razdijeljen u tri polja: srednje široko, a oba postrana uska. Sva tri uokvirena su okvirom od bijelog kararskog mramora. Na srednjem polju, na pozadini od crveno-bijele mramorne slovenačke breče, nalazi se ornament od crvenkastog gustog vapnenca koji okružuje jabukoliku plohu od bijelo-sive pjegaste kararske breče. — Oltarni se stol neznatno sužava do raščlanjene njegove baze koja je izrađena od kranjskog sivo-crvenkastog gustog vapnenca i koja je u istoj visini sa bazama pokrajnih uglatih polustupova. Ti se polustupovi dižu dosta visoko iznad menze i završavaju vijencem koji, produljivši se kroz čitavu širinu oltara, čini prijelaz iz donjeg njegova dijela u srednji. U te su polustupove, izrađene od kranjskog sivo-crvenkastog gustog vapnenca, umetnute ploče od crveno-bijele slovenačke mramorne breče i od pjegaste kararske breče, omeđene uskim, malo izbočenim i zaobljenim okvirom od bijelog kararskog mramora. Dvije stepenice koje se nalaze između tog vijenca i oltarne

Sl. 8 i 9. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu.
Kipovi Sv. Antuna i Sv. Franje Ksaverskoga na oltaru Sv. Josipa.

menze, drvena su imitacija mramora. — U srednjem se dijelu oltara, u sredini nalazi u okviru od crveno-bijele slovenačke mramorne breče slika »Smrti Josipove« odnosno »Pietà«. Na vrhu tog okvira izrađene su dvije priljubljene andeoske glavice, a u uglovima nad slikom, na pozadini od sivo-crvenkastog gustog vapnenca, bijeli ornament hrastova lišća. — Lijevo i desno sa strane oltara stoje okrugli stupovi sa korintskim glavicama i brečastog gustog, crveno-zelenkastog vapnenca, a iza njih su prislonjena stijeni po tri raznobojna pilastra. — Kraj stupova sa kraja oltara, stoje na malim četverouglatim ležajima i okruglim bazama statue SS. Antuna i Franje Ksaverskog, odnosno Sv. Margarete od Cortone i Efrema pustinjaka i pokajnika.

Sl. 10 i 11. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu.
Kipovi Sv. Margarete Kortonske i Sv. Efrema Pokajnika na oltaru Sv. Marije Žalosne.

(Sv. Antun odjeven u dugu monašku haljinu sa krunicom pričvršćenom o pojas i sa raspelom u rukama potpunoma potsjeća na Margaretu Kortonsku sa sličnom draperijom i sa sličnim raspelom. (Kraj Margarete Kortonske leži sa strane pas.) Franjo Ksaverski je u roketi koju je otkopčao pokazujući srce, iz kojeg suklja plamen. Golo tijelo Efrema pokajnika ogrnuto je teškim i debelim plaštem prebačenim preko ramena lijeve ruke kojom ga i pridržaje u visini pojasa. — Desnom rukom grčevito stišće — prislonjene na desno rame — simbole svog mukotrpnog i pokajničkog života: križ i bič.)

Sl. 12 i 13. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu.
Kipovi Sv. Stjepana Kralja i Sv. Emerika na oltaru Sv. Triju Kraljeva.

Nad korintskim kapitelima stupova i pilastera iza njih diže se epistil od sivo-crvenkastog gustog vapnenca i kararske breče na kojem počiva gornji dio oltara koji je sasvim jednostavan: na krajevima raščlanjenog vijenca nalaze se okrajci prekinutog zabata, a između njih, u sredini, prislonjena stijeni vaza (na plošnom duguljastom i na svom gornjem kraju u volutama prema unutra uvinutom postamentu) iz koje suklja plamen.

Druga dva postrana oltara (sl. 12 do 15) konstruktivno su gotovo jednaka prvim dvima. Razlika je mala i na prvi pogled neprimjetna. — Usred podnožja

Sl. 14 i 15. Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu.
Kipovi Sv. Ivana Evangeliste i Apostola Tadeja na oltaru Sv. Anc.

umetnut je opet pravokutnik od bijelih, crvenih, žutih i crnih pločica, omeden okvirom od crnog gustog vapnenca. — Antependij nema tri polja već samo jedno, a na njegovoj je pozadini od crveno-bijele slovenačke mramorne breče izraden ornamente koji uokviruje plohu oblika jabuke i koji je uglavnom jednak onom na prvim dvima oltarima. Lijeva i desna strana oltarnog stola ne završuju oštrim bridovima kao prije, već nekim malo uvinutim volutama. S obje strane menze stoje opet po dva uglata polustupa sa umetnutim pločama (od crveno-bijele slovenačke mramorne breče i kararske breče), od kojih se

dvima krajnjima gornji krajnji dijelovi ispod vijenca ne završavaju više uglato, već u volutama koje su uvinute prema unutra. Nad vijencem tih polustupova diže se srednji dio oltara usred kojega se u okviru (od crveno-bijele slov. mramorne breče) nalazi slika poklonstva Sv. Triju Kraljeva, odnosno Sv. Ane i Joahima sa malom Marijom. — Na gornjem dijelu mramornog okvira izrađene su dvije priljubljene anđeoske glavice, a u uglovima nad slikom, na pozadini od crveno-sivog gustog vapnenca, bijeli ornament hrastova lišća kao i na prijašnja dva oltara. S obje strane slike stoje dva okrugla stupa sa korintskim glavicama izrađena od bijelog pohorskog mramora sa sivkastim žilama (a možda je to i slabija vrsta kararskog mramora (terca ili kvarta), a ti stupovi u svom donjem dijelu imaju lezene od crveno-bijele slovenačke mramorne breče. Iza njih (stupova) se nalaze prislonjena stijeni po tri raznobojna pilastra, a kraj njih statue SS. Stjepana i Emerika odnosno Ivana Evandeliste i Apostola Tadeja. (Sv. Stjepan i Emerik odjeveni su u slična odijela sa razno prebačenim plaštevima. Sv. Stjepan drži u desnoj ruci žezlo, dok lijevom pridržaje plašt koji mu, ovijen oko iste ruke, uglavnom pokriva donji dio tijela. — Na glavi ima krunu, oko vrata medaljon, a na nogama čizme. Sv. Emerik koji je slično odjeven (jedino nema krune na glavi) upro je, kao i on, pogled prema gore, desnicu privinuo na grudi, dok ljevicom, u kojoj drži široku sjekiru, pridržava plašt, koji mu, kao okliznuvši se sa ramena, u jakim naborima prekriva srednji dio tijela.

Ivan Evandelista, sa orlom do nogu, koji ima u kljunu tintarnicu, drži u lijevoj ruci, privinuto na grudi, otvoreno evanđelje, na čijim se stranicama vide prve njegove riječi: »In principio erat verbum«. — Apostol Tadej, ogrnut dugim plaštem, drži u desnoj ruci toljagu o koju se opire, a u lijevoj knjigu.

I na ovim dvim oltarima gornji dio je sasvim jednostavan: nad raščlanjenim vijencem prislonjen je stijeni lijepo izrađen plošni zabat sa bijelom zvijezdom odnosno golubicom u sredini.

* * *

Nesumnjivo je, kako smo već spomenuli, da su u crkvi Sv. Marije radila dva majstora. Od jednog zacijelo potječu statue Margarete Kortonske, Ivana Evandeliste i Sv. Antuna, a od drugog kud i kamo savršenijeg, naprednijeg i profinjenijeg majstora statue apostola Tadeja, pokajnika Efrema, Sv. Franje Ksaverskog, SS. Stjepana i Emerika i SS. Petra i Pavla (koji je još pod Robbinim utjecajem); a vjerojatno i reljef na propovijedaonici zbog osebuje zamisli i vrsnoće izrade.

Kolika je bila razlika između ta dva majstora, koliko su se oni odvajali jedan od drugog svojim shvaćanjem, gledanjem i snagom izražavanja duševnog života svog doba, koliko je životne snage, iskustva, stvaralačkog zanosa, te umjetničkog pregnuća bilo u jednom, a bespomoćne nemoći i pustog prenemaganja u drugom, o tome nam najljepše govore te njihove osebujenosti uklesane za vječnost u kipovima na oltarima odnosno reljefu na propovijedaonici.

* * *

Premda je XVIII vijek uvidio dekadentnost svoje manirističke umjetnosti i tražio istinski, savremeni likovni izraz, odričući se preraznih, pustopašnih hirova rokokoja, i težeći za staloživanjem, za statikom i plemenitom jednostavnošću antike, kako nam svjedoče neki Bouchardonovi likovi u pariškom St. Sulpice i Houdonove Dijana, Frileuse i druge, ipak nije niko uspješno riješio taj zadatak.

Mnogi će držati i suviše smionom moju tvrdnju da je umjetnik izvrsnih kipova i reljefa u crkvi Sv. Marije ipak uspio da oživotvori tu želju umjetnosti svog doba. Dok je Houdon tek u svojim portretima, naročito u Mirabeau-u (g. 1800) uhvatio i ovjekovječio izraz slobodoumnog čovjeka svog doba, naš je umjetnik stvarao likove sa houdonovskim glavama prije Houdona i ovio im tijelo snažnim, novim, svojim naborima koje su spontano stvorili njegova lična životna snaga i umjetničko pregnuće, i dao cjelovite proživljene savremene likovne izražaje kojima nije bilo premca u to doba u svoj Evropi.

Francesca Robbu smatrali smo dosada najvećim skulptorom našeg XVIII vijeka. — Njegova je umjetnost tek kasni izdanak preciozne elegancije i konvencionalnog manirizma visokogotske gospoštijске otmjene kulture koja se već odavna izživjela i izmoždila. Robba je njegovao stil Veita Stossa umekšan i zaobljenijih baroknijih prelaza. Osobina njegovih djela je neka sentimentalna melankolija kultivirane, afektirano osjetljive bolećive osjećajnosti.

Naš nepoznati ekspresionist odvaja se i od Robbe i od baroka uopće, izrazitije, individualnije nego svojevremeno Puget, jer se odvaja ne samo osebnosti izražaja nego jezgrom: suštinom svog gledanja na duševni život onog doba. — Valja s ljubavlju proučiti osebnosti njegovih kipova, proučiti govor njihovih lica i linija, nabora i pokreta koji nisu kao Robbini tek poprimitljene kultivirane stilske konvencionalnosti, nego samonikli živi izraz savremenog sprelamanja i usklapljanja snažnih misaonih smjernica. — Za to je najljepši primjer Sv. Emerik.

Karakterističan je za našeg umjetnika tok draperije, koja niče iz zemlje i uzdiže se u snažnim linijama prema glavi.

Iz zemlje čupa čovjek Rousseau-ova doba istinu svog bića, iz zemlje niču nove snage i ovijaju mu dušu, kovitljaju njome, lome je i uznose, dok pogled netremice zuri u svemir i u dubinu svog ja.

U tim se linijama uklesala borba slobodnog prosvijećenog shizmatičkog uma, da se protisne kroz vrtlog misli na svijetlo istine.

Prvo ćemo promotriti reljef na propovijedaonici, jer se u njemu odrazila duša čitavog terezijanskog doba. I iskreni zanos za nove darove prosvijećene znanosti francuskih enciklopedista i modno afektirano oduševljenje za prirodu Marie Antoinette sljedbenice osjećaja Jean Jacques Rousseau-a. — Bilo je to i doba službeničke odanosti našeg plemstva koje je nagrnulo na bečki dvor, da se klanja milostivoj carici koja će im za naknadu dati visoka odlikovanja i odgojiti im djecu u svom »Theresianumu« u još savršenije službenike i možda ih čak uvrstiti u svoju tjelesnu gardu. Ta službenička odanost obuzela je i umjetnika našeg reljefa, karijeristu, koji se svijesno ili nesvijesno prilagodio

duhu svojih gospodara-naručitelja: svećenstva i plemstva, uživio se i poistovjetio s njihovim gledanjem na svijet (sl. 2).

Prikazan je Ivan Krstitelj kako propovijeda Židovima da se približava carstvo nebesko (Matej III. 2).

Ivan nosi zastavicu s natpisom: Ecce agnus Dei, evo janje Božje koje uzima na se grijeha svijeta (Ivan I. 29).

Došao je da dâ narodu Gospodinovu razum spasenje; došao je, da obasja one, koji su u tami (Luka I. 77, 79).

On ne bijaše svijetlost, ali dođe da svjedoči za svijetlost. To bijaše istinita svijetlost koja obasjava svakog čovjeka koji dolazi na svijet. U svijetu ona bijaše, i svijet kroz nju posta, i svijet je ne pozna. Svojima dođe i svoji je ne primiše. Ali svima koji je primiše, koji vjeruju u ime njezino, dade ona moć, da postanu sinovi Božji (Ivan I. 8—12).

To je eto došao da objavi Ivan. Pokajte se! Pripravite put Gospodnji, poravnite staze njegove (Matej III. 2, 3).

I zbilja je divno prikazano to svitanje spoznaje u čovjeku, o božanstvu života u njemu i svemu što postoji. I morat će svaki da uzme na se grijeha svijeta, morat će da ispašta za zablude svoje i bližnjih svojih, ali će se u patnji i pročišćivati, a u iskušenju će čeličiti i skupljati snagu da ustraje dok ne dođe vrijeme kad će čovjek biti dostojan Istine.

U stavu i u golu tijelu Ivanovu ima nešto od one samodopadne mlitave mekoće onih mogućnika kojima se i trebao svidjeti taj reljef.

Lijepa, iskrena i duboka predanost ogleda se u liku Prosvijećena čovjeka koji doduše nemarno sjedi kraj stojećeg Krstitelja, ali to mu opraštamo, jer vidimo kako je zaneseno upro pogled u svemir i u sebe spoznavajući veličajnost svog ličnog bivstvovanja i ovog novog vječnog svijeta, golemog prekrasnog svemira koji je nezasiťnu blaziranu dušu baroka i rokoka ispunjavao novim snažnim nepoznatim čuvstvima za kojima je toliko čeznula u svojoj lagodnoj, beskrajnoj a praznoj dokolici.

Ta su dva lika najljepši dio reljefa, dok na desnoj strani, u dječaku koji se popeo na stablo vidimo afektiranog mladića koji bi htio da svima pokaže svoje modno oduševljenje za prirodu; vidimo uistinu umjetnika samog, a i čitavo doba koje nije osjećalo lažnost i neopravdanost tog motiva, sasvim proizvoljno i besmisleno preuzetog sa karakterističnih bizantinskih i rano-talijanskih prikaza Kristova ulaza u Jeruzalem.

Dolje se naslonio na drvo neki boucherovsko-koketni »berger«, a straga vidimo još nekoliko oduševljenih posmatrača Veličine Božje, čija samosvjesna umišljenost prelazi u patetiku i afektaciju.

Pored njih umjetnik kao da je prikazao samoga sebe kako leži u travi i razmišlja o novom svijetu svog doba; tako je jednostavan taj lik, tako iskren, nenamješten i bliz.

I onaj anđeo na početku stuba propovijedaonice koji drži natpis utjelovljena je duša onog vremena, spremna da štuje Boga, da mu se divi i da mu služi na novi, sasvim novi način prosvijećena ljudskog bića koje zbunjeno stiće k ustima nesigurnu, neodlučnu ruku u slutnji novih, velikih i slobodnih istina.

A sada da promotrimo kipove na oltarima.

Dok su sveci kod Sv. Ivana u Novoj Vesi nekako tvrdi i opori u svojoj samouvjerenosti, oni kod Sv. Marije oduševljavaju svojim iskrenim, iako barokno pretjerano istaknutim zanosom.

Prekrasan je Sv. Emerik. Dok mu je mišićje lica zgrčeno u naprezanju da se otkine od svjetske svakidašnjosti i upozna besmrtnost života, lakoća njegova držanja, pa veliki nabori što se sijeku u jakim sigurnim kutovima, a naročito iskreno predani pokret desne ruke, prožeti su svijesnom nepokolebivom vjerom u intuicije.

Sv. Stjepan je tako ushićen i preobražen veličajnošću života što ga ćuti u sebi i svemu što živi, da mu je onaj divni krilati ritam što struji najljepšim stavcima Beethovenovih himna Stvoritelju, pokrenuo uda kao da će u zanosu spoznaje zaplesati dostojanstvenu »pavane royale«[»] poput obreda zahvalnosti Gospodinu za uzvišeno ćuvstvo ljudskog gospodstva što se u njemu objavilo.

Groteskni Sv. Franjo Ksaverski upravo se zaneseno razmeće svojim ćuvstvima — pravom talijanskom patetikom. — Izvanredno je ono drhtanje što mu prožima ćitavu dušu, prelijeće po naborima preko trupa i struji nervoznim valovima sve do u dno rukava, a haljina mu se uzvija i polijeće kao da i on pleše. Lice mu je kao u kakova vraća što ljubi svoj zanos kao što su ljubili svoju nadmoć i uzvišenost privilegirani odabranici XVIII vijeka. — Ta bi nam njihova ćuvstva danas bila draga, a možda ćak i sveta, kad ne bismo znali, da su se kasnije izrodila u prljavu bahatost i preziranje puka izazivajuć revoluciju.

Jedan jedini veliki trak odjeće vlada likom Sv. Antuna, kao što je jedna jedina misao vladala njegovim bićem: žrtva božanskog ćovjeka koji je iz ljubavi darovao sebe svojoj braći u Bogu.

Naš je umjetnik proživio jednostavnost i velićajnost svećevu; ali vidimo kako mu se mućno i nevoljko upiljio um u tu neobićnu misao, u doba samo-svijesna triumfa ćovjeće spoznaje, otimajući se naslućenoj istini da ga ne prevlada i liši sadanje sreće koja se još nije izživjela u njemu.

Pa još se i mi danas zavaravamo i obmanjujemo kojećim samo da odgodimo ostvarenje neminovne dobe koja će se pokoriti zakonu da ljudski razvitak mora naći vrhunac svog uzvišenja u poniznosti, u dobrovoljnom i iskreno uvjerenom služenju ćovjeka, raspetog za sreću sve svoje drage braće. — A i bolje je da odgaćamo dok ne nikne zbilja dragovoljno i iz iskrenog uvjerenja.

Otaćstvo poćetka bivstvovanja bilo je suviše tećak problem za našeg umjetnika i zato se njegov Sv. Ivan s otvorenom knjigom Otkrivenja utekao precioznom prenemaganju koje vuće lozu od Correggia, premda se uglavnom obrazovalo već u doba helenistićke umjetnosti.

(Sv. Ivan je vjerojatno prije drćao u ruci pero, dok mu orao drći u kljunu tintarnicu. I taj orao je rućan gnjecavom oblinom svojih lijelih nogu i slabim tijelom posutim mlitavo mekim perjem.)

Kako je, naprotiv, divan lik apostola Tadeja iz kojeg upravo izbijaju samonikla volja i snaga. Krasnim i sigurnim zamahom prebacio je ogrtać preko

ramena i drži u lijevici knjigu Saznanja, koraca čvrstim korakom gledajući samosvijesno u Božji svijet pogledom prosvijećena čovjeka enciklopedističkog doba, oslobođena mnogih predrasuda, koji se opire o svoju dušu, jaku i kvrgavu poput toljage, što je drži u desnici. Na licu mu lebdi predosjećanje budućeg velikog saznanja za kojim slobodni no nezadovoljni um teži željno, ali sa strahom pred nepoznatim.

U slabom djelu Margareti od Cortone pribjegao je naš umjetnik teatralnoj pozi koju je htio da poljepša i učvrsti onom jednostavnom linijom Sv. Antuna, da tako prikrije svoju bespomoćnost pred problemom ovčje predanosti bogobojazne i bogodopadne ženske duše kojoj nije znao dati dublji i ispravniji izražaj.

Izvanredno je lijep Sv. Efrem Pokajnik. Ganuće mu se prelilo u dubokim naborima po licu, a drhtavom, uzbuđenom rukom stišće svežanj proživljenih muka svoje ispaćene, ali pročišćene duše. Kao masnice su grubi, surovi i teški njegovi nabori, ali dragi su mu ti prvi mučni plodovi posvećeni novom životu.

Napokon ako promotrimo dva lika glavnog oltara Sv. Petra i Sv. Pavla, vidjet ćemo kako se ta dva složna saradnika silno razlikuju u izražaju duševnog života što im ga je udahnuo njihov ljudski stvoritelj, umjetnik.

Ushićenje, ganuće i zahvalnost što se odražuju na licu Sv. Petra mogli bi gotovo da se takmiče s prekrasnom upravo dirljivom duhovnošću El Grecova lika, tog Kristova izabranika u Escorialu. I premda se divne, poletne krivulje, u kojima zanosno vijori svečeva odjeća, odvajaju od El Grecova shvaćanja, drage su nam, jer su iskren, osebujan i snažan izraz života svog doba.

Dok je Sv. Petar tako svež, snažan i poletan, na Pavlovu licu vlada zasićena umornost potsjećajući na lica onih svećenika kojima je činovička njihova služba posvakidanjila i lišila čara veliki apostolski njihov zadatak.

Ni jaki, široko prebačeni nabori odjeće, što odišu staloženom iskusnošću starog mučenika, ne mogu da prikriju njegovu bezvoljnu iscrpljenost.

Naš je umjetnik, kako smo vidjeli, proživio u svojim likovima duboke istinske duševne doživljaje. Elementarnom silom izbijaju iz tih djela nove spoznaje prosvijetljenog 18 vijeka. Neobična čuvstva ispoljuju se u snažnim naborima i ushićenim licima.

Taj je čovjek dao baroknoj umjetnosti svoju životnu snagu, kao što su Giovanni Pisano i Donatello svojim umom i srcem obogatili umjetnost gotike. — On je osjećao duhovni život svog vremena kao malo tko u ono doba i u savršenoj tehnici do koje se dovinuo barok, vidio neizmjerne i najraznovrsnije mogućnosti izražavanja vlastitih proživljavanja i osjećaja, i umio genijalnom rafiniranošću stvoriti sintezu onodobne savršene tehnike i duhovnog života. Postignuće tehničkog savršenstva njemu ne znači svrhu, već sredstvo da izrazi život — ne efekt, — jer mu je umjetnost namijenjena životu. — S divnim tehničkim znanjem, gotovo virtuoznošću, stopila se njegova lična životna snaga i spontano stvorila cjelovite jake proživljene savremene likovne izražaje koji su se potpuno odvojili ne samo od Robbe, nego i od baroka uopće.

Izvijena S kompozicija, izrazita stilska značajka umjetnosti prve polovine 18 vij., a i jedna od značajki Robbinog stila i uopće kasnog baroka, kod našeg se umjetnika postepeno potpuno izgubila. — S njome je nestalo i labilnosti, mekoće, graciozne elegancije, slatke sentimentalnosti, nježnosti i ljupkosti Robbinih statua. — Figure stoje pred nama sigurno, pogledom uprtim u svijet, u Boga. — Cijela težina njihovih tijela počiva bilo na lijevoj, bilo na desnoj ili na obje noge, a uvijek poduprta karakterističnom draperijom, koja se, kao proključala iz zemlje, uzdiže u snažnim linijama prema glavi i ovija im čitavo tijelo. — Stavovi su se učvrstili, a nabori osnažili i čvrsto povezali uz dušu uskladivši se sa čitavim izražajem.

Ispačeno tijelo Efrema pokajnika, fino modelirano i izrađeno s osobitom ljubavi i za najsitnije detalje, ovila je odjeća punih i teških nabora koji u čvrstim i sigurnim linijama struje straga preko leđa, prebacuju se preko lijeve ruke i stapaju se sa širokim i otvorenim dijelom draperije koja prekriva prednji dio tijela, skuplja se u lijevoj ruci i potom pada prekrivajući lijevu nogu iznad koljena. Nabori su puni i zaobljeni. A težinu draperije kao da olakšava njen donji rub uskladenih resa. Težište tijela leži u obim nogama kojima kao da pomaže jaka i široka draperija iza njih. Stav čitavog tijela je jednostavan i dokazuje potpuno oslobođenje našeg majstora od svečanih i namještenih poza Robbinih.

Čvrsto koracanje apostola Tadeja ne odrazuje se samo u pokretu nogu, već je ono prošlo čitavo tijelo koje bezobzirno i zanosno hrli naprijed za istinom. Nabori odjeće ovili su mu se oko tijela poput jakih misli koje su ga zaokupljale i sredili se u gornjem dijelu plašta koji je, prebačen krasnim i otvorenim zamahom, preko lijevog ramena, u čvrstoj i odrešitoj diagonali zaokružio i povezao čitavo tijelo. A kao kontrast teškim i jakim naborima plašta je laka, slobodna i poletna donja odjeća svečeva. Dugoljasto njegovo lice sa karakterističnim i jako izbočenim jabučicama, pa razmjerno niskim i naborima prekritim čelom i sa kratkom fino izrađenom i čitavom fizionomijom, divno usklađenom bradom, izrađeno je sa velikom ljubavlju.

Čitavo tijelo Sv. Emerika upravo je sraslo sa masivnom draperijom koja se diže iza njega i u jakim odlučnim potezima prelazi u diagonali srednjim dijelom svečeva tijela. Nagomilani nabori plašta teški su, gotovo glomazni, i u jakom kontrastu sa potpuno sredenom i uglađenom i sasvim uz tijelo privinutom donjom odjećom svečevom. Pokret desne ruke, sa toliko vjere i usrdnosti privinute na grudi, stopio se u divan sklad sa prekrasnim i neobično profinjenim licem koje je jedno od najljepših i najkarakterističnijih što ih je naš majstor izradio.

Draperija plašta Sv. Stjepana koja se ovija oko lijeve ruke prelazi preko leđa i struji u čvrstim linijama prednjim dijelom tijela iznad koljena, da se skupi u šaci lijeve ruke, vrlo potsjeća na tok draperije Sv. Ane na oltaru Majke Božje (iz g. 1722) od Jakoba Contieria u crkvi Sv. Jakoba u Ljubljani. — Isti tok draperija naći ćemo i kod Robbe na Sv. Katarini u istoj crkvi Sv. Jakoba, a sličan tok na desnome svecu jednog mramornog oltara u katedrali u Klaggen-

furtu od nepoznatog umjetnika. Ali dok su kod Sv. Marije nabori puni a prelazi finiji i određeniji, jer ih je stvorila i uskladila sa čitavim izražajem jedna jaka misao, dotle su kod Robbe i kod nepoznatog majstora u Klagenfurtu ti nabori sitniji neodređeniji uskomešani i pobrkani.

Sv. Franjo Ksaverski prikazan je kao i apostol Tadej u jakom gibanju koje ga upravo neobazrivo zanaša na njegovu desnu stranu i kao u blago naglašenom luku povlači srednji dio njegova tijela u prostor. To gibanje kao da je najjače u donjem dijelu, i prelazeći u gornji dio njegova tijela sve se više stišava i staložuje. Premda se on svojom odjećom (roketom i tunikom), pa držanjem ruku i pokretom tijela vrlo bliži Robbinom Franji Ksaverskom na oltaru Sv. Ignacija u crkvi Sv. Katarine u Zagrebu, ipak se on odlikuje novoproživljenom, silnijom sažetošću izražaja.

Lik Sv. Pavla, najrodniji Robbinim djelima, otmjenom i usklađenom draperijom, te blaziranom smirenošću svojom pravi je kontrast Sv. Petru čiji se plašt — opet kao nikao iz zemlje — diže strmo s lijeve donje strane svečeve i stapajući se sa tunikom prekriva leđa poput snažnog oklopa, da zatim prede u svitku ispod lijeve ruke u prednji dio tijela, iz kojeg se svitka opet razvija i širi u nepravilnu valovitu lepezu kojom kao da se otvara i predaje svijetu duša Petrova.

Sv. Ivana Evandelistu koji svojim graciozno-labilnim i izvijenim stavom, te nesređenom draperijom plašta prikupljenom otprilike u visini pojasa i mlakosentimentalnim izražajem lica potsjeća na rad Francesca Robbe, izveo je vjerojatno — kao i likove Sv. Antuna i Margarete Kortonske — drugi neki umjetnik, pomoćnik glavnog majstora. — Iako je Sv. Antun svojom redovničkom odjećom, stavom i čitavom zamisli neobično bliz Margareti od Kortone, ipak se on od nje razlikuje većom sigurnošću stava i čvrstoćom što se odrazuje i u odrešitim i jakim linijama stražnjeg dijela tunike i plašta svečevog — i jačim i savršenijim izražajem lica kod kojeg mu je vjerojatno pomogao naš glavni majstor.

* *
*

U slovenskoj baroknoj skulpturi koja je bila okrunjena Robbom kao svojim najsavršenijim pretstavnikom teško bismo našli izvor biti umjetnosti našeg majstora. — Među pretečama njegovim u skulpturi slovenskog baroka koji u Sloveniji slično kao i u južno-njemačkim krajevima počinje oko g. 1660, nalazimo Gašpara Dolmesingera, Mihajla Cussu, Luku Misleja, Angela Pozza, Jakoba Contieria, Bombassi Karla i Francesca Robbu. Izuzev Luku Misleja čija je umjetnost obzirom na savremeni ideal gracije zastarjela i svojim michelangelovsko-herojskim tipom pripada umjetnosti ranog baroka, svi se ti umjetnici idejno i načinom izražavanja više ili manje bliže umjetnosti koju je zastupao Robba.

Premda je tome tako, naći ćemo među djelima nekih od njih (na pr. kod Mihajla Cusse i Jakoba Contieria) momenata koji se odlikuju savremenijim, slobodnijim načinom i kao da naslućuju ono, što je naš majstor u crkvi Sv.

Marije zrelo i potpuno izrazio. To bi bile jednostavne i fine statue Evandelista na propovijedaonici zagrebačke katedrale od Mihajla Cusse i kipovi Sv. Joahima i Sv. Ane na oltaru Majke Božje (g. 1722) u crkvi Sv. Jakoba u Ljubljani od Jakoba Contieria: čvrsti i puni nabori kod Sv. Joahima, a naročito kod Sv. Ane, pa profinjeni izražaj oca i duboka bol na licu majke Marijine, morali su bez sumnje učiniti dubok dojam i na našeg majstora i dosta pridonijeti, da je on pošao novim putem stvorivši djela koja se možda u prvi čas čine kao nazadak, zato što su pošla drugim pravcem nego ona na koja smo u to doba navikli gledati kao na napredak.

No ta djela Mihajla Cusse i Jakoba Contieria, a i neka druga koja ću još spomenuti (a koja su, kako se čini, od našeg majstora), ostaju među tvorevina ma drugog karaktera osamljena i gotovo nezapažena.

Kao da se taj novi samosvijesni način izražavanja nije još mogao učvrstiti ni razviti u doba kad se ljudski duh tek oslobađao spona teologije, u doba kad slobodnjačke misli koje se sve više bude kao reakcija na vjerske borbe i trvenja, i nove tečevine na znanstvenom polju ostaju još uglavnom ograničene na uski krug pojedinaca, mislilaca, dok većina ostaje i dalje u neznanju i praznovjerju (čega ih oslobađa tek kasniji 18 i 19 vj.), i u doba jake protivureformatorske propagande poslije tridesetgodišnjeg rata koja je podupirala eklekticizam, prihvaćala s pouzdanjem staro utvrđeno i konvencionalno.

U takvoj kulturnoj atmosferi prekaljenoj idejama protivureformatorske crkve koja je stavila umjetnost u službu svoje propagande, Robba se, kao i njegov savremenik Metzinger u slikarstvu, potpuno snašao.

On je zacijelo udovoljio zahtjevima svećenstva odgojenog u duhu i u školama Isusovaca propagandista, svećenstva koje je spremno i sa zanosom prihvaćalo i služilo se novim sredstvima za propagandu vjere, gradeći prema talijanskim odnosno rimskim uzorima veličanstvene barokne crkve i ukrašujući ih najraznovrsnijim slikarskim, plastičnim i štukaturnim ornamentima.

To svećenstvo bilo je u to vrijeme vrlo bogato, a to je svakako igralo veliku ulogu u savremenom procvatu umjetnosti koji je bio koncem 17-stog i u prvoj polovini 18-tog vijeka u Sloveniji kao i uopće u južno-srednjeevropskim zemljama tako jak, da se do tada nijedno razdoblje u kulturnoj povijesti tih zemalja ne može s njime takmiti. Tada su se gradile po Sloveniji, a naročito u Ljubljani, raskošne barokne crkve opremljene efektnim oltarima, kipovima i slikama.

Budući da baš u to vrijeme nije bilo u Sloveniji domaćih majstora koji bi bili podobni da udovolje savremenim zahtjevima i potrebama na umjetničkom polju, to su naručitelji — uglavnom svećenstvo — bili upućeni na strane umjetnike, gotovo isključivo Talijane koji su u velikom broju djelovali ne samo u Sloveniji, nego i uopće u katoličkim zemljama susjednim Italiji. Među umjetnicima koji su bili u to doba zaposleni u Ljubljani nalazimo u velikoj većini talijanska imena: Angelo i Andrea Pozzo, Jakob Contieri, Bombassi Carlo, Pietro Janni, Giulio Quaglio, Karlo Carlini, Thomas Ferrata i dr. Oko g. 1720 došao je u Ljubljanu iz Venecije i mladi Robba. On je učio bez svake sumnje

u Italiji, ali gdje, to se ne zna sigurno. Najvjerojatnije je da je učio u Veneciji koja je koncem 17-tog i u prvoj polovini 18 vj. postala težište umjetničkog života ne samo Italije, nego i susjednih katoličkih zemalja.

Venecijanska skulptura tog doba, koja predstavlja kao i slikarstvo posljednju fazu talijanskog baroka, stoji pod jakim uplivom epigona Berninijevog stila, sa najistaknutijim predstavnikom Antoniom Corradinijem uz cijeli niz kipara kojih su djela patetična, slikovita i gracijozna.

To su karakteristike i Robbine umjetnosti koja je stilski povezana s kasnom baroknom venecijanskom skulpturom, premda se još do danas nije mogla utvrditi škola za koju bi se moglo reći da je iz nje proizašao Robba.

* * *

Mnogi znaci upućuju na to da autora oltara u crkvi Sv. Marije moramo tražiti među nasljednicima Francesca Robbe.

Iako nam je od Robbinih pomoćnika i učenika po imenu poznat tek jedan, ipak možemo upravo sa sigurnošću ustvrditi da je baš on bio stvaralac oltara i propovijedaonice u crkvi Sv. Marije.

Da je to bio uistinu, vidi se po komparaciji njegovih poznatih djela sa djelima u crkvi Sv. Marije, po godinama u kojima su ta djela stvarana i po činjenici da u to doba nećemo naći nijednog, pa ni anonimnog majstora koji bi u tome pitanju osim njega uopće mogao doći u obzir.

Bio je to Franjo Rottman kipar i arhitekt iz Ljubljane i najvrijedniji nasljednik Francesca Robbe.

Prvi puta u vezi sa Robbom javlja se Rottman 22 prosinca 1752 g. i to kao njegov vjerovnik.¹³⁸⁾ Kao pomoćnik njegov pojavljuje se on u zapisima prvi puta u Erbergovom djelu »Versuch einer krainischen Literaturgeschichte« (g. 1825; rukopis u narodnom muzeju u Ljubljani) gdje na strani 315-toj stoji o njemu slijedeći zapis: »Sein (Robbin) Gehilfe Franz Rottman, der denselben überlebte, setzte seine Arbeiten mit vieler Geschicklichkeit fort«.

Kao samostalnog majstora susrećemo Rottmana (prema arhivalnim podacima) g. 1763 u Slavini, odnosno Matejnoj Vasi (danas Mattegna) u Istri, g. 1766 u Gurku u Koruškoj i g. 1769 u Ljubljani.

Među arhivalnim podacima u slavinskoj župi nalazimo 19 listopada g. 1763 i podatak o pogodbi u kojoj se Franjo Rottman obvezuje da će u crkvi Sv. Ivana Krstitelja u Matejnoj Vasi do dana Sv. Ivana Krstitelja g. 1765 ili već g. 1764 podići dva postrana oltara koji će biti slični glavnom oltaru, a za svakog će dobiti 325 gld. njemačkog novca. — Ta dva oltara neobično bliza, kako ćemo vidjeti, oltarima u našoj crkvi Sv. Marije, bila su posvećena g. 1770, jedan na čast Sv. Tilnu, a drugi Sv. Ahaciju.¹³⁹⁾

¹³⁸⁾ Čini se da je Rottman pomagao Robbi i kod izgradnje »vodeničara« pred magistratom u Ljubljani, pa mu je Robba ostao dužan kod tog posla 198 gld. 6 kr. i 2 vin. koju svotu Rottman potražuje. (Zbornik za umjetnostno zgodovino, g. 1927, str.

157.) (A. Vodnik, *Gradnja Robbovega vodnjaka pred mesno hišo v Ljublj.*, str. 125).

¹³⁹⁾ Janez Zabukovec, *Slavina, Prispevek k zgodovini župnij ljubljanske škofije*, Ljubljana 1910, str. 130.—134. i *Zbornik za umjetnostno zgodovino*, g. 1925, str. 96.

U analima što se čuvaju u katedralnom arhivu u Gurku,¹⁴⁰⁾ a koje je napisao arhivar Jochan Sebastian Friedrich Syhn koji je živio u Gurku od 1700 do 1782, zapisano je da je u vrijeme Josipa Marije von Rechbach arhitekt i kipar iz Ljubljane Franjo Rottman dne 26 lipnja 1766 postavio na sjevernoj stijeni u kripti katedrale oltar Majke Božje (Liebfrauenaltar) za koji je majstor i to u dva navrata primio 635 fl. 30 kr. Oltar je bio rađen u Ljubljani i dopremljen u Gurk. — On je doduše drukčijeg tipa nego što su oltari u Matejnoj Vasi i u Sv. Mariji, jer je morao biti prilagođen kripti, ali se ipak duhom kao i nekim detaljima značajnim za Rottmana bliži oltarima u Matejnoj Vasi i u Sv. Mariji. — Rottman je trebao izraditi još jedan oltar u Gurku, ali navodno nije bilo za to novaca.¹⁴¹⁾

Među arhivalnim spisima augustinskog konventa u Ljubljani nalazimo da se Rottman 7 ožujka 1769 pogodio s konventom da će izraditi nove crkvene stepenice¹⁴²⁾ i da je za njih dobio 80 gld. i to u dva navrata (23. srpnja 1769 55 gld., a 4 rujna 1769 30 gld.). Na priznanici se potpisao »Francesco Rottman maestro di Tagliapietre, scultor di marmi«.

Ta su tri podatka i o oltarima u Matejnoj Vasi i Gurku i o stepenicama u Ljubljani ujedno i jedini dosada poznati arhivalni podaci o djelima Rottmanovim.

O životu njegovu doznajemo iz matice stolne crkve u Ljubljani da se na Svijećnicu g. 1740 oženio sa Justinom kćerkom Gašpara Rose, pri čemu su mu bili svjedoci slikar Franjo Ilovšek i Franjo Grabnik. G. 1757 postao je građanin Ljubljane gdje je i umro 11 siječnja 1788 g. u 78 godini života (Florijanska ulica br. 72). Rodom je bio vjerojatno iz Vipavske doline, jer tamo još i danas nalazimo prezime Rottman (»Zbor. za um. zgod.« 1925 str. 96).

Izgleda da je Rottman bio jedini važni pomoćnik Robbin. No nažalost znamo o njemu u vezi sa Robbom vrlo malo, a sasvim ništa ne znamo o njemu u vezi s njim, za vrijeme njegova (Robbinog) boravka u Zagrebu. Vrlo je vjerojatno da je i Rottman barem neko vrijeme bio u Zagrebu i kao pomoćnik Robbin. Jer ako je Robba pod konac svog života napustio Ljubljanu i nastanio se u Zagrebu, onda je naravno i sasvim sigurno da su i oltari koje je podigao u katedrali izrađeni u Zagrebu, a ne u Ljubljani — kao što je to bio oltar Sv. Ignacija u crkvi Sv. Katarine u Zagrebu — pa su prema tome i njegovi pomoćnici kod tog posla morali biti u Zagrebu, a među njima i Rottman, jer se i njegova ruka osjeća u tom velikom poslu u katedrali (naravno ako je Rottman istovjetan sa umjetnikom u Sv. Mariji).

¹⁴⁰⁾ »Annales Gurcenses seu Protocollum Arhivale incoatum atque in hanc formam Annalium congestum sub Regimine Mariae Josephi Baron von Rechbach (1744—1789)« (v. Carinthia, g. 1924, str. 6. (Dr. August Jaksch, *Zum achthundertjährigen Stiftungsfeste des Gurker Domkapitels 1124—1924*, str. 1.).

¹⁴¹⁾ Carinthia I., Klagenfurt 1896, S. 172. (Prof. Dr. F. G. Hann: *Beiträge zur neueren*

Kunstgeschichte des Gurker Domes nach archivalischen Aufzeichnungen im Archive des Domkapitels zu Gurk.) Rottmanov oltar u Gurku spominje se u velikom djelu Ginhart-Grimschitz, *Der Dom zu Gurk*, g. 1930 na str. 135. i u A. Schnerih-ovu djelu »*Der Dom zu Gurk*, g. 1925 na str. 89.

¹⁴²⁾ Te stepenice nemaju ništa naročito što bi nas moglo uputiti na Rottmana ili bilo kojeg umjetnika.

Koliko je tih pomoćnika bilo osim Rottmana teško je reći. No jedan je od njih, čini se, kasnije postao saradnikom Rottmanovim. To bi bio onaj majstor koji je na oltaru Sv. Emerika u crkvi Sv. Ivana u Novoj Vesi u Zagrebu izradio kipove Sv. Lovrinca i Sv. Martina (kod kojeg je, čini se, kušao preuzeti od našeg majstora tok draperija koja niče iz zemlje), a u crkvi Sv. Marije kao pomoćnik Rottmanov likove Margarete Kortonske, Sv. Ivana Evandeliste i Sv. Antuna kod kojeg mu je naš umjetnik vjerojatno pomogao da djelo dobije jači i savršeniji izražaj.¹⁴³⁾

Ako je Rottman bio autor djela u crkvi Sv. Marije — a to ću pokušati da pokažem malo kasnije — onda vjerojatno potječe od njega i statua samosvijesnog i zanosnog Sv. Ladislava na lijevoj strani oltara Sv. Ivana Nepomuka u župnoj crkvi u Glini. Taj je oltar, kako je poznato, god. 1883 bio odstranjen iz zagrebačke katedrale i poklonjen spomenutoj crkvi, a smatra se jednim od četiri oltara što ih je Robba imao izraditi za katedralu. On je sličan Robbinim oltarima, osim antependija koji je po svoj prilici kasnije obnovljen. No izgleda da je to jedno od njegovih posljednjih djela (a možda i posljednje) na kojem su radili uglavnom, a vjerojatno ga i dovršili njegovi pomoćnici, među kojima je po svoj prilici bio i Rottman.

Osim te statue Sv. Ladislava, a možda i anđela koji pretstavlja simbol vjere, a nalazi se na vrhu istog oltara i neobično potsjeća i držanjem i stavom na anđela na početku propovijedaonice u crkvi Sv. Marije, nije, kako se čini, na tim zagrebačkim Robbinim oltarima, izveo nijedno veće skulpturalno djelo, već se vjerojatno ograničio tek na pomoć kod same konstrukcije oltara i na sitnije skulpturalne radove, među koje bi, držim, mogli ubrojiti i dvije prekrasne priljubljene anđeoske glavice nad slikom oltara Sv. Emerika u crkvi Sv. Ivana u Novoj Vesi u Zagrebu. — Ovako usrdne i mile mogao ih je da stvori, osim Jakoba Contieri-a¹⁴⁴⁾ koji mu je možda bio uzorom, jedino on.

Najstarije djelo za koje nemamo dokumenta, a koje bi se Rottmanu još sa najviše pouzdanja moglo pripisati (dakako ako je on umjetnik, koji je radio u crkvi Sv. Marije), je glavni oltar u Codellijevoj kapelici u Turnu (Kodelije) kraj Ljubljane. Taj je oltar iz g. 1734, a posve je drugog tipa nego što su oltari u crkvi Sv. Marije i u Matejnoj Vasi. — Menza, a nad njom kruna sa baldahinom pojavljuje se na tom oltaru u slovenskoj umjetnosti prvi puta. Ta se zamisao javlja i kasnije kod Robbe,¹⁴⁵⁾ a i na glavnom oltaru u crkvi Sv. Marije.

Na kipovima tog oltara (sv. Monika) osjeća se upliv djela Jakoba Contieri-a (Sv. Ana na oltaru Majke Božje u crkvi Sv. Jakoba u Ljubljani); iz njih već pomalo izbija ona snaga, samosvijest (Sv. Augustin) i profinjenost (Bl. Djeвица u sredini i mrtvi Krist pod menzom) djelâ u crkvi Sv. Marije.

¹⁴³⁾ Oba sveca na oltaru Sv. Franje Serafinskog i desni svetac na oltaru Sv. Jeronima u crkvi Sv. Ivana u Novoj Vesi možda su njegova ranija mladenačka djela.

¹⁴⁴⁾ Na oltaru Majke Božje (g. 1722) (na istome mjestu) u crkvi Sv. Jakoba u Ljubljani.

¹⁴⁵⁾ Baldahin sa sletjelim anđelima na pokrajnim volutama na glavnom oltaru u Uršulinskoj crkvi u Ljubljani od F. Robbe (g. 1744) vrlo potsjeća na baldahin glavnog oltara u crkvi Sv. Marije. (Zbornik za um. zgod., g. 1926, str. 69. i 73.)

Kako je Rottman tada bio još posve mlad (bilo mu je tek 24 g.), to bi se to djelo s pravom i sa mnogo pouzdanja moglo smatrati početkom razvojne faze njegove umjetnosti koja je u crkvi Sv. Marije postigla svoj potpuni i konačni izražaj.¹⁴⁶⁾

Daljnje djelo koje se može dovesti u vezu sa našim majstorom, a koje mu pripisuje i ljubljanski naučenjak g. Viktor Steska, je oltar Sv. Ivana Evanđeliste u crkvi u Gorenjoj Vasi, župa Gornji Lokatec iz god. 1758. Pisanih dokumenata koji bi nam posvjedočili njegovo autorstvo i tog djela doduše nemamo, ali nas na to upućuju kipovi koji se nalaze na njemu (oni već formalno i idejno navješćaju ono što je dano u Sv. Mariji), a donekle i sama konstrukcija oltara, koja se, premda potsjeća svojom geometrijskom ornamentikom na Mihajla Cussu,¹⁴⁷⁾ bliži konstrukciji oltara u Matejnoj Vasi i u crkvi Sv. Marije.

Statua apostola Pavla na lijevoj strani tog oltara vrlo potsjeća na statuu Ivana Evanđeliste u crkvi Sv. Marije, pa i jest vjerojatno rano djelo tog Rottmanovog pomoćnika. Od našeg majstora bila bi statua Sv. Petra na desnoj strani tog oltara koja kao da navješća onu vjeru i zanos koje je naš majstor u crkvi Sv. Marije zrelo i potpuno izrazio.

* * *

Napokon dolazimo do djela za koja sigurno znamo da su Rottmanova, jer imamo za njih arhivalne podatke. A to su postrani oltari u Matejnoj Vasi i oltar Majke Božje u kripti katedrale u Gurku.

Premda na tim oltarima nemamo velikih skulptura koje bi mogle učiniti nepobitnijom hipotezu o autorstvu majstora u crkvi Sv. Marije, ipak oni srodnosti čitave zamisli, konstruktivnim i ornamentalnim dijelovima, pa ljepotom i usrdnošću svojih anđelčića upravo nameću misao da ih je stvorila ista ruka. Poredimo li postrane oltare u našoj crkvi sa postranim oltarima u Matejnoj Vasi, onda ćemo vidjeti upravo frapantnu sličnost. Kod te usporedbe možda će nas u prvi čas odbiti raznovrsnost mramora, a naročito crno-bijeli stupovi i neki detalji na oltarima u Matejnoj Vasi i učiniti na nas posve drugi dojam nego oltari u crkvi Sv. Marije u Zagrebu. Ali ako točnije i pomnije proučimo sve pojedine dijelove tih oltara vidjećemo da se veza među njima ne da zanijekati. Oltari u Sv. Mariji zamišljeni su doduše u širim i većim razmjerima (što je naravno bilo uvjetovano veličinom prostora gdje su morali biti postavljeni), ali to nam neće smetati da, uočivši sve pojedine dijelove jednih i drugih oltara, dobijemo isti dojam. Taj ćemo dobiti pogotovo tada, ako usporedimo matejske oltare sa oltarima Sv. Josipa i Majke Božje žalosne: polazeći od menze sa isto u suštini zamišljenim ornamentom koji uokviruje plohu oblika

¹⁴⁶⁾ Zbornik za um. zgod. g. 1923, str. 24. sl. 1. i 2. Dva desna kipa na tom oltaru (Sv. Antun i Sv. Magdalena) mnogo su slabija djela, pa su sigurno od ruke nekog drugog majstora koji mu je pomagao.

¹⁴⁷⁾ Na pr. oltar Sv. Triju Kraljeva u franjevačkoj crkvi u Ljubljani (Zbornik, god. 1925, str. 11. sl. 4.). A i inače susrećemo kod Cusse takav ornament.

jabuke (ostavština Robbine škole) i četverouglatih stupova s umetnutim pločama od bijelo-sive kararske breče s obje strane menze, preko stupova sa korintskim glavicama i raznobojnih pilastera iza njih do raščlanjenih ležaja vijenca i prekinutih zabata na njima, vidjećemo da su svi ti pojedini dijelovi jednako zamišljeni i u gotovo najsitnije detalje jednako izvedeni. I dvije priljubljene andeoske glavice nalazimo na istom mjestu i isto tako lijepe kao i u crkvi Sv. Marije.

Naročito je pak interesantan ornamenat hrastova lišća u uglovima iznad okvira slike koji potpuno isti i na istome mjestu nalazimo i u Zagrebu i u Matejnoj Vasi, a koji ćemo vrlo teško, a možda i uopće ne ćemo naći na slovenskim oltarima poslije Jakoba Contieri-a koji ga je takovog i na istome mjestu donio g. 1722 na oltaru Majke Božje u crkvi Sv. Jakoba u Ljubljani.

* * *

Drugo dokumentima potvrđeno djelo Rottmanovo je oltar Majke Božje u kripti katedrale u Gurku.

Skučenost te stare romanske kripte prisilila je Rottmana da joj prilagodi ne samo masivnu kompoziciju oltara, već je zbog veličine starog Gospinog kipa i pravilnosti razmjera svih dijelova oltara morao rastaviti ona dva anđelića, pa ih ovdje umetnuti pored lijeve i desne gornje konzole.

Puna tjelešca anđela u Gurku i njihov iskreni zanos zbližuju ih sa Sv. Marijom, a i jednostavni i puni nabori bez Robbinih ekstravagantnosti.

* * *

Sve to što smo dosada utvrdili, pa redosljed godina kojim su stvarana djela u Matejnoj Vasi, Gurku i u Zagrebu (Matejna Vas 1765, Gurk 1766, a Zagreb 1768—1773), te činjenica da nećemo naći, pa ni anonimnog majstora koji bi uz Rottmana u tome pitanju mogao doći u obzir, govori za njegovo autorstvo djela u crkvi Sv. Marije.

A da je to i bio tko drugi, a ne Rottman, on bi osebujnošću, snagom i novotom svojih izražaja i te kako bio, a i morao biti poznat, pa bi ga bez svake sumnje i Erberg spomenuo uz Rottmana kao pomoćnika ili nasljednika Francesca Robbe, iz čijeg je kruga neosporno potekao.¹⁴⁸⁾

¹⁴⁸⁾ Vrlo je vjerojatno da je naš majstor načinio i statu Evandelistu Luke na mramornom oltaru u desnom brodu katedrale u Zagrebu. — Taj se oltar kao i oltar »posljednje večere« (oba iz g. 1705) koji se nalazi nasuprot ovoga u lijevom brodu katedrale i glavni oltar crkve u Remetama kraj Zagreba dugo smatrao djelom Mihajla Cusse, umjetnika koji g. 1696 izradio propovijedaonicu u zagrebačkoj katedrali. Tu misao donio je prvi, vjerojatno zaveden dobom i sličnošću konstrukcije Cussinih oltara po

Sloveniji, kao i načinom ukrašavanja biljnim i geometrijskim ornamentima (koji opazamo i na njegovoj propovijedaonici u Zagrebu) i nekim drugim dojmovima (na pr. »jer oltarna slika »Posljednje večere« iz liepoga bieloga mramora vajana je sasvim po ukusu u kom je na prodikaonici izvajana slika Isusa propovijedajućeg«), Ivan Kukuljević u *Slovníku umjetnika jugoslavenskih*, 1858, str. 211.—212. — To su mišljenje preuzeli kasnije i svi povjesničari koji su u svojim djelima poslije Kukuljevića spomi-

Dok je Robba bio tipični predstavnik kasnog baroka patetikom, slikovitošću i gracioznim prenemaganjem u tradicionalnoj S kompoziciji izvijenih kipova — naš je umjetnik, unatoč neosporivog Robbinog upliva, stvorio nove likove: stabilne, čvrste, sažete i pune iskrenog zanosa.

Svakim djelićem tih čitavih i cjelovitih pojava izrazio je on ono što je genij Houdona, najznačajnijeg pretstavnika te epohe, sažimao u poprsjima enciklopedista: polet i snagu novih stremljenja, novog života i vjere svog doba.

njali te oltare, pa se ono toliko učvrstilo, da još i danas neki drže da su ti oltari djela Cussina. To je međutim zabluda, koju je otkrio već g. 1925 g. Viktor Steska pronasavši da je Cussa umro g. 1699, dakle četiri godine prije, nego što su nastali oltari u katedrali, a osam godina prije glavnog oltara u Remetama. (*Zbornik za um. zgod. 1925*, str. 10.) — No čini se da ni sam Kukuljević nije bio čvrsto uvjeren u svoje mišljenje, barem ne što se tiče oltara u Remetama za koji dapače veli da je vjerojatnije da ga je izradio neki brat Toma vajar i redovnik koji je živio koncem 17-tog i početkom 18-tog vj. u remetskom pavlinskom samostanu gdje je i umro g. 1715. (*Slov. um. jug*, str. 368.) (G. Janko Barlè ga zove remetski Tomo Jurjević.) Tog brata Tomu spominje Bengner u svojim *Annales Frat. S. Pauli primi Eremitae*, vol. II, pag. 466. pod godinom 1715 gdje veli za njega ovo: »Eodem hoc anno Remetae obiit Frater Thomas Conversus arte statuaria insignis.« I doista je vjerojatno da je Toma izradio oltar u Remetama, a i mramorne oltare u katedrali. On je bio Slovenac (rodom iz Ljubljane; Josip Mal, *Zgodovina umetnosti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih*, Ljubljana 1924, str. 55), pa je bez sumnje vrlo dobro poznao oltare Mihajla Cusse kojih se uticaj opaža na njegovu oltaru u Remetama. A s Cussom je vjerojatno bio u vezi i u vrijeme njegova boravka u Zagrebu, pa mu je možda i pomagao kod izrade propovijedaonice u katedrali. — Pomoćnik Tomin bio je možda Pavao Belina, također vajar i monah u pavlinskom samostanu, koji je umro g. 1715, i pokopan zajedno sa Tomom u Remetama. (J. Mal, *Zgodovina umetnosti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih*, str. 55.) — No u tom pitanju vrlo je interesantan glavni oltar u crkvi Sv. Triju Kraljeva na Vrhu pri Logatcu kojega je konstrukcija posve slična, gotovo jednaka oltaru u Remetama. (Marijan Marolt, *Umetnostni spomeniki Slovenije: Vrhnika, Lju-*

bljana 1929, str. 154.) Drži se da je taj oltar načinjen oko g. 1700 (statue na njemu nisu iz tog doba). — Ako je Toma bio Slovenac, postoji mogućnost da je prije nego što je došao u Zagreb radio po slovenskim crkvama, pa možda i taj oltar iz g. 1700 potječe od njega. Vrlo lako da je došao u Zagreb sa Cussom, ostao u njem i stupio u pavlinski samostan, dobivši ime Thomas Conversus — Tomo Obračenic (možda je prije bio protestant). Iz Zagreba je moguće podržavao veze sa Slovenijom i radio za njene crkve (oltar iz g. 1700).

Vrlo je vjerojatno, kako sam spomenuo na početku ove bilješke, da je naš majstor načinio i kip Evandelistu Luke na mramornom oltaru u desnom brodu katedrale. Taj je oltar doduše iz g. 1703 i ne potječe od njega, no to ne isključuje mogućnost, da je kip Sv. Luke i kasnije mogao biti tamo postavljen, zamijenivši stariji iskonski kip na istome mjestu. Naročiti raspored mase tog lika koji se morao prilagoditi oltaru drukčijeg tipa nego što su oni u Sv. Mariji i Matjevoj Vasi, mogao bi nas navesti da o tom sumnjamo. No uzmemo li u obzir mnogostrukost našeg majstora i genijalnu njegovu prilagodljivost raznim zahtjevima, o čemu nas uvjerava i raznovrsnost zamisli Sv. Petra u velikim razmjerima glavnog oltara i na pr. Sv. Emerika na postranom oltaru u Sv. Mariji, lakše ćemo prihvatiti i s više povjerenja hipotezu o njegovu autorstvu Sv. Luke koja je vrlo vjerojatna, ako ga poređimo sa apostolom Tadejem na oltaru Sv. Ane u našoj crkvi.

Ona nezgrapna, zgrčena, mukla snaga u volu, Lukinom simbolu, pa neobazrivi zanosni pokret noge što se opire o životinjsko tijelo i poletne uzvijene linije plašta, pa njegovo lice puno onog istog zanosnog pregnuća što ga izražava lik apostola Tadeja, svjedoče nam da je to djelo poteklo od istog ili neobično srodnog umjetnika.

L I T E R A T U R A

- Krčelić Balth. Adam: *Annuae sive historia ab anno inclusive 1748. et subsequens*.
 Kukuljević-Sakcinski Ivan: *Prvostolna crkva zagrebačka*, Zagreb 1856.
 — *Zbornik umjetnika jugoslavenskih*, Zagreb 1858.
 — *Nadpisi sredovječni i novovijekni na crkvah, javnih i privatnih zgradah i t. d. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1891.
- Tkalčić Ivan: *Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae*, vol. I.—III., Zagrabiae 1889 i sl.
 — *Povjesni spomenici biskupije zagrebačke*, Zagreb 1873.
 — *Zbor prebendara prvostolne crkve zagrebačke*, Zagreb 1884.
 — *Prvostolna crkva zagrebačka nekoć i sada*, Zagreb 1885.
 — *Cistercitski samostan u Topuskom*, Zagreb 1897.
- Barlè Janko: *Povjest župa i crkva zagrebačkih*, sv. I. i II., Zagreb 1896.
 — *Zagrebački Arcidjkonat do god. 1642*, Zagreb 1903.
- Szabo Đuro: *Prilozi za građevnu povijest zagrebačke katedrale*, Zagreb 1929.
 — *Umjetnost u našim ladanjskim crkvama*, Zagreb 1930.
- Klaić Vjekoslav: *Zagreb*, Zagreb 1913.
- Laszowski Emil: *Stari i novi Zagreb*, Zagreb 1925.
- Ivančan Ljudevit: *Zagrebački kaptol (1093—1932)*, Zagreb 1932.
- Ćuk Juraj: *Povijest grada Zagreba*, Đurđevac 1932.
- Prelog Milan: *Istorija slobodnog zidarstva*, Zagreb 1929.
- Strohal Rudolf: *Kaptol i Nova Ves u Zagrebu*, Zagreb 1935.
- Zabukovec Janez: *Slavina, prispevek k zgodovini župnij ljubljanske škofije*, Ljubljana 1910.
- Mal Josip: *Zgodovina umetnosti pri Slovencih Hrvatih in Srbih*, Ljubljana 1924.
- Hudovski Adolf: *Agram und Umgebung*, Zagreb 1892.
- Dimitz August: *Geschichte Krains*, IV., Ljubljana 1876.
- Gurlitt Cornelius: *Geschichte des Barockstiles in Italien*, Stuttgart 1887.
 — *Geschichte des Barockstiles und des Rococo in Deutschland*, Stuttgart 1889.
- Engel Eduard: *Geschichte der französischen Literatur*, Leipzig 1897.
- Wölfflin Heinrich: *Renaissance und Barock*, München 1907.
 — *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*, München 1915.
- Boehn Max von: *Die Mode (Mittelalter, 16., 17. und 18. Jahrh.)*, München 1925, 1923, 1913 i 1919.
- Weissbach Werner: *Der Barock als Kunst der Gegenreformation*, Berlin 1921.
- Riesenhuber Martin: *Die kirchliche Barockkunst in Oesterreich*, Linz 1924.
- Tietze-Conrat E.: *Oesterreichische Barockplastik*, Wien 1920.
- Friedell Egon: *Kulturgeschichte der Neuzeit*, Bd. I. i II., München 1930—1931.
- Henry Salamon: *Le XVIII. siècle (Encyclopédie par l'image)*, Paris 1931.
- Fay Bernard: *La Franc-Maçonnerie et la revolution intellectuelle du XVIIIe siècle*, Paris 1935.

Ostalu literaturu i izvore vidi u bilješkama radnje.

D O D A T A K

MOLBA VJERNIKA KAPTOLU DA SE NE UKINE ŽUPA SV. MARIJE

Slavni Kaptolom! Čuli jesmo osupnjeni, da cirkva naša farna B. D. Marije izjedinjena bude s svetem Petrom čez nekoliko vremena i zadnjič prenesena vu stolnu cirkvu. Kak goder zjedinjenje oveh dveh far čudnovito, ovak prenešenje vu stolnu cirkvu nam vidi se jako pogibeljno. 500 i više let broji se, da ova farna cirkva predi na pijacu pod imenom Sv. Imbriha, potlam vu ovo istu prenešena pod obrambum Marije je stala, ter vendar nikomu nije bila neprilična do ovoga vremena, kada s povekšanjem varaša i ljutstva cirkve i pobožnost rasti pri nas jošće bi morale.

Anda bi tuliki stroški od občine i slavnoga Kaptoloma, njioveh negda verleh predjev i pobožneh kanonikov ne za kapelicu nego ravno za farnu našu cirkvu vučinjeni poteptati se moraju! Ah! Žuhek je spomenek onoga vremena, vu kojem pred malemi letmi zbog zmešaneh cirkvih i mi vsi zmešani bili jesmo. Suprotivnem pako načinom veseli se serce nad vpelanem pred 8-mi leti lepem redom i raduje se, kada razmišljava, s kakvum hitročum puka, s kulikem pastira tersenjem, darežljivostjum pobožneh Zagrebcev, vseh plemeniteh cehov pomoćjum, istoga zadnjič slavnoga Kaptoloma mogućnostjum pokvarjena po ognju znovič popravljena i kakti podignjena vu sredini varaša odičena sada stoji. Jošće do vezda radovati se serca nisu prestala naša niti hvaliti jeziki, gledajuć Boga bojećeh keršćenikov pobožnost, koja vu cirkve ove Marijanske s velikum hasnum celoga varaša marljivo je deržana, preštimali jesmo i dičili se, kada videli jesmo vnoge ne samo stranske redovnike nego vrednu takaj slavnoga Kaptoloma gospodu, naše collatore, vu cirkve ove naše farne aldove S. maše Bogu činiti.

Stanovito činilo se je nam, da zlata ona i vnogo želna vremena, vu kojeh od redovnika kakti od najčistešega zvirališća pelde pobožnosti, dobrote i keršćanskega življenja negda med puk jesu tekle, povrnula se jesu.

Ali nut lažlivo ufanje naše! Kada složnosti, mira, pobožnosti povekšanje od korunjeneh glav vezdašnjemu keršćanstvu osebujno preporučamo prebivati med nami i ukoreniti bi se moralo, onda priliku nesložnosti, serde, zburkanja, nepobožnosti i pak žalostni doživeli jesmo! Gde doživeli jesmo? Vu Zagrebu stolnom kraljevstvu i redovništva varašu! Kada doživeli jesmo? Vu vremenu najpogibelnešem! Med kojemi doživeli jesmo? Med onemi istemi, koje izviše-nega stališa svetost na mir i ljubav Boga i bližnjega med sobum i bližnjemi bi morala vleči! Zakaj doživeli jesmo? Strah dojdüćeh morebiti pogibelih i pomenšanje pokvarjenoga keršćanskega življenja ovo zamučati nas pritrucuje.

Ovo vendar žalostjum serdca valujemo, nam vsem za čulo je, da kaj bosanska kaštiga po ognju nije preprečiti hotela, ono slug njemu alduvaneh, ne znamo, iz kakvoga zroka, zatreti je nakanila pohlepnost! Komu anda je na putu ova naša farna cirkva? Židovom morebiti ali Gerkom, kojem vu sredini med nami prebivajućem sada zrok i cil osmehavanja postavljeni budemo. Ali dokončano je, da med tem toga naša cirkva za kapelu ostane. Gdo i komu ovo

dopovedati bu mogel? Ne brojimo se jošče, niti Bog ne daj, med razsvećenemi mehkoğa sveta ljudmi, ali vendar tak zevsema slepi nismo, da rasipanoga drugih kapelic kamenja ne bi videli, i reč njiova nas zbog dojdüćeh pogibeljih približavanja pametno opomina, ter ovak cirkve ove naše farne tak zmožne, tak nakinčene kak navadna je biti zaručnica za dopasti se svojemu, svoju stalnost i nam obećanu navešća i pred oči postavlja.

Ali ne buju more biti vsigdar ovak zmešana vremena! O mi najnesrećneši! Anda li vu najgoršeh i vu najnepobožnešeh živeti mi moramo! Mi li k nepobožnosti nepobožnost moramo pridavati? Ali osudjeni biti za zgubiti priliku tak vnogo let med nami stalnu službu Božju veselo i mirno obdržavati? Tuga vre vusta zapira i suze potekle jesu iz očih naših, koje odurnost mesta svetoga malo potlam gledati pritrucane budeju. Mi anda vsi skupa vu poniznosti prosimo milostivnu gospodu, da ovo jedino naše veselje (ar druga bežati moramo) naj nadalje med nami i samo barem za nas siromahe ostane! Naj sine od matere tuliko vekov poštuwane niti majke od sinov tužneh jedino ljubljene ne razlučuju, naj od nas prez nas za naše duhovne obraduvanje (poken dob Svecka vekšem radi dopušćamo) nikaj ne prenapravljaju. Mi starinu dobru i svetu ljubimo, novine pako vsigdar obćinam pogibelne bežimo niti radi primlemo niti prijemati smemo.

Ovo podložniki gospode, siromahi premoğüćem, prosti vućenem, svecki duhovnem, farniki Marijanski velike Gospe i Kraljice hranitelom poufali se jesmo pred oči postaviti i prositi. Ufanje naše vupertu je vu zažgane pobožnosti slavnih praedecessorov njioveh od kojeh sledov odstupati nam strahovito vidi se, koji prvi ovu faru za povekšati i objaćiti katoličansku veru vu varašu našem podignuli jesu, ter ovak ljubav i mir do sada med nami zderžati serdčeno jesu pripomogli.

Na koju našu prošnju čekajući i moleći milostivni decretum nas vu mi lošću slavnoga captoloma preporučamo i ostajemo slavnoga captoloma.

Sig. Zagrabiae die 26. martii 1799.

Ponizni sluge obćine privilegirane captoloma,
zagr. magistrat i cela obćina.

* * *

Poznati župnici župe Sv. Marije od njenog osnutka pa do danas koje je već objelodanio, osim prvoga (koji je inače poznat) g. R. Strohal u »Kaptol i Nova Ves u Zagrebu, 1935, str. 24.:

Neki Dmitar	Mijo Kovačić	oko god. 1630
koji je bio prvim župnikom Sv. Marije, a imenovao ga je nadbiskup ostrogonski Tomo Bakač	(bio je zapravo kapelan i kurator crkve)	
Juraj Vyrfel	Matija Bradičić	„ „ 1634
oko god. 1569	Ivan Tomašić	„ „ 1663
Nikola Jelkoczi	Juraj Selegović	„ „ 1664
„ „ 1622		

Ambrozij Monte	od 1665—1668	Pavao Šiprak	„ 1849—1852
Ivan Večerin	„ 1668—1672	Franjo Kalabar	„ 1853—1856
Ivan Stipanić	„ 1672	Franjo Mučnjak	„ 1856—1859
administrator		Juraj Muzler	„ 1859—1862
Jeronim Tomadelli		Franjo Huszar	„ 1862—1864
Matija Kendel	„ 1707—1723	Josip Šušković	„ 1865—1870
Mihalj Petrašić	„ 1724—1737	Stjepan Matković	„ 1870—1879
Marko Mhialjević	„ 1737—1741	Konrad Šnap	„ 1879—1881
Juraj Delinić	„ 1742—1743	Franjo Budicki	„ 1881—1886
Nikola Skalja	„ 1743—1754	Mihalj Mikić	„ 1887—1891
Baltazar Mataković	„ 1754—1773	Dr Marko Lončarić	„ 1891—1895
Matija Georg Ašperger	„ 1773—1788	Pavao Leber	„ 1895—1902
Mijo Ksav. Sinković	„ 1788—1790 ¹⁾	Franjo Šultajs	„ 1902—1907
Adam Baričević	„ 1790—1803	Hugo Matković	„ 1907—1912
Matej Fergić	„ 1803—1813	Milan Strahinščak	„ 1912—1913
Franciscus Sufflay	„ 1813—1815	Dr. Josip Lang	„ 1913—1918
Venceslav Bartol Vu-		Dr. Marko Lončarić	„ 1891—1895
zelini	„ 1815—1823 ²⁾	Ivan Göszl	
Franjo Lehpamer	oko god. 1836	Stjepan Korenić	
Antun Vukasović	od 1836—1837	Matija Lovadenić	
Matija Beloberg	„ 1838—1845	Stjepan Bičanić	
Josip Vrančan	„ 1846—1848	Dr. Ferdo Rožić	

ZUSAMMENFASSUNG. *Die Pfarrkirche der Heiligen Maria in Zagreb.* Schon im Jahre 1272 bestand in Zagreb eine »Kirche der Seligen Jungfrau unter dem Berge Grech«, die sich wohl an derselben Stelle befand, an der die heutige Marienkirche steht. Es ist möglich, dass diese Kirche nach der Zerstörung der Kathedrale während des Tatareneinfalles (1242) erbaut worden war, um bis zum Neubau der Kathedrale den Gottesdienst zu ermöglichen.

Im Jahre 1315 sind die Besitzer der Kirche die Zisterzienser, die zwischen den Jahren 1307 und 1315 von der Insel des H. Aegidius an der Save nach Zagreb gesiedelt sind.

¹⁾ Sinković je bio zapravo župnik katedralne župe koja se sastojala od župe Sv. Petra, Sv. Ivana i Sv. Marije koje su bile udružene u jednu župu za vrijeme vladavine Josipa II. (ali poslije njega opet osamostaljene!).

²⁾ Fergić, Sufflay i Vuzelini upravljaju katedralnom župom koja se sastojala od župe Sv. Marije i Sv. Petra, jer je Maksimilijan Vrhovac, kako smo već jednom spomenuli, g. 1803 pripojio župu Sv. Petra župi Sv. Marije. — Kad je g. 1823 postala župa Sv. Petra opet samostalna, postaju župnicima Sv. Marije zagrebački kanonici, a žu-

pom su zapravo upravljali prebendari kao administratori. Tako je ostalo sve do danas. Prvi poznati takav župnik — kanonik bio je Franjo Lehpamer. — Od prebendara koji su kao administratori upravljali župom Sv. Marije poznati su nam ovi: Franjo Kalabar (1826), Matija Rebrović (1829), Josip Krajačević (1830), Andrija Zadravec (1834), Franjo Ksav. Matijašević (1837), Antun Vranić (1849), Antun Lukić (1852—1885), Josip Pažur (1885 do 1907), Mirko Belas (1907), Dr. Valentin Čebušnik (g. 1908), Alojzije Turčić (1908 do 1912) i Dr. Milan Beluhan od 1912 do danas.

Im Jahre 1347 bauten die Zisterzienser die Kirche um und gaben ihr wohl jene Gestalt, die sie hauptsächlich bis zum Neubau im J. 1740 behalten hat und die man auf einem Bilde des 16. Jahrhunderts sieht. Es war eine gothische Kirche, wie es neben den ältesten Beschreibungen auch die architektonischen Bruchstücke im Unterbau der heutigen Kirche beweisen.

Die Zisterzienser verliessen Zagreb zwischen 1496 und 1499 aus unbekanntem Gründen, vielleicht aus Furcht vor den Türkeneinfällen.

Im J. 1511, nachdem die Pfarrkirche zu S. Emmerich aufgehoben worden war, wurde die Pfarre in die Kirche der H. Maria verlegt.

Es fehlen die Nachrichten bis zum J. 1622, als die Kirche wiederhergestellt wurde und zwei neue Altäre im Langhaus und den neuen Hauptaltar bekam. 1630 wird das Sanktuarium wiederhergestellt.

Vor dem Neubau im Jahre 1740 hatte die Kirche ein einziges Schiff mit gewölbter Decke und Ziegelboden, einen gemauerten Chor im Westen und das überwölbte Sanktuarium im Osten. In der Nordmauer des Sanktuariums führte eine Tür in die überwölbte Sakristei. In der Südmauer des Heiligtums war ein Fenster. Die Eingänge in die Kirche waren an der Nordseite und an der Südseite des Langhauses. Ein Fenster war über der Südtür, und je eines in der Nord- und in der Südmauer neben dem Chor. An der Stelle, wo das Schiff mit dem Sanktuarium zusammentraf, befand sich ein hölzernes Türmchen mit zwei Glocken und einem vergoldeten Eisenkreuz. Das Dach war aus Holz. 1634 wurde auf der Nordseite ein hölzerner Turm erbaut. Der heutige gemauerte Turm ist in den Jahren 1736—42 erbaut worden. Der Hauptaltar war dem Besuche der H. Maria bei der H. Elisabeth geweiht. In der Nordmauer des Heiligtums war ein steinernes Tabernakel eingemauert. Im Schiffe befanden sich zwei Altäre. Der Nordaltar war der H. Maria Magdalena, der Südaltaar dem H. Jakob geweiht. Im J. 1668 wird auf der Nordseite des Schiffes eine hölzerne geschnitzte, vergoldete und bemalte Kanzel erwähnt. Auf deren Vorderseite war Christus dargestellt und neben ihm die vier Evangelisten und der H. Wolfgang. Diese Kanzel verblieb in der Kirche auch nach dem Umbau, bis 1722, als sie durch die heutige Marmorkanzel ersetzt wurde.

Die Visiten aus den Jahren 1630, 1668, 1705 und 1754 erwähnen immer drei Holzaltäre mit Bildern und Skulpturen, die von Zeit zu Zeit verschiedentlich geändert worden waren, und erst in den J. 1768 und 1772—73 durch die neuen Marmoraltäre ersetzt worden sind.

Im J. 1740 hat Baron Sigmund Sinesperg, Präpositus und Zagreber Domherr, die Kirche im barocken Stile umgebaut. Nur das Sanktuarium wurde erst im J. 1766 von dem Pfarrer Baltazar Mataković umgebaut. Die Kirche bekam so im wesentlichen ihre heutige Gestalt: drei überwölbte Schiffe und den heutigen Chor. Die Eingänge waren an der Nordseite (heute vermauert, die Stelle aber durch den gebliebenen steinernen Architrav gekennzeichnet) und an der Ostseite (wie noch heute).

Der Nordeingang bestand wohl bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, als man aufgehört hat die Toten in die unterirdischen Räume nördlich von der Kirche

und in der Krypta unter der Kirche zu begraben. (Schon im J. 1347 wird der Kirchhof südlich von der Kirche erwähnt; zu Ende des 17. Jahrh., als das Klostergebäude im Norden der Kirche durch den Brand vernichtet worden war, wurde der Kirchhof auf die Nordseite verlegt. Zwischen 1754 und 1779 begann man nur in den neugebauten unterirdischen Räumen und in der Krypta zu bestatten. Die Grabstätten unter der Kirche werden schon im J. 1705 erwähnt.)

Die neue Kirche hatte vier Fenster in dem Langhause und eines auf dem Chor. Das neue Sanktuarium hatte ein Fenster, im J. 1796 kam ein zweites. Das erste ist wohl das runde Kuppelfenster, das zweite das Fenster in der Südmauer des Heiligtums. Wie erwähnt, wurde 1736—42 der neue Turm gebaut. Seine Kappe wurde durch den Brand im J. 1786 vernichtet und im J. 1802 durch die heutige ersetzt. Im unteren Teile des Turmes befand sich, wie heute, die Sakristei.

In der Kirche verblieben zuerst noch die alten Altäre und die alte Kanzel, es waren aber die gemauerten Mensen für noch drei Altäre vorbereitet.

1766 wurde das heutige Sanktuarium gebaut und im J. 1768 der heutige Hauptaltar. 1772—73 entstanden die vier Altäre in dem Langhause. Die Kanzel ist aus dem J. 1772. Alle Altäre, die Kanzel und der untere Teil des Taufbrunnens sind, ausser einigen Teilen, aus brecciaartigem dichten, reinem dichten, Kalkstein und marmornen Breccien gebaut.

Im Nordschiffe stehen die Altäre der H. Anna und der Schmerzhaften Mutter, im Südschiffe die Altäre der H. Drei Könige und des H. Joseph. Der Hauptaltar gehört zum Typus der barocken Tabernakelaltäre, geschmückt mit Engelfiguren und Engelköpfchen. Neben der Mensa stehen die Statuen der H. Petrus und Paulus. Je zwei gegenüberliegende Altäre im Langhause stimmen in der Konstruktion überein. Auf allen vier Nebenaltären befindet sich ein Bild in der Mitte, das von zwei Säulen flankiert wird, neben welchen zwei Statuen stehen. Im J. 1773 waren auf den Altären folgende Bildwerke: auf dem Altar des H. Joseph das Bild des Todes des H. Joseph und daneben die Statuen des H. Anton und des H. Franz v. Xaver, auf dem Altare der Schmerzhaften Mutter das Bild der Büssenden Magdalena und die Statuen der H. Margareta v. Cortona und des H. Ephraim des Einsiedlers, auf dem Altare der H. Drei Könige das Bild der H. Drei Könige und die Statuen der heiligen ungarischen Könige Stephan und Emmerich, auf dem Altare der H. Anna das Bild der H. Anna wie sie ihre Tochter Maria im Lesen unterweist und die Statuen des H. Johannes des Evangelisten und des H. Thaddäus.

Das Bild der H. Drei Könige befindet sich noch heute auf dem gleichnamigen Altar, die drei anderen Bilder sind im J. 1908 und wieder im J. 1925 durch bedeutungslose neue Bilder umgetauscht worden. Das Bild der H. Drei Könige stammt, der Signatur nach, vom berühmten slovenischen Maler Anton Cebej (1773). Zwei weitere Bilder Anton Cebej's von zwei anderen Altären der Marienkirche befinden sich im Museum für Kunst und Kunstgewerbe in Zagreb: Die büssende Magdalena (1770) und Der Tod des H. Joseph (1773). Das Bild der H. Anna ist verschollen.

Die Kanzel ist mit dem Relief »Die Predigt des H. Johannes des Täufers« und mit der kleinen Statue eines Engels geschmückt.

Die Kanzel und die Altäre mit ihren Bildwerken sind allem Anscheine nach von dem besten Schüler des berühmten ljubljanaer Bildhauers Francesco Robba: Franz Rottman, Bildhauer und Architekt in Ljubljana, ausgeführt worden.

Die bekannten Arbeiten von F. Rottman: zwei Altäre in Matejna Vas in Istrien (1765) und der Liebfrauenaltar in der Krypta der Kathedrale in Gurk (1766) beweisen durch die Übereinstimmung in der Komposition und den Details mit den Altären der Zagreber Marienkirche, dass diese Altäre ebenfalls von Rottman ausgeführt worden sind. Die Statuen auf diesen Altären sind die reifsten Arbeiten Rottmans. Sie zeigen, dass er sich vom Einflusse Robba's befreit hat, dass er die präziösen, affektierten Posen Robba's abgelehnt und einen neuen, persönlichen, gewaltigen Styl gebildet hat. Der Ausdruck der ernsten und durchgeistigten Antlitze seiner Figuren wird durch die sich überkreuzenden und brechenden Falten ihrer Kleider gesteigert, die nicht, wie gewöhnlich in der Barockkunst, dazu dienen, um den Eindruck der Lebhaftigkeit, der Bewegung und der pathetischen Leidenschaftlichkeit vorzutäuschen, sondern sie passen sich so dem Gesamtausdruck der Figuren an, sind so mit dem Leben der Figuren ausgefüllt, dass sie uns sozusagen geradezu die seelischen Ereignisse dieser Gestalten vorführen und auslegen. Es offenbaren sich in ihren Zügen, im Flusse ihrer Falten, ganz neue Gemütsbewegungen, solche, wie sie uns von den Portraits Houdons bekannt sind. Die Gestalten der Enzyklopädistenzeit, die Houdon in Brustbildern verewigt hat, verwandelte Rottman in Heiligenfiguren, die den neuen Geist jener Zeit noch vollkommener ausdrücken. Statt der rokokohaften weichen und flauen Affektation die edle und starke Geistigkeit der wissenschaftlich aufgeklärten Menschen.

Die Marienkirche bekam in den Jahren 1794—95 den westlichen Eingang mit der grossen Treppe. In den Jahren 1871—73 wurde sie innen und aussen restauriert. Ihre weisse und lichte Innenbemalung wurde durch eine neue dunkle schlecht ersetzt.

Als die Kathedrale durch das grosse Erdbeben im J. 1880 beschädigt wurde, diente die Marienkirche als Kathedrale von 1880—1886. Danach wurde sie wieder restauriert. Sie bekam eine neue renaissanceartige Fassade im Westen und eine zweite Sakristei.

1907—08 wurde die Kirche wieder bemalt. 1908 kamen neue Altarbilder von D. Bedenko, neue bemalte Fenster und neue Bänke dazu.

1922—23 Neubemalung der Kirche im Inneren und die Beschaffung der grossen Bilder von Prof. Tišov.

1923 wurde die Grotte der H. Maria v. Lourdes ausgestellt.

1925 kam über den Osteingang das Bild der Ankündigung von Prof. Tišov. Die Altäre bekamen die heutigen Bilder von H. Ruisz.

1928 wurde ein breiter Durchgang längs der südlichen Aussenseite der Kirche mit den dazugehörigen Treppen ausgeführt.

PRAVNI POSLOVI NEKRETNINAMA U XII. I XIII. VIJEKU U DALMACIJI, HRVATSKOJ I SLAVONIJI

Sklapanje pravnih posala i gospodarski promet, pa izmjena dobara na nekom području pružaju nam prilično vjernu sliku, kako gospodarskih, tako pravnih i kulturnih prilika određenog vremena.

Veći promet, različite vrste pravnih posala na jednoj strani, a utvrđivanje i ustaljivanje forme tih pravnih posala na drugoj, znak su više društvene organizacije i naprednijeg pravnog poretka. Da je tome tako, potvrdit će nam pravna i društvena povijest bilo kojeg naroda i suvišno bi bilo to posebno isticati i dokazivati.

Imovinsko-pravne prilike u našim krajevima za vladara hrvatske narodne dinastije osvijetlio je s historičkog gledišta pokojni Rački u CV. knjizi Rada. On opisuje opće imovinske prilike, a ne samo pravne poslove nekretninama. Ipak je njegova rasprava dragocjeni temelj temi, koju smo ovdje odabrali. Rasprava Račkoga prestaje vremenski upravo ondje, gdje treba naš posao početi.

Da bi mogli bolje razjasniti stanje u XII. i XIII. stoljeću na našem pravnom području, ponovit ćemo ukratko navode Račkoga u raspravi: Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. V. Imovni i gospodarstveni odnošaji. (Rad, Knj. 105., str. 202—238.)

Zemljišta su bila prema Račkome uglavnom podijeljena na četiri skupine. Rački dijeli zemljišta prema njihovim vlasnicima.

Jedno su krunska dobra, koja nam u ispravama dolaze pod imenom »regale territorium« ili »terra regalis«. Vlasnikom im je vladalački dom i ta zemljišta zapremaju, koliko je to moguće ispravama i drugim vrelima rekonstruirati, velike komplekse.

Drugi je veliki zemljoposjednik bila crkva. Brojni samostani i svjetovne crkve po cijelom našem pravnom području vlasnici su velikih posjeda.

Osim vladara i crkve veći su zemljoposjednici gradske općine, dok četvrtu skupinu čine manji zemljoposjednici, pojedinci. Kod ovih vlasnika pojedinaca ističe Rački s pravom, da su u vrelima mnogo češće i brojnije spominjani skupovi pojedinaca, nego li baš samovlasnici. Više imade suvlasnika od samovlasnika. Suvlasnici su uvijek krvni srodnici ili bar rođaci po tazbini. Iz ovoga zaključuje Rački, a to dokumentira vrelima, da su zemlje bile većim dijelom zajednička imovina zadruga. U dokaz ove teorije navodi cijeli niz argumenata, na koje ćemo se još kod tumačenja naše materije vratiti.

Toliko Rački o imovinskim prilikama pod vladarima hrvatske krvi.

Ne ide doduše u vremenski okvir našeg razmatranja, no ne će biti na odmet, ako primjetimo, da je Rački kod određivanja skupina zemljoposjednika jednu okolnost možda preslabo istaknuo.

On ističe vladalački dom, crkvu i općine kao veleposjednike, koji bi imali najveći dio raspoložive zemlje u vlasništvu. Manji je dio po mišljenju Račkoga razdobljen na posjede zadruga i pojedinaca.

Istina je, vladar, crkva i općine najjače su zemljoposjedničke jedinice, no to još ne znači, da se u njihovim rukama nagomilao sav odnosno najveći dio uopće raspoloživog obradivog zemljišta. Iz proste činjenice, da se u našim ispravama i drugim vrelima najčešće spominju upravo ta tri veleposjednika, ne možemo, a i ne smijemo, tako zaključivati. Vladar, crkva i općine su institucije, u čijoj okolini imade ljudi pismenih i organa javne vlasti. Logično je, da se o svim pravnim poslovima, koji se njih tiču, sastavljaju listine. Van tih ustanova nema skoro uopće drugih pismenih ljudi. Zadruga i manji zemljoposjednici pojedinci, često iz tehničkih razloga ne sastavljaju o tome listine, a osim toga mnogo lakše nestane i propadne listina privatne osobe, od listina gore navedenih javnih ustanova. Drugim riječima htio bih ovdje utvrditi, da su vladalački dom, crkva i gradske općine tek relativno najveći posjednici, ali nijesu i vlasnici najvećeg dijela raspoložive zemlje. Apsolutno najveći dio zemlje u rukama je zadruga i pojedinaca i to kako plemića, tako i tada još slobodnih seljaka.

Prije nego što predem na našu temu treba utvrditi geografsko i geopolitičko područje, koje ćemo razmatrati, kao i vremensko razdoblje, u kojem ćemo ga promatrati.

Naše je razdoblje XII. i XIII. vijek, dakle od 1101. godine do 1300. p. Ch. n. Ograničili smo promatranje upravo na to doba iz razloga, najprije, jer ono još nije u tom smjeru obrađeno, a onda i zbog toga, što su to prva dva stoljeća našeg zajedničkog državnog života sa susjednom kraljevinom Ugarskom. Ovo je početak doba, u kojem se stvara hrvatsko-ugarsko privatno pravo, pa su još ostali skoro svi originarni slavenski elementi u privatnom pravu netaknuti, onakovi kakovi su u glavnom bili u doba vladara hrvatske krvi. Osim toga možemo promatrati njihov razvoj pod ugarskim utjecajem.

Područje, koje nas ovdje zanima, je Dalmacija t. j. dalmatinski gradovi Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor, te otoci Krk, Osor i Rab. Zatim Slavonija u tadanjem smislu riječi, dakle zemlja između Drave, Dunava i Save, te Gvozda i konačno Hrvatska, naime cijela zemlja Gvozdu i Savi na jug pa do mora zajedno s cijelim područjem današnjeg pogrešno nastalog zemljopisnog pojma Dalmacije uz izuzetak gore napomenutih gradova i otoka.¹⁾

Pojedine vrste otuđivanja i prenosa nekretnina na druge osobe bile bi nerazumljive, a da ne kažemo nešto o prenosu uopće. Osobito valja rasvijetliti one momente, koji su u glavnom jednaki kod sviju pravnih poslova, koji se tiču nekretnina.

Iz listina, koje su nam tako reći jedino vrelo, konstruiramo bitne potrebštine za prenos vlasništva nekretnina, kao i za osnivanje stvarnih prava na njima.

¹⁾ Vide Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zgb. 1916. pp. 151 i 152., jednako

Kostrenčić, *Hrvatska pravna povijest* p. 157.

Odmah moramo utvrditi dualizam, koji vlada na hrvatskom pravnom području. On se javlja i kod našeg predmeta. Dualizam ovdje nije tako izrazit kao kod ostalih pravnih instituta. U biti nijesu različiti pojedini pravni poslovi, već je jedina i glavna razlika sadržana u vanjskoj formi, u kojoj se ti poslovi sklapaju. Ta je razlika još više istaknuta s razloga, što je vanjska forma vrela (listine), iz kojih crpemo znanje o njima, različita u oba područja. Kupoprodaja ostaje u oba slučaja jednaka u svojoj biti. Ona je perfektna na jednom i drugom području, kad su stranke utvrdile predmet i cijenu i jedino je razlika u vanjskoj formi sklapanja tog pravnog posla.

Tadanji geopolitički pojam Dalmacije jedno je zaokruženo područje, a Hrvatska s opisanom Slavonijom drugo su područje.

Prema mjestu postanka, mogu se listine svrstati u dvije skupine i to u jednu slavonsku ili hrvatsku i drugu dalmatinsku. Upotrebljavat ću izraz dalmatinski za jedan tip, a slavonski za drugi, da bi jače naglasio razliku. Slavonski tip nalazimo svuda po cijelom području naseljenom Hrvatima, dakle po cijeloj tadanjoj Hrvatskoj i tadanjoj Slavoniji. Jedini izuzetak čini pet dalmatinskih gradova i tri otoka t. j. Dalmacija u ispravnim i historijski opravdanim granicama. Kako se danas opet počeo upotrebljavati ispravni pravno-historijski naziv dalmatinska Hrvatska, nazvao sam za razliku tip pravnog posla hrvatskog i slavonskog područja slavonskim, a tip pravnog posla dalmatinskog područja dalmatinskim. Ovako se imade razumjeti i shvatiti, kad bude kasnije govora na pr. o dalmatinskoj kupoprodaji ili slavonskom uvedenju u posjed.

Prije svega utvrđujem činjenicu, da ni u jednom od gornjih područja nije u ono doba sastav isprave više konstitutivnim elementom za pravni posao prenosa nekretnina, odnosno za osnutak stvarnih prava na njima. U to je doba listina uvijek tek dokazno sretstvo, no zato prvenstveno dokazno sretstvo.

Tako u listini kralja Andrije, kojom ovaj dopušta zamjenu posjeda bana Ochuza i župana vukovskog Tome iz godine 1221. kaže izdavač . . . »ad perpetue firmitatis robur obtineat et ne aliquo unquam tempore uersuta emergente calumpnia retractantur, litterarum testimonio debent confirmari« . . .²⁾ Da listine nijesu konstitutivni elemenat kod prenosa vlasništva nekretnina, osobit nam je dokaz i listina kaptola zagrebačkog iz mjeseca travnja 1228. Pred kaptol dođoše Turopoljci Milovan, Druško i drugi, te izjavljuju »quod quilibet ipsorum aliquam partem de sua terra propria certis metis distincta et limitata P. comiti filio Jure libere et absolute in perpetuum possidendam vendidissent« . . .

Kupoprodaja je dvostrani konsenzualni kontrakt. Za perfektnu kupoprodajnu pogodbu oduvijek je bilo potrebno utvrđenje predmeta i cijene, pa onda konsenz među strankama o tome. Listina imade na široko opisan predmet prodaje, dok nam uopće ne spominje cijene. Unatoč tome, da nije spomenuta cijena u listini, jasno je vidljivo, da je predmetni kup perfektan. Šta više, ta je listina

²⁾ V. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. III. doc. 177.

samo dokazom o već sklopljenoj i izvršenoj kupoprodaji.³⁾ To samo potvrđuje, da listina nema konstitutivnog značaja. Obe ove navedene listine potiču sa slavonskog područja.

Listina pak izdana 22. siječnja 1234. u Splitu potvrđuje gornju postavku i za dalmatinsko područje. Opatica benediktinskog samostana u Splitu Katica, prodaje svoju zemlju Posilu, magistru uz tvrdnju, da je isti Posil isplatio kupovninu u iznosu od četiri perpera. Drugim riječima, ne samo, da je pogodba perfektno sklopljena, već je i izvršena prije sastava listine. Listina je tek dokazom o sklopljenoj i izvršenoj pogodbi.⁴⁾ Jednako tako listina kralja Bele od 18. svibnja 1239., kojom potvrđuje prodaju imanja vesprimske biskupije Mihajlu Buzadu kaže, da to čini »ad memoriam et confirmationem facti pleniorum.«⁵⁾ Slično listina kralja Bele III. od 7. XI. 1244., kojom potvrđuje kup posjeda Pusti-Červec, navodi da to sve biva »ad maiorem cautelam«⁶⁾. Listina bana i hercega cijele Slavonije Dionizija iz godine 1244. u opširnoj naraciji svojstvenoj svom vremenu kaže... »quoniam labilis et rerum turbe penitus insufficiens idcirco ea que aguntur in tempore, ne labantur cum tempore, litteris annotari et sic usque ad posteros illesa solent conservari.«⁷⁾

Još bi mogao nabrojiti i citirati u dokaz gornje tvrdnje desetke listina iz ovog doba, čije tekstove nalazimo u Smičiklasovom Codexu.⁸⁾

Za prenos nekretnina u vlasništvo druge osobe potrebit je u nas uvod u posjed. Kako se taj vršio nije u listinama točno prikazano. Nije nam se o tom sačuvao niti neki regulamentum. Listine su svjedočanstva o konkretnim događajima, a ne pravna pravila. Jedino nalazimo u Corpusu propise kod uvođenja u posjede darovane kraljevskim donacijama. Takav se uvod u posjed zove statutio. I taj se postupak razvio tek vremenom do svoje kulminacije, koja je ušla u Corpus iuris hungarici.

Imademo dosta listina, koje nam kažu, da je izvršeno uvođenje u posjed. Tako na pr. listina izdana u Zadru 1292., koja govori o zamjeni zemljišta spojenoj s kupoprodajom, kaže, da su oba konrahenta... »et unus alterum in corporalem possessionem inducere«...⁹⁾ Naše listine iz oba područja u glavnom samo suho utvrđuju činjenicu, da je izvršeno uvođenje u posjed.¹⁰⁾ No tu činjenicu većina listina ne navodi expressis verbis, već iz njihovog sadržaja zaključujemo, da je uvod u posjed bitni momenat kod prenosa nekretnina. Uvođenje u posjed vrši u dalmatinskom području notar i pretstavnik gradske općine, a u Hrvatskoj i Slavoniji to obavlja obično izaslanik loci credibilis ili pak izaslanik osobe, čiji pečat imade javnu vjeru. Više ga puta listine zovu pristaldus causae.¹¹⁾

Verböcz u svom Tripartitumu II. 13. § 7. kaže: »Fassiones celebrantur coram iudicibus regni ordinariis, capitulis, conventibus. Et coram iudicibus committatum ac civitatum.«

³⁾ V. ibidem doc. 255.

⁴⁾ V. ib. doc. 341.

⁵⁾ V. ib. IV doc. 74.

⁶⁾ V. ib. doc. 220.

⁷⁾ V. ib. doc. 229.

⁸⁾ V. ib. IV, V, VI i VII.

⁹⁾ V. ib. VII doc. 95.

¹⁰⁾ V. ib. IV doc. 479. 497. 637. 709 itd.

¹¹⁾ V. ib. V doc. 596. 709 itd.

No to je bilo u doba, kad je u hrvatsko-ugarskoj državnoj zajednici bila pravna organizacija već bolje provedena.

U doba, koje mi promatramo, nijesu još, bar ne po našim krajevima, posve uvedene administrativne jedinice mađarskog tipa, županije.

Da je pristav institut slavenskog podrijetla, ne može biti sumnje. Vrela nam ga spominju i kasnije, kad su već Hrvati bili u državnoj zajednici s Mađarima. No Verböcz, a jednako i Kitonić, spominju još jedan institut, a to je conjurator. Tako u II. 35. navodi Verböcz četiri slučaja, kad se u listinama moraju nominatim spomenuti conjuratori. Među njima spominje, da oni moraju biti navedeni... »item metatum reambulacionum... nomina conjuratorum in litteris exinde relatoriis conscribi debent semper et declarari.«¹²⁾

Zanimljivo je tumačenje Kitonića o razlici između svjedoka i rotnika. On kaže: »Differt autem a teste: quod iste jurare debeat de veritate h. e. super eo quod visu, vel auditu percepit; ille autem super credulitate, quia jurat quod credat principalem suum juste jurasse.«¹³⁾

Kasniji razvoj imade već točno određenu formu uvođenja u posjed nekretnina, pa su o tome, kako rekoh, i u Tripartitum ušli propisi. Tako u III. tit. 13. nalazimo ovu odredbu o fasiji: »item fassio coram iudice aut duobus juratis civibus, ratione et praetextu quorumcumque rerum, sive mobilium sive immobilium in eorum medio, vel territorium existentium et adiacentium facta, semper rata permanet«. Odmah iza toga u 14. titulu istog dijela nalazimo odredbu o uvođenju u posjed: »item, si coram praedictis, iudice ac juratis civibus fassio ratione rerum immobilium, seu hereditatum, puta domorum, allodiorum, hortorum, piscinarum aut vinearum, facta fuerit, tunc requiritur, ut per emptorem eiusmodi rerum (ubi dominium illorum intrare et pro se vendicare voluerit) fiat apprehensio sive ingressio earundem, coram duobus juratis civibus, ad id deputatis«.

U hrvatsko-ugarskoj državnoj zajednici je najjači faktor stvaranja novih pravnih propisa consuetudo regni. Tek kad neki zakon postane consuetudo regni, onda je dobio trajnu vrijednost, dok je prije vrijedio samo tako dugo, dok je bilo vlasti u onoga, koji ga je propisao. Taj proces možemo pratiti skoro kod svih pravnih propisa. Stoga nas oni upućuju i na zaključivanje o razvoju pravnih instituta, o kojima imademo samo neke nepotpune podatke. Kad je u Verböczov Tripartitum ušla takova odredba o uvođenju u posjed, onda možemo zaključiti, da je to bio i ranije bitni momenat kod prenosa vlasništva nekretnina. Činjenicu samog uvođenja opetovano nam potvrđuju listine iz našeg doba. Doduše, forma tog uvođenja nije jednoobrazna. Iz gornjeg razlaganja izlazi, da je i doba, koje mi ovdje promatramo, tražilo uvođenje u posjed kao bitnu potrepštinu za sve vrste prenosa vlasništva nekretnina na nove stečnike. Upravo ova raznolikost u formi uvođenja u posjed nas upućuje, da je taj institut u svom razvoju i da još nije dosegao granicu i mjeru u kojoj je ušao u Tripartitum.

U oba područja kod uvođenja u posjed nazočni su u pravilu susjedi, a osobito oni, koji graniče sa zemljom, u koju uvode novog posesora. Čin uvođenja

¹²⁾ V. Verböcz, *Opus Tripartitum* II 35. Kittonich, *Directio methodica* c. 6 qu. 25.

¹³⁾ V. ib. c. 6 qu. 24.

u posjed počeo je tako, da bi izaslanik, koji ga je trebao obaviti, poveo novog vlasnika međama zemlje, u čiji ga je posjed uvodio.¹⁴⁾

Kod određivanja granica nekretninama nailazimo na prvu veću razliku između dalmatinskog i slavonskog tipa listine. Slavonska je listina u svojim opisima međa daleko točnija i opširnija od dalmatinske. Slavonska listina opisuje međe tako, da ide po njima od točke do točke na pr.: od javorovog drva do kestena, pa dalje do zemljanog međaša i drva označenog križem, sve dok se ne vrati do ishodišne točke. Dalmatinska listina je kraća i navodi samo u glavnim crtama granice nekretnina na taj način, da nabraja na pr.: sa sjeverne strane graniči sa zemljom Pavla, a s istoka sa zemljama Petra i Ivana i t. d., dok ne obiđe sve četiri strane. Neke dalmatinske isprave ove vrste, osobito one, u kojima se radi o prenosu gradskih nekretnina, osim gornjeg opisa, navode jednostavno kao poblizu oznaku položaja nekretnine ulicu, u kojoj nekretnina leži.¹⁵⁾ Tehnički termin, kojim se služe listine za određivanje međa je reambulatio, ambulatio ili deambulatio metarum.

Koji je razlog tomu dvovrsnom načinu opisivanja međa? Držim, da ga valja potražiti u različitoj administraciji obiju područja. Gradske uprave u dalmatinskim gradovima na višem su razvojnem stepenu. Rimski je sistem u njima ostavio duboki trag, koji vrijeme i promjena političkih prilika nijesu mogli izbrisati. U tim se gradovima sačuvao institut insinuacije akata kod magistrata. U ostalom području hrvatskog kraljevstva toga nema, pa je potrebno točnije i opširnije označiti otuđene nekretnine. Zemljišta, o kojima govore listine dalmatinskog tipa, obično su gradska ili suburbana, dok su zemljišta u Hrvatskoj i Slavoniji najvećim dijelom vanjski posjedi. Možda je ovdje utjecala još i okolnost, da su u Dalmaciji listine bile mnogo ranije uobičajene, dok su ih u ostalim našim pravnim područjima tek kasnije upotrebljavali. Upotrebljavati su ih počeli tek onda, kad su nepovjerljivi Hrvati upoznali ovu za njih posve novu vrstu dokaznog sretstva. Dalmacija pak za seobe naroda nije doživjela osobitih promjena u privatno-pravnom prometu. Jedino se izmjenila politička uprava, a i ta manje više samo u osobama upravnika. Naprotiv su ostali sastavni dijelovi hrvatskog kraljevstva, osim neznatnih izuzetaka, dobili ne samo nove političke vlastodršce i novi sistem, već i nove vlasnike odnosno uopće novo stanovništvo. Ovo se stanovništvo kako rekoh moralo tek priučiti na pisane pravne oblike, i nije dugo vremena moglo ostaviti svoja uvriježena prastara dokazna sretstva na pr.: pristave.¹⁶⁾ U Hrvata je pristav vršio različite funkcije, pa je vjerojatno prisustvovao kao organ s javnom vjerom i uvedenju u posjed, a i sâm često novog posjednika uvodio. O tom nalazimo potvrde u vrelima.¹⁷⁾ Dakle je ostao taj običaj sačuvan u onom kraju, gdje je kod stanovništva pristavski institut trebalo zamijeniti novim institutom javne vjere. Novi je institut javne vjere pečat, odnosno njegove dalje razvojne faze auten-

¹⁴⁾ V. notu 9.

¹⁵⁾ V. Smičiklas, *Cod.* VI doc. 448.

¹⁶⁾ V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravo-povijesni rječnik pp. 1149—1155.*

¹⁷⁾ V. Smičiklas, *Cod.* II doc. 127. 205. ...pristaldo delle nostre terre..., V. doc. 596. 709 i dr.

tični pečat i konačno vjerodostojna mjesta, *loca credibilia*. U Dalmaciji je na-protiv pristav naišao na već potpuno izgrađeni institut notarijata, koji je u doba dolaska Hrvata, imao već tradiciju od više stoljeća.

U slavonskim listinama formula *pertinentiae*, u kojoj su opisane međe, zauzima gotovo uvijek najveći dio listine, dok je to sve u dalmatinskim listinama u svega tri ili četiri retka rečeno.

O međama mogli bi još ovo općenito nadodati. U hrvatskom odnosno slavonskom pravnom području stranke sklope pravni posao i onda nakon što isti postane perfektan dođu pred *locus credibilis* ili pak pred osobu, koja imade pravo izdavati listine pod autentičnim pečatom. Pred vjerodostojnim mjestom ponove stranke *viva voce* bitne momente za konkretni pravni posao. Svi se ti momenti fiksiraju onda u listini. Prije no što će *locus credibilis* ili osoba s autentičnim pečatom izdati u potvrdu dokaznu listinu o tomu, da je pravni posao doista sklopljen, šalju oni svog čovjeka *ad inspiciendas metas*.¹⁸⁾ Kaptolski, banski ili županov čovjek obađe sve međe upitnog posjeda, koji je objektom pravnog posla i onda tom prilikom sazove sve susjede, graničare i rođake dosadanjeg vlasnika zemljišta i pita ih, imadu li kakova prava ili kakove prigovore i protivnosti obzirom na predmetni pravni posao. Susjedi, a osobito oni, koji graniče *commetanei*, izjavljuju izaslaniku obično »*pro se et eorum consanguineis*«, da su na pr.: »*venditionem dictae terrae approbantes et metarum positionem ratificantes*«. ¹⁹⁾ Tako *capitulum ecclesiae Chasmensis* u ispravi iz godine 1264. doslovce kaže: ... »*Ad quam terram reambulandam pro signandis metis et erigendis missimus hominem nostrum qui ad nos tandem rediens metas ipsius terre pacifice et quiete erectas, sine contradiccione omnium uicinorum et cognatorum dixit esse tales...*«²⁰⁾ Kad je ta *terrarum* aut *metarum reambulatio* odnosno *ambulatio* dovršena, izaslanik o tome podnosi izvještaj svom nalogodavcu. Tek nakon izvještaja i nakon što je utvrđeno, da nema prigovora ni od ovlaštenih rođaka muške i ženske loze ni od strane graničara i drugih susjeda, izdaje *locus credibilis* listinu s opširnim opisom međa.

Osim ovog načina nalazimo i drugi. Ovdje stranke same obidu međe s rođacima, graničarima i drugim susjedima, a onda svi zajedno pođu pred *locus credibilis*. Pred vjerodostojnim se mjestom sastavlja listina i prisutni ljudi izjavljuju, da su međe doista takove, kako ih stranke opisuju, te da oni, rođaci, graničari i susjedi, posao odobravaju odnosno, da se u času sklapanja posla nijesu ovome protivili.²¹⁾

Često slavonske listine izostavljaju granice, no tada ovaj nedostatak obrazlažu činjenicom, da su međe već u nekoj ranijoj (starijoj) ispravi dovoljno utvrđene i opisane, pa se listina o predmetnom pravnom poslu jednostavno poziva na onu prijašnju ispravu.²²⁾

¹⁸⁾ V. na pr. ib. IV doc. 220, 229 i mnogi drugi.

¹⁹⁾ V. ib. V doc. 744 i drugi.

²⁰⁾ V. ib. V doc. 809.

²¹⁾ V. ib. IV doc. 235.

²²⁾ V. ib. IV doc. 379. VI doc. 15, 277, 398 i drugi.

Mnogo puta naglasuju naše listine, da dosadanji vlasnik predmetne nekretnine iuste posjeduje.²³⁾ Drugim to riječima znači, da je on ovlašten ovom nekretninom po svojoj volji bez ikakvih zapreka raspoložiti, pa prema tome imade i neograničeno pravo sklopiti svaki pa i konkretni pravni posao.

Bez zemljišnih knjiga u današnjem smislu ili sličnog kakovog pravnog instituta teško je nesumnjivo i vjerodostojno utvrditi pojedine okolnosti, koje se odnose na nekretnine. Novi stečnik nekretnine uopće nema sigurne dokaze u svojim rukama, da je otuđivalac zaista vlasnikom zemljišta, i da li je na njega nekretnine ovlaštenu prenio, odnosno nijesu li nekretnine kakovim stvarnim ili obveznim pravom opterećene. »Slobodna raspoloživost nekretnina uvijek je u to doba vrlo sumnjiva«, kaže Vladimir Mažuranić.²⁴⁾ Takovo nesigurno stanje uzrokom je, da listine sadrže cijeli niz na oko suvišnih zaporki na pr.: da otuđivalac »*terram suam cum omnibus utilitatibus pertinenciis et appendiciis suis confessus est se vendidisse predicto (nomen!) et suis heredibus heredumque successoribus iure perpetuo possidendam.*«²⁵⁾

Drugo je takovo gomilanje, kad neka povelja, koja je stvarno dokazom kupoprodaje, navodi sve moguće vrste otuđivanja, samo da bi posao otuđenja bio što bolje utvrđen i novom stečniku pružena što veća vjerodostojnost. Tako na pr.: »*et ego (nomen!), do, vendo, atque transacto unam terram.*«²⁶⁾

Osobito se u tome ističu listine dalmatinskog tipa, koje često na taj način prikazuju konkretni pravni posao, da mu nanižu sve moguće termine otuđivanja, i ako je to jednom samo kupoprodaja, drugi put zamjena, a treći put *negotium mixtum cum donatione* ili slično. S druge strane prenosi otuđivalac na novog stečnika i njegove pravne sljednike sva prava raspoložbe s nekretninama, koja uopće možemo i zamisliti. Na pr.: »*quod amodo in antea liceat tibi tuisque heredibus dictam meam terram libere habere perpetuo possidere cum plena virtute et potestate vendendi, dandi, donandi, colendi, plantandi, obligandi, pro anima iudicandi, et totam tuam voluntatem de ea faciendi; nemine tibi contradicente.*«²⁷⁾ Ili opet ... »*do, vendo, atque transacto in vestra plenissima potestate amodo in antea intromittendi, habendi, tenendi, vendendi, donandi et quidquid ex ipsa terra seu pastine vobis placuerit faciendi, cum omni videlicet longitudine et latitudine sua, cum capitibus et lateribus suis, cum collibus quoque et uis suis, cum accessibus et egressibus suis atque cum omnibus suis habenciis et pertinenciis ac adiacenciis intus et foris, per terram et per aquam, sicut a me et ab auctoribus meis possessa fuit dicta terra et pastem, atque cum omni vigore et robore omnium cartarum tam ueterum quam nouarum ipsi suprascripte terre et pastini pertinencium, nemine vobis contradicente.*«²⁸⁾ Iz ove posljednje listine vidimo, da se kraj bezbroja navedenih raspoložbi ipak

²³⁾ V. ib. III doc. 4... *terram meam, quam iuste possederam*... i drugi.

²⁴⁾ V. Mažuranić, op. cit. II p. 192.

²⁵⁾ V. Smičiklas, *Cod. doc.* 710. i sve druge listine u *Codexu*, kojima je predmetom odsvoj nekretnina, bilo kupoprodaja,

zamjena i darovanje ili pak *pignus, usus-fructus* i sl.

²⁶⁾ V. ib. IV doc. 344 i drugi.

²⁷⁾ V. notu 21.

²⁸⁾ V. ib. IV doc. 97 i drugi.

i u našem pravu sačuvao princip, da nitko ne može na drugog više prava prenijeti, nego ih sam ima.²⁹⁾ Ta listina sadrži još jednu zanimljivu pojavu u gornjem citatu. Ona govori o prijašnjim i novim listinama, koje se odnose na ovu zemlju i kaže, da je zemlja prenesena na novog stečnika »cum vigore et robore omnium cartarum tam ueterum quam novarum«. To znači, da je dužnost starog vlasnika, da svom pravnom sljedniku preda i sva dokazna sretstva, kako bi se novi stečnik mogao u eventualnoj budućoj parnici, kakovoj vindikaciji ili stvarno-pravnom zahtjevu, jednako onako braniti i dokazivati svoje pravo kao i dosadanji vlasnik, odnosno njegovi prednici. Kad dosadanji vlasnik nekretnine ne bi toga učinio, skućio bi time raspoložbu novom vlasniku i naravno bitno umanjio vrijednost prenesene nekretnine. Jednako tako govori i listina izdana 1285. u Zadru. To je isprava, kojom se utvrđuje prodaja nekog posjeda Lamprediju de Cotopagna, a prodaju ga izvršitelji oporuke pokojnog Andrije Cotopagna. Među ostalim osiguranjima navodi ova listina, da se posjed prodaje »cum silvis nemoribus, pascuis, pratis, et aquis suisque cartis novis et veteribus et earum robore et vigore ac omni iure ad dictam partem terciam pertinente subtus terram et supra terram«. Dakle prodaja posjeda sa svim vrstama kultura, te sa svim starim i novim listinama, koje se odnose na prodanu trećinu posjeda.³⁰⁾

U listinama, kojima se prenosi vlasništvo nekretnina na nove stečnike, ili se na nekretninama osniva kakovo stvarno pravo, često nalazimo formulu, u kojoj se dosadanji ovlaštenik kune i zavjerava, da je doista pravovaljano sklopio u listini spomenuti pravni posao.³¹⁾ Stil i formule svake listine upućuju nas na to, da nikad nije bilo dovoljno sigurnosti, da li je otuđivalac ovlašten sklopiti predmetni pravni posao ili ne. Sumnje su velike, jer se novi stečnici boje, da ne bi uzalud platili kupovnine i onda još ostali bez nekretnine, odnosno stvarnog prava na njoj. Krivorota je težak zločin i za njega predviđa naše pravo najoštrije kazne.³²⁾

Jedno je od osiguranja, koja dosadanji ovlaštenik daje novom stečniku, preuzimanje jamstva za evikciju.³³⁾ U rimskom civilu, kao i kasnije u pandektarnom pravu, to je jamstvo bitna potrepština svake kupoprodaje i nije ga ni potrebno posebno ugovarati, jer se takovo jamstvo samo po sebi razumije. U listinama s naših područja nalazimo jamstvo za evikciju kod različitih pravnih posala. Tako kod kupoprodaje, zamjene, darovanja, zakupa pa čak i kod zaloga. Prilikom raspravljanja o pojedinim ovim vrstama pravnih posala osvrnut ću se uvijek i na evikciju in concreto. »Evictio, omni contractui ac venditioni et quibuscumque onerosis litteris naturaliter inest; nisi sortes aliter convenissent«, tako nota A) k I. 74. Verböczovog Tripartituma. Prema tome

²⁹⁾ V. *Corpus iuris civilis* Ulpian, D. 50. 17. 54: Nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse haberet. Jednako austr. o. g. z. §§ 367 i 1394.

³⁰⁾ V. Smičiklas, *Cod.* VI doc. 444.

³¹⁾ V. ib. III doc. 341 i mnogi drugi. Mažuranić, op. cit. II p. 192.

³²⁾ V. Mažuranić, op. cit. IV pp. 539 i 540.

³³⁾ V. Smičiklas, *Codex* IV doc. 97. 187, V doc. 935. 58 (kralja Stjepana), VI doc. 18. 46. 90 itd.

vidimo, da je evikcija i u nas bila bitna potrepština sviju oneroznih pravnih posala.

Za čim je išlo jamstvo za evikciju u našem pravu? Trebalo je dati ugovorenu stvar, no naravno to nije bilo uvijek moguće, jer eviktor nije uvijek htio istu predniku (set. jamcu za evikciju) prodati ili inače otpustiti. Kad jamac za evikciju ne može svom pravnom sljedniku stvar restituirati, tad mu je dužan dati stvar približno jednaku po vrijednosti i vrsti. »Si vero a manibus ipsius partis alienata forte fuerint et recuperari nequiverint, tunc similia jura possessionaria, quantitate ac fructuositate et valore juribus alienantis aequipollentia parti damnificatae, quae in dominio illorum conservari nequibit, dari statuique debent.«³⁴⁾

Nije međutim jamstvo za evikciju jedino osiguranje novog stečnika. Osim jamstva za evikciju nalazimo mnogo primjera, gdje se za slučaj oduzimanja otuđene nekretnine od novog stečnika, obvezuje stari vlasnik platiti novomu konvencionalnu kazan. Ta se kazna, koja je često višestruka vrijednost kupovine, više puta i neoznačuje svojom visinom, već se stari vlasnik obvezuje imovinski cum suorum honorum obligatione, dakle za kaznu jamči cijela imovina, dosadanjeg vlasnika.³⁵⁾

Osobe, koje otuđuju nekretnine, moraju biti pravno i djelatno sposobne. U koliko koja osoba nema djelatne sposobnosti može prenjeti nekretnine na druge jedino auctoritate tutoris ili patris. Listina kaptola zagrebačkoga iz 1269. lijepo nam to tumači. »Qui eciam Jacus pro fratre suo uterino Jacou nomine, qui nondum legitimam habebat etatem, de vendicionis eiusdem consensu respondens, obligavit se ad expediendum Andream comitem ab omni, quam super ipsa vinea per memoratum, Jacou vel alios quoscunque oriri contigeret questionem.«³⁶⁾

Razlike između muškaraca i žena, kod sticanja nekretnina ili osnutka stvarnih prava na njima, nema. Ipak moramo napomenuti, da nalazimo više puta, da žene otuđuju muževom privolom. Zanimljiva je i ta okolnost, da su žene, koje nam listine spominju kao otuđivateljice, pretežno udovice. Osim udovica često su to redovnice i to obično glavarice samostana.³⁷⁾

Tripartitum donosi odredbu: »uxor marito et econtra fassionem facere potest de bonis de quibus posset externo.« Kasniji propis, koji potvrđuje tvrdnju o jednakopravnosti žena s muškarcima na tom području prava, došao je običajno-pravnim putem u Tripartitum.

Listina izdana godine 1285. u Zadru utvrđuje kupoprodaju zemljišta u ulici Sv. Silvestra. Kupci i prodavaoci su braća i sestre. Sestre otuđuju znanjem i voljom svojih muževa . . . »nos quidem Nicola filius condam Dragoscii Sfylano et eius sorores Grubaca cum voluntate viri mei Jurgii, Lippa cum voluntate et assensu viri mei Petri Ciuitha assenciente mihi viro meo Dessa et Dragna cum voluntate et assensu viri mei Damiani quomodo damus insimul, vendimus et donamus atque transactamus vobis namque Iuano et Demince nostris dilectis

³⁴⁾ V. Verbőcz, op. cit. I 74., 75., 76.

³⁶⁾ V. ib. V doc. 967.

³⁵⁾ V. Smičiklas V doc. 969.

³⁷⁾ V. ib. II doc. 10. 14. 28. 50 itd.

fratribus omnes nostras quinque partes unius loci assidibus coperti pro indiviso positum in contrata sancti Silvestri ad Baybas.« Okolnost, da, tako reći, uvijek žena otuđuje odnosno stiče privolom muža, ne valja uzeti kao smanjenje njene djelatne sposobnosti. Mi smo već iz ranijih razlaganja vidjeli, da otuđivanja često, mogli bi reći uvijek i po pravilu, odobravaju rođaci, consanguinei, pa ipak ne ćemo zato ustvrditi, da je otuđivalac nekretnine u takovom slučaju smanjeno djelatno sposoban. Kad bi stvar ovako shvatili, ne bi uopće bilo djelatno sposobnih ljudi. To je normalna pojava, da eventualni budući nasljednici odobravaju otuđivanje ili opterećivanje imovine, koju bi uz normalni tok prilika naslijedili. Njihovo je pravo ovdje latentno, pa stoga moraju dati svoju privolu, jer se na taj način njihova buduća imovina umanjuje. Jednako tako muž, koji upravlja cijelom imovinom, kao glava obitelji, odobrava otuđivanja ženinih nekretnina. Takovih odobrenja nema kod opatica i udovica, pa je to možda uzrokom, da one češće sklapaju pravne poslove otuđenja i opterećenja nekretnina od žena, koje imaju žive muževe. Udovice i opatice nemaju od koga tražiti odobrenja ni privole.

Nekretnine mogu otuđiti i punomoćnici. Imademo u vrelima više slučajeva, gdje pojedinci otuđuju ili stiču nekretnine, a da osobno kod toga i ne sudjeluju. Za njih taj pravni posao obavljaju njihovi zastupnici.³⁸⁾ Za postavljanje ovakvih punomoćnika vrijede opća načela o postavljanju zastupnika.

Mnogo puta otuđuju i nabavljaju iste osobe nekretnine tako, da se izvjesna imena u listinama dosta često opetuju. Kod toga je s jedne strane namjera drobljenja posjeda, a na drugoj opet želja za gomilanjem i stvaranjem veleposjeda.

Crkveni poglavari obično potvrđuju otuđivanja i sticanja, koja vrše njihovi podređeni svećenici za crkve i crkvene ustanove.³⁹⁾

Opažamo kod tih listina, da nema mjesne nadležnosti obzirom na organa, koji daje listini javnu vjeru, i koji je izdaje. Imade više slučajeva, da kaptol iz jednog kraja zemlje izdaje listinu za zemljišta, koja se nalaze na sasvim drugoj strani.^{39a)}

Sprečavanje doseljivanja nepoželjnih stranaca nije samo institut i sretstvo moderne države i prava. Nalazimo mu tragova i u našim krajevima već u rano doba. Statuti mnogih dalmatinskih gradova sadrže takove preventivne mjere. Osobito je zanimljiva listina izdana godine 1286. u Trogiru. Istom je listinom ukinuta odredba trogirskog gradskog statuta, kojom je bilo zabranjeno građanima trogirskim mijenjati nekretnine sa strancima. No ta je odredba ukinuta jedino u korist civibus Spaleti. Tom je ispravom dopuštena Trogiranima prodaja, zamjena, pignus, darovanje i slično s građanima Splita. Prema ovom propisu zaključujemo, da je on i nadalje vrijedio u odnosu prema ostalim strancima. Naši su dalmatinski gradovi često dolazili međusobno u sukobe, a jednako često sklapali bi ugovore i mirili se. Navedena listina je također jedan od znakova sklapanja mira između gradova Splita i Trogira.⁴⁰⁾

³⁸⁾ V. ib. VI doc. 213. VII doc. 60 i drugi.

³⁹⁾ V. ib. VII doc. 250.

^{39a)} V. ib. V doc. 931. 965 i drugi

⁴⁰⁾ V. ib. VI doc. 466.

Sprečavanje doseljivanja nepoželjnih stranaca osobito ističu Hrvati u državnoj zajednici s Mađarima. Jednako je to za vladanja Arpadovića i njihovih nasljednika, kao i kasnije pod Habsburgovcima. Kraljevi su često podjeljivali strancima donacije na području Hrvatske odnosno Slavonije. Svrha je bila takovim donacijama jačanje vlasti i penetriranje stranog elementa u ove krajeve. Ovakovo za Hrvate nepoželjno doseljivanje stranaca nijesu oni mogli posve spriječiti, no mogli su bar djelomice toj nedaći postaviti granice. Stoga je razloga bilo zabranjeno naseljivanje nekatolika na područje Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Taj je propis vrijedio od najstarijeg vremena. Nije bilo zakona, po kojem im je izričito zabranjeno naseljenje, već su oni bili nesposobni, za sticanje nekretnina u našim krajevima. To posebno pravo uzdržalo se dugo vrijeme u trojednoj kraljevini. Trajalo je to upravo stoljećima. Tako u IV. dekretu iz godine 1687. car Leopold u zakonskom članku 23. kaže: »Ad conservandam porro animorum concordiam, et publicam Regni tranquillitatem, quae in unitate religionis potissimum consistere, ex eaque in modo fatis Regnis stabilita fuisse dignoscitur:

§ 1. Ex benigna suae Majestatis annuentia conclusum est ut in iisdem Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae Regnis, secundum municipales earundem leges hoc loci confirmatas; tam in partibus sub jurisdictione eorundem ad praesens existentibus, quam in futurum juxta clementem, suae Majestatis sacratissimae resolutionem ad eandem legitime reapplicandis; *soli Catholici possessionis bonorum*, uti hactenus, ita in posterum, *sint capaces*.⁴¹⁾ Taj je zakonski članak potvrđen i kasnije godinâ 1715., 1723. i 1741.⁴²⁾

Nekretnine se mogu prenositi čiste ili s teretom. Čini se, da je prenos bez tereta bio pravilo.⁴³⁾ Ipak imade priličan broj listina, koje nam izričito navode, da se nekretnine prenose s dosadanjim teretima.⁴⁴⁾ Većina listina uopće ne kaže ništa o teretima. Međutim okolnost tolikih formula o jamstvu za evikciju i slično, nužno nas upućuje na gore postavljenu tvrdnju, da se nekretnine ponajviše prenose bez tereta. Jedan kasniji zakon određuje »res cum onere vadit.⁴⁵⁾ To se imade tako tumačiti, da u slučaju, kad na nekretnini postoji opterećenje stvarnim pravima, onda prelaze s vlasništvom na novog stečnika i sva stvarno-pravna opterećenja, dok opterećenja obligatorne naravi samo onda, kad to izričito kontrahtenti ugovore. Tako je u ostalom i u današnjem pravu. Samo je po sebi razumljivo, da se pod teretima u ovom smislu misle stvarno-pravna opterećenja u korist trećih lica, a ne daće i druga podavanja skopčana s posjedom nekretnina.

Iz listina saznajemo, da je moguće otuđiti nekretnine u cjelosti ili opet njihov idealni dio. Tako nalazimo prodaje i zamjene polovica, trećina, četvrtina i t. d.⁴⁶⁾

⁴¹⁾ V. *Corpus iuris hungarici* II p. 84.

⁴²⁾ V. *ib.* II p. 103. 1715. art. 30., n. 162. 1723. art. 86. § 3.

⁴³⁾ V. Smičiklas, *Cod.* VI doc. 243.

⁴⁴⁾ V. *ib.* VI doc. 244.

⁴⁵⁾ V. *Corpus i. h.* 1647 art. 105.

⁴⁶⁾ V. Smičiklas, VII. doc. 200 i drugi.

Nekretnine se prenose ili *inter vivos* ili *mortis causa*. U našem razdoblju i na gore omeđenom prostoru nalazimo upravo sve vrste pravnih poslova nekretninama, kako *inter vivos*, tako i *mortis causa*. Nemamo o tome nekih sustavnih podataka u vrelima, nemamo pisani *corpus iuris privati* za to doba. Zato ipak nalazimo veliki broj pojedinačnih podataka, po kojima ćemo bez većih poteškoća utvrditi tadanje pravno stanje. Brojne isprave onoga doba izvrsno su vrelo i u njima imade mnogo materijala. Iz tog materijala možemo utvrditi, kako formu, tako i vrste pravnih posala. Kao vrela služe nam i listine ranijeg doba, koje prethodi našem vremenu, a jednako tako i podaci iz kasnijih vremena. Takovom poredbom utvrđujemo pojedine razvojne stupnjeve pravnih ustanova i možemo priličnom sigurnosti odrediti, kakovo je njihovo stanje u vremenu, kojim se ovdje bavimo.

Kod poslova *mortis causa*, koji se odnose na nekretnine, opazio je već Rački u razdoblju do XII. vijeka zanimljivu pojavu. On upozoruje na činjenicu, da razredbe posljednje volje, oporuke, nalazimo tako reći isključivo na području dalmatinskih gradova. U tim je gradovima stanovništvo pretežno latinskog podrijetla. Naprotiv u gradovima sa čistim hrvatskim življem takovih oporučnih listina nema. Nema ih dakle u Hrvatskoj ni u Slavoniji.

U našem se razdoblju nije položaj promijenio, tek možda u toliko, da na pr.: u Zagrebu od podizanja njegova u red kraljevskih i slobodnih gradova pa do konca našeg doba nalazimo svega dvije isprave s razredbom posljednje volje.⁴⁷ Bar su nam samo dvije ostale sačuvane.

Pitamo se, koji je uzrok tome, da dalmatinski gradovi od prvog doba naše povijesti, a i kasnije imadu priličan broj testamentarnih listina, dok ostala naša područja toga nemaju. U prvi se čas namiče čovjeku pomisao, da su listine u dalmatinskim gradovima bile bolje čuvane, a one u ostalim hrvatskim krajevima, da su propale ili se izgubile. Osim toga moglo bi se reći i to, da je organizacija ustanova, koje imadu pravo izdavati listine s javnom vjerom, u dalmatinskim gradovima potpunija i na višem razvojnom stupnju, a u ostalom našem području još nijesu loca credibilia ustaljena i dovoljno razvijena. Ni jednu od ovih misli ne možemo smatrati ispravnom niti je prihvatiti. Mnoge isprave, koje se tiču nekretnina s područja Hrvatske, sastavljene su baš u dalmatinskim gradovima, i ostale su nam sačuvane sve do danas. Ipak među njima nema ni jednog testamenta s hrvatskog područja. Upada nam u oči posvemašnja praznina i nedostatak takovih instrumenata na ovom području, ma da je to područje jedna geografska cjelina, koja je doduše podijeljena u dvije političke jedinice. No te obje jedinice povezane su faktičnim stanjem. Ekonomski ih momenti nužno vežu zajedno. Geografska cjelina očituje se i u kasnijem pogrešnom imenu i današnjem pojmu i značenju Dalmacije. Dalmatinsko je područje doista imalo ranije institut notarijata i služilo se prije ostalih naših područja pisanim ispravama. No to također nije uzrok nepostojanju testamentarnih listina na ostalim hrvatskim pravnim područjima. Uzrok tome valja potra-

⁴⁷) V. Tkalčić, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis re-*

gni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Jednako i Smičiklas, *Cod. VI doc. 524.*

žiti u institutu naše zadruge, kojoj je u ovo doba temelj krvna veza. Sve hrvatske naseobine zadržale su staru slavensku organizaciju zadruge, koju naravno latinsko stanovništvo dalmatinskih gradova nije moglo prihvatiti. U zadruzi nema potrebe, da zadrugari sastavljaju oporuku, što više, to je nespojivo s pojmom naše zadruge. Zadrugari raspoložuju jedino svojim pekulijem slobodno, a u koliko ne oporuče onda i taj pripadne zajedničkoj zadružnoj imovini. To je uzrokom, da testamentarnih i kodicilarnih isprava nema sačuvanih, a nema ih jednostavno zato, jer ih nije trebalo. One se javljaju na ostalim našim područjima najprije u gradovima na pr.: na Gradcu (Zagreb), i ako rijetko. Ovo javljanje nije izuzetak od gore postavljenog pravila, te ga možemo lako protumačiti. Ne valja zaboraviti, da su stanovnici Gradca, a jednako i drugih naših gradova, manjim dijelom stranci, a većim domaći ljudi. Građani naše krvi su suvišak, koji ne može njihovo zadružno seosko zemljište više hraniti, pa su primorani potražiti kruh u obrtu.⁴⁸⁾ Kasnije u daljem razvoju, kad je nastao izvjesni postotak građanskog stanovništva i kad su ekonomske veze između sela, koje u gradu prodaje svoje proizvode, za koje opet nabavlja obrtne proizvode, postale čvrste, onda i pojedini pravni instituti prelaze u široke narodne mase. Dijeljenjem i drobljenjem starih zadruga postaju inokosne obitelji vlasnicima nekretnina i u to doba nalazimo mahom sve više i više isprava s razredbom posljednje volje. Tome mnogo pridonosi i donacionalni sustav, koji hvata nažalost sve dublji korjen i u našim krajevima. On osim pravnog efekta stvara i socijalni. Donacionalni sistem stvara iz iskonski slobodnih Hrvata ratara i stočara neslobodne kmetove kraljevskim donacijama stvorenih plemića. Već smo rekli, da su ti plemići u dosta velikom broju bili stranci. To je pitanje stvar posebnog razmatranja i dalje ulaženje u nj bilo bi udaljivanje od naše postavljene zadaće.

Darovanja za slučaj smrti rjeđa su od oporučnih raspoložbi. No ipak ih imade na našem području.⁴⁹⁾ Osim zadarske listine,^{49a)} koja navodi tipičan primjer donacije *mortis causa* možemo i indirektnim putem dokazati, da naš pravni sustav poznaje ovu ustanovu. U listini iz godine 1258. izdanoj u Splitu, utvrđuje se činjenica, da je Stria udova Stoja Magera prodala »omnia bona mobilia et imobilia, tam materna quam paterna« bratu svome Blažu. Postignutu cijenu daruje ona svojim ljubljenim kćerima Stani i Franjici i to »nomine donationis que dicitur inter vivos, que amplius revocari non potest«. Argumento a contrario utvrđujemo, da, kad listina spominje vrstu darovanja »que dicitur inter vivos«, postoji onda i vrsta darovanja *mortis causa*. Kad ne bi bilo tako, bilo bi suvišno, da nam listina naglasuje *donatio que inter vivos vocatur*. Listina s ovakovom oznakom darovanja imade u nas dosta.⁵⁰⁾

⁴⁸⁾ V. moju raspravu: Zagreb kr. i sl. grad na brdu Grech p. 5 i ondje navedena vrela.

⁴⁹⁾ V. Smičiklas, *Cod. VI doc. 483.*: Supruzi Dmince i Bogdana Zlagodina daruju svoje imanje *mortis causa* samostanu

sv. Nikole u Zadru, uz priuzdržaj prava uporabe i uživanje plodova za života darovaoca, i to na jednom dijelu posjeda.

^{49a)} V. n. 49.

⁵⁰⁾ V. ib. V doc. 615.

Brojni su pravni poslovi nekretninama na našem području inter vivos. Među njima imade opet više odsvoja nego li drugih pravnih posala.

Od otuđenja nekretnina nalazimo na našem pravnom području u određenom dobu sve vrste tako: kupnju i prodaju, darovanje, pa zamjenu i konačno sticanje vlasništva na nekretninama putem javne sudbene dražbe. Ovo je zadnje doduše također kupoprodaja, no ipak je navodimo posebno zbog osobitog načina i postupka, kojim se obavlja.

Darovanje, kako ga je izgradilo rimsko pravo sa svim svojim nuzoblicima, nalazimo i u našem pravu.⁵¹⁾

Prenos vlasništva nekretnina darovanjem biva u glavnom pod istim općim uvjetima i okolnostima, koje vrijede za sve vrste otuđivanja. Opisuju se u listini darovana dobra, njihove međe, dok je vanjska forma darovne isprave ovisna o području, u kojem je listina sastavljena. Mnoge isprave sadrže u sebi i odobrenje darodavčevih rođaka, koji pristaju na namjeravano odnosno izvršeno darovanje.⁵²⁾ No to nije u svim darovnim ispravama. Ako međutim uočimo cijeli postupak kod otuđivanja nekretnina uopće, dolazimo do zaključka, da je privola rođaka bitni momenat i kod darovanja. Privola je imala uslijediti bez obzira na to, da li je listina navodi ili ne. U koliko to nije uneseno u listinu, štetne posljedice stižu daroprimca, jer postoji mogućnost, da mu rođaci darodavčevi dobivene nekretnine evinciraju. Ovako razlaže i dr. F. J. Spevec u svojoj raspravi »Pravo bliže rodbine glede odsvoja nekretnina«.⁵³⁾ Osobito je važno ovo odobrenje i bezuvjetno potrebno kod darovanja bona avitica ili bona hereditaria. Nasljedni ovlaštenici su darovanjem ovakovih dobara oštećeni, pa je jasno, da je potrebna njihova privola. Kad su bona avitica istodobno i bona donationalia t. j. dobra stečena kraljevskom darovnicom, onda nije dovoljna samo privola oštećenih rođaka, već je potrebno i odobrenje izdavača donacionalne listine. Consensus regius ravna se prema takozvanoj dispozitivnoj klauzuli kraljevske darovnice.⁵⁴⁾

Darodavci, kako to proizlazi iz naših vrela, u glavnom su vladari, pa plemići i konačno imućniji drugi pojedinci.⁵⁵⁾ Daroprimci pak vrlo su često, mogli bi reći, skoro uvijek, crkve i samostani. Manji broj darovnih listina sadrži darovanja pojedinim osobama, koje su bile na neki način zaslužne za darodavca. Zasluge pojedinaca vrlo su važan momenat kod darovanja. Kod kraljevskih donacija one su najbitniji uvjet. Kraljevska je donacija privilegij, a zaslužnost je bitna pretpostavina za izdanje svakog privilegija.

U prvom redu treba ovdje razložiti donatio sub modo. Imademo više darovnih listina koje osim darovanja sadrže i nalog daroprimcu. Ovaj se nalog

⁵¹⁾ V. Czyhlarz, *Lehrbuch der Institutionen* pp. 192. 353 itd., Jednako *Corpus iuris civilis*, D. 24, 1. D. 39, 6. C. 1. 53. C. 3. 29. C. 8, 55. 56. itd.

⁵²⁾ V. Smičiklas, *Cod.* VI doc. 377.

⁵³⁾ V. Spevec, *Pravo bliže rodbine glede od-*

svoja nekretnina. Mjesečnik IX (Zagreb 1883.) pp. 473. 553. 625. 697. 769 i 841.

⁵⁴⁾ V. Lanović, *Privatno pravo tripartita*, pp. 227—228.

⁵⁵⁾ V. Smičiklas, *Cod.* II na pr. doc. 18. 22. 26. 30. 31. 33. 42. 46. 70, a jednako i mnogi u III, IV, V, VI i VII.

sastoji ili u određenom ograničenju raspolaganja darovnim dobrom ili opet u nekom opterećenju odnosno točno određenom djelanju daroprimca. Tako splitska darovna listina od 23. studenog 1273. U njoj daruje Marislava udova Mihajla svojoj kćeri Dabri, ženi Jakova Andrije Petrića Zadranina njegovom privolom... »ipso Jacobo eius viro presente, volente et consenciente...« kuću u Zadru, no sve uz nalog, da Dabra rečene kuće za života svoje majke Marislave otuđiti ne smije. Po majčinoj smrti ima se ta kuća uračunati u Dabrin nasljedni dio.⁵⁶⁾ Ova je listina zanimljiva i radi drugog razloga. Marislava određuje, da kuća imade njoj natrag pripasti u vlasništvo, za slučaj, da njena kćerka Dabra bez nasljednika, a prije nje, umre... »Ut si contigeret ipsam Dabram decederet absque herede ante obitum dicte Marislaue matris sue tunc omni occasione remota dicta domus et dictum *dar* (!) in prefatam Marislauam deveniant...« No kod ove zgode osigurava Marislava i Dabrina muža Jakova. Ona određuje, da će mu naknaditi prema procjeni sve izdatke, koje je do tog časa imao popravljajući i uređujući kuću. Čini se, da je ova odredba uzrokom napomeni u početku listine, gdje Jakob odobrava predmetno darovanje. Ta je listina kako vidimo s dalmatinskog područja, a izdana je u obliku notarijatskog akta. Upada u oči, da listina naziva predmet darovanja »dar«. Hrvatska riječ dar ulazi u terminologiju latinske isprave, pa je ona kao i hrvatska imena kontrahenata jednim dokazom više, da je Zadar bio hrvatskim gradom.

Da je ovakovih darovanja sub modo bilo i u Slavoniji, dokazom nam je listina izdana g. 1280., koju kasnije prepisuje zagrebački kaptol kao locus credibilis. Ivan Okički sin Jaroslava poklanja, prema ovoj listini... »partem terrae suae hereditariae Brezovicha vocatae... »cum quadam vinea sua in Chucheri sitam et existentem«, opatu i konventu cistercita ecclesie sancti Jacobi de insula prope Zagrabiam. Ivan Okički to čini uz nalog »ut eciam abbacia sub nomine nostro in ipsa terra nostra Brezovicha ordinetur edificetur seu eciam construetur«. Listina govori u dokaz gore postavljene tvrdnje, da su mnoga darovanja u nas bila namijenjena ad pias causas. Ivanova darovnica podrobno u stilu i načinu slavonskih isprava opisuje međe darovanih zemalja i vinograda. Ona navodi, da comes Ivan daruje suam terram hereditariam. Sama listina međutim ne sadrži ni odobrenja od strane kralja, a ni odobrenja Ivanovih rođaka. Ivan Okički plemićskog je roda, pa nam se javlja pitanje, smije li on bez navedenih odobrenja poklanjati rečenu zemlju i vinograd. Mi smo gore utvrdili, da su ovakova odobrenja bitna potrepština. Kad bi se radilo o zemlji stečenoj kraljevskom darovnicom, tada bi bile mjerodavne odredbe dispozitivne klauzule u donacionalnoj ispravi. Takova nam darovnica međutim nije u vrelima sačuvana. Jednako ne nalazimo ni kasnije među sačuvanim ispravama listine, koja bi nam potvrđivala ili u kojoj bi kralj odobrio ovo darovanje. Možda je takova listina propala, no izgleda mi mnogo vjerovatnijim, da je nije ni bilo i da je Ivanova terra doduše hereditaria, no nije i darovno dobro. Koji je pak uzrok po srijedi, da nema odobrenja rođaka, ne može se utvrditi iz meni poznatih vrela.⁵⁷⁾ Svakako je neopstojnost te potvrde, tek izuzetak od općeg pravila i nema posebnog značenja.

⁵⁶⁾ V. ib. VI doc. 44.

⁵⁷⁾ V. ib. VI doc. 318.

Još ću navesti jedan slučaj darovanja sub modo iz Hrvatske. To je darovna listina iz godine 1292. izdana u Senju.⁵⁸⁾ U toj darovnici dominus Michael de Vezanella s Krka poklanja svoju kuću ... »sponte sciente per se suosque heredes et successores titulo pure et irrevocabilis donationis que dicitur inter vivos, fratribus minoribus« iz Senja ... Kuća se nalazi u Senju, »apud domos domini Leonardi comitis Vegle, Vinodoli et Modrusse. Mihajlo de Vezanella pridržaje pravo stanovanja u toj kući i to doživotno, kadgod bude došao u Senj. Jednako zabranjuje on maloj braći, da rečenu kuću za njegova života otuđe. Nalog spojen s darovanjem je zabrana otuđenja za života darodavca, te osnutak služnosti stana u korist darodavca. Ova listina sadrži i još jednu odredbu za naša razmatranja važnu, pa ću se, na zato određenom mjestu, opet njom pozabaviti.

Često nalazimo, da je darovanje spojeno kojim drugim pravnim poslom tako, da se faktično radi o donatio mixta. Bude to kupoprodaja ili zamjena. Tako notarijatski akt izdan godine 1266. u Splitu sadrži spomen o darovanju spojenom s kupoprodajom. Dminca žena Michae Proddi prodaje svu svoju zemlju majci svojoj Prvi uz cijenu libras decem denariorum paruorum uz napomenu ... »que terra, si ultra dictas decem libras plus ualeret, id totum ipsa Dimincia de dicti Miche viri sui consensu et uoluntate prenominate Perue sue matri donauit pure, libere et simpliciter inter vivos ...« Miha Proddi odobrava čin svoje žene i to najprije prodaju, a zatim darovanje viška vrijednosti zemlje iznad deset libara.⁵⁹⁾

Već je istaknuto, da je osobita vrsta darovanja donatio regia. To je privilegij, kojim se nekome, zbog javnih zasluga podjeljivalo vlasništvo plemićskog dobra.⁶⁰⁾ U darovnici, odnosno njenoj dispozitivnoj klauzuli određen je unapred nasljedni red. Dobiva li neka osoba prva u svojoj obitelji takova dobra kraljevskom darovnicom, onda je s darovanjem spojeno i podjeljenje plemićskih prerogativa.⁶¹⁾ Darovanje, koje je posljedica kraljevske darovnice, nije pravni posao, kojemu bi predmetom bile isključivo nekretnine, već je kod toga od važnosti daleko veći broj drugih momenata, pa bi nas predaleko odvelo iscrpivo razlaganje donacionog sistema. Napominjem jedino to, da je kod ove vrste darovanja određen posebni postupak, kako za uvođenje u posjed, tako za bitne potrepštine darovne isprave (privilegij!).

U našem razdoblju nalazimo na svim područjima cijeli niz isprava, koje govore o toj vrsti darovanja. Bilo je to prvo vrijeme vladanja kraljeva strane krvi, koji su velikim darovanjima nastojali za sebe predobiti naše ljude. Osim toga napominjem, da nalazimo veći broj kraljevskih darovnica osobito u Slavoniji, kojima hrvatsko-ugarski kraljevi poklanjaju zemlje i imanja na našem području strancima, a osobito mađarskim plemićima. To čine, kako sam već rekao, da bi ovakovom penetracijom pojačali svoj položaj u našim krajevima.⁶²⁾

⁵⁸⁾ V. ib. VII doc. 68.

⁵⁹⁾ V. ib. V doc. 850.

⁶⁰⁾ V. Lanović, op. cit. p. 218. i sl.

⁶¹⁾ V. ib. p. 218.—251. i ondje navedena vrela.

⁶²⁾ V. Smičiklas, *Cod.* II doc. 46. 93. 100. 327. 331, III doc. 14. 80. 82. 84. 98, jednako i u IV, V, VI i VII mnoge listine.

Za nas je ovdje jedino važan onaj dio kraljevske darovnice, koji određuje nasljedni red. U njemu je uvijek označeno, smije li daroprimac, odnosno njegovi pravni sljednici, točnije nasljednici, u smislu odredaba darovnice darovane nekretnine otuditi ili ne. Poduzme li kraljevskom darovnicom obdareni otuđenje darovanih mu nekretnina, koje nije u skladu s dispozitivnom klauzulom darovnice, potrebno je za takovo otuđenje i kraljevo odobrenje. Imamo mnogo listina, u kojima kralj naknadno odobrava otuđivanja, koja osnovna darovna isprava nije dopustila.

Jedna je pojava neobična, a javlja se u darovnim listinama. To je jamstvo darodavca daroprimcu za evikciju. Ovakove ustanove ne pozna rimsko pravo kod darovanja. Prva listina ove vrste izdana je 15. prosinca 1283. na otoku Krku. Matija sin Blasii de Kisa daruje svoj vrt, koji leži na Krku, Dominici de Suzanna. Isprava napominje, da je Matija dobio od Dominike kao protudar »romanatos quinque parvulorum«. Na kraju listine dolazi formula »promitens (sc. Matheus) per se et suos heredes ipsum ortum eidem Dominice et successoribus suis ab omnibus hominibus uarentare et discalumpniare sub pena dupli et omnium expensarum...« Ako uočimo vrstu pravnog posla, o kojem se ovdje radi, vidimo, da to nije čisto darovanje. Postoji protudar. Tom okolnosti možemo i protumačiti jamstvo za evikciju. Ovo je simulirani pravni posao, jer se stvarno radi o kupoprodaji, a ne o darovanju. Vladimir Mažuranić također primjećuje nerazumljivo prikrivanje volje stranaka u svojim Prinosima za hrvatski pravno-povjestni rječnik.⁶³⁾ On kaže, da su često u našim izvorima darovanja odjevena u ruho kupa ili obratno. Uzroke je tome prikrivanju teško utvrditi, a valja ih kod svakog slučaja napose ispitati. U našoj gore navedenoj listini nema vidljivih podataka, iz kojih bi sigurno mogli odrediti uzrok simulaciji. Nije nam iz navoda listine poznata površina vrta Matijinog. Pa ne možemo ni utvrditi, nije li to možda samo dijelom kupoprodaja, a dijelom darovanje. A ne znamo ni to, da li je ta kupovna od pet romanata doista i dobrojena.

Druga je takova listina sastavljena 18. travnja 1292. u Senju. O toj sam listini već govorio, kad sam opisivao darovanje sub modo. Mihajlo de Veza nella iz Krka daruje Minoritima u Senju svoju kuću i obećaje... »per se suosque heredes ac successores dictam domum defendere et discalumpniare predictis fratribus ab omnibus personis contradicentibus ac calumpniantibus, et non contravenire per se vel per alios sub pena librarum centum ducatorum parvorum venetorum et dampni ac expensarum...« Formula jamstva za evikciju u ovom je slučaju potpuna i bezuvjetna. Kako iz listine proizlazi, to je čitavo darovanje sub modo. Nema ovdje ni traga nekom simuliranom oneroznom pravnom poslu. Kao razlog darovanju navodi Mihajlo, da to čini... »pro anima sua et pro anima domine Stassie quondam uxoris sue«... Ovako maleni broj darovnih listina s jamstvom za evikciju upućuje nas, da je jamstvo za evikciju u tom slučaju izuzetak. Takav je izuzetak nastao ili na izričito traženje darodavca, koji je za svoju dušu htio učiniti potpuno dobro djelo ili je

⁶³⁾ Mažuranić, op. cit. II p. 191.

pak, a to je vjerovatnije, to jamstvo za evikciju ušlo u listinu slučajno pogreškom i navikom pisara. Zadnja od navedenih listina sastavljena je u obliku notarijatskog akta, pa je lako moguće, da je notar zabunom uveo zaporku uobičajenu u ispravama o oneroznim otuđenjima u listinu o darovanju.

Prema sačuvanim nam listinama najveći broj pravnih poslova nekretninama u našim krajevima zauzimaju kupoprodaje.

Kupoprodaja je dvostrani konsensualni kontrakt. U njemu se jedna strana obvezuje dati neku stvar za točno unapred ugovorenu količinu novca, a druga se strana obvezuje taj iznos dobrojiti i stvar preuzeti. Tek, kad su stranke utvrdile predmet i cijenu i o tome se sporazumile, onda je kupoprodajna pogodba perfektna.

Pitanje, što se može, a što smije otuditi, javlja se i kod kupoprodaje nekretnina. Isprave s naših područja, a iz naprijed određenog doba, ne daju nam na to pitanje direktan odgovor. Na temelju njih možemo ipak indirektnim putem izvesti približno pravo stanje. Kasniji razvoj hrvatsko-ugarskog privatnog prava dao je neke posve specifične oblike za svoje područje. Kako ti oblici nijesu mogli nastati u jedan mah, to će nam njihov studij pomoći, da nađemo početak i sam temelj njihovog razvoja.

Osobita forma kasnijeg razvoja je takozvana *fassio perennalis*. To je svečani način trajnog otuđenja plemićskih nekretnina.⁶⁴) Verböcz kaže: »*Fassio est coram personis authenticis voce facta dispositio*«. Sklapati se mogu prema njemu *fasije* »*coram iudicibus regni ordinariis, capitulis, conventibus. Et coram iudicibus comitatum ac civitatum.*»⁶⁵) *Fassio perennalis* nužna je posljedica s jedne strane velikog nepovjerenja i stalne sumnje u tadanjem prometu nekretninama, a s druge strane je to posljedica osobite vrste zaloga na nekretninama. Taj se zalog smatrao povremenim otuđenjem. On je bio spojen s potpunim uživanjem i uporabom založene nekretnine. Još će biti o tom govora, kad ću raspravljati pitanje hipoteke i *pignusa*.

U naše doba još nema *fasije* u kasnijem značenju, no ipak u mnogim listinama nazrijevamo njen početak i korijen.

Kod odsvoja nekretnina, a osobito kod kupoprodaje, važno je prije spomenuto pravilo bliže rodbine, da stavi svoj veto otuđenju. U mnogim listinama je izričito navedeno, da rođaci odobravaju otuđenje. Okolnost, da u nekim listinama nema *expressis verbis* navedenog odobrenja, ne znači, da ono nije bilo potrebno. Naprotiv smatralo se samo po sebi razumljivim, da je to odobrenje dano, pa zbog toga i nije posebice ušlo u listinu. Odobrenje rođaka bitna je potrepština svake prodaje nekretnina. Ono što smo o tome rekli u općem dijelu, a i kod darovanja vrijedi *mutatis mutandis* i za kupoprodaju. Jednako tako kod svake kupoprodaje utvrđivanju međa posjeda prisustvuju i svi susjedi, a osobito graničari. Oni odobravaju pravni posao. Ovi su susjedi uživali različita prava u različito vrijeme. Tako na pr.: jedno od najvažnijih njihovih prava je pravo prvokupa. Otudivalac nekretnina dužan je, kad nađe kupca, ponuditi nekretnine na prodaju uz istu onu cijenu, koju mu nudi taj kupac.

⁶⁴) V. Lanović, op. cit. p. 275.

⁶⁵) V. Verböcz, op. cit. II 13. § 7.

interesiranim susjedima, a jednako i rođacima. Ovo pravo prvokupa, bilo je kasnije propisano kao bitna potrepaština otuđivanja plemićskih nekretnina. No listine nam potvrđuju, da je ono bilo na snazi i kod otuđivanja neplemićskih nekretnina, pa i u naše doba.⁶⁶⁾

Po jakosti prava prvokupa dolaze na prvo mjesto rođaci. Iza njih su građani, pa onda ostali susjedi.⁶⁷⁾ Pravo prvokupa nijesu navedene osobe uvijek jednako vršile. Rođaci muške loze imali su uvijek pravo, da im vlasnik nekretnine, ovu ponudi na kup u slučaju, da je želi otuditi. To je praemonitio. U prvo doba hrvatsko-ugarskog privatnog prava pripada to pravo i rođacima ženske loze, a jednako i svima susjedima.⁶⁸⁾ Kasnije gube rođaci ženske loze i susjedi pravo, da im vlasnik nudi nekretnine na prodaju. Tada moraju oni, žele li ostvariti svoje pravo prvokupa sami ponuditi cijenu, koju nudi najbolji kupac. To je admonitio. Cijena, koja se imala u takovom slučaju u našem vremenskom razdoblju platiti, određivala se prema deseterostrukom godišnjem prihodu nekretnine.⁶⁹⁾

Zakonski članak 34. iz godine 1655. određuje još jednu vrstu prvokupa. On kaže: »Indigene regni etiam nobiles ante extraneos ad bona civilia jus praemtionis habeant.« Taj je propis kako se po svemu čini, samo sankcionirao ranije faktično stanje.

Kod kupoprodaje ne će biti na odmet, da nešto kažemo i o vrijednosti i cijenama nekretnina. Prvi točniji podatak o cijenama nalazimo mnogo kasnije iza našeg vremena, t. j. Verböcz u svom Tripartitumu kaže: »item terra communis, vel arabilis ad unum aratrum regalis mensurae sufficiens ad marcas tres.«⁷⁰⁾ Listine često upotrebljavaju različite vrste novca odnosno točnije različite nazive, čija unutarnja vrijednost varira, pa se ne može točno utvrditi cijena. Jednako listine rijetko označuju površinu zemljišta, kao i njihovu korisnu vrijednost, pa je i to zapreka utvrđenju opće prometne vrijednosti nekretnina. Mjerilom nam može poslužiti gore spomenuta deseterostruka vrijednost godišnjeg prihoda, koji odbacuju predmetne nekretnine.

U koliko listine spominju mjere, to onda nijesu jedinstvene i ustaljene jedinice za sva naša područja. U listinama se javljaju različiti nazivi za jedinice površinske mjere. U glavnom bi to bili ovi: juger, aratrum, gognale, pa dimensiones, que vulgo vereten dicuntur, a i drugi, prema kraju i mjestu, gdje je listina sastavljena.⁷¹⁾

Već sam napomenuo, da većina listina osim nekih izuzetaka navodi cijenu nekretninama. Cijena, odnosno kupovna, obično je izražena u novcu. Tako spominju isprave: romanate, solide romanate,⁷²⁾ solide,⁷³⁾ dukate, auree,⁷⁴⁾ ro-

⁶⁶⁾ V. Lanović, op. cit. p. 277.

⁶⁷⁾ V. Verböcz, op. cit. II 29. . . Vicini praeferruntur commetaneis.

⁶⁸⁾ V. *Corpus i. h.* 1298. art. 67 i Verböcz. op. cit. I 60. § 10.

⁶⁹⁾ V. ibidem

⁷⁰⁾ V. Verböcz, op. cit. I 133. § 24.

⁷¹⁾ V. Mažuranić, op. cit. pp. 665—667., Smičiklas, *Cod.* VI doc. 13.

⁷²⁾ V. Smičiklas, *Cod.* II doc. 10., 28., 151. 215. III. 112 i drugi.

⁷³⁾ V. ib. III doc. 48.

⁷⁴⁾ V. ib. III doc. 47.

manate veteres,⁷⁵⁾ perpere,⁷⁶⁾ pense,⁷⁷⁾ denare,⁷⁸⁾ banske denare,⁷⁹⁾ zagrebačke denare,⁸⁰⁾ libre,⁸¹⁾ marke,⁸²⁾ i druge. Napominjem, da je, takoreći uvijek, cijena označena u većim i vrijednijim jedinicama novca, no istodobno se odmah utvrđuje ona vrsta kurentnog sitnog novca, kojim je stvarno izvršen platež. Na pr.: listina kaže: »pet libra venetskih parvula ili slično, već prema vrsti novca, u kojoj je cijena dobrojena. Uzrok je tome, da su mnoga gore navedena imena novaca prije svega identična, samo su im nazivi u različitim krajevima drugačiji. S druge opet strane su to većim dijelom jedinice, koje su postojale samo nominalno, kao obračunske jedinice za mjerilo vrijednosti, a ne i faktično kao kovanice. U ostalom ovo je već područje historije našeg ekonomskog razvoja.

Tako nam listina izdana godine 1264. u Zadru kaže, da je prodavalac primio »libras denariorum venetorum parvorum, viginti«. ⁸³⁾ Listina zagrebačkog kaptola iz godine 1265. navodi, da je Mikula sin Nikole, prodao svoju zemlju Miroslavu sinu Stjepana de genere Endre »pro viginti quinque pensis, quarum singule quinque pense marcam tunc temporis faciebant«. ⁸⁴⁾ Česte su listine slavonskog tipa, u kojima nalazimo konstataciju, da pet pensa zagrebačkih denara čine unam marcam tunc temporis, ⁸⁵⁾ a isto toliko vrijede i pet pensa banskih denara. ⁸⁶⁾

Prve opširnije propise o novcu i njegovoj unutarnjoj vrijednosti donosi dekret Karla I. iz godine 1342. To je zakon, koji pada u vrijeme poslije doba, koje mi ovdje promatramo.

O pravu prvokupa rođaka i susjeda govorili smo već prije. To pravo postoji kako rekoh i kod kupoprodaje i ne ugovara se posebno, već se podrazumjeva svakoj kupoprodajnoj pogodbi.

Međutim imade listina, u kojima prodavalac pridržaje prema kupcu posebno ugovoreno pravo prvokupa i nazadkupa prodanih mu nekretnina. Tako isprava izdana godine 1240. u Zagrebu kaže: »preterea si processu temporis supredictus Martinus (emtor) uel aliquis suorum heredum terram prescriptam uellet ponere uendicioni et cognati ipsius non emere, nulli extraneo posset uendere, nisi Michaeli comiti (venditor), si iuxta rectam estimacionem uelet comparare«. Ova nam je listina dokazom više gore postavljenih tvrdnja. U prvom redu potvrđuje postavku, da rođaci imadu apsolutno pravo prvokupa, pa čak i pred bivšim vlasnikom nekretnina. Prijašnji vlasnik nekretnina nije mogao kod otuđivanja taj red prvenstva promijeniti i sebi na takav način osigurati prvenstvo u prvokupu odnosno nazadkupu predmetne nekretnine. Rođачko pravo prvokupa mogli bi skoro svrstati u stvarna prava, koliko je jako i kako slijedi nekretnine. Odbiju li rođaci, da se služe svojim pravom prvo-

⁷⁵⁾ V. ib. III doc. 78.

⁷⁶⁾ V. ib. III doc. 541.

⁷⁷⁾ V. ib. IV doc. 17., V doc. 574., 671. 822.

⁷⁸⁾ V. ib. V doc. 806., 938.

⁷⁹⁾ V. ib. V doc. 69., VI. doc. 21.

⁸⁰⁾ V. ib. V doc. 938., 955., listine kralja Stjepana doc. 20. 43. 50. 66.

⁸¹⁾ V. ib. IV doc. 97., V doc. 806.

⁸²⁾ V. ib. IV doc. 74., V doc. 778. 810. VI doc. 232.

⁸³⁾ V. ib. V doc. 806.

⁸⁴⁾ V. ib. V doc. 822.

⁸⁵⁾ V. ib. VI doc. 236., 237.

⁸⁶⁾ V. ib. V doc. 69., VI doc. 21. 235.

kupa, tek tada može župan Mihajlo ponuditi *rectam estimationem* Martinu i ovaj mu mora »*terram nomine Obris (Obrež) natrag prodati.*«⁸⁷⁾ Pravo prvokupa i nazadkupa, bilo ono rođačko ili kupoprodajnom pogodbom ugovoreno, uvijek pretpostavlja plaćanje *rectae aestimationis*. Što se razumjeva pod *recta aestimatio* i kolika je ona, to ovisi o vremenu, kad se predmet procjenjuje. Već sam napomenuo, da je vrijednost i cijenu nekretnina, prema današnjim pojmovima, teško odrediti. Imademo doduše upravo iz konca našeg doba jedan zakon kralja Andrije II. (III.) iz godine 1298. koji određuje, da se vrijednost zemljišta imade utvrditi prema njegovom godišnjem prihodu.⁸⁸⁾ Uzima se deseterostruka vrijednost prihoda, što ga godišnje odbacuje upitna nekretnina, kako je to već gore navedeno.

Kasnije je praksa, a i pravni propisi, utvrdila tri vrste vrijednosti. To su prava, običajna i trajna vrijednost.⁸⁹⁾ U tom kasnijem razvojnem stupnju nije se više plaćala deseterostruka vrijednost godišnjih prihoda kod prvokupa, već se plaćala samo takozvana običajna ili opća vrijednost dobra.⁹⁰⁾ Običajna ili opća vrijednost dobra je vrijednost od davnine običajem utvrđena, za neke imovinske objekte, a koja se u većini slučajeva ne slaže sa stvarnom prometnom vrijednosti objekta.⁹¹⁾ Prema Verböczu: »*aestimatio est rei taxatae limitatio; est autem duplex 1. perennalis, qua in bonis immobilibus utuntur, 2. comunis, quae valet et admittitur in quartalitorum, dotalitionum, restitutione, debitorum impignoratitorum bonorum et birsagialium solutione, metarum reambulatione: bonorum per capitalem sententiam, vel emendae capitis occupatorum redemptione.*«⁹²⁾ *Estimatio perennalis valet decies tantum quantum communi.*⁹³⁾

Verböcz navodi tipizirane cijene za cijeli niz različitih stvari. Gore sam već spomenuo cijenu za jedno jutro zemlje. Osim toga postoji i prometna cijena pojedinih predmeta. Jedina ova posljednja cijena odgovara faktičnoj vrijednosti pojedinih predmeta, dok su ostale cijene stvorene umjetnim načinom u pravnom poretku. Naša gore navedena isprava je dakle iz doba, kad još nije bilo zakonom utvrđeno koliko se mora platiti kupovnine za slučaj prvokupa. No iz okolnosti, da je pedesetak godina kasnije donesen o tom pitanju navedeni zakon kralja Andrije zaključujemo, da je već i u doba, o kojem ovdje raspravljamo, bilo uobičajeno utvrđivanje vrijednosti nekretnina prema njihovom godišnjem prihodu. Nažalost nam se nije sačuvala nijedna listina, bar ne mojim znanjem, koja bi nam u tom smjeru dala putokaz. Nije naime vjerovatno, da je od uvijek bila uobičajena deseterostruka vrijednost, već je sigurno taj broj varirao prema gore i dolje. Variranje bilo je valjda slično tome, kako je vari-

⁸⁷⁾ V. ib. IV doc. 296.

⁸⁸⁾ V. Kovachich, *Sylloge Decretorum Comitialium Incyti Regni Hungarie*, I. p. 49. a. 1298, art. 67. § 2.: *Ut talem possessionem, seu portionem possessionariam, cujus fructus, proventus, et utilitates, ad unam marcam se extendunt, per anni circulum facere possunt, pro decem marcis, cujus vero ad duas, pro*

viginti marcis, et sic successive emere debeant.

⁸⁹⁾ V. Lanović, op. cit. p. 207.

⁹⁰⁾ V. Verböcz, op. cit. I 60. § 1., Lanović, op. cit. p. 278.

⁹¹⁾ V. ib. p. 207.

⁹²⁾ V. Verböcz, op. cit. I. 133., 134.

⁹³⁾ V. ibidem.

rala i unutarnja vrijednost novca, koji je bio u prometu. No to su samo nagađanja, dok je Andrijin zakon prvi stvarni temelj sigurnom znanju o tomu.

Osim perfektne kupoprodajne pogodbe poznaje naše tadanje pravo i predpogodbu o kupu, *pactum de contrahendo*. Iz našeg doba poznate su nam listine, koje takav pakt uslovljuju. Tako na primjer listina zagrebačkog kaptola iz godine 1236. kaže, da: »Iwan et Damalt prefato Selk pro trecentis pensis dixerunt se vendidisse terram Zbogcina«. Ova isprava sadrži uz to i konstataciju o već izvršenoj kupoprodaji nekih drugih zemalja. Osim toga navodi nam i interesantan podatak o utvrđivanju nastale obveze. Ivan i Damalt, prodavaoci, postavljaju za sigurnost budućim kupcima, da će izvršiti *pactum de contrahendo* i kontrahirati glavnu pogodbu, *dvanaestoricu* poruka ili kako listina kaže: »*fideiussores, ad maiorem vero certitudinem*«. ⁹⁴⁾

Prodaja nekretnina na dražbi također je kupoprodajna pogodba. No narav ove pogodbe i njen postanak, a još više postupak, kojim se to na našem području obavlja, zahtijevaju, da se o tom posebno raspravlja.

U našem pravnom području nalazimo prilično tragova takovoj vrsti prenosna nekretnina na nove vlasnike. Uzroci su tome obično, kao i danas, opterećenje nekretnina ili uopće dug dosadanjeg vlasnika. Izrazita listina ove vrste izdana je godine 1279. u Trogiru. Neki Nikola unajmio je lađu i mornarsku družinu Julae Plucii i nije mogao toga najma za brod, ni plaće za družinu smoći. Jula se potužio sudu općine trogirske, a ovaj je preda se pozvao Nikolu. Nikola prizna pred sudom dug, no izjavljuje, da ga ne može inače platiti, nego da mu imanje prodaju. Postignuti utržak neka uzme Jula et socii sui za namirenje svojih potraživanja. I sada kaže listina doslovce: »*quia dictus Niccolaus lungas petebat moras ad soluendum, nos consules memorati de consensu tocius consilii, volentes unicuique reddere ius suum, domum ipsius Nicoloy positam in Tragurio prope domum Marchi fratris sui et versus domum discopertam Vodomiri mediae via per preconem ciuitatis publica in platea incantari, preconicari fecimus et baniri. Cum per plures dies dicta domus incantata et preconicata fuisset et nullus foret qui ultra centum et quinquaginta libras de ipsa offerret, Dessa Duymi Mursicafaua libras centum LX obtulit ad incantum. Expectato uero per multos dies et cum aliquis non esset qui eidem Desse incantum ruperet, dictum Nicolaum venire fecimus coram nobis et eidem scire fecimus uniuersa. Tu nam je lijepo prikazan dražbeni postupak. Iza toga vijeća sud i utvrđuje da je postupano kako treba, te određuje, da rečena kuća imade biti prodana za 160 libara Dessi, jer nitko nije više ponudio. Isprava je prikazala tok pravnih djelanja od osnovnog posla, koji je bio uzrokom tužbi, pa od tužbe preko osude, sve do ovršne dražbe nekretnina t. j. do namirenja duga. ⁹⁵⁾*

Slično nam prikazuje tok dražbenog postupka zadarska isprava iz godine 1280. Jedino ovdje podnosi izvještaj općinski glasonoša Johannes Tauan riva-rius et preco comunis Jadrae. On je po nalogu zadarskog suda izvršio dražbenu prodaju vinograda Marina de Cigona. I tu je kroz mensem et plus isklicao i pozivao kupce, da ponude najvišu kupovninu. Prvi se javio, »*nobilis vir Tho-*

⁹⁴⁾ V. Smičiklas, *Cod. IV doc. 17.*

⁹⁵⁾ V. *ib. VI doc. 246.*

man de Cancanata«. Sad je isklicatelj pozivao ostale interesente i pitao ima li koga, koji bi ponudio za dražbi izvrgnuti vinograd jednako toliko, koliko nudi Thoman, ili više. Nije se nitko javio. Preco to čini »volens opservare solempnitate statuti comunis Jadre«. Uopće opažamo u mnogim dalmatinskim listinama, da se pozivaju na svoj gradski statut i na običaje, koji ovdje vladaju. To je u ostalom normalna pojava. Kako u ovom slučaju nije bilo povoljnijeg kupca, a to isklicatelj zavjerujući se izjavljuje, ostade vinograd na rečenom Thomanu.⁹⁶⁾

Tipična je potvrda o izvršenom dražbenom činu i postupku listina izdana godine 1284. u Zadru. Po njoj saznajemo, da je nekretninu izvrgnutu dražbi mogao kupiti i ovrhovoditelj, vjerovnik i to za samu vrijednost duga, ako nitko nije više ponudio.⁹⁷⁾ To nas sjeća na impetratio dominii pandektarnog prava.^{97a)}

Zanimljiva je listina izdana godine 1289. također u Zadru. Po nalogu komesara zadarskoga Jakova Teopula imade se »per condempnationem« prodati cijela gibiva i negibiva imovina Krašića s otoka Paga. Vitale Jadrensis curiae preco u toj listini redom nabraja Krašićeve nekretnine i njegovu stoku, što je sve izvrgao dražbi. Za nekretnine kaže, da ih je prodao sa svim pripadcima i pertinencijama, pa vjerovatno tu misli na poljski nared, fundus instructus. Kao kupac javio se Andreas de Rava, građanin zadarski i ponudio »de dictis possessionibus et rebus libras CL denariorum venetorum parvorum«. Iza toga kaže Vitale: »et sic eas incantauit per plateas Jadere in locis consuetis, alta voce uocifferando, requirens et aliquis esset, qui vellet darre ultra pecuniam promissam per unum mensem et plus; et cum nemo apareret qui uellet dare plus nec etiam tantum, demum obseruata solempnitate statuti iuris et consuetudinis Jadere, que solet in talibus obseruari, de mandato suprascripti domini comitis et eius curie publice sub logia Jadere possessiones predictas et bestias coram predicto domino comite et eius curie predicto Andree dedi, uendidi, et deliberaui cum omnibus suis certis terminibus et pertinentiis«. Ova nam listina kaže, da već u ono doba postoje loca consueta t. j. mjesta, na kojima je uobičajeno isklicanje predmeta i ponuda za iste, koji se izvrgavaju dražbi.⁹⁸⁾

Gore sam napomenuo, da naše isprave upotrebljuju sve moguće tehničke termine za posao prenosa nekretnina. Naveo sam, da su razlozi tomu u nepovjerenju i pravnoj nesigurnosti, koja nastaje radi nedostatka zemljišnih knjiga. Da je tome tako, potvrđuje i ova zadnje spomenuta dražbena listina. I u njoj službeno lice preco curiae Jadrensis, dakle osoba, koja svojim položajem pruža najveću moguću garanciju, ipak spominje riječi »do, vendo, i t. d.«, a sve to, da bi kupac bio što sigurniji u svom vlasničkom pravu.

Gore citirana listina pokazuje nam, da je dražbena prodaja nekretnina i njihov prenos tim putem spojen s mnogo više formaliteta od obične kupoprodaje nastale slobodnim konsenzualnim kontraktom. Novog stečnika uvodi u posjed na dražbi kupljenih nekretnina ona ista sudska osoba, koja je dražbu i provela.

⁹⁶⁾ V. ib. VI doc. 282.

⁹⁷⁾ V. ib. VI doc. 411.

^{97a)} V. *Corpus*, C. 8. 34. 3.

⁹⁸⁾ V. Smičiklas *Cod.* VI doc. 561.

Sve dražbene listine onog doba, koje smo ovdje naveli, iz dalmatinskog su područja. Mogli bi pomisliti, da ostala područja našeg prava tada još nijesu poznala institut dražbe i ovakovog namirenja duga. Dalmatinski su gradovi pretežno trgovačka mjesta, gdje je kreditni posao bio u većoj mjeri razvijen. Stoga imademo i na tom području tragove loših strana ovakovog kreditnog posla. U ostalim hrvatskim krajevima tada još nije bilo mnogo trgovačkog prometa, a pogotovo ne kreditnih posala, pa u tome valja tražiti nedostajanje trgova dražbama nekretnina u tim krajevima.

Jamstvo prodavaoca za evikciju kod svake kupoprodaje nekretnina bitna je potreština i kod naših pravnih poslova ove vrste. To sam već kod razlaganja o prenosu nekretnina uopće napomenuo. Za jamstvo za evikciju vrijede mutatis mutandis sva ona pravila, koja sam tamo naveo.

Zamjena je druga vrsta teretnog prenosa vlasništva nekretnina, koja se mnogo i na našem području javlja. Taj je realni kontrakt nastao iz inominantnoga kontrakta do ut des rimskog civila.

Već prve listine našeg doba poznaju ovaj kontrakt i nazivaju ga cambium; concambium, pa i, prema talijanskom jeziku, gambium.

Svrhu i uzrok takovim zamjenama nekretnina moramo u najviše slučajeva tražiti u praktičnosti i ekonomičnosti. Ljudi zamjenjuju svoje nekretnine međusobno, da bi ih lakše obradili. Nekretnine jedne stranke bliže su nastanu druge i obratno, pa ih zato mijenjaju. Na taj se način također zaokružuju pojedini posjedi i dobivaju sve zemlje u neprekinutom prostornom nizu, što opet omogućuje intenzivnije i jeftinije obrađivanje.

Verböcz definira zamjenu ovako: »concambialis bonorum permutatio est iurium possessionarium, duarum, vel, plurium partium, sibi ipsius vicisitudinaria comutatio et in alterutrum legitima translatio.⁹⁹⁾

Kako je u praksi teško uviijek naći dva jednako vrijedna zemljišta, to naše pravo doskače tomu nedostatku tako, da uvodi dvije zamjene i to: concambium purum; ili čistu i concambium mixtum, ili mješovitu zamjenu. Čista je zamjena, kad se daje nekretnina za nekretninu, bez ikakove nadoplate u novcu ili drugim pokretnim stvarima. Mješovita je zamjena, kad stranka, čija nekretnina manje vrijedi, tu razliku u vrijednosti izravna novcem ili drugim zamjenjivim stvarima.¹⁰⁰⁾

Kasniji razvoj našeg privatnog prava, a osobito jaki utjecaj donacionalnog sustava, koji je upravo protkao, cijelo hrvatsko privatno pravo, izgradili su posebnu vrstu zamjene. To je trajna i privremena zamjena.¹⁰¹⁾ No one su nastale iza našeg doba, pa ih ne ću ovdje potanje razlagati.

Unatoč počecima donacionog sustava na našem području u doba, koje promatramo, ipak već nalazimo više listina, u kojima kralj potvrđuje i izrekom ili tacite daje konsenz za prenos nekretnina na neku novu osobu. Tako listina kralja Andrije I. (II.) iz godine 1221. u svečanoj formi, a pod zlatnom bulom, potvrđuje jedan concambium.¹⁰²⁾ Jednako potvrđuje kralj Bela III. (IV.) u li-

⁹⁹⁾ V. Verböcz, op. cit. I 70.

¹⁰¹⁾ V. ib. p. 275.

¹⁰⁰⁾ V. Lanović, op. cit. p. 274.

¹⁰²⁾ V. Smičiklas, *Cod.* III doc. 177.

stini izdanoj godine 1239. zamjenu zemljišta Druganu Bajlata i daje mu umjesto zemlje kraj Virovitice novu zemlju u županiji Garić. Izričito navodi Bela u toj listini, da je njegov »carissimus frater rex Colomanus et dux tocius Sclavonie nobis significat, quod cum terra Drugani filii Baylatha esset vicina cuidam predio suo nomine Werewche, considerata utilitate ipsius terre et vicinitate, eandem sibi ad predium supradictum recipiens dicto Drugano pro concambio terre illius quandam terram castris Symigiensis nomine Toplicham in Garig.¹⁰³⁾

U listini izdanoj godine 1266. u Grabrovici obvezuje se jedna stranka i to filii Babonić (Babonyg), da će protustranci banu Rolandu, »ut presens concambium stabilibus literis capitulo Zagrebiensis domini regis senioris et illustris ducis Bele prefato bano et suis heredibus confirmarent«, a to čine pred biskupom ninskim Ladislavom.¹⁰⁴⁾

Kod zamjene naše listine, a osobito one slavonskog tipa, obično sadrže točan opis međa zemalja, koje se mijenjaju.

Jamstvo za evikciju je bitna potrepština i kod zamjene, kako je to bilo i kod kupoprodaje. Ovo je jamstvo obostrano i međusobno. Neke ga listine izrekom ne navode, no mnoge druge spominju jamstvo expressis verbis.¹⁰⁵⁾ Jednako kupoprodaji i darovanju obavlja se i kod zamjene reambulatio međa i uvod u posjed novih zamjenitih vlasnika.¹⁰⁶⁾

Kako kod drugih prenosa vlasništva nekretnina tako i kod zamjene, odobravaju otuđenje rođaci, graničari i ostali susjedi, pa i ovdje vrijedi mutatis mutandis ono isto, što smo tamo rekli.¹⁰⁷⁾

Pitanje se javlja, kad moraju rođaci prigovoriti otuđenju putem zamjene, da bi prigovor vrijedio? Potrebno je to učiniti odmah, čim doznaju za takav pravni posao, jer inače ne će moći svog prava istjerati.¹⁰⁸⁾

Zamjene zemalja, koje su u vlasništvu crkve ili njenih institucija odobravaju nadležni crkveni starješine jednako, kao i druga otuđivanja takovih nekretnina.¹⁰⁹⁾

Uz pravne poslove nekretninama u našem području javljaju se, kako sam spomenuo, i sve nuspogodbe, koje poznaje tadanje pravo. Listina iz godine 1266. izdana u Grabrovici, koju sam već gore spominjao, navodi, da su stranke, Roland ban cijele Slavonije s jedne strane i Petar, Matija i Kristan, sinovi Babonića s druge strane, utanačili međusobnu konvencionalnu kazan (pišmanluk) u iznosu od 50 maraka srebra, ako bi koja stranka odustala od izvršenja zamjene...« nec hoc pretermittimus, quod dicte partes talem inter se fecerunt obligacionem quod si que de earum de prefata permutacione seu concambio resiliaret alteri parti pro pena sine strepitu iudicii quinquaginta marcas solvere teneatur...«¹¹⁰⁾

¹⁰³⁾ V. ib. IV doc. 83.

¹⁰⁴⁾ V. ib. V doc. 867.

¹⁰⁵⁾ V. ib. VI doc. 101. 192. 399. 499, VII doc. 95. 129. 269. 312.

¹⁰⁶⁾ V. ib. VI doc. 312. 351. 399. 499. VII doc. 95. 210.

¹⁰⁷⁾ V. ib. VII doc. 207. 210. Verböcz, op. cit. I 70 §§ 3. 4.

¹⁰⁸⁾ V. ib. I 72.

¹⁰⁹⁾ V. Smičiklas, *Cod.* VII doc. 230.

¹¹⁰⁾ V. ib. V doc. 867.

Dalmatinsko područje sačuvalo nam je ostatke rimskog prava u institutu, čija pravna narav nije u našoj pravnoj povijesti dosada još sasvim rasčišćena, a nije ni posve jasna. Ja ću najprije prema vrelima pokušati opisati tragove tog instituta, koje sam mogao naći, a tek onda formulirati njegovu pravnu narav.

Najopsežnija je listina izdana u godini 1277. u Zadru. Ona sadrži ugovor, što su ga sklopili Bratoslav, Mihajlo i još 60-tero muževa i žena s predstavnicima samostana Svetog Krševana o zemljama u Cerovdolu. Ti su ljudi posadili svoju lozu i voćke na samostanskoj zemlji u Cerovdolu i ovim ugovorom međusobno uređuju odnose... »Nos Brathoslaus Crecha et consortes... facimus manifestum quia de assensu et uoluntate suprascripti domini comitis et Symeonis de Mauro advocati monasterii sancti Grisogoni ad talem concordiam deuenimus uobiscum viro venerabili et honesto domino fratre Johanne de Curtisia abbate predicti monasterii sancti Grisogoni ac eciam cum toto conuentu uestro uidelicet... (slijede imena braće) ... de uineis nostris plantatis in terra uestra de Cerodol secundum quod quilibet nostrum presaliam factam habet uidelicet, quod dum eas habuerimus et ex eis fructus extrahere poterimus, aut etiam ibidem pastinauerimus, dare teneamur annuatim per nos et heredes nostros uobis uestrisque successoribus fideliter septimam partem de vino conducendo eam cum nuntio monasterii nostris expensis usque in monasterium uestrum; de oleo quidem et omni alio fructu ex eis habito similiter septimam partem uobis dabimus et si de aliquo fructu ex eis habito, recenti uel secco uendiderimus, septimam denarium uobis dabimus«. Dakle, Bratoslav i njegovi drugovi osiguravaju sebi i svojim nasljednicima iskorištavanje i obrađivanje samostanskog zemljišta, koje su oni zasadili svojom lozom i svojim voćkama. Zato se obvezuju samostanu davati jednu sedminu vina, ulja, smokava, i ostalog ploda, kao nplatu za koristovanje zemljišta. U slučaju, da bi oni svoj dio priroda prodali, obvezuju se dati samostanu sedminu postignute cijene. Ovo je jedina odredba ovakove vrste i nijedna druga listina ne sadrži sličnog propisa. Po njemu se čini, kao da bi koristovnici morali plaćati dva puta sedminu, jednom od cijelog priroda, a drugi put od novca, koji bi dobili za prodani dio priroda, a koji je prirod njima već pripao. Takovo tumačenje bilo bi previše ekstenzivno i držim, da ga ne možemo ovdje primijeniti. Isprava smjera ovdje na onaj prirod, što bi ga koristovnici prodali prije, nego su samostanu dali dužnu sedminu. Da je to samo zaštitna mjera u korist vrhovnog vlasnika zemljišta, a protiv izigravanja od strane koristovnika, potvrđuje nam i slijedeća odredba navedene listine. Stranke naime još posebno ugovaraju konvencionalnu kazan, ako bi koristovnici pokušali varati na mjeri kod plaćanja sedmine. »Et si defraude contra, uestram iustitiam uel eorum, qui in predicto uestro territorio Cerodoli habuerint vineas fuerimus inculpati, coram aduocato monasterii uestri nostram rationem monstrabimus. Et si tunc conuicti fuerimus, uobis sex yperperos nomine pene pacabimus.« Iza toga ugovaraju stranke, da samostanu i njegovim pravnim sljednicima pristoji pravo prvokupa i otkupa rečenih koristovnih prava. To pravo prvokupa odnosno otkupa vrši samostan uvijek uz najvišu cijenu, koju

bi koristovnici mogli postići. U koliko samostan ne će da kupi, mogu koristovnici svoje pravo otuđiti komu god hoće. No sve to biva uvijek »salvo iure monasterii«. Drugim riječima, novi stečnici koristovnih prava moraju plaćati samostanu gore spomenutu sedminu priroda i preuzeti sve obveze, koje imadu koristovnici ugovarači. Jedino se koristovnici ugovarači, za sebe i svoje pravne sljednike, obvezuju, da svojih prava ne će prodati, dati, ni zapisati za dušu kojoj drugoj crkvi, vjeri ili samostanu. Vrijeme trajanja ugovora određuje isprava riječima »in perpetuum«. Nadalje su koristovnici obvezani, da, u slučaju, umru li bez nasljednika, njihova prava isključivo pripadaju natrag samostanu Svetog Krševana. Ta nas obveza upućuje na okolnost, da je samostan pridržao vrhovno pravo vlasništva na zemljište, jer bi u protivnom slučaju, kad bi te zemlje postale isključivim vlasništvom zadarskih građana, pripale kao ošasna imovina, caducum, općini zadarskoj. Samostan se pak posebno obvezuje koristovnicima preuzimajući obvezu za evikciju. Toliko ova listina.¹¹¹⁾

Tri mjeseca poslije gornjeg ugovora nalazimo potvrdu, da su gore navedeni koristovnici točno ispunjavali svoje obveze u pogledu otuđivanja svojih prava. Listina izdana 13. siječnja 1278. u Zadru potvrđuje nam to. Glasom te listine prodaje Ceronja dopuštenjem samostana Sv. Krševana svoja koristovna prava ili kako listina kaže »omnes uites suas et arbores plantatas in territorio monasterii sancti Grisogoni de Jadra ad Cerodol«, Vojnu i ženi mu Deši. Novi koristovnici preuzimaju obveze dosadanjih prema samostanu onako, kako ih citira gore navedeni ugovor. Dakle »salvo semper omni iure dicti monasterii sct. septima parte omnium fructuum inde habenda«. U toj listini citirane su ad verbum sve obveze iz gornjeg ugovora, a Vojno i Deša ih preuzimaju na sebe.¹¹²⁾ Spomen o ovakovoj prodaji, doduše ne o zemljištu u Cerovdolu, sadrži listina izdana godine 1280. u Splitu. Dešan Ivanov prodaje »omnes vites suas et arbores Androsiu Damasou«. Taj vinograd nalazi se »ad Chrapidol in terra monasterii sancti Stephani«. Nažalost nam ta listina drugih pobližih podataka o samom ugovoru između koristovnika i vrhovnog vlasnika zemljišta ne navodi. Dosađašnji koristovnik Dešan preuzima spram novog koristovnika Ambrozija jamstvo za evikciju sviju koristovnih prava.¹¹³⁾

Listina izdana godine 1292. u Zadru također nam daje podatke o takovoj prodaji. Petar Dominkov, Zadrarin prodaje privolom Nikolote, opatice samostana Sv. Marije, Marinu, svećeniku »sancte Mariae totam unam suam sasaddam plantatam supra terram ipsius monasterii ad decimam positam in Bibano«. A sve to »salvo tamen semper omni iure monasterii suprascripti«. Petar preuzima i jamstvo za evikciju koristovnih prava naprama novom koristovniku Marinu.¹¹⁴⁾ Ova listina naziva koristovno zemljište posebnim imenom »zasada« ili točnije njenim načinom pisanja »sasadda«.

Godine 1296. izdana je u Zadru, po mom mišljenju, najzanimljivija isprava ovdje navedene skupine. Udova Bratoniga i njen sin Prevša prodaju dopuštenjem samostana Sv. Marije »unam suam scasadam de medio gonay pastanatom

¹¹¹⁾ V. ib. VI doc. 191.

¹¹²⁾ V. ib. VI doc. 198.

¹¹³⁾ V. ib. VI doc. 283.

¹¹⁴⁾ V. ib. VII doc. 96.

in terra dicti monasterii, de qua redditus decimam partem tocus vini et omnis alterius fructus ex terra prouenientis *pro terratico* ipsius monasterii positam ad Bibanum«. Sve to čine »salua semper racione dicti monasterii«.

Prva je to listina, a mojim znanjem i jedina ove vrste, iz našeg doba, koja spominje terraticum t. j. daću, koju koristovnik plaća vrhovnom vlasniku zemljišta za njegovo korišćenje. Du Cange kaže »terraticum idem quod terragium«.

Ostali su momenti kod ove kupoprodaje jednaki onima u gore navedenim listinama, koji govore o prodaji koristovnih prava.¹¹⁵⁾

Iz početka druge četvrtine 13. stoljeća (1226. g.) sačuvala nam se u Splitu napravljena oporuka Rade, u kojoj ona raspolaže svojim imutkom. Ta nam oporuka vrlo lijepo pokazuje distinkciju između pojma vlasništva i pojma zasade, koju ovdje promatramo. Rada raspolaže . . . vineam que est in transitu iuxta Stephani Scomule sit sancto Stephano . . . nadalje . . . vite que habeo in Dillato ad terram sancti Benedicti sint monasterio sancti Benedicti . . . Ostale oporučne odredbe za naše razlaganje nijesu zanimljive, jer u njima raspolaže Rada različitim nekretninama i pokretninama na uobičajeni način. U prvoj ovdje navedenoj odredbi svoje oporuke ostavlja Rada vinograd samostanu sv. Stjepana, dok u narednoj ostavlja svoje čokote samostanu sv. Benedikta. Ti se čokoti nalaze ad terram Scti. Benedicti.^{115a)}

Ova bi listina kronološki, doduše, išla naprijed, ali sam je ovdje metnuo, jer su u do sada spomenutim listinama bile opisivane raspoložbe inter vivos, a ovo je odredba mortis causa.

Iz te isprave izlazi, da je Rada imala vinograd in transitu iuxta Stephani Scomule u neograničenom vlasništvu, dok je vinograd na zemljištu sv. Benedikta bio samo u trajnom korišćenju. Kad ne bi bilo razlike u pravu Radinom na oba objekta, ne bi bilo ni razloga, da jednom za istovrsni objekt upotrebljava izraz vinograd, a drugi put loze. Iz ostalih listina ove vrste vidimo, da to nije ususfructus, jer se spominju čokoti lozini, koji označuju ovdje drugi institut. Osim toga ne bi Rada mogla, da je bila usufructuar uopće ovako raspolagati servitutnim dobrom.^{115b)}

Ovdje imamo posla s nasljednim zakupom, pa Rada ostavlja bezteretno vrhovnom vlasniku svoje pravo, tako da on može ponovno u potpunom okviru raspolagati svojim vlasničkim pravom nad tim vinogradom.

Osim te listine ima još cijeli niz isprava, koje spominju odredbe iz tog područja. Nije moguće sve to ovdje u tančine iscrpiti, jer se mnoge odredbe u njima ponavljaju, pa sam uzeo tek neke tipičnije isprave.

Prvo je pitanje, koje nam se ovdje namiče, što znači riječ i pojam zasada. Mažuranić u Prinosima¹¹⁶⁾ kaže: »nije jasno značenje; emphyteusis? zemljište za uvijek predano u zakup«. On nam citira jednu zadarsku listinu iz godine 1289., u kojoj se spominje prodaja zasade Martina Stojkovića Jurini Dobroniću.

¹¹⁵⁾ V. ib. VII doc. 223.

^{115a)} V. ib. III doc. 232.

^{115b)} V. Arndts, *Lehrbuch der Pandekten* § 179. 3.

¹¹⁶⁾ V. Mažuranić, op. cit. p. 1660.

Gledamo li sve u ovoj skupini navedene listine, kako one koje spominju izrekom zasadu, tako i one, koje toga ne čine, dolazimo do istog zaključka. Svaki je puta koristovnik sam, ili pak njegovi pređi zasadio u tuđu zemlju svoju lozu, voćke ili uljike i svaki puta plaća zato oštetu u dijelu priroda. Jedna listina čak tu plaću zove terraticum. Nijesam jezikoslovac, ali me nekako riječ zasada sili, da poslije gore utvrđenih činjenica pomislim na glagol zasaditi, inplantare i njegovo značenje. Tumačimo li postanak te riječi ovako, onda nam je i njeno prvotno značenje potpuno razjašnjeno.

U gore navedenom smislu ide značenje te riječi dalje od samog jezičnog značenja. Ovdje ona pretstavlja pravni pojam, koji se najvjerojatnije može protumačiti pojmom rimske emfiteuze. No rimska emfiteuza dobila je na našem pravnom području izvjesni osobiti podoblik. Taj je podoblik osobit jedino obzirom na kulturu zemljišta, dok se inače gotovo i ne razlikuje od rimske carske emfiteuze i njenih daljih razvojnih oblika.^{116a)}

Kad ovlaštenici otuđuju svoje koristovno pravo, onda nam skoro uvijek listine kažu, da prodaju sve *svoje* čokote, uljike i voćke, dakle ono, što su na tuđem zemljištu zasadili.

Poznato je staro rimsko pravno načelo, da sve, što je zasaden, zasijano, odnosno temeljima ugrađeno neodjeljivo u zemljište, slijedi u svemu sudbinu samog zemljišta. Prema gornjim navodima naše bi se pravo ovdje udaljilo upravo do protivnog ekstrema od tog rimskog načela. Bilo bi to tako, kad bi ad verbum shvatili naše listine. No toga ne smijemo. Odnos, kakav postoji između naših koristovnika, sličan je odnosu, koji nalazimo kod superficiesa rimskog prava. Tamo gradi netko kuću na tuđem zemljištu, ovdje sadi svoje biljke u tuđe zemljište. Koristovanje postoji u oba slučaja. No rimsko pravo postavlja pravilo: superficies solo cedit. Takovo pravilo možemo i mi za zasadu iz gore navedenih listina izvesti. Kad naše listine govore o tomu, da koristovnici otuđuju svoje biljke, nijesu tu mišljene doslovce biljke, broj zasadenih uljika ili lozinih čokota, već koristovanje tih bilina. One su postale sastavnim dijelom zemljišta, u koliko se uopće može govoriti o dijelu, pa je prema tomu vrhovni vlasnik zemljišta i vlasnikom zasadenih bilina.^{116b)}

Rimska je emphyteusis nastala u doba careva, kad su počeli davati pusta i još neobrađena zemljišta ljudima u nasljedni zakup, da ih opet učine obrađivima, pa da od njih plaćaju canon.¹¹⁷⁾ Kasnije daje i crkva ovakova zemljišta u trajni nasljedni zakup, a konačni razvoj smatra emfiteuzom svaki nasljedni zakup bez obzira, da li je zemljište bilo dano pusto ili neobrađeno ili je već obrađeno i prikladno za nastavno obrađivanje.¹¹⁸⁾

Naša zasada i njeni raniji bezimni oblici idu u onaj stepen razvoja, kad crkve i privatne osobe daju svoja zemljišta na obrađivanje u nasljedni zakup. Iz citiranih vrela, a osobito iz onoga ugovora, koji sam gore skoro cijeli naveo vidimo, da je u nas davana pusta zemlja u nasljedni zakup. Svrha je tomu

^{116a)} V. *Corpus* D. 6. 3. C. 4.
66. C. 11. 62. 1.

^{116b)} V. *ib.* D. 43. 18.

¹¹⁷⁾ V. Czyhlarz, *op. cit.* pp. 129. 130.

¹¹⁸⁾ V. *ib.* p. 130.

davanju u zakup, da bi je koristovnici isključivo zasadili vinogradima, uljkama i smokvama. Vrsta kulture toga zemljišta uvjetovana je klimatskim prilikama, i da je to bilo moguće, bili bi koristovnici ovakovu zemlju i na drugi način obrađivali. I u rimskoj emfiteuzi nalazimo također uz poglavito sisanje žita zastupane i ostale kulture, već prema klimatskim prilikama kraja, u kojem se nalazi zemljište.

Još nam se, sam od sebe, nameće jedan od razloga, zašto naše listine naglašuju, da koristovnik prodaje »omnes vites suas et arbores«. Kod rimske emfiteuze obično je, da se zemljište kultivira žitom ili kojom drugom jednogodišnjom bilinom, i ako imade i ovdje drugih kultura. Pri našoj zasadi imamo lozu, uljike i vočke, dakle biljke višegodišnjeg života. Koristovnik ih zasadi i cijeli niz godina goji i uživa plodove s istih čokota i drveta. Njemu su te biljke dobro poznate i on ih smatra svojim, jer se toliko godina njima bavi i muči obrađujući ih. On ukratko identificira biljke sa svojim koristovnim pravom, a to mu i ne možemo zamjeriti, jer je to u praksi najlakše omogućivalo otuđenje koristovnog prava.

Koristovnici otuđuju svoja prava redovno uz odobrenje vrhovnog vlasnika i to jedino onda, ako im on ne plati najvišu postignutu cijenu. Vrhovni vlasnik imade naime pravo prvokupa kod otuđivanja koristovnih prava na svojem zemljištu. Nasljedni red na strani koristovnika utvrđen je, no svi nasljednici i ostali eventualni pravni sljednici dužni su automatski preuzeti sve dužnosti i obveze svojih pravnih prednika prema vrhovnom vlasniku zemljišta.

Osebina je naše zasade, da se canon plaća u obliku dijela priroda, na pr.: sedmina ili desetina. Međutim ta okolnost ne mijenja ni u koliko pravnu narav ovog posla.

Činjenica, da se plaća dio priroda, a osobito, da je to često sedmina odnosno desetina, mogla bi možda, da nam nametne pomisao, da se ovdje radi o kolonatu ili kmetstvu. Međutim je to isključeno s razloga, što svi ugovori daju koristovnicima punu vlast raspoložbe svojim pravima. Takovih prava kolon i kmet u ovom opsegu nijesu nikada imali niti mogli imati. Okolnost, da takav pravni institut nalazimo jedino na dalmatinskom području, a isključivo u gradovima s relativno visokim postotkom življa latinskog podrijetla, potvrđuje nam tim više tezu, da se ovdje radi doista o ostatku emfiteuze rimskog prava. Što više, možemo ustvrditi, da je naša zasada osobiti oblik upravo najstarije rimske emfiteuze, jer se daju u nasljedni zakup pusta zemljišta, koja tek treba obraditi.

Kad smo promotrili nasljedni zakup, bit će zgodno, da odmah nešto i o običnom zakupu kažemo. Na taj ćemo način istaknuti razlike između jednog i drugog pravnog instituta.

Naša pravna područja poznaju i pojam locatio-conductio. Najamna je pogodba ostala i u nas ista, kakova je bila i u rimskom pravu. Trajanje njeno vremenski je ograničeno. Kod nasljednog zakupa vidjeli smo, da on traje teoretski in perpetuum, a praktički do kaduciteta odnosno otkupa. Imademo vrela, prema kojima se izdaje u nasljedni zakup vinograd na vrijeme »de herede in

heredum donec duraverint vites«. Navode nam vrela dosta običnih zakupnih pogodaba, gdje je vrijeme trajanja pogodbe određeno na pr.: s 8, 12, ili 20 godina.¹¹⁹⁾ Zakupnina se i ovdje plaća u naravi i to obično u dijelu priroda na pr.: jedna četvrtina, jedna trećina, jedna polovina i slično.^{119a)} No imade i zakupnih ugovora, u kojima je zakupnina određena u novcu i u točno unapred utvrđenoj količini priroda.¹²⁰⁾

Po koji puta zakupodavac ugovara sa zakupnikom pravo prvokupa u zakupnikovu korist. Ne posluži li se zakupnik tim svojim pravom prvokupa, dužan je zakupodavac u slučaju prodaje zakupnog objekta drugom licu, tu prodaju izvršiti tamen salvo semper omni iure zakupnika.¹²¹⁾

Iz gornjih navoda vidimo koje su glavne razlike između trajnog nasljednog zakupa i obične zakupne pogodbe. Suvišno bi bilo još ovo posebno razlagati.

Služnostima nalazimo također traga na našem pravnom području. I tu se primjećuje, da, takoreći, i nema razlike između rimskih servituta i naših služnosti. Napomenuti mi je jedino to, da se u vrelima najbrojnije spominje usus-fructus.¹²²⁾

Još imade jedna vrsta pravnih posala nekretninama, koja je dosta česta na našem području u doba, koje ovdje promatramo. To su poslovi oko založnog prava. Naše pravo također pozna pignus i hipoteku. Ono razlikuje daje li se predmet u ručni zalog i držanje vjerovniku odmah prilikom sklapanja posla ili ne. Vrela često miješaju ove nazive, no ipak ih po svom sadržaju striktno razlikuju.

Pravna narav zaloga na nekretninama po našem je pravu među pravnicima sporna. Jednima je to čista založno-pravna pogodba, dok je drugima ona privremena kupoprodaja s priuzdržajem prava nazadkupa u času dospjeća duga.

Po našem pravu, već u doba, koje ovdje promatramo, imade založni vjerovnik pravo uživati založenu mu nekretninu.¹²³⁾ Često se ugovara kazna in duplo, ako dužnik o dospjetku ne bi mogao platiti vjerovnikove tražbine.¹²⁴⁾ Drugi puta opet ugovaraju stranke unapred, da u slučaju neplateža o dospjeću duga ima vjerovnik nekretnine dati procijeniti. Vrijede li više od dužne tražbine, mora vjerovnik vratiti dužniku višak,¹²⁵⁾ dok nekretnine postaju njegovim (vjerovnikovim) vlasništvom.

Imade listina, koje doista govore u prilog teorije nekih pisaca našeg prava, da je zalog na nekretninama u nas jednak staroj rimskoj fiducia cum creditore. No to ipak ne možemo zato uzeti kao opće pravilo. Jedna ovakova na oko tipična fiducijarna listina je ona izdana godine 1279. u Zadru. Stana udova Nascé de Bivaldo kupuje uvjetno nekretnine od Maurina, paškog đakona i ovaj u listini kaže: »et si persolvero et reddidero uel mei heredes aut successores tibi uel tuis heredibus predictas tuas centum libras denariorum in pecunia

¹¹⁹⁾ V. Smičiklas, *Cod.* VI doc. 22. 227, VII doc. 237.

^{119a)} V. ib. VI doc. 22. 227. i drugi.

¹²⁰⁾ V. ib. VII doc. 237.

¹²¹⁾ V. ib. VI doc. 227.

¹²²⁾ V. ib. VII doc. 114., 338.

¹²³⁾ V. Lanović, op. cit. pp. 268.—271.

¹²⁴⁾ V. Smičiklas, *Cod.* V, listine kralja Stjepana doc. 20.

¹²⁵⁾ V. ib. VI doc. 118.

numerata usque ad dictum terminum sancti Michaelis de septembri, predictae mee possessiones mihi meisque heredibus remanebunt libere et absolute et pre-sens carta venditionis esse debet cassa, irrita et vana, alioquin firma sit et rata et pleni valoris.«¹²⁶⁾

Uzrok tumačenju, da je naša založna pogodba uvjetovana kupoprodaja odnosno fiducija, leži, po mom mišljenju, u osobitosti našeg prava, da je vje-rovnik ovlašten uživati založenu mu nekretninu. Osim toga daje obično vje-rovnik u zajam izvjesnu svotu novca i tim časom počinje uživati založene mu nekretnine. Uživanje založenih nekretnina smatramo kamatima. Tu onda činje-nicu opet neki pisci smatraju isplatom kupovnine s pravom nazadkupa, koje je pravo unapred zaročeno. Ipak je ta naša pogodba čista založna pogodba, doduše sui generis, jer je kod nje izuzetno dopuštena antihreza. Takovo tuma-čenje potvrđuje i činjenica, da stranke ugovaraju međusobno u slučaju nepla-teža duga o njegovu dospeljku posebno još konvencionalnu kazan. Kad bi se pak radilo o kupoprodaji, ne bi ugovaranje konvencionalnih kazni u tom obliku i u tu svrhu imalo smisla.

U listinama često susjedi i rođaci odobravaju sklopljenu založnu po-godbu,¹²⁷⁾ a nalazimo i jamstvo dužnika založnom vjerovniku za evikciju.¹²⁸⁾

Želi li dužnik prodati založenu nekretninu, smije to učiniti jedino uz pri-volu založnog vjerovnika, čije stečeno založno pravo ostaje netaknuto, naravno u koliko stranke nisu drugačije ugovorile. Nalazimo više listina, u kojima vje-rovnik dopušta otuđenje založenih mu nekretnina i koje potvrđuju, da je vje-rovnikovo odobrenje otuđenja jednako tako bitna potrepština, kao i odobrenje rođaka, graničara i ostalih susjeda.¹²⁹⁾

Da bi potvrdio postavljenu tezu, da je na našem području bilo doista mo-guće sklapanje sviju poznatih vrsta pravnih posala nekretninama, navest ću još jedan osobiti slučaj.

Zagrebački biskup Mihajlo brinuo se za vrijeme nevolje u zemlji za rodake kneza Hudine i prehranio ih. Poslije, kad su nastale bolje i sredenije prilike, predaju ti ljudi svoje imanje Međurječje (Mergerywche), biskupu u vlasništvo, a »in recognitionem et recompensationem hujus modi gracie et subvencionis tempore necessitatis«.¹³⁰⁾

Tu je dakle prikazan posao, u kojem se daje otšteta u nekretninama za primljenu opskrbu.

Pokušao sam prikazati pravne poslove nekretninama u XII. i XIII. vijeku na našem pravnom području tek u glavnim crtama. Međutim takav studij ovih pravnih poslova pokazao je, da bi za približno potpun i iscrpan prikaz poje-dinih vrsta pravnih poslova svakoga za sebe, bilo potrebno napisati raspravu, čiji bi opseg prešao granice i volumen ovog općenitog razlaganja. Nastojao sam da dokažem svaku pojedinu tvrdnju, ili bolje rečeno, da ju uskladim s origi-narnim vrelima.

ZAGREB

FEDOR BREITENFELD

¹²⁶⁾ V. ib. doc. 264.

¹²⁷⁾ V. ib. VI doc. 488.

¹²⁸⁾ V. ib. VI doc. 205. 465. VII doc. 260.

¹²⁹⁾ V. ib. VII doc. 247. 556, Verböcz, op. cit. I 60 § 10.

¹³⁰⁾ V. Smičiklas, *Cod.* VII doc. 288.

ZUSAMMENFASSUNG. *Rechtsgeschäfte um Liegenschaften im 12. und 13. Jahrhundert in Dalmatien, Kroatien und Slawonien.*

Der Rechtsverkehr ist immer das Bild des ökonomischen, rechtlichen und kulturellen Lebens einer Zeitperiode. Je lebhafter dieser Verkehr, desto höher die Stufe des gesellschaftlichen Lebens und der Rechtsordnung.

Die vermögensrechtlichen Verhältnisse in der Zeit der nationalen Dynastie schildert der kroatische Historiker Rački. Unsere Arbeit fängt eben dort an, wo Rački endet.

Rački stellt fest, dass die Liegenschaften in vier Gruppen zu teilen sind. Der König, also der Staat, die Kirche und die Stadtgemeinden waren die grössten und stärksten Besitzer. Die vierte Gruppe waren die einzelnen Grundbesitzer.

Diese Behauptung ist richtig, nur soll dieselbe so erklärt werden, dass die ersten drei Grundeigentümer nicht absolut den meisten Grund und Boden besaßen, sondern nur relativ d. h. die Einzelbesitzer hatten die meisten Liegenschaften in ihren Händen.

Die zu bearbeitende Zeitperiode fängt mit dem Jahre 1102 an (Pacta conventa) und endet mit dem Jahre 1300. n. Chr. Die Länder, die für uns hier von Interesse sind, sind Dalmatien, d. h. die dalmatinischen Städte Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik und Kotor, so wie auch die Inseln Krk, Osor und Rab, weiter Slawonien im damaligen Sinne des Wortes, also das ganze Land zwischen den Flüssen Drava, Donau und Sava bis zum Gvozd-Gebirge und schliesslich Kroatien, also das ganze Territorium im Süden des Gvozd mit dem ganzen heutigen unrichtigen geographischen Begriffe Dalmatiens, ausschliesslich der oben genannten Städte und Inseln, die das wahre Dalmatien vorstellen.

Im ganzen kroatischen Rechtsgebiete herrscht zu jener Zeit ein Dualismus, doch ist dieser in unserem Gebiete nicht so ausschlaggebend, wie in den anderen Gebieten. Bei den Liegenschaftsgeschäften ist nur die äusserliche Form, in der die Geschäfte abgeschlossen werden, verschieden. Der Kaufvertrag bleibt in beiden Gebieten ein Kaufvertrag, doch zeigen die Rechtsquellen (Urkunden) in beiden Gebieten einen Unterschied in der Form.

Ein Gebiet in diesem Dualismus stellt das damalige Dalmatien dar, während alle übrigen kroatischen Länder, also Slawonien und Kroatien dem zweiten angehören. In diesem Sinne soll es verstanden werden, wenn ich später von einer dalmatinischen Urkunde oder von einer slawonischen oder kroatischen mutatio spreche.

In keinen von den beiden Gebieten wirkt zu unserer Zeit die Urkunde als konstitutives Element; dieselbe soll nur als Beweismittel, und zwar Beweismittel ersten Ranges, betrachtet werden.

Es besteht eine ganze Reihe von Urkunden, die dies expressis verbis bestätigen. (Siehe Noten 2—7.)

Die Eigentumsübertragung von Liegenschaften ist nur dann rechtskräftig, wenn die Besitznahme durch Einweisung (Einsetzung) erfolgt. Bei der königlichen Schenkung wird sie statutio genannt. Das Verfahren lernen wir aus den

betreffenden Urkunden kennen; nur für die späteren Schenkungen gibt es ein *regulamentum* (N. 8—10). Der Einweisung wohnt immer auch eine Amtsperson bei, die die *fides publica* besitzt. Gewöhnlich ist es ein Delegierter eines *loci credibilis* oder er wird auch *pristaldus cause* genannt. Wie diese Einweisung in der späteren Entwicklung vor sich ging, ist genau im *Tripartitum Verböczianum* (III. 13) festgesetzt und kann uns diese Vorschrift auch hier nützlich sein. In der kroatisch-ungarischen Staatsgemeinschaft war die *consuetudo regni* der stärkste rechtsgebende Faktor. Argument *a contrario* mussten zuerst die Vorschriften als *consuetudo* ausgeübt worden sein und dann konnten sie erst im *Tripartitum resp.* im *Corpus iuris* eingetragen werden.

Der Einweisung wohnen in beiden Gebieten auch in der Regel die Nachbarn und insbesondere die Grenznachbarn bei. Bei der Einweisung werden immer die Grenzen der Realitäten festgestellt. Dies nennen die Quellen *ambulatio*, *deambulatio* aut *reambulatio metarum*. Bei dieser Feststellung erblicken wir den ersten grösseren Unterschied zwischen der dalmatinischen und der slawonischen Einweisung. Die slawonische Urkunde ist genauer und beschreibt die Liegenschaftsgrenze von Punkt zu Punkt, z. B. vom Kastanienbaum bis zum Erdwall u. s. w. Die dalmatinische Urkunde führt im Gegenteil nur die Nachbarn an, hie und da nennt sie auch die Strasse, in welcher sich die Liegenschaften befinden. Die Ursache des Unterschiedes liegt darin, dass in den dalmatinischen Städten noch die römische *insinuatio actorum* zu finden ist, während im übrigen kroatischen Gebiete eine solche Institution nicht bekannt ist.

Bei der *reambulatio metarum* können die Nachbarn ihre Einwendungen stellen. Dasselbe Recht steht auch den *consanguinei* zu.

Sehr viele Urkunden führen bei einer Enteignung alle *termini tehnicici* für alle möglichen Arten der Enteignung an. Dies ist wegen der unsicheren Rechtsverhältnisse, weil die Kontrahenten immer auf *doloses* Handeln gefasst sein müssen (N. 24—28). Der Rechtssatz *nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse haberet* steht auch in den beiden Gebieten aufrecht.

Das Rechtsgeschäft wird oft mit Eidformeln bekräftigt und dieselben dann in den Urkunden angeführt. Ausserdem *evictio omni contractui ac venditioni et quibuscumque onerosis litteris naturaliter inest; nisi sortes aliter convenissent*.

Personen unter Vormundschaft oder Kuratel können nur *tutoris sc. curatoris auctoritate* Rechtsgeschäfte abschliessen. Die Frauen sind mit den mündigen Männern gleichgestellt, doch scheint es *usus* zu sein, dass der Ehegatte eine Enteignung der Liegenschaften seitens der Ehefrau immer bewilligt. Dies ist aber keine Beeinträchtigung der Gleichstellung der Frau, da so eine Bewilligung auch die *consanguinei* jedem Manne geben müssen, damit das Rechtsgeschäft unanfechtbar werde. Liegenschaften können auch durch Bevollmächtigte enteignet werden.

Es bestehen besondere Vorschriften um das Ansiedeln von unerwünschten Fremden zu verhindern. Solche Vorschriften haben etliche dalmatinische Stadtstatuta und das Königreich Kroatien hatte auch ein solches Gesetz. Dieses Ge-

setz ist neueren Datums (1687), doch auch dies ist nur eine gesetzlich normierte *consuetudo regni*, die als solche viel älter ist. Unter Anderem sagt dieses Gesetz auch: *soli Catholici possessiones bonorum . . . sint capaces* (N. 41—42).

Von den Geschäften *mortis causa* stellte schon Rački fest, dass es nur in den dalmatinischen Städten Testamente gibt, sonst sind keine zu finden. In der zu betrachtenden Zeit gibt es in Kroatien und Slawonien auch sozusagen keine Testamente. Nur in Zagreb sind in dieser Zeit zwei Urkunden solcher Art gefunden worden. Die Ursache, dass nur in Dalmatien und in den wenigen anderen kroatischen Städten Testamente vorkommen, liegt in der Organisation der Kroaten, die auf dem Lande in Verwandtschaftskommunionen verteilt waren. Da war kein Testament notwendig, da das ganze Vermögen der Kommunion gehörte. Der rein kroatischen Umgebung der dalmatinischen Städte musste schon sehr früh das Testament bekannt gewesen sein; dennoch finden wir in diesem Gebiete keine *testamenta*. Solche werden nur in den Städten, wo es keine Kommunionen gab, gefunden. Nachher, als das Zerfallen der alten Kommunionen immer weiter fortschritt, finden wir erst auch ausserhalb der Städte *testamenta*, doch ist dies viel später, nach der Zeit, über die hier gesprochen wird.

Donationen *mortis causa* gibt es in beiden Gebieten, sie sind aber nicht sehr häufig.

Die *donatio inter vivos* ist viel häufiger. Für eine solche Art der Enteignung ist immer die Bewilligung der *consanguinei* nötig. Die *donatio sub modo* kommt in beiden Gebieten vor. Alle Schenkungsarten sind der römischen *donatio* im allgemeinen gleich. Sehr oft ist die *donatio* keine *pura* sondern nur ein *negotium mixtum cum donatione*. Eine besondere Art ist die *donatio regia*, die königliche Schenkung, mit welcher der Erstbeschenkte auch geadelt wird. Es ist dabei hervorzuheben, dass die gemeinsamen kroatisch-ungarischen Könige auf diese Weise die fremde Penetration in die kroatischen Länder förderten.

Die Gewährleistung kommt interessanter Weise auch bei den Schenkungen vor. Wir besitzen zwei Urkunden, welche die *Evictionsformel* anführen. In einer Urkunde ist die Sache klar, weil es sich um ein *simuliertes* Geschäft handelt, das in Wirklichkeit ein Kaufvertrag ist. Doch die zweite Urkunde enthält eine bedingungslose *Evictionsformel* und die lässt sich nur als Gewährleistung deuten. Da dies vereinzelte Fälle sind, scheint es sich hier um einen Irrtum des Notars zu handeln oder, da die zweite Schenkung *ad pias causas* gemacht wurde, besteht die Möglichkeit, dass der Schenker *pro anima sua et uxoris suae* das Meistmögliche tun wollte. Auf jeden Fall ist eine solche Formel eine Ausnahme und keine Regel.

Die grösste Anzahl der Rechtsgeschäfte mit den Liegenschaften machten, nach den vorgefundenen Urkunden, die Kaufverträge aus. Bei allen *Essentialien* und *Accidentalien* der römischen *emptio-venditio* finden wir in kroatischen Gebieten auch besondere Abarten. Eine solche ist die *fassio perennalis*. Nach Verböcz ist die *fassio* eine *coram personis authenticis voce facta dispositio*. Mit anderen Worten ist dies eine feierliche Art der Enteignung der adeligen Liegenschaften. Zu unserer Zeit finden wir die ersten Anfänge dieses Institutes.

Bei der Liegenschaftsenteignung und insbesondere beim Kaufvertrage ist das Vorkaufsrecht einiger Personen sehr wichtig. Jung sagt in seinen Ungarischen Privatrecht S. 430: »Die Anspruch Habenden müssen durch den Verkäufer in die Kenntniss gesetzt werden, dass ihm sein Gut feil sei, damit sie von dem ihnen gebührenden Vorkaufsrechte Gebrauch machen können . . .« Dies ist die sogenannte Prämonition. Das Vorkaufsrecht der Bestellten wird folgenderweise graduiert: 1. die Verwandten, 2. die Grenznachbarn, und 3. die übrigen Nachbarn. Doch alle erwähnten Personen haben ihr Vorkaufsrecht nicht gleich ausgeübt. Die Verwandten der männlichen Linie hatten immer das Recht der Prämonition, d. h. das Recht zu verlangen, dass ihnen der Verkäufer den Kaufantrag stelle. Alle anderen hatten nur das Recht selbst den Antrag zu stellen, d. h. nur die sogenannte *admonitio*. Beide Arten des Vorkaufsrechtes werden durch besondere *actiones ad invalidationem ex neglecta praemonitione* (*admonitione*) geschützt (N. 66—69).

Ausser diesem legalen Vorkaufsrechte kommt auch das besonders vereinbarte vor. Bei diesem Rechte ist es interessant, dass auch das vereinbarte Vorkaufsrecht nicht jenes der Verwandten oder der Nachbarn ausschliessen, noch deren Reihenfolge ändern kann.

Ausser dem perfekten Kaufvertrage ist unserem Rechte auch das *pactum de contrahendo* bekannt.

Die Zwangsversteigerung ist auch eine Art des Kaufvertrages, doch wegen des besonderen Verfahrens werden wir sie abgedeutet betrachten. Es bestehen mehrere Urkunden, in denen das ganze Verfahren von der Klage an weiter geschildert wird. Die Versteigerung wird an den »*loca consueta*«, durch den »*preco communis*« bekanntgemacht und die Interessenten haben ihre Angebote zu stellen. Nach dem rechtskräftigen Urteile stellt der Kläger an das Gericht den Antrag auf Exekution, das Gericht gibt dem Geklagten noch eine längere Frist, gewöhnlich ein Jahr, seine Schuld zu tilgen. Wenn in dieser Frist die Schuld nicht beglichen wird, schreitet man zur Zwangsversteigerung. Die *praedia rustica* und *suburbana* werden als *fundus instructus* versteigert. Auch der Kläger kann die der Zwangsversteigerung preisgegeben Liegenschaft erstehen. Der neue Eigentümer wird von derselben Gerichtsperson in den Besitz eingeführt, die die Zwangsversteigerung durchführte (N. 95—98).

Die zweite Enteignungsart ist der Tauschvertrag (*cambium*). Dieser Vertrag entstand aus dem römischen *contractum do ut des*. Nach Verböcz ist die *concialis permutatio iurium possessionarium, duarum, vel, plurium partium sibi ipsius vicissitudinaria comutatio et in alterutrum legitima translatio*. Meistens ist es ein *cambium mixtum* d. h. ein *cambium*, bei dem der Wertunterschied mit einem Geldbetrage ausgeglichen wird.

Obzwar wir in der zu betrachtenden Zeitperiode erst die Anfänge des Donationsystems finden, werden dennoch oft die adeligen Liegenschaften nur nach einem *consensus regius* weiter übertragen. So finden wir eine ganze Reihe solcher Urkunden, die das *concambium* erlauben und bestätigen. Auch bei dieser Enteignung haben die Verwandten und Nachbarn gleiche Rechte wie bei dem Kaufvertrage.

Ausser den Kontrakten wurden oft auch verschiedene Arten von Nebenverträgen vereinbart, z. B., wie schon erwähnt, *pactum de contrahendo*, Reuegeld u. s. w.

Das dalmatinische Gebiet hat uns die Spuren vom römischen Rechte erhalten und zwar in einem Institute, dessen Rechtsnatur noch nicht ganz geklärt wurde. Ich werde an einigen Urkunden die Tatsachen darlegen und nachher die Rechtsschlüsse daraus zu ziehen versuchen.

Das monasterium Sti. Grisogoni in Zadar schliesst mit etwa 60 Kontrahenten den Vertrag ab und zwar gibt es seine Liegenschaften in Cerovdol an diese 60 Leute ab und dieselben haben das Recht und die Pflicht in diesen Boden Oliven, Reben und andere Fruchtbäume zu pflanzen. Dies Alles auf diese Weise, dass die 60 Bestellten die Eigentümer der Pflanzen bleiben und das Kloster des Bodens. Die Rechte der beiden Parteien sind erblich u. das ganze Rechtsverhältnis soll »in perpetuum« dauern. Die Erbpächter haben jährlich $\frac{1}{7}$ aller Früchte dem Kloster zu übergeben. Falls sie die Früchte verkaufen, sollten sie *septimam partem denariorum* abgeben. Das Kloster behält das Vorkaufsrecht der Pachtrechte, welche enteignungsbar sind. Die Enteignung darf aber nur immer *tamen salvo iure dicti monasterii* geschehen. Die einzige Beschränkung des Enteignungsrechtes ist, dass die Erbpächter ihre Rechte nicht an eine andere Religion, Kirche oder Kloster abgeben dürfen, welche Klausel im Vertrage leicht verständlich ist. Im Falle, dass der letzte Bestellte ohne Testament und ohne berechtigte Erben ablebt, ist sein Recht kein *caducum* sondern fällt zurück an das Kloster. Dies bestätigt die Behauptung, dass das Kloster während der ganzen Zeit Grundeigentümer verbleibt.

Falls die Bestellten ihre Rechte enteignen, dann sagen sie gewöhnlich, dass sie *omnes suas vites et arbores plantatas in territorio Cerovdol* verkaufen und nicht den Boden selbst. (N. 111.—113.) Einige Urkunden nennen diesen Vertrag und die Rechte selbst »*zasada*«. Das verbum »*zasaditi*« heisst in der kroatischen Sprache pflanzen, das Substantiv »*zasada*« ist somit eine Pflanzung.

Eine der Urkunden nennt die jährliche Entschädigung »*terraticum*«. Nach Du Cange ist »*terraticum idem quod terragium*«.

Alle zugänglichen Urkunden haben gleiche Anhaltspunkte. Bei allen hat der Bestellte selbst oder seine Vorfahren auf fremdem Boden Weinstöcke, Oliven oder andere Fruchtbäume (Feigen) gepflanzt und gibt dafür immer einen Teil der Früchte dem Grundeigentümer. Eine der Urkunden nennt sogar diese Abgabe, wie gesagt, »*terraticum*«.

Der Begriff der »*zasada*« kann wahrscheinlich mit dem Begriffe der römischen *emphyteusis* erklärt werden, doch dieselbe erhielt in den kroatischen Rechtsgebieten eine besondere Abart, welche mit der Naturalwirtschaft des Landes übereinstimmt.

Der römische Rechtssatz, dass alles, was mit dem Boden fest und unteilbar verbunden ist, in Allem dem Schicksal des Bodens folgt, ist genügend bekannt. Nach dem oben angeführten hat sich augenscheinlich das kroatische Recht hier von dem römischen Vorsatze entfernt, doch dürfen die Angaben der Urkunden

nicht ad verbum genommen werden. Wenn die Urkunden anführen, dass einer der Bestellten omnes suas vites et arbores verkauft, dann soll dies so verstanden werden, dass er seine Nutzrechte, wie wir sie oben sahen, enteignet und nicht nur seine Pflanzen. Dieses Verhältnis ist der römischen superficies ähnlich. Bei der »zasada« werden die Pflanzen in fremden Grund gesteckt und bei der superficies wird auf fremdem Grund gebaut. Demnach bleibt auch bei der »zasada« der Rechtssatz aufrecht, dass der Grundeigentümer auch der Eigentümer der Pflanzen ist.

Die römische emphyteusis entstand zur Zeit der Kaiser und zwar als man die noch nicht urbar gemachten Ländereien in Erbpacht gab, um sie urbar zu machen. Bei der »zasada« werden meistens auch solche Liegenschaften den Erbpächtern übergeben, damit sie ihre Pflanzen in den Boden pflanzen und dadurch ödes Land urbar machen.

Die Bestellten müssen gewöhnlich von dem Grundherrschaft die Genehmigung für die Enteignung beantragen, und erst dann, wenn derselbe sich nicht seines Vorkaufsrechts bedient und nicht den höchsten Preis bietet, dann kann der Bestellte seine Rechte enteignen, doch immer salvo iure domini.

Eine Besonderheit der »zasada« ist, dass der canon im Teile der Früchte abgegeben wird. Doch ändert diese Tatsache die Rechtsnatur dieses Vertrages selbst gar nicht.

Man könnte annehmen, dass diese Abgabe in natura vielleicht den Grund im Kolonat oder irgendeinem anderen ähnlichen Hörigkeitsverhältnisse habe. Dies ist aber nicht der Fall, ja sogar ausgeschlossen, da die Bestellten vollkommene Dispositionsfreiheit haben. Der Umstand, dass wir die »zasada« nur im dalmatinischen Gebiete finden, d. h. ausschliesslich in den Städten, bekräftigt nur die Behauptung, dass es sich um ein römisches Rechtsinstitut handelt, da ein Teil der Städtebewohner lateinischer Abstammung waren.

Demnach ist die kroatische »zasada« eben eine Abart der ältesten römischen emphyteusis, da hier sozusagen ausschliesslich öde Länder in Erbpacht gegeben werden.

Ausser diesem Erbpachtvertrage kennt das kroatische Recht auch den gewöhnlichen Pachtvertrag. Die Dauer dieser Verträge ist 8, 12 oder 20 Jahre, während beim Erbpacht die Dauer mit der Klausel de herede in heredem donec duraverint vites bestimmt wird. Sonst ist die locatio-conductio des römischen Rechtes gleich jener des kroatischen.

Von Dienstbarkeiten kommen meistens Usufruktualurkunden vor. (N. 122.)

Die Pfandverträge finden wir auch sehr oft vor. Das kroatische Recht kennt beide Arten, das bewegliche und das unbewegliche Pfand. Doch gibt es eine Besonderheit. Man unterscheidet, ob das Pfand dem Gläubiger in Besitz übergeben wurde oder nicht. Die Rechtsnatur des unbeweglichen Pfandes ist streitbar. Nach einigen Autoren ist dies ein reiner Pfandvertrag, nach anderen ist es ein Kaufvertrag mit dem Vorbehalte des Zurückkaufes zum Schuldzahlungstermin.

Bei dem unbeweglichen Pfande hat der Gläubiger das Recht der Nutzniessung der verpfändeten Liegenschaft. Diese Nutzniessung wird als Verzinsung betrachtet und ist nicht rechtswidrig, wie es im römischen Rechte der Fall ist.

Es gibt Urkunden, bei denen es tatsächlich aussieht, als ob es sich um eine fiducia cum creditore handeln würde. Dies ist aber nicht richtig, weil es ein Pfandvertrag ist, und zwar ein Vertrag sui generis, bei dem ausnahmsweise die Antichresis erlaubt ist. Zu einer solchen Auffassung berechtigt auch die Tatsache, dass die Parteien gewöhnlich auch eine Konventionalstrafe vereinbaren, im Falle, dass die Schuld am Termin nicht beglichen wird. Bei einem Kaufvertrage hätte so ein Nebenvertrag keinen Sinn.

Oft wird so ein Pfandvertrag von den Verwandten genehmigt. Der Schuldner hat das Recht der Enteignung, doch immer salvo iure des Gläubigers.

ZAGREB

FEDOR BREITENFELD

ANTIKNI FIGURALNI BRONČANI PREDMETI ARHEOLOŠKO-HISTORIJSKOG MUZEJA U ZAGREBU

(TABLA IX)

Univ. prof. dr. Viktor Hoffiller objelodanio je u sedmoj svesci nove serije Vjesnika hrv. arheološkog društva, 1903/04, str. 98—123, sa dodacima u devetoj svesci, 1906/07, str. 198—200 i dvanaestoj, 1912, str. 313, antikne brončane posude nađene u Hrvatskoj i Slavoniji, a pohranjene u Arheološko-historijskom muzeju u Zagrebu, te je, poredivši ih sa nalazima u drugim zemljama, odredio za neke od njih vrijeme njihova nastanka i kraj u kojem su proizvedene, dok se kod drugih, zbog pomanjkanja podataka, ograničio na to, da utvrdi tip po kojemu su rađene.¹⁾

Univ. prof. dr. Josip Brunšmid objelodanio je u trinaestoj svesci nove serije Vjesnika hrv. arh. društva, 1913/14, strana 207—268,²⁾ gotovo sve antikne figuralne brončane predmete što se nalaze u istom muzeju, uvrstivši ovamo i neke figuralne posude te otkinute zasebne ručice, ataše i dr., koje dr. Viktor Hoffiller nije bio upotrebio u svojoj radnji, kao i druge figuralne ulomke sa predmeta praktične upotrebe, no ograničio se na to da ih opiše i protumači te po mogućnosti datira. Samo kod dva predmeta³⁾ upozorio je na slične primjerke drugdje nađene. Tome je bilo razlogom pomanjkanje materijala za uspoređivanje. Od tog vremena, kroz dvadeset i pet godina, objelodanjeno je, što u časopisima, što u skupnim katalogima muzeja, vrlo mnogo materijala, tako da je sada moguće usporediti pojedine predmete sa često dosta velikim brojem srodnih primjeraka i zaključiti po rasprostranjenosti tipa, u kojem je kraju primjerak zagrebačkog muzeja mogao biti načinjen.

Opširna moja radnja o antinim brončama zagrebačkog Arheološko-historijskog muzeja pohranjena je u arhivu Dekanata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Zagrebu. Ovdje su objelodanjani samo neki izabrani, naročito zanimljivi predmeti i neki, koji još nisu bili objelodanjani.⁴⁾

Budući da je ta radnja dopuna i nastavak radnje dra. Josipa Brunšmida, to već objelodanjani predmeti nisu ovdje ponovo opisani nego su spomenuti samo naziv predmeta, provenijencija i dimenzije, radi evidencije i lakšeg sravnjivanja s drugim srodnim primjercima. Potanje su opisani novouvršteni predmeti i crtež izgubljenog kipića Priapa.

¹⁾ Sisačke nalaze objelodanio je dr. Viktor Hoffiller i u Jahreshefte, IX, 1908, Beiblatt, 117—134.

²⁾ V. i sv. I, str. 152 i sv. V, str. 117.

³⁾ Br. 23, u Vjesniku, nove serije, VI, str. 147, 3; br. 55.

⁴⁾ Dva najstarija antikna kipića muzejske zbirke: Kouros, Brunšmid br. 78, i ratnik, Brunšmid br. 75, biti će objelodanjani na francuskom jeziku u Hoffillerovom zborniku te su stoga ovdje izostavljeni.

Brojevi predmeta od 1 do 287 odnose se na redne brojeve u spomenutoj radnji prof. dra. Josipa Brunšmida, a još neobjelodanjenima dani su slijedeći redni brojevi. Oni novouvršteni predmeti koji su s nekih razloga povezani sa prijašnjim primjercima, umetnuti su u redosljedu s njima zajedno.

Budući da je starija bibliografija antiknih figuralnih brončanih predmeta navedena u radnji dra. Josipa Brunšmida, to je ovdje dodana samo kasnija literatura, i to ponajviše na kojoj su strani i pod kojim brojem objelodanjeni ti predmeti u Reinachovom *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, Tome V. Kratica za taj *Répertoire* jest na primjer: R. IV, 172, 5, što znači četvrta knjiga, strana 172, slika 5.

* * *

Anton Hekler upozorio je u svojoj radnji *Kunst und Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen*,⁵⁾ da je do Trajanova doba stil umjetničkih predmeta u Panoniji bio ponajviše pod uplivom Italije, u drugom stoljeću prevladao je upliv Galije i Germanije, a zatim, pomalo i usporedno, i upliv Istoka.

Te se umjetničke struje razabiru i na brončanim figuralnim predmetima zagrebačkog muzeja.

Neki primjerci, kako je u ovoj radnji istaknuto, vjerojatno su, prema analognim italiskim nalazima, došli iz Italije, ili je barem njihov tip italiskog podrijetla. Kod mnogih primjeraka ustanovljeno je da su srodni primjerci nađeni naročito u Galiji, pa je vrlo vjerojatno, da su i oni kod nas nađeni primjerci uvezeni iz Galije. Jednako se kod drugih primjeraka na osnovu sličnih nalaza može zaključiti da su proizvedeni u Siriji ili Egiptu. Kod nekih predmeta ne dopušta vrlo mali broj sličnih primjeraka da se izvedu zaključci, pa se mora ograničiti na to, da se upozori na te srodne primjerke.

Neki se opet predmeti nalaze u mnogobrojnim primjercima rašireni po čitavoj rimskoj državi ili po njezinom velikom dijelu, a to su obično praktični predmeti: dršci ključeva ili posuda, noge stolaca i slično, čija jednostavna izvedba dopušta mogućnost da su bili izrađeni od domaćih majstora prema opće poznatom tipu.

Dr. Josip Brunšmid istakao je u uvodu svoje radnje da nema sumnje da je u rimsko doba u Hrvatskoj i Slavoniji bilo i domaćih radionica brončanih figuralnih predmeta, kako to potvrđuju neki nedovršeni primjerci nađeni u Sisku, a i ulomci kolosalnih konjaničkih kipova iz Daruvara i Ludbrega, koji se radi svojih dimenzija sigurno nisu mogli iz daleka dovesti, nego su se valjda morali u samim tim mjestima lijevati.

Jedini predmet koji nam nedvojbeno svjedoči o domaćoj proizvodnji figuralnih brončanih predmeta u našim krajevima u rimsko doba, je dvanaest centimetara visoki kipić Venere nađen u antiknom rudokopu kod Srebrenice u Bosni,⁶⁾ jer je na tom kipiću bio prigorio pijesak kalupa, a i na podnožju kipića bilo je ljevarskih grješaka, te se prema tome može zaključiti da se kraj rudokopa nalazila ljevaonica u kojoj je taj neuspjeli primjerak bio proizveden i zatim bačen, budući da se nije mogao dati u prodaju.

⁵⁾ Buličev zbornik, str. 107—118.

⁶⁾ WM, I, str. 225. Glasnik bos., 1910, str. 200.

Nažalost se taj važni predmet ne nalazi kod nas nego je zajedno sa drugim nalazima otpremljen godine 1884 rudarskom poduzeću »Bosnia« u Beču.⁷⁾

Dr. Carl Patsch, objelodanivši kipić Amora nađen također u Gradini kod Srebrenice,⁸⁾ izrazio je mišljenje da je i taj kipić domaći proizvod, ali se ograničio na to da ponovi podatke o spomenutom kipiću Venere prema članku Radinskoga i mišljenju L. Pogatschnika ne upuštajući se u poređivanje stila, izrade i tipoloških značajaka tih dvaju kipića, što bi svakako bio učinio da su mu potanji podaci o Veneri bili pristupačni. Jednako bi to bez sumnje bio učinio godine 1914, kada je pisao o izrađivanju antiknih brončanih predmeta u Bosni.⁹⁾

Današnji kustos grčko-rimske zbirke Sarajevskog muzeja g. Dimitrije Sergejevski nastoji već dulje vremena da pronađe Veneru iz Gradine, no dosada mu to nije uspjelo.¹⁰⁾

U zbirci Arheološko-historijskog muzeja u Zagrebu javlja se u dva primjerka posebni tip Jupitera (broj 3 i broj 290), kakav se samo kod nas našao u Sisku i u Osijeku, pa zbog neobičnog rasporeda draperije može biti smatran domaćim proizvodom.

Druga tri predmeta upućuju svojom nedovršenom ili slabom izvedbom da su vjerojatno izrađeni od domaćih majstora.

Dr. Josip Brunšmid upozorio je kod kipića broj 59, nađenog u Novim Banovcima, naročito na neuklonjeni šav i na koru od lijevanja, zbog čega bi to mogao biti nedovršeni proizvod domaće radionice.¹¹⁾

Prof. Miloje M. Vasić usporedio je posudicu u obliku poprsja mladića broj 83, nađenu u Vinkovcima, sa sličnom posudicom nađenom u Kostolcu,¹²⁾ pa je zaključio po manjkavoj izradi da su oba primjerka vjerojatno domaći proizvodi, možda kakvih doseljenika sa Istoka.¹³⁾

Merkur broj 28, nađen u Sisku, vrlo je nezgrapnih oblika, a nije dovoljno ni iscizeliran, te je moguće i taj kipić provincijski proizvod.

I jedan kipić zagrebačkog muzeja koji nije kod nas nađen, Merkur broj 37, iz Drinopolja u Trakiji, nosi na desnoj nozi nastavak od lijevanja (Gusszapfen), pa bi se mogao smatrati nedovršenim.

⁷⁾ WM, I, str. 226.

⁸⁾ Glasnik, 1910, str. 200. 1914, str. 205, slika 102.

⁹⁾ Glasnik, 1914, str. 204.

¹⁰⁾ Vjerojatno je to već prije uzalud pokušavao i dr. Carl Patsch, budući da je u svom primjerku »Wissenschaftliche Mitteilungen«, I, podvukao stavak, koji spominje da su nalazi otpremljeni poduzeću »Bosnia« u Beču. (Ovo mi je izvolio saopćiti gospodin Dimitrije Sergejevski.) G. Dimitrije Sergejevski i ja obratili smo se u februaru 1958 godine dr. Carlu Patschu, koji se sada nalazi u

Beču, molbom da bi pomogao da se pribave našoj nauci barem snimci tog kipića. Dr. Carl Patsch odgovorio je da mu nije poznato kuda je kipić dospio.

¹¹⁾ Vjesnik, XIII, 1915/14, str. 252.

¹²⁾ Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VIII, 1905, str. 148—158.

¹³⁾ Ibid., str. 155 ss. Sada su se tim primjercima pridružile još dvije posudice iste vrsti, od kojih je jedna nađena u Srijem. Mitrovici, a druga možda u našoj Makedoniji. Ova posljednja vjerojatno je domaći proizvod.

Tračke brončane kipiće i mogućnost postojanja domaćih radionica u Trakiji proučavao je naročito George Seure,¹⁴⁾ te je izrazio mišljenje da su tim radionicama vjerojatno upravljali doseljenici sa Istoka, možda iz Sirije ili, kako drži Salomon Reinach, iz Aleksandrije.

Friederich Drexel ustvrdio je da su mnogobrojne tako zvane aleksandrijske posude carskoga doba, što se nalaze često u Galiji, Germaniji, Britaniji, podunavskim zemljama i drugdje, uistinu domaći proizvodi onih krajeva u kojima su nađene, samo su uzorci potekli bez sumnje iz Aleksandrije.¹⁵⁾

U krajevima oko srednjeg i donjeg Dunava nađeni su mnogobrojni uresni dijelovi paradne vojničke opreme, načinjeni od brončanog iskucanog lima, a na kojima se ponavljaju malobrojni karakteristični prikazi: Mars, Viktorija, poprsje Minerve, Ganimed i dr. Friedrich Drexel¹⁶⁾ drži da su to vrlo vjerojatno proizvodi carskih radionica oružja u Panoniji i Meziji u drugom stoljeću poslije Krista, a koje su stajale u uskoj međusobnoj vezi.

Po stilu izrade valja ubrojiti među proizvode tih tvornica gornji dio orla naden u Dalju u Planini (broj 257) te masku Meduze iz Siska (broj 303), a možda i jednu posudicu u obliku poprsja, što se čuva u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt (inventarni br. 623).

Sa više sigurnosti moglo bi se govoriti o domaćim radionicama u ovim krajevima kada bi bilo poznato više domaćeg materijala, to jest kada bi bili naučnim iskapanjima pretraženi i proučeni Siscia, Sirmium, Mursa i druga znatnija mjesta.

No sve kad bismo i sa potpunom sigurnošću mogli dokazati da su mnogobrojni ili čak i svi ti figuralni predmeti carskog doba proizvedeni u ovim krajevima, doznali bismo tek to, da su proizvađači bili prožeti upravo tako sasvim rimskim duhom kao i oni kojima su ti predmeti u antikno doba pripadali, bili oni doseljenici iz drugih krajeva rimske države ili poromanjeni domaći stanovnici.

Nema među do danas kod nas nađenim kipićima ni jednoga koji bi mogao biti smatran prikazom kojeg domaćeg božanstva, kao što su naročiti tipovi sirske Venere ili galskog Dispatera, a nema među njima također nijednoga koji bi prikazivao domaćeg stanovnika.

Spomenuta neobična draperija plašta na Jupiteru broj 3 i broj 290 ne pokazuje drugo nego provincijalno, neinvenciozno i dosadno ponavljanje na obim ramenima motiva koji samo na jednom ramenu daje nagome liku nemir i živost.

Jedino je na spomenutim uresima paradne vojničke opreme, izrađenim vjerojatno u panonskim i mezijskim carskim tvornicama oružja u drugom stoljeću poslije Krista, Friedrich Drexel upozorio na naročito helenistički duh njihovih motiva, kojim se ti proizvodi odlikuju od sličnih proizvoda drugih krajeva. Vjerojatno je tome uzrokom upliv tradicija tračkih tvornica oružja, koje su valjda, bilo u davnini bilo u carsko doba, došle u vezu sa panonskim i mezijskim tvornicama.

¹⁴⁾ Revue archéologique, 1922, I, str. 68.

¹⁶⁾ Bulićev zbornik, str. 55—72.

¹⁵⁾ Bonn. Jahrb., 118, str. 177 i 207.

Osrednja kvaliteta i neinvenciozno ponavljanje ili variranje klasičnih grčkih ili helenističkih uzoraka općenite su značajke brončanih figuralnih predmeta carskog doba, i stoga je često vrlo teško odrediti doba nastanka pojedinog primjerka, budući da razlike u stilu pokazuju samo različnost vještine i ukusa majstora, koji mogu biti i savremenici, a nemarna izvedba ne mora označavati kasno doba, nego tek slabog radnika.¹⁷⁾

Četiri predmeta Arheološko-historijskog muzeja u Zagrebu,¹⁸⁾ koji su proizvodi starijih vremena, od arhajskog do helenističkog doba, pokazuju tako izrazite značajke doba i naroda u kojima su nastali, da su u ovoj radnji odvojeni od proizvoda rimskog carskog doba i stavljeni po vremenskom slijedu na prva mjesta.

288. Prenestinsko zrcalo sa prizorom Oresta, koji ubija Klitemnestru u prisustvu Elektre.

Provenijencija nepoznata ali po svoj prilici iz Italije. Promjer: 162 mm. Visina od ruba čaške: 179 mm. Visina sa drškom: 338 mm (slika 1).

Današnji sastav zrcala sa drškom je neispravan, jer je gravirana strana okrenuta na prednju stranu drška. Držak i zrcalo nađeni su valjda zajedno, ali rastavljeni, pa ih je netko, koji vjerojatno nije ni znao, da je to zrcalo, spojio onako, kako mu se činilo ispravnijim.

Mali plosnati klin utisnut je između zrcala i prednje strane drška u šupljinu četverolisne čaške, a sastav je zaliven olovom.

Držak i zrcalo vrlo su izjedeni od divlje patine, a naročito negravirana strana zrcala. Velika pukotina prolazi skroz naskroz od lijeve (negravirane) strane zrcala prema sredini, a u pukotini manjka komadić zrcala blizu ruba. Crtež na stražnjoj strani zrcala srećom se vrlo dobro sačuvao, tek je lice Elektre nešto oštećeno nabreklinama (boursoufflures).

Gravirana strana konkavno je svedena, da se sačuva crtež, jer zrcalo prvobitno nije imalo današnji držak, zapravo stalak, na kojemu može uspravno stajati. Na donjem dijelu ataše, na negraviranoj strani zrcala, vidi se gornji dio čaške stiliziranog cvijeta, što svjedoči da je zrcalo isprva imalo oblik običajan kod prenestinskih zrcala od kraja petog stoljeća prije Krista do početka trećeg.¹⁾ Na ataši drška, ljevenoga zajedno sa zrcalom, bio je prikazan stilizirani cvijet, koji je ataši dao naročiti oblik na dva šiljka i tako činio skladan i lijep prelaz od okrugle plohe zrcala na uski držak, koji je završavao glavom mazge. Zrcalo je sigurno prije imalo samo ovakav držak, a ne stalak, pa je svedeni oblik plohe zrcala čuvao crtež gravirane strane, na kojoj je zrcalo obično ležalo.

Brid zrcala urešen je jajkom (Eierstab). Gravirani prizor okružen je viticama bršljana. Gore, na mjestu gdje vitice završuju, nalazi se ures u obliku

¹⁷⁾ Neugebauer, *Antike Bronzestatuetten*, str. 111.

¹⁸⁾ Br. 78, 75, 288 i 289.

¹⁾ Matthies, *Die pränestinischen Spiegel*, Strassburg, 1912, str. 7, tab. I, br. 182 = br.

1 grupe A III, sl. 11 na str. 71; br. 173 = br. 5 grupe C, str. 81 ss.; br. 423,1 = br. 4 grupe F, str. 95.

Sl. 1. Br. 288. Prenestinsko zrcalo u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Nešto iznad polovine nar. vel.

četverolatičnoga cvijeta, gledanoga odozgo. Ispod prizora povučene su dvije paralelne zavojite crte, a prostor ispod njih obrubljuje sa svake strane još po jedna crta, koja dolje završava u volutu. U tom prostoru prikazana je u sredini cvjetna čaška u obliku kaleža sa dolje previnutim nazubčanim rubom, a sa strane po dva lista, između kojih se na vijugavim peteljkama diže sa svake strane još po jedan četverolatični cvijet, sličan onome na gornjem dijelu ove strane zrcala. Tlo iz kojega niču ove biljke, prikazano je sa dvije paralelne zavojite crte.

Prizor prikazuje golobradog mladića, bujne, kratko podrezane kose, odjevena kratkim hitonom kratkih rukava, preko kojega je obukao glatki kovni oklop sa dva reda pteryga. Naramenice oklopa pričvršćene su na prednjoj strani uzicama o dvije karike ili dva puceta, kako se to činilo u kasnije doba antike.²⁾ Sa desnog ramena teče koso preko prsiju uzica, na kojoj su obješene korice mača, što vise o lijevom boku. Kratka hlamida pričvršćena je okruglom kopčom ispod vrata, te pokriva mladićeva ramena i leprši iza njegovih leđa, gdje se vidi, da je donji dio hlamide providen rubom.

Noge su mu bose, ali zaštićene knemidama. U desnoj ruci drži mač, a lijevom je rukom uhvatio za kosu nagu ženu, kojoj laki plašt pokriva samo oba ramena i djelomice lijevu ruku kod lakta, a inače pada straga desno i lijevo, skupljen u nabore, tako da se čini, da pokriva još samo komadić leđa između oba ramena. Mladić je dotrčao s lijeva, a žena kao da je bježala desno, jer joj je tijelo tamo okrenuto, a samo glava prezirno gleda mladića.

Oko vrata žene obješena je bula. Na zglobu desne ruke nalazi se narukvica. Noge su joj obuvene u lake cipele (calcei). Desno nalazi se blizu do nje i okrenuta prema njoj, naga djevojka, koja je (čini se samo zbog oblika zrcala) prikazana gotovo za glavu niža od prije spomenute žene. Laki plašt pokriva joj samo lijevu nadlakticu i gubi se iza leđa. Oko vrata nosi ogrlicu. Obuvena je također u lake cipele. Desno tik do nje je žrtvenik, koji se sastoji od četverostrane baze i dva profilovana članka, na kojima se diže kratak stup, navrh kojega je ures nalik jonskoj glavici i još dvije gornje ploče.

Lijevo od mladića prikazano je zavojitim crtama brežuljasto tlo.

Držak, odnosno stalak zrcala, izrađen je u obliku kipića nage žene, odjevene tek djelomično plaštem, koji joj se omata oko lijeve noge, a zatim prelazi preko leđa na desno rame i prekrivajući odozgo uzdignutu desnu ruku završava u desnoj šaci, koja ga drži. Lijevom rukom žena podržava na glavi, povrh neke vrste oblog jastučića, četverolisnu čašku, u koju je usadeno zrcalo. Stoji na lijevoj nozi, a desnu je previla u koljenu. Lijevi bok lijepo je izvijen, a gornji dio tijela nagnut prema desnoj strani, kao zbog tereta što nosi. Oko vrata ima ogrlicu, na zglobu lijeve ruke narukvicu, a na gležnju desne noge grivnu. Stoji na okruglom, gore svedenom podnožju, koje je odozdo konkavno.

Zrcalo pripada grupi A I prenestinskih zrcala, prema razdiobi Georga Matthiesa.³⁾

²⁾ Vidi Saglio, *Dictionnaire*, s. v. lorica, str. 1309.

³⁾ *Die pränestinischen Spiegel*, str. 65 ss.

Stil samog prikazanog prizora, kao i ures bilja i cvijeća značajni su za ovu grupu zrcala, koja su bila izrađena u prvoj polovini četvrtog stoljeća prije Krista.⁴⁾ Grad Praeneste bio je u šestom i petom stoljeću politički i umjetnički sasvim ovisan od Etrurije, pa se prenestinski proizvodi toga doba ni u čemu ne razlikuju od etrušćanskih.⁵⁾ Oko godine 400 opaža se kako slabljenjem etrušćanske moći pomalo prestaje prevlast njihove umjetnosti i preuzimlju vodstvo južnotalijanski, grčki umjetnički utjecaji.

Početkom četvrtog stoljeća razvila se prenestinska umjetničko-obrtna djelatnost u živom saobraćaju sa grčkim umjetnicima, a vjerojatno i njihovom suradnjom do potpune neovisnosti od etrušćanskih upliva. Oblik i tehnika zrcala ostaju doduše u bitnosti isti, ali se u kruškolikom orisu i u dršku sljevenom sa zrcalom pokazuju osebnosti prenestinskih majstora i u ovim tradicionalnim osnovima. Gravirani prizori i stil njihove izrade posve su različiti od etrušćanskih i srodni južnotalijanskoj keramičkoj umjetnosti ovoga doba.⁶⁾

Malobrojni natpisi na prenestinskim cistama i zrcalima pisani su u nekom etrušćansko-prenestinskom žargonu, koji odaje, da je među obrtnicima moralo biti Kampanaca, ili da su Prenestinci učili u kampanskim radionicama.⁷⁾

Čini se, da su južnotalijanski i falerijski keramičari radili prema istim grčkim uzorcima i u istom duhu kao i prenestinski brončari.⁸⁾

Krajem petog i prvom polovinom četvrtog stoljeća izrađivale su južnotalijanske grčke radionice keramiku, koja se može dostojno mjeriti sa istodobnom atičkom. Osnivanjem kolonija Thurii i Heraklea u Lukaniji kao da se atička umjetnost presadila na italsko tlo.⁹⁾

Tokom četvrtog stoljeća ova je umjetnost na tuđem tlu sve više slabila i izrođavala se zbog pomanjkanja ukusa, dok ju nije oko 300 god. zamijenila reljefna keramika.

Već krajem petog stoljeća javlja se u ovoj italskoj grčkoj umjetnosti umjesto stilizacije individualno zapažanje i karakterizacija, značajke svojstvene umjetnosti Italije.¹⁰⁾

Na zagrebačkom zrcalu prikazani su vrlo realistično surovost ubojice Oresta i prezir Klitemnestre, dok inače kompozicija i stil pokazuju jaki upliv grčkih uzoraka početka četvrtog stoljeća. Vjerojatno je stoga graver ovoga zrcala bio Italac, koji se uglavnom prilagodio grčkom stilu, ali je u karakterizaciji likova bio vođen sklonostima svoga naroda

Premda su prenestinski majstori vrlo slobodno miješali pozajmljene tipove i nijesu mnogo pazili na značenje uzoraka,¹¹⁾ ipak se može ustvrditi, da je umjetnik htio prikazati na zagrebačkom zrcalu Oresta kako ubija Klitemnestru u prisustvu Elektre.

⁴⁾ Ibid., str. 105, 117.

⁵⁾ Ibid., str. 123 i str. 35.

⁶⁾ Ibid., str. 124 i str. 105.

⁷⁾ Ibid., str. 45, 49—50. Etruscizmi su možda svojstveni upravo radnicima u bronci, jer su naročito oni svoj zanat naučili od Etruščana.

⁸⁾ Ibid., str. 117.

⁹⁾ Ernst Pfuhl, *Malerei und Zeichnung der Griechen*, Band II, str. 575, § 620.

¹⁰⁾ Ibid., str. 576.

¹¹⁾ Matthies, str. 106.

Na etruščanskim zrcalima prikazano je ubistvo Klitemnestre drugačije.¹²⁾ Klitemnestra je na tlu, kao obično Kasandra, a Orest ju uhvatio za grlo i mačem prijeti njenim golim grudima, koje ona lijevom rukom diže prema njemu, da ga gane (Gerhard 137), ili opet Klitemnestra leži i podiže desnu ruku k licu Oresta, koji ju je uhvatio za kosu i prijeti joj mačem (Gerhard 138).

Atičko i južnotalijansko keramičko slikarstvo petog i četvrtog stoljeća uvijek je prikazivalo uspravnu Klitemnestru kako bježi pred Orestom. Analogije između tih prizora i zagrebačkog zrcala dokazuju, da je na ovom prenestinskom zrcalu Klitemnestrino ubistvo prikazano uglavnom po uzorcima, kojima su se služili atički keramičari i njihovi sljedbenici.

Na jednoj arhajskoj crnoj peliki sa crvenim likovima, iz Castellanijeve zbirke ceretanskih posuda, u Beču,¹³⁾ Orest, koji ubija Egista uhvativši ga lijevom rukom za kosu, odgovara svojom opremom mladiću na zagrebačkom zrcalu, jedino mu manjka hlamida.

Sasvim slični ratnik progoni neku ženu na atičkoj amfori sredine petog stoljeća u Britskom muzeju.¹⁴⁾ Hlamida mu je na lijevoj ruci, u kojoj drži koricice svog mača, a u desnoj mu je mač. Na obratnoj strani bježi neka druga žena.

Isti prizor, ali sa progoniteljem bez oklopa, javlja se na jednom atičkom lekitu sa crvenim likovima, oko 480 god., u Oxfordu,¹⁵⁾ i na atičkoj vazi zbirke Gallatin,¹⁶⁾ koju Beazley pridaje slikaru oinohoe Yale.

Isti slikar naslikao je na stamnosu Britskog muzeja,¹⁷⁾ nadenom u Kapui, sasvim sličnog mladića, kako hvata Klitemnestru za kose u prisustvu Egista i Elektre.

Orest, sa koricama mača obješenim kao na zagrebačkom zrcalu, ubija, u prisustvu Elektre, Egista uhvativši ga za kose, na atičkoj vazii sa crvenim likovima slobodnog stila, u Bologni.¹⁸⁾ Na jednom donjotalijanskom krateru zbirke Coghil¹⁹⁾ progoni Erinija Oresta, koji u desnici drži mač, u ljevici koricice, a plašt mu je zakopčan oko vrata kao na zagrebačkom zrcalu.

U atičkom slikarstvu opaža se postepeni sve jači upliv prizora Ajasa i Kasandre na prizor Menelaja i Helene,²⁰⁾ naročito u razgolićenju Helene, a taj isti upliv prouzročio je po svoj prilici i prikaz nage Klitemnestre na zagrebačkom zrcalu. Uopće se na prizorima zrcala opaža naklonost nagim likovima.

Premda ne bih mogao dokazati, da je naga djevojka kraj Klitemnestre doista Elektra, držim, da je umjetnik htio prikazati upravo nju, a ne možda kakovu sluškinju Klitemnestrinu. Apatično držanje te djevojke priliči Elektri,

¹²⁾ Overbeck, *Die Bildwerke zum thebischen und troischen Heldenkreis*, Stuttgart, 1857, str. 704, br. 38 i 39.

¹³⁾ Reinach, *Répertoire*, 169, 2. — *Annali*, 1865, str. 212. — *Museo Italiano di Antichità*, t. III, str. 249. — Masner, *Die Sammlung antiker Vasen im Oesterreichischen Museum*, 335.

¹⁴⁾ *CVA, British Museum*, fasc. 5, III, Ic, tab. 64,2 a.

¹⁵⁾ *CVA, Oxford*, fasc. 1, III, I, pl. 38,8.

¹⁶⁾ *CVA, U. S. A.*, fasc. 1, Hoppin and Gallatin Collections. Gall. Coll., tab. 18, 2, 4.

¹⁷⁾ *CVA, British Museum*, fasc. 3, III, I c, tab. 22, 1.

¹⁸⁾ *CVA, Bologna*, fasc. 1, III, I c, tab. 37 i 38.

¹⁹⁾ Reinach, *Répertoire*, II, 9, 5.

²⁰⁾ Matthies, str. 105, 75, sl. 13.

jer bi druga sigurno Klitemnestri pomogla ili bi prestrašena pobjegla, kao na pr. žena na spomenutoj posudi Britskog muzeja.

Na posudama, koje prikazuju Elektru kod ubistva Egista ili Klitemnestre, ona samo uzbuđeno diže ruke, ali ne pomaže napadnutima, ni ne bježi.

Relijef jednog etrušćanskog sarkofaga helenističke dobe, iz Tarquinijsa,²¹⁾ prikazuje umorenu Klitemnestru kako leži na oltaru gotovo sasvim naga, tek su joj noge pokrivene plaštem. Kraj oltara stoji desno smučeni Orest sa korica mača u desnoj ruci, a ispred žrtvenika sjedi na zemlji Elektra, potpuno odjevena.

Elektra je vjerojatno prikazana i na etrušćanskoj urni u muzeju u Volterri,²²⁾ kako stoji kraj oltara, na koji je pobjegla Klitemnestra progonjena Orestom. Klitemnestra je gotovo sasvim naga, samo joj se oko pasa ovio nabrani plašt. Orest je odjeven hlamidom, lijevom rukom uhvatio je majku za kosu, a desnom je držao mač.

Sasvim slično je prikazano ubistvo gotovo nage Klitemnestre sa ogrlicom oko vrata, kraj oltara, na još dvjema etrušćanskim urnama.²³⁾

Oltar u prizoru Oresta i Klitemnestre može se protumačiti u jednu ruku uplivom prizora Ajasa i Kasandre, te Menelaja i Helene,²⁴⁾ a u drugu ruku čini se, da oltar ima grobno značenje i da sjeća na Agamemnona. Oltari ovakova oblika javljaju se već na antičkim posudama,²⁵⁾ a na južnotalijanskim posudama imaju svakako grobno značenje.²⁶⁾ Zanimljivo je da se na reljefima etrušćanskih urna u prizoru ubistva Klitemnestre kadšto javlja urna na jonskom stupiću,²⁷⁾ a kadšto oltar, te bi se prema tome moglo zaključiti, da im je značenje isto, i da spominju mrtvog Agamemnona.

Što se ne mogu naći posve istovjetne analogije prizora na zagrebačkom zrcalu, uzrokom je već spomenuto miješanje tipova, uobičajeno kod prenestinskih majstora.

Stav Klitemnestre na zagrebačkom zrcalu kao i okrajak plašta na njenom desnom ramenu odgovaraju liku Pana na prenestinskom zrcalu iste grupe, valjda i iste radionice: Körte V, 46.

Gornji dio Elektre gotovo je identičan sa desnom menadom na istom zrcalu.

Brežuljasto tlo na lijevoj strani zrcala prikazao je umjetnik vjerojatno samo zbog toga, što se ovakvi oblici ljepše usklađuju sa oblinom zrcala i nagim likovima nego kakvi uglati predmeti pokušava.²⁸⁾

²¹⁾ Brunn, *I rilievi delle urne etrusche*, I, tab. LXXX, br. 11, str. 101—103.

²²⁾ Ibid., tab. LXXV, 2, str. 95—96.

²³⁾ Ibid., tab. LXXV, 1 i LXXVI, 3, str. 94 i 96.

²⁴⁾ Matthies, str. 104—105. Zrcala Gerhard 399 i 236.

²⁵⁾ Up. na pr. *CVA, British Museum*, fasc. 4, III, Ic, tab. 41, 2 c. Douris? Iz Kapue. Žena progoni mladića, među njima oltar.

²⁶⁾ Patroni, *La ceramica greca nell'Italia meridionale*, str. 169. — *CVA, Villa Giulia*, fasc. 1, IV, Dr, tab. 5 (dio table 1 od IV Er). — *CVA, Lecce*, fasc. 2, IV Dr, tab. 44, 1, 2, 3.

²⁷⁾ Brunn, tabla LXXVIII, 6; LXXIX, 8, str. 97—98.

²⁸⁾ E. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung der Griechen*, II, str. 720.

Vitice bršljana, koje okružuju prizor, značajne su za ovo doba prenestinskih zrcala, a nalaze se i na južnotalijanskim glinenim posudama.²⁹⁾

Dekoratívni motiv cvjetova i listova ispod prizora javlja se na zrcalima br. 3, 5 i 6 grupe A I Matthiesa,³⁰⁾ ali vrlo vijugave peteljke postranih cvjetova odaju, da graver zagrebačkog zrcala nije pravo razumio ovaj motiv,³¹⁾ ili ga je samovoljno preobličio, udaljivši se od prirode.

Srednji cvijet u obliku kaležaste čaške javlja se na jednoj apulskoj glinenoj posudi kasnog četvrtog stoljeća, u Cambridgu.³²⁾ Na tom cvijetu stoji Eros okružen cvijećem i viticama.

Današnji stalak zrcala, premda je tek kasnije sastavljen sa današnjim zrcalom, bio je bez sumnje već prvobitno određen, da posluži upravo za takovu svrhu.

Već su egipatski majstori Nove Države upotrebljavali za držak zrcala lik nage žene, koja rukama kao da podržava ili dodiruje čašku na svojoj glavi.³³⁾ Grci su u šestom stoljeću prije Krista preuzeli od Egipćana ovaj motiv.³⁴⁾

U južnoj Italiji proizvodila je početkom četvrtog stoljeća prije Krista neka brončarska radionica u Lokrama drške zrcala u obliku žene odjevene hitonom i himationom, koja je uzdigla desnu ruku do ruba zrcala ili do jednog kraja ataše.³⁵⁾ Jedan takav držak nađen je u Acerenzi u Etruriji.

Na etrušćanskim zrcalima nalaze se slični dršci.³⁶⁾

Kod Praeneste nađen je držak zrcala u obliku Venere, odjevene samo plaštem omotaním oko nogu i svezanim sprijeda u visini bedara. Desnom rukom božica redi kosu, a lijevom drži zrcalo. Čaška na njevoj glavi sličí onoj na zagrebačkom zrcalu.³⁷⁾

Držak zrcala, koje se nekoć nalazilo u zbirci d'Orville u Amsterdamu,³⁸⁾ izrađen je u obliku nage žene sa ogrlicom oko vrata, kojoj plašt prekriva samo desnu nogu i prelazi straga na podlakticu lijeve podbočene ruke. Desna ruka dodiruje kosu.

Sličan se motiv javlja na brončanom kipiću zbirke Dutuit,³⁹⁾ gdje plašt, podržavan ispod lijevog pazuha, pada preko leđa i omata desnu nogu, te na sirske brončaním kipićima zbirke De Clercq,⁴⁰⁾ na jednom očito sirske brončanóm kipiću iz Egipta,⁴¹⁾ na kamením kipovím nadením u Aleksandriji,⁴²⁾ u

²⁹⁾ Matthies, str. 120—121, Up. C V A, Lecce, II, IV, Dr, tab. 33, br. 2 i 3.

³⁰⁾ Matthies, str. 66 ss.

³¹⁾ Up. cvjetove na zrcalu Körte, v. 46.

³²⁾ C V A, Cambridge, 1, tab. 45, 8.

³³⁾ Bossert, *Geschichte des Kunstgewerbes*, IV, sl. na str. 121, str. 122.

³⁴⁾ *Oesterr. Jahreshfte*, XV, 1912, str. 248—249, sl. 162 (str. 247) i sl. 156 (str. 241).

³⁵⁾ Ulf Jantzen, *Bronzwerkstätten in Grossgriechenland und Sizilien*, str. 17, tab. 5, sl. 22 (br. 45), sl. 23 (br. 46). — De Ridder, *Les bronzes du Louvre*, I, str. 32, br. 172,

tab. 18 (br. 47 Jantzenove liste = Reinach, *Répertoire*, II, 653, 5).

³⁶⁾ Gerhard, *Etruskische Spiegel*, IV, str. 95, tab. 348 = Babelon-Blanchet, *Bibliothèque nationale*, br. 1326.

³⁷⁾ Fröhner, *Collection A. Dutuit*, 1901, str. 65, tab. 95, br. 98 (Reinach, *Répertoire*, II, 527, 1), tab. 95, obratna strana.

³⁸⁾ Gori, *Museo Etrusco*, I, 68. — Reinach, *Répertoire*, II, 336, 4.

³⁹⁾ Reinach, *Répertoire*, II, 337, 6.

⁴⁰⁾ *Ibid.*, IV, 202, 4 i 6.

⁴¹⁾ *Ibid.*, V, 153, 7.

⁴²⁾ *Ibid.*, II, 336, 5.

Bizerti u Tuniziji,⁴³⁾ u Pireju⁴⁴⁾ i u Ateni,⁴⁵⁾ te na jednoj terakoti berlinskog Antiquariuma.⁴⁶⁾

Motiv plašta, koji povlači žena desnom rukom preko leđa, potječe od tzv. Venus Genitrix, vjerojatno Troizenske Afrodite.⁴⁷⁾

U tom pogledu vrlo je bliz zagrebačkom primjerku kip Venere Arheološkog muzeja u Firenzi.⁴⁸⁾

Slični se motivi javljaju na crtežima etrušćanskih i prenestinskih zrcala.⁴⁹⁾

Vrlo su srodne zagrebačkoj Veneri: menada na jednoj falerijskoj glinenoj posudi,⁵⁰⁾ i naročito neka žena na jednoj kampanskoj amfori,⁵¹⁾ urešena ogrlicom i narukvicama, te odjevena u plašt, koji joj pokriva lijevu nogu, a ona ga povlači desnom rukom preko leđa i lijevom preko desnog boka.

Na reljefima etrušćanskih urna trećeg i ponajviše drugog stoljeća prije Krista, sa prizorom Parisa, koji je pribjegao na oltar, da umakne smrti,⁵²⁾ prikazana je kraj njega njegova zaštitnica Venera, u sasvim sličnom liku kao na stalku zagrebačkog zrcala. Uzdignutom lijevom rukom Venera podržava plašt, koji joj pada straga preko leđa, a desnom rukom ovila ga je oko desne noge. Na nekima od ovih reljefa (br. 11 i 20) plašt je omotan oko noge u istom položaju, premda ga ništa ne podržava, kao na zagrebačkom stalku.

Venera zagrebačkog zrcala, sudeći po njenom gipko izvijenom tijelu i po draperiji, koja se javlja na srodnim kipićima, što potječu većinom iz Sirije i Egipta, vjerojatno je izrađena u nekoj sirsnoj ili aleksandrijskoj radionici hele-nističkog doba.

Čaška na glavi žene upravo savršeno zamjenjuje nekadanji dio drška urešen stiliziranim cvijetom, pa je stoga vjerojatno već u antikno doba bila stvorena od ova dva raznovremena dijela skladna cjelina.

289. Antepagmenat u obliku lavlje glave, sa dvostrukim proveslom.¹⁾

Nađen u Novom Vinodolskom, u neposrednoj blizini hotela na Lišanju, zajedno sa bakrenim kablíćem, koji se kod nalaza rasuo.

Najveća širina antepagmenta 50 mm. Najveća visina 60 mm. Relijef 45 mm. Tetiva provesla 160 mm. Unutarnji promjer provesla 135 mm. Horizontalna debljina 6 mm, a vertikalna 8 mm. Provesla se na krajevima suzuju i zatim uzvijaju, završujući kruškolikim nastavcima (sl. 2).

⁴³⁾ Ibid., VI, 82, 1.

⁴⁴⁾ Ibid., II, 337, 2.

⁴⁵⁾ Ibid., II, 336, 2.

⁴⁶⁾ A. Körte, *Die griechischen Terrakotten*, Berlin, 1926, str. 72—73, tab. 54.

⁴⁷⁾ Reinach, *Répertoire*, I, 172, 3, 4. — A. Frickenhaus i W. Müller, *Aus der Argolis*, Athen. Mitt., XXXVI, 1911, str. 33—35.

⁴⁸⁾ Reinach, *Répertoire*, V, 153, 6.

⁴⁹⁾ Na pr. Gerhard, III, 280, 1 = *Bibliothèque nationale*, br. 1319; Gerhard, II, 251 = *Bibl. nat.*, 1334; Körte V, 46 = *Matthies*, str. 67, sl. 7 (pripada grupi A I kao i zagre-

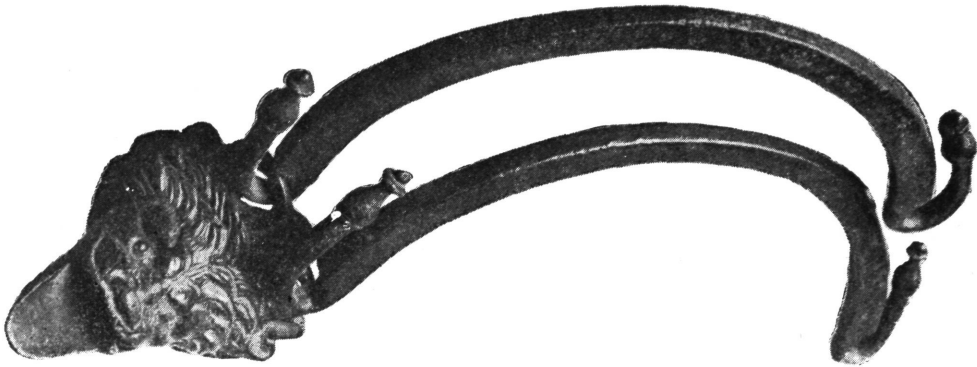
bačko zrcalo) i Körte, V, 120 = *Matthies*, str. 83, sl. 18 (grupa D I, druga polovina četvrtog stoljeća).

⁵⁰⁾ *CV A, Villa Giulia*, fasc. 2, IV Br, tab. 11, br. 4.

⁵¹⁾ *CV A, British Museum*, fasc. 2, IV, Ea, tab. 9, br. 6a.

⁵²⁾ Brunn, *I rilievi delle urne etrusche*, str. 4 ss, tab. I—XIV, br. 1, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 20, 26, 27.

¹⁾ *Vjesnik hrv. arh. društva*, n. s. I, 1895, str. 152, sl. 95.

Sl. 2 Antepagmenat sa rimskoga bakrenoga kotlića

Antepagmenat je izrađen u obliku lavlje glave rastvorena ždrijela, kojoj je donja čeljust produžena nastavkom za izljev. Na gornjem dijelu antepagmenta dvije su ušice, između kojih je prostor ispunjen uresom poput lista. Dio desne ušice je odlomljen. U te dvije ušice zahvaćalo je dvostruko proveslo. Antepagmenat bio je prilotan na posudi. Jedna rupa na njegovoj desnoj strani, bez pandana na lijevoj, potječe od oštećenja, a ne od zakovice.

Takvi antepagmenti i provesla nalaze se na kabličima naročite vrsti, koje su proučavali Bruno Schröder²⁾ i Erich Pernice.³⁾ Dvostruka provesla uopće, a i takova spojena sa izljevom, prvi su radili Grci, kako svjedoče arhaiski primjerci,⁴⁾ ali kabličići te vrsti nadeni su većinom u Donjoj Italiji i u Etruriji.⁵⁾

Očito su brončari Velike Grčke u V i IV stoljeću, a kasnije i njihovi nasljednici izrađivali naročito ovaj tip kabličića, za koji su pobudu dobili iz Grčke, ali su ga sami dalje razvijali, dok je u Grčkoj proizvodanje takovih kabličića prestalo.⁶⁾

U kampanskoj i apulskoj keramici javljaju se kabličići te vrsti upravo u silnoj množini, pa je i to dokazom, da su brončani uzori, po kojima su radene zemljane posude, bili tamo neobično obiljubljeni, te da se mogu smatrati naročito južnotalijanskim proizvodima.⁷⁾

Ti su brončani kabličići bili upotrebljavani u Donjoj Italiji, osobito u IV i III stoljeću prije Kr., ali ima ih, koji se mogu smatrati kapuanskim radovima posljednjih decenija rimske republike.⁸⁾ Od I. stoljeća pr. Kr. izlaze iz upotrebe.

Oblik kabličića Schröderove grupe D, kojoj pripada novovinodolski primjerk, pokazuje naročito značajke italskih proizvoda, te su ga italski Grci vjerojatno preuzeli od Italaca.⁹⁾ Zanimljivo je, da je na kabličićima grupe D, 1 antepagmenat ujedno i izljev, kao na novovinodolskom primjerku, jer su kabličići

²⁾ *Griechische Bronzebeimer im Berliner Antiquarium*, 74 Winkelmannsprogramm, Berlin, 1914, str. 14, D, str. 17, F.

³⁾ *Arch. Jahrbuch*, 55, 1920, str. 85—96.

⁴⁾ Schröder, str. 22, sl. 20.

⁵⁾ *Ibid.* str. 25.

⁶⁾ Pernice, *Arch. Jahrbuch.*, 35, 1920, str. 92—95.

⁷⁾ *Ibid.*, str. 86—87 i str. 88, bilj. 1.

⁸⁾ Schröder, str. 18. Winifred Lamb., *Greek and Roman bronzes*, str. 239, tab. 95 b.

⁹⁾ Schröder, str. 20.

gore nešto suženi, pa se sadržina izlijevala kroz otvor antepagmenta, a drugi antepagmenat je običan i različno izrađen od izljeva.

Ti su kablčići služili po svoj prilici naročito za miješanje vina, poput kratera, ali su se mogli dakako upotrebljavati i u druge svrhe.¹⁰⁾ U etruščanskom odjelu Vatikanskog muzeja nalaze se mnogi ovakovi brončani kablčići, raznih veličina, sa sličnim uresima.¹¹⁾

Primjerci vrlo blizi novovinodolskom, oblikom antepagmenta i provesla, nalaze se u berlinskom Antiquariumu.¹²⁾ Br. 681 potječe iz Chiusi. Jedan glineni kablčić sa izljevom u obliku lavlje glave, izrađen po brončanim proizvodima te vrsti, potječe također iz Etrurije.¹³⁾

U muzeju u Karlsruhe¹⁴⁾ nalazi se antepagmenat na izljev vrlo sličan novovinodolskom, tek su ušice sasvim jedna do druge, pa je ures između njih više stisnut i manji, a donja čeljust lava, — ako je crtež kod Schumachera ispravan, — kraća. Visina 50 mm, širina 40 mm. Sa antepagmentom su sačuvana i sasvim slična provesla. Tetiva 155 mm, unutarnji promjer 120 mm.

Taj je fragmenat došao u muzej iz zbirke engleskog arhitekta Clarke-a, koji je sakupljao po Italiji.¹⁵⁾

Kod iskapanja u nekom razorenom grobu kod Tiriola u Južnoj Italiji, nađen je kablčić ove vrsti, na kojemu je jedan antepagmenat u obliku lavlje glave, a drugi u obliku glave Silena.¹⁶⁾

U Muzeju Kneza Pavla u Beogradu pohranjeno je sasvim srodno proveslo sa jednim antepagmentom u obliku lavlje glave sa izljevom i drugim u obliku glave Silena. Nađeno je u helenističko-rimskoj nekropoli u Budvi. Promjer provesla 180 mm. Visina antepagmenta 60 mm.

U selu Zlokučene, oko 20 km južno od grada Šumena u Bugarskoj, nađen je u grobu jednog tumula, uz druge brončane i glinene posude kablčić ove vrsti na dva provesla sa antepagmentima, od kojih jedan prikazuje Silena, a drugi, pretvoren u izljev, i sasvim sličan novovinodolskom primjerku, prikazuje lava sa razjapljenim ždrijelom. Provesla također sasvim odgovaraju novovinodolskima.¹⁷⁾ Čitavi nalaz datira se u IV stoljeće prije Kr.¹⁸⁾

U Bugarskoj su češće nađeni kablčići srodnoga tipa: u Jurukleru, Panagjurištu, Brezovu, Staroj Zagori, Aleksandrovu, u okolini Varne i kod Vrbice (Pre-slav),¹⁹⁾ a datiraju se u IV stoljeće prije Kr.

¹⁰⁾ Schröder, str. 27 i 28.

¹¹⁾ *Izvestija na blg. arh. inst.*, VI, 1950—51, str. 254.

¹²⁾ Schröder, str. 14, D, sl. 10, i 11, 1 = Friederichs, *Kleinere Kunst*, br. 681 i 681a.

¹³⁾ Schröder, str. 15. Furtwängler, *Beschreibung der Vasensammlung München*, br. 2962.

¹⁴⁾ Schumacher, *Beschreibung der Sammlung antiker Bronzen in Karlsruhe*, 1890. str. 121, br. 638, tab. IX, 24.

¹⁵⁾ *Ibid.*, Einleitung, str. I.

¹⁶⁾ *Arch. Jahrb., Anz.*, 1929, str. 150, sl. 45, na str. 189. Slika antepagmenta sa Silenovom glavom upućuje, da je drugi neobjelodanjeni antepagmenat vjerojatno novovinodolskog tipa.

¹⁷⁾ *Izvestija na blg. Arh. inst.*, VI., 1950—1951, str. 254, broj 2, sl. 182—184.

¹⁸⁾ *Ibid.* str. 256.

¹⁹⁾ *Izvestija na blg. arh. inst.*, V, 1928 (29), str. 38, br. 2, sl. 50 i 51. na str. 40.

Pernice drži, da veliki broj primjeraka nađenih u Južnoj Italiji, kao i davna slava i ugled kampanskih brončara, upućuju na to, da valja tražiti primjerke kao i ostale, koji su nađeni u okolini Crnoga Mora, a pokazuju silnu sličnost, upravo identičnost sa južnotalijanskim primjercima, smatrati proizvodima Južne Italije, a ne grčkih kolonija na Crnom Moru.²⁰⁾

Novovinodolski fragmenat potječe dakle, po svojoj prilici, iz neke južnotalijanske radionice IV stoljeća prije Kr.

3. Jupiter.¹⁾ Srebro. Iz Kupe kod Siska. Visina 47 mm. (Tab. IX sl. 1).

Sasvim je srodan ovom sisačkom primjerku mali brončani

290. Jupiter iz Osijeka, što se danas također nalazi u zagrebačkom arheološko-historijskom muzeju, za koji ga je nabavio Dr. Ivan Bojničić. Ovaj je visok 64 mm. Patina mu je svijetlo-zelena. (Tab. IX sl. 3).

Razlikuje se od sisačkog u glavnom jedino time, što su mu noge u istom planu, a odijeljene (raskrečene) jedna od druge.

Plašt je oštećen, ali se prema sačuvanim dijelovima na leđima kao i na obim ramenima, vidi da je tekao jednako kao kod sisačkog primjerka. Oba donja kraja koja su se spuštala niz leđa manjkaju. Uzdignuta lijeva ruka držala je sigurno žezlo. Desna podlaktica svinuta je danas nešto bliže nadlaktici, nego kod sisačkog primjerka, a držala je valjda također munju. Glava je vrlo izlizana, ali pokazuje i sprijeda i straga mnogo sličnosti sa sisačkom.

Inače neznam ni jednog primjerka, koji bi se mogao porediti s ovim dvjema.

Tok draperije sasvim je naročit, ali baš nije sretno izabran. Taj se tip svakako razvio iz tipa Jupitera sa plaštem na jednom ramenu, a ponavljanje istog motiva na obim ramenima odaje neumjetničko, provincijsko naziranje. Lik sa plaštem na jednom ramenu nosi plašt na onom ramenu čija se uzdignuta ruka opire o žezlo, pa linija plašta potcrtava vertikale žezla i uspravnog tijela, te daje liku zaista božansku stalnost i snagu. Na protivnom ramenu nema ništa, a malko uzdignuta ruka podiže munju. Ta kosa, nemirna, pokretna linija ruke označuje aktivnost Jupitera. Provincijski umjetnik uništio je tu divnu harmoniju stalnosti i pokreta svojim nezgodnim smještajem plašta i na drugom ramenu, jer padajuća linija plašta na toj strani prigušuje i ubija elan podignute desnice, te daje liku neugodnu, dosadnu simetričnost.

Provincijska umjetnost znala je inače kod srodnih prikaza Jupitera dati elegantniju liniju toku draperije:²⁾

a) R. II, 9, 3. Lyon. St. Germain-en-Laye.

b) Catalogue of Silver Plate, Br. Museum. pl. 6, no. 27.

c) Berlin, Antiquarium, inv. br. 6465.

Röm. Mitteilungen, 32, 1917, str. 55, br. 11. i bilj. 15, sl. 16, na str. 52: str. 45, br. 32 i sl. 37, na str. 48.

²⁰⁾ *Arch Jahrb.*, 35, 1920, str. 88.

¹⁾ *Vjesnik h. a. d.*, 1913/14, str. 209, br. 3. R. V, 1, 7,

²⁾ *Mededeelingen van het Nederlandsch historisch Instituut te Rome*, druga serija, 5 svezak, Haag, 1935, str. 23—50. G. van Hoorn, Kipići Jupitera u Utrechtu. Vidi naročito str. 28, bilj. 2.

d) R. II, 9, 6.

e) R. III, 3, 5.

f) R. IV, 5, 6.

Torzo kipića od vapnenjaka, koji je vrlo srodan ovim primjercima našao se i kod nas na pusti Agatenhof između Indjije i Putinaca.³⁾

Neobičan tok draperije uopće je karakterističan za provincijsku umjetnost, kako svjedoči vrlo zanimljivi Jupiter nađen u jednom kanalu Utrechta,⁴⁾ danas u privatnoj zbirci Jan Eloy Brom-a u Utrechtu. Okrajci plašta, koji mu pokriva leđa, padaju sprijeda sa obje strane. Izrađen je bio vjerojatno u Galiji, kako se dade naslutiti iz atributa u desnoj ruci, koji je možda Sucellusova »olla«, dok u lijevoj drži munju. G. Van Horn, koji ga je objelodanio, nije mogao naći ničije ništa sličnog.

Sisački primjerak nastao je valjda najkasnije prvom polovinom drugog stoljeća poslije Krista, dok je osječki, sudeći po lošijoj izradi, mlađi. Ovaj naročiti tip mogao bi biti stvoren upravo u Panoniji.⁵⁾

83. Poprsje dječaka.¹⁾ Brončana posudica nađena godine 1900 u Vinkovcima u vrtu mesara Antuna Mareka (Prkos ulica br. 518), u zidanom rimskom grobu sa kosturom.

Visina poprsja do tjemena 163 mm, do vrha ušica 170 mm, sa uzdignutim proveslom 200 mm.

Prema fibuli nađenoj u istom grobu posudica potječe najranije iz druge polovine III stoljeća poslije Krista.²⁾

Slična posudica nađena je u Kostolcu,³⁾ u grobu zidanom od cigle, zajedno sa strigilom, oštećenom fibulom i malim brončanim uresom. Visina zajedno sa proveslom 195 mm. Na toj posudici poprsje niče iz cvjetne čaške, umjesto odjeće jasno je prikazana nebrida, kose su grublje poput dlaka, a kraj ušica za proveslo nalaze se umjesto malih zavnutih listića veći i ravni. M. M. Vasić pošto je uporedio obje posudice međusobno i utvrdio njihovu vrlo manjkavu izradu smatra da je moguće da su to lokalni proizvodi, valjda doseljenika sa Istoka.⁴⁾

Ovim dvjema primjercima vrlo slična posudica nalazi se u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt.⁵⁾ Prema navodima darovatelja g. Ale-

³⁾ *Vjesnik hrv. arh. dr.*, N. s. IV., str. 195 do 196, sl. 87.

⁴⁾ *Mededeelingen*, 1935, pl. I, str. 23.

⁵⁾ O veoma raširenom kultu Jupitera kod nas, te naročito u Sisciji i Mursi vidi: Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd, 1933, str. 96—99.

¹⁾ *Vjesnik h. a. d.* 1913/14, str. 240, br. 83. R. V, 198, 5.

²⁾ *Vjesnik hrv. arh. dr.*, n. s. VI, 1902, str. 154.

³⁾ *Vjesnik hrv. arh. dr.*, n. s. VIII, 1905, str. 148—158. Miloje M. Vasić, *Bronzani sud iz Viminacija*.

⁴⁾ *Ibid.*, str. 155 i ss.

⁵⁾ Inv. br. 623. Visina 145 mm do vrha ušica, a 182 mm. do vrha provesla. Spiralne kovrče na mladićevoj glavi vrlo su nalik kovrčama na glavi Ganymeda prikazanog na uresnom okovu (umbu?), nađenom u Carnuntumu (*Jahreshefte*, 6, 1903, str. 69 A, tab. IV), a i plašt uglavnom odgovara Ganymedovom. Taj uresni okov sa Ganymedom pripada nizu proizvoda značajnih za krajeve oko srednjeg i donjeg Dunava, koji su valjda bili izrađeni u panonskim i mezijskim carskim tvornicama oružja. (Fr. Drexel, *Römische Parade Rüstung*, Bulićev zbornik, str. 55—72). Moguće je i posudica u obliku poprsja mladića proizvod jedne od tih tvornica,

ksandra Ehrmanna, nabavljena je od nekog časnika, koji ju je našao za vrijeme svjetskog rata u Makedoniji. Izrada posudice vrlo je nedotjerana. Kosa je prikazana brojnim jednoličnim spiralnim kovrčama. Samo poprsje je nešto više nego kod spomenutih primjeraka, a prekrivo je sprijeda i straga velikim polukružnim zavojem plašta, koji pričvršćen fibulom na desnom ramenu, prelazi preko prsiju i leđa na lijevo rame i lijevu nadlakticu. Ruke završuju malo niže od pazuha, kao kod prijašnjih primjeraka. Dno manjka. Proveslo je ukrašeno na zavnutim krajevima heniskima, ali je ručica provesla sasvim jednostavna, tek razdijeljena po duljini crtom uz koju se nižu s obje strane okomite usporodne crtice. Ispod karika za proveslo nema nikakvih listova.⁶⁾

U Srijemskoj Mitrovici nađena je također posudica ovoga tipa.⁷⁾ Visina posudice bez stalka iznosi do tjemena mladićeve glave 145 mm, od tjemena do vrha provesla 90 mm, a visina stalka, koji je kod iskopavanja otkinut iznosi 25 mm. Ovo je poprsje mnogo bolje izrađeno nego netom spomenuti primjerak. Odvaja se od triju prijašnjih time, što poprsje dolje završava ravnom plohom u visini pazuha. Dno posude je ljeveno zajedno s njom, a ne zasebno kao kod vinkovačkog primjerka, niti zajedno sa stalkom kao kod kostolačkog. Odjeća, što koso pokriva lijevu stranu prsiju, skopčana je kopčom na lijevom ramenu. Vrat je dulji nego kod dosadanih primjeraka, a kose, koje su uglavnom rasporedane kao kod kostolačkog poprsja, prikazane su vrlo nježno finim zavojitim crtama. Kraj ušica nalaze se ravni listići, ali kraći nego na kostolačkom primjerku. Proveslo je jednostavno i vrlo nalik onome poprsja u Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt, ali je mnogo više. Podnožje je sasvim drukčije nego kod vinkovačkog i kostolačkog primjerka: iz sredine okrugle pločice diže se malim prelazom valjkasta noga, koja na vrhu kao da nosi pločicu malo širu od promjera noge (sl. 3).

Ovom primjerku vrlo je slična izradom, oblikom poprsja i oblikom provesla, posudica nađena kod Rila Sela (Kjustendil, okr. Dubnica) u Bugarskoj,⁸⁾ u grobu pokrivenom ciglama, zajedno sa drugim predmetima među kojima su bile i dvije strigilis.

Visina 110 mm. Oči su inkrustirane srebrom. Odjeća koso pokriva lijevi dio prsiju, a sa lijevog ramena spušta se na prsa rub odjeće poput okrajka plašta. Inače je poprsje vrlo nalik onome iz Srijemske Mitrovice. Na dnu se nalaze odozdo tragovi olova, ali stalak, koji je tu nekoć bio prilotan, manjka. Grob potječe vjerojatno iz prvog ili drugog stoljeća poslije Krista.

koje se sigurno nisu ograničavale samo na izradu bojne opreme.

⁶⁾ Na proveslu posudice u Arh. hist. muzeju u Zagrebu nalaze se u sredini dvije poprečne prutaste izbočine od kojih se duž provesla odvaja sa svake strane po jedan list, razdijeljen glavnom žilom u sredini i malim odvojnim žilicama lista. Ukrašen provedla posudice u Muzeju za umj. i umj. obrt vjerojatno se nemarom izrodio od ovakova uzorka.

⁷⁾ Objelodanjena je samo u beogradskom dnevniku »Politika«, 31 augusta 1936 na strani 10. Veliku zahvalnost dugujem Gradskom poglavarstvu u Srijemskoj Mitrovici, koje mi je poslalo vrlo brižno sastavljene podatke o toj posudici i njenu fotografiju.

⁸⁾ »Godišnik« sofijskog muzeja, 1921, str. 202, br. 2, sl. 207. *Revue archéologique*, 1923, I, str. 31, sl. 80, na str. 30, br. 213.

Sl. 3. Brončana posudica nađena u Srijemskoj Mitrovici

ba, te se ovaj primjerak iz Straldže može datirati najkasnije u sredinu drugog stoljeća poslije Krista, kako upućuje i svjetiljka nađena u istom grobu. Mnogo širi oblik provesla vinkovačkog i kostolačkog primjerka, te onog u muzeju za umjetnost i umjetnički obrt datira te posude, koje su vjerojatno istodobne sa proveslima, u ranije vrijeme, te je prema tome opravdana slutnja dr. Josipa Brunšmida, da je vinkovačka posuda starija od fibule s kojom je nađena u grobu.¹³⁾

Jedna posudica u Louvreu,¹⁴⁾ koja potječe iz Donjeg Egipta, sličići kostolačkoj i srijemsko-mitrovačkoj velikim listićima kraj ušica provesla i nebridom. Dolje završava ravno. Iz Donjeg Egipta potječe i drugi slični primjerak Louvrea,¹⁵⁾ kovrčave glave i ovjenčan vinovom lozom. Treći ovakav primjerak Louvrea,¹⁶⁾ nepoznata podrijetla, sličići posudici iz Rila Sela i onoj iz Vinkovaca odjećom u obliku naboranog plašta skopčanog na lijevom ramenu kopčom, odakle se dva

⁹⁾ *Izvestija na blg. arh. inst.*, VII, 1932—1933, str. 389, br. 5, sl. 140.

¹⁰⁾ U selu Butovu u Bugarskoj nađena je u grobu glinena posudica sasvim slična ovoj brončanoj posudici. (*Izvestija na blg. arh. inst.*, VIII, 1934, str. 456, sl. 277.)

¹¹⁾ I kostolački primjerak nađen je sa strigilom pa i to potvrđuje da su to bile posudice za pomast (balsamaria). Vidi Perdrizet, *Collection Fouquet*, str. 14, bibliografija sličnih posuda i njihova upotreba,

U jednoj mogili na istok od sela Straldža (Jambolsko) u Bugarskoj⁹⁾ nađena je u grobu saziđanom od cigle posuda vrlo srodnog tipa, poprsja mladića sa dugim uvojcima, ali bez odjeće i sa bulom naročita oblika.¹⁰⁾ Visina 210 mm, sa proveslom 280 mm. Poprsje dolje ravno završava. Oblik podnožja, koje je inače tehnikom sastavljanja dijelova srodno vinkovačkom primjerku, odvađa se od oblika vinkovačkog i kostolačkog podnožja.

Zanimljivo je, da su i uz ovu posudu nađene dvije strigilis,¹¹⁾ a i jedan bakreni vrč sasvim srodan onome, koji je nađen u vinkovačkom grobu. Izduženi oblik provesla značajan je prema istraživanjima Goesslera¹²⁾ za kasnije do-

¹²⁾ Antike Büstengefässchen aus Metall u W. Amelung, *Antike Plastik*, str. 81.

¹³⁾ *Vjesnik hrv. arh. dr.*, n. s., VI, 1902, str. 154.

¹⁴⁾ De Ridder, br. 2944, str. 150, tab. 103. Visina 142 mm i ušica 6 mm.

¹⁵⁾ De Ridder, broj 2945, str. 150, tab. 103. Visina 125 mm. Uteg?

¹⁶⁾ De Ridder, broj 2945, str. 150, tab. 103. Visina 130 mm.

mala okrajka plašta spuštaju sprijeda. Malim listićima kod ušica slični vinkovačkom primjerku, ali ovi završuju nekim bobicama kojih vinkovački nema. Modelacija glave egipatskog primjerka Louvrea (broj 2944) bliza je modelaciji vinkovačkog i srijemsko-mitrovačkog poprsja, ali su i kod broja 2944, a naročito kod broja 2943, kose vrlo shematski prikazane.

Iz Donjeg Egipta potječe i posudica zbirke Fouquet¹⁷⁾ u obliku sličnog poprsja ovjenčana bršljanom i vinovom lozom (Dionysos?), ali je otvor na glavi koso načinjen od zatiljka prema vrhu vijenca na prednjoj strani glave.

Tipom i veličinom odgovara ovoj posudi primjerak u muzeju u Kairu.¹⁸⁾

Iz Pontoške Herakleje potječe sasvim slična posuda carigradskog muzeja,¹⁹⁾ srebrom inkrustiranih očiju.

U pariškoj Bibliothèque nationale nalaze se dvije slične posude nepoznate provenijencije.²⁰⁾

Mnoge od ovih posudica nađene su u Egiptu, a slične posudice ovoga tipa vezane su uz Egipat likovima koje prikazuju.

U Akkermanu, antiknom Tyrasu, na sjevernoj obali Crnoga mora nađena je posudica u obliku poprsja vrlo sličnog tipu vinkovačkog poprsja, a prikazuje vjerojatno djevojku iz istočne Afrike.²¹⁾

U Budimpeštanskom muzeju nalazi se posuda sličnog tipa sa prikazom Etiopijca, rad kraja drugog stoljeća poslije Kr.²²⁾

Uporediti se može još i slična posuda iz Corbridgea u sjevernoj Engleskoj²³⁾ i posuda zbirke Graf, koja potječe iz Egipta.²⁴⁾

Zatim:

R. IV, 354, 2. Lyon.

R. V, 307, 7. Strassburg.

Prema tome vrlo je vjerojatno da tip ovakvih posudica potječe iz Egipta, te je možda ispravna slutnja Miloja M. Vasića da su naši primjerci lokalni proizvodi doseljenika sa Istoka.²⁵⁾

Velika raznovrsnost izrade ovih posudica, a napose i samih četiriju primjeraka što se nalaze u Jugoslaviji, upućuje na to da bi to mogli biti radovi lokalnih proizvađača neizvjesnih narodnosti, koji su oponašali uzorke aleksandrijskih radionica.²⁶⁾

¹⁷⁾ Perdrizet, *Bronzes grecs de la collection Fouquet*, str. 14, br. 11, tab. VII, Visina 120 mm.

¹⁸⁾ Edgar, broj 27741. (Prema Perdrizet, l. c.)

¹⁹⁾ Joubin, *Bronzes et bijoux*, str. 6, br. 19, Visina 190 mm. (Prema Perdrizet, l. c.)

²⁰⁾ Babelon-Blanchet, str. 194, broj 437, visina 127 mm; str. 208, br. 471, visina 110 mm. Br. 437 slični svojim oblikom kostolačkom primjerku, a broj 471 nema odjeće te slični time primjerku iz Straldže.

²¹⁾ *Oesterr. Jahresh.*, VII, 1904, str. 197 do 203, slika 96—98. Na strani 199 spomenute su i druge posude crnačkog tipa.

²²⁾ *Arch. Anz.*, 1915, str. 35, slika 12.

²³⁾ *Arch. Anz.*, 1914, 399, slika 6.

²⁴⁾ *Arch. Anz.*, 1890, str. 157, broj 7.

²⁵⁾ George Seure i Salamon Reinach drže da su i u Trakiji radili sirske ili egipatske doseljenici. (*Revue archéologique*, 1922, I, str. 68 ss.)

²⁶⁾ V. Fr. Drexel u *Bonn. Jahrb.*, 118, str. 177 i 207.

Sl. 4. Priapus. Srebrn kipić, negda u Hrv. nar. muzeju u Zagrebu. Crtež Mijata Sabljara.

296. Priapus.¹⁾ Srebrn kipić. Nađen »med okolicama Lučko i Prečko kod Stupnika«. Darovao Dragutin König, župnik u Vrapču, 13 kolovoza 1862 godine. Na izložbi u Zagrebu godine 1864 izgubljen.

Visina 42 mm. Težina 1¾ lota. Stojeći bradati Priapus sa kapom na glavi obučen je u dugu odjeću, koju je sprijeda podigao obim rukama tako da se vidi goli donji dio tijela do iznad spolovila. U krilu plašta drži voće i cvijeće. Stoji na tankoj pločici. (Sl. 4).

Vrlo sličan brončani kipić nađen je kod Splita (Gladnice prema Mravincima).²⁾

Up.: R. II, 74, 4. Baden, Aargau.

74, 5. Bonn.

74, 7. Caylus, II, 45, 3. Od srebra.

R. III, 232, 4. Zbirka Warocqué, Mariémont.

R. V, 26, 2. Genève. Od kamena.

Prema ovim podacima taj je tip bio poznat naročito u zapadnom dijelu rimske države.

297. Pigmej borac. Nađen u Osijeku. Nabavljen putem Ivana pl. Bojničića. Visina 49 mm. Zelena patina.

Goli stojeći pigmej, okrenut lijevo, nasrće prema svojoj lijevoj strani, održavajući se u elastičnom, lako pokretnom stavu na lijevoj nozi svinutoj u koljenu i desnoj nozi ispruženoj postrance. U spuštenoj desnoj ruci držao je (danas nestali) mač, a u uzdignutoj lijevoj (također nestali) štit. Na glavi kaciga u obliku polovine jajeta, bez obraznica. (Tab. IX sl. 2).

Sasvim sličan primjerak, nađen također u Osijeku, pohranjen je u osječkom Gradskom muzeju. Visina 80 mm.

Up.: R. V, 308, 1. Vieux. Calvados.

R. V, 514, 4. Compiègne.

R. II, 564, 1. Avignon.

R. II, 564, 3. Bibliothèque nationale, broj 508.

Kako su slični primjerci nađeni u Galiji, moguće je i osječki primjerak galskog podrijetla. Tipovi ovakvih kipića pigmeja nastali su u Aleksandriji, kako svjedoče prikazi nilskih predjela što svakako odanle potječu, a na kojima se vrlo često javljaju pigmeji.¹⁾ No, kako je pokazao Fr. Drexel,²⁾ galski su majstori znali stvarati vrlo dobre proizvode, za koje su se poslužili aleksandrijskim uzorcima.

¹⁾ Mijo Sabljara, Imovina Narodnog muzeja, 8. Tekući broj 2. U inventaru se sačuvao crtež kipića od Mije Sabljara. Kipić spominje dr. Josip Brunšmid u *Vjesniku hrv. arh. dr.*, n. s., XIII, 1913 i 1914, str. 208.

²⁾ Inv. br. 4587. Visina 22.5 mm.

¹⁾ M. Bieber, *Die antiken Skulpturen und Bronzen in Cassel*, str. 74, br. 239.

²⁾ *Bonn. Jahrb.*, 118, str. 177 i 207.

298. Pigmej. Sisak, godine 1914. Visina 45 mm. Patina zelena, no na mnogim dijelovima lica, trbuha i drugdje manjka. (Tab. IX sl. 4).

Goli pigmej sa vrlo velikim phallusom stoji na krzljavim, raskrećenim nogama i drži u uzdignutoj i pruženoj desnoj ruci za rep dvije ptice slične golubima, a u uzdignutoj u laktu svinutoj lijevoj ruci drži donji dio amfore, koje se gornji dio naslanja na njegovu glavu. Glava mu je pokrita kacigom, koja je na vrhu ušiljena. Sprijeda se na kacigi nalazi čelni obruč, koji se prema sredini uvrh zašiljuje. Lice je pigmeja groteskno raskreveljeno kao od pohlepe. Trbušni mišići vrlo su istaknuti. Noge su dolje spojene prečkom. Od lakta desne ruke ide odostrag prema trbusima ptica kao neka grana, koja se spušta niže gotovo do razine tla. Tom granom pomogao si je ljevač, da lakše izlije i sigurnije poveže ove krhke dijelove kipića.

Ovaj mi je tip inače nepoznat. Slični prikaz bradatog grotesknog starca sa guskom i amforom nalazio se u zbirci Fouquet.¹⁾

Up.: R. V, 514, 3. Compiègne.

R. II, 565, 5. Zbirka Dutuit.

R. IV, 358, 1. Pollak. Rim.

299. Mladić, koji žrtvuje. Iz Siska. Visina 110 mm. Patina vrlo manjkava, te stoga kipić sigurno potječe iz Kupe. Vrlo dobro je sačuvan. Šuplje je ljeven, te je na sploštenoj stražnjoj strani otvorena šupljina od ramena do nogu, tako da je morao biti pričvršćen na neki predmet. (Tab. IX sl. 5).

Stojeći mladić, lovorom ovjenčane glave, odjeven u tuniku kratkih rukava i togu sa umbom prebačenu preko lijeve ruke, drži u podignutoj u laktu svinutoj, lijevoj ruci acerru, u kojoj su kuglice tamjana prikazane sitno ubodenim točkama, a sprijeda je na kutiji jasno ocrtana brava. Palac i kažiprst ispružene malo spuštene desne ruke drže zrno tamjana, koje se ne razabire, a ostala tri prsta su savita.¹⁾

Up.: R. II, 504, 2. Louvre.²⁾

R. III, 267, 1 = IV, 302, 4. Marseille br. 779.

Zatim, glave pokrivena togom:

R. II, 503, 6, 7. Bibliothèque nationale, broj 870, 869. Bibliothèque nationale, broj 868.

R. II, 504, 1. Lyon.

Sa paterom u desnici:

R. IV, 310, 2. Dijon.

R. IV, 310, 9. Boscoreale.

R. II, 503, 4. Louvre.

R. V, 247, 3. Neris?

¹⁾ R. V. 305, 7, 8.

¹⁾ Prikazan je Rimljanin, koji žrtvuje, možda svećenik ili koji ugledan čovjek, a možda i njegov Genius, kako se često stavlja u kućne kapele među lare, ali Genius

obično nosi u lijevoj ruci rog obilja. (Bieber, *Cassel*, str. 72, broj 225.)

²⁾ De Ridder, str. 101, br. 750, tab. 50. Poledina šuplja kao na sisačkom primjerku. Visina 103 mm. Patina zeleno-crnkasta.

300. Autumnus. Nalazio se u Pokupskom Brestu, u kapeli Sv. Barbare. Darovan muzeju 1923. (Tab. IX sl. 6).

Visina 85 mm. Patina tamno-zelena. Šuplje ljeveno. Lice i tjeme vrlo ožuljani. Po tijelu rupice od lošeg lijevanja. Straga je kipiće splošten, a od ramena do tla otvorena je šupljina, tako da je morao biti pričvršćen na neki predmet.

Genij jeseni prikazan je kao golobradi mladić debeljuškasta lica odjeven u plašt koji je prebačen preko gornjeg dijela glave, a spušta se straga sve do tla. Na prsima se sastaju dva okrajka plašta skopčana okruglom kopčom. Treći kraj plašta omotan je oko lijeve podlaktice i spušta se uz nogu u cik-cak naborima prema zemlji. U laktu previnuta lijeva ruka nosi rog obilja iz kojega vire plodovi, a spuštena desna ruka drži grozd.

Nije mi poznat nijedan primjerak ovakova brončana kipića. Vjerojatno su naši domaći majstori pretvorili u brončani kipiće reljefni prikaz čest na grobnim spomenicima, koji se i kod nas javlja na jednom sarkofagu iz Solina u splitskom Arheološkom muzeju-¹⁾ te slično na jednom reljefu u Ptujju,²⁾ gdje genij zime u desnoj ruci drži zeca, a u lijevoj trstiku.

301. Amor sa bakljom. Iz Dalja. Darovao Josip Škiva 1922 godine. Kipiće, visok 55 mm, stoji na 85 mm visokom nastavku, obla prereza, koji postaje gore trostran, a na uglovima čini se da je liščem urešen. Lice Amora ožuljano. Straga je kipiće također pomno izrađen i na kosi i krilima detalji su gravirani. (Tab. IX sl. 7).

Goli krilati Amor stoji na desnoj nozi, a svinuta lijeva noga, prekrštena ispred desne, opire se prstima o zemlju. Naslonio se na spuštenu baklju, koje se drugi kraj nalazi pod njegovim lijevim pazuhom. Lijevu ruku sa nešto stisnutim vijencem spustio je niz baklju, a desnom rukom uhvatio se za lijevo rame.

Nije mi poznat nijedan primjerak ovakova Amora u bronci, dok je u kamenu ovaj tip vrlo čest kao nadgrobni ures.

Up.: R. I, 358, 5. Oxford.

R. I, 360, 2. Firenze.

R. V, 196, 5. Klagenfurt.

R. V, 197, 6. Klagenfurt.

R. V, 501, 3. Bonn. Desna ruka spuštена.

R. VI, 98, 8. Babilonija. Glavom se opro o lijevu ruku.

Arch. Anz., 1913, str. 371, 13—15. Drobeta.

Bio je ovaj motiv dobro poznat i kod nas:

Reljef iz Čakovca kod Josipdola (Metulum). (Vjesnik hrv. arh. dr., n. s., VIII, 1905, str. 89, broj 166.)

Reljef iz Srijemske Mitrovice. (Ibid., str. 71, broj 131.)

Spomenik Pomponiae Verae iz Solina. (Bull. dalm., 1903, tabla III.)

¹⁾ Iveković, *Dalmatiens Architektur und Plastik*, Wien, 1910—1915, tabla 245, 1.

²⁾ Abramić, *Poetovio*, str. 55, sl. 13.

Lijeva pobočna strana sarkofaga Dobrog pastira iz Solina. (Bull. Dalm., 1905, tabla III, slika 2.)

Može se naći još na mnogobrojnim neobjelodanjenim grobnim spomenicima nađenim u Jugoslaviji.

Možda su, kao i kod prijašnjeg kipića, domaći majstori prenijeli u sitnu brončanu plastiku prikaz koji se inače javlja u kamenu.

302. Venus (?). Ručka posude. Iz Starog Slankamena. Kupljena 1904 od Dušana Bugarčića. Visina 138 mm. Na gornjem dijelu ručke prikazana je stojeća žena, koja je obim rukama podigla svoju dugu haljinu, tako da se vidi nagi donji dio tijela sve do iznad pupka. Odjeća joj je kliznula i s lijevog ramena, tako da se vidi naga lijeva grud. Kosa joj je raščešljana po sredini i svezana u čvor u zatiljku. Ispod nogu žene nalazi se ukras u obliku dolje okrenutih dvaju spiralno zavijenih listova, između kojih se nalazi šiljati treći list. Taj ures čini prelaz k donjem dijelu ručke: zaokruženoj ataši, na kojoj su prikazane dvije suprotstavljene ptice, što piju iz amfore u sredini. Ataša dolje završuje malim okruglim privjeskom poput kaplje. (Sl. 5).

Čitava kompozicija ručke čini se da označuje ženu (Veneru?) kao izvor života, budući da je i kasnije ovaj drevni motiv dviju ptica, što piju, postao kršćanskim simbolom božanskog vječnog izvora života.

Ovaj tip razgolićene žene svojstven je zapravo prikazu Hermafrodita:

R. II, 177, 5. Tell Ramses kod Damanhour. Louvre broj 390.¹⁾

R. V, 79, 3. Iz Serapeuma u Memphisu. Louvre, broj 391.²⁾

R. V, 79, 4, 5. Zbirka Fouquet.

Slično dekorativno upotrebljen ovaj motiv na ručici oinohoe:

R. II, 178, 4. Donji Egipat. Louvre broj 2792.³⁾

U muzeju u Bordeaux-u nalazi se brončani kipić na ovaj način prikazane žene.⁴⁾

Prikazi Hermaphrodita ovoga tipa upućuju na Egipat kao mjesto proizvodnje, a i oblik ataše i kompozicija njenih uresa odgovaraju atašama aleksandrijskih posuda.⁵⁾ Prema tome je ručica iz Slankamena možda aleksandrijski rad, ili je barem izrađena po aleksandrijskim uzorima.

¹⁾ De Ridder, str. 61. Visina 140 mm.

²⁾ De Ridder, str. 61, tabla 32. Visina 132 mm.

³⁾ De Ridder, II, str. 118, tabla 100. Visina 220 m. Na donjoj ataši Amorova glava. Iz ataše diže se cvjetna čaška, u kojoj se nalazi

Hermaphrodit, koji rukama drži nabore odjeće. (Crtež kod Reinacha netočan.)

⁴⁾ R. II, 537, 4.

⁵⁾ *Abhandlungen der philolog. histor. Classe der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, 14, Leipzig, 1894, Theodor

Sl. 5. Venus. Brončana ručka posude. Iz Staroga Slankamena.

303. Meduzina maska. Iz Siska. Promjer 59 mm. Izrađena je od okrugle pločice tanko iskucanog brončanog lima, a detalji su gravirani. Lijevi dio pločice je odkrhnut. Patina zelena. Okrugla

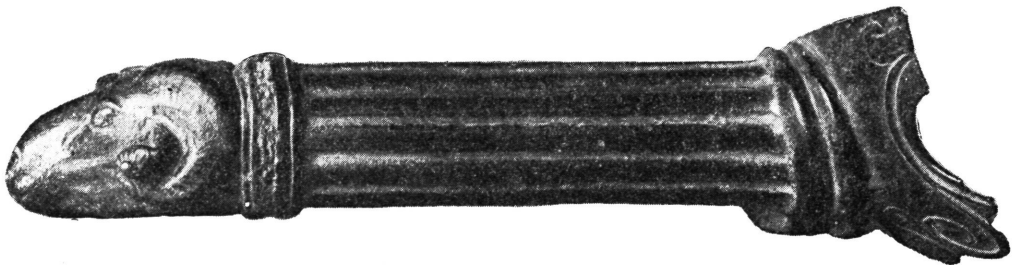

Sl. 6. Meduzina maska. Brončan okov iz Siska

Meduzina glava pokriva čitavu površinu pločice. Kose su prikazane u velikim skupovima uvojaka, što uokviruju lice. Gravirane su oči i zjenice, po jedna duboka bora sa svake strane usta i detalji kose. Ova maska vrlo sliči stilom izrade, a naročito graviranim očnim rubom, izdubenim zjenicama i debelim usnama na osobite figuralne uresne okove, nađene ponajviše u krajevima oko srednjeg i donjeg Dunava, a proizvedene vjerojatno u panonskim i mezij-skim carskim tvornicama oružja u II stoljeću poslije Krista.¹⁾ Držim, da ju valja ubrojiti među te proizvode. (Sl. 6).

304. Ovnova glava kao ures na kraju drška kaserole. Iz Solina. Iz zbirke Lanza, pridošlo 1902 iz zoološkog muzeja. Duljina 165 mm. (Sl. 7).

Držak urešen izljebinama (kanelirama) završava na jednom kraju ovnovom glavom, a na drugom atašom urešenom viticama. Vrlo dobro izrađena ovnova glava ima 6 uvojaka dlake između rogova, a 8 ispred rogova povrh čela. Na vratu deset uvojaka, u dva reda po tri i u jednom po četiri.

Sl. 7 Ručka brončane kaserole iz Solina

305. Sličan primjerak posjeduje zagrebački muzej iz Samatovaca kod Bizovca,¹⁾ u fragmentu dugom 65 mm. Na glavi između rogova tri uvojka, sprijeda ništa, a na vratu u dva reda po četiri uvojka.

Schreiber, *Die alexandrinische Toreutik*, str. 333, slika 69, br. 48.

¹⁾ Fr. Drexel, *Römische Paraderüstung*, Bulićev zbornik str. 55—72. Meduzine maske v. naročito strana 62, bilj. 22. *Jahreshefte*, VI, 1903, str. 71 C, bilješka 9, str. 72.

¹⁾ Ljubić, *Popis predmeta iz predhistoričke dobe u Nar. zem. muzeju u Zagrebu*, 1876, str. 47, br. 2, tab. IV, broj 11.

Ljubić, *Popis arheološkoga odjela, I*, 1889, str. 163, 14. Iskopao 1869 Jean Victor.

306. Sličan fragmenat, također u zagrebačkom muzeju, nađen je u Petrovcima kod Vukovara u Kallayevom vinogradu. Kupljen 1902. Duljina 85 mm. Između rogova izrađeno je devet uvojaka, sprijeda ništa. Na vratu 14 uvojaka, u dva reda po četiri i u jednom po šest.

Sličan držak nalazi se u ptujskom muzeju.¹⁾

Solinskom sličan primjerak nađen je u Novaesiumu,²⁾ u konjaničkoj kasarni.

Sasvim sličan držak sa atašom našao se u Halternu,³⁾ kojom prilikom je Gerhard Kropatschek upozorio na vrlo ranu pojavu ovakovih držaka, kao i na njihovu izradu u glini i bronci uz popis njemu poznatih primjeraka.⁴⁾

Vrlo mnogo sličnih primjeraka nađeno je u Italiji i u Bugarskoj. U selu Pamukčij, 15 klm jugozapadno od Stare Zagore u Bugarskoj, nađena je patera sa ovakovim drškom⁵⁾ zajedno sa dvije druge brončane posude, vjerojatno u zidanom grobu. Duljina drške 12 cm, a patere zajedno s drškom 32 cm. Oči ovna inkrustirane su srebrom. Sudeći po analogijama, koje pokazuju druge dvije posude sa nalazima u Panagjurištu i Bulustri, vjerojatno sve tri posude nisu starije od helenističke dobe.

U mogili istočno od sela Karaagač kraj Anhiala u Bugarskoj nađena je uz druge predmete djelomično sačuvana patera sa ovakovim drškom,⁶⁾ dugim 135 mm, urešenim ovmom glavom, i pripojenim atašom uz pateru. Užljebine na dršku završuju na obje strane zaobljeno, te se finoćom izrade razlikuju od grubljih primjeraka zagrebačkog muzeja. Čitav grobni nalaz pripada prvom stoljeću poslije Krista, a zagrebačke primjerke valjalo bi po izradi datirati u drugo ili treće stoljeće.

U grobu kod sela Straldže (Jambolsko) u Bugarskoj, koji se može datirati oko sredine II stoljeća poslije Krista, nađena je patera sa ovakovim drškom i atašom urešenom viticama.⁷⁾

Vrlo bliz solinskom primjerku je držak patere nađene u grobu u Balčiku (antikna Dionysopolis), 35 km sjeveroistočno od Varne.⁸⁾

Ataša je također urešena viticama, čiji su prepleti bogatiji od onih na solinskoj ataši. Na njoj su rupe za zakovice. Duljina drška 170 mm. Potječe vjerojatno najkasnije iz srednjeg carskog doba.

Sličan držak sa drukčijom atašom, dug 140 mm, nađen je u grobu vjerojatno II—III stoljeća poslije Krista kod sela Gorsko Ablanovo (Popovsko) u Bugarskoj.⁹⁾

Up. sličnu pateru nađenu kod Kadinog Mosta (Kjustendil) u Bugarskoj.¹⁰⁾

¹⁾ Abramić, *Poetovio* (njem.), str. 116, broj 120.

²⁾ *Bonn. Jahrb.*, 111—112, Novaesium, tabla XXXII, 11, str. 409. Duljina 155 mm.

³⁾ *Mitteil. der Altertums-Komm. für Westfalen*, V, 1909, str. 47 i 545, tabla XXXV, 1.

⁴⁾ *Ibid.*, str. 344.

⁵⁾ *Izvestija na blg. arh. inst.*, II, 1925—24, str. 213—214, slika 80.

⁶⁾ *Izvestija na blg. arh. inst.*, V, 1928/29, str. 23, broj 10, slika 22 i 25.

⁷⁾ *Izvestija na blg. arh. inst.*, VII, 1932/33, str. 387, br. 2, slika 138.

⁸⁾ *Oesterr. Jahreshefte*, XV, 1912, *Beiblatt*, str. 119, broj 21, slika 98 i 99 na str. 123.

⁹⁾ *Izvestija na blg. arh. inst.*, VIII, 1934, str. 60, slika 46 i 47.

¹⁰⁾ *Izvestija arh. druž.*, I, str. 178.

U muzeju u Akvileji nalazi se jedan primjerak sa krnjom atašom, na kojoj je motiv vitica sličan solinskom. Pripada općinskoj zbirci. Duljina drška do ataše 118 mm. Drugi primjerak istoga muzeja,¹¹⁾ bez ataše, ispunjen je olovom.

U tršćanskom Museo di storia ed arte nalaze se dva primjerka sa atašama poput solinskog primjerka. Jedan pripada zbirci Sartorio. Duljina 130 mm. Drugi je iz zbirke Curro. Duljina 145 mm.

Vrlo lijepa patera sa ovakovim drškom i sa fino graviranim uresom vitica na ataši, nađena je u Boscoreale i pripada posljednjem dobu pred provalu Vezuva.¹²⁾

Druga ovakova patera iz Boscoreala sa bogatijim plastičnim uresom nalazi se u Britskom muzeju.¹³⁾

U Pompejima nađena je patera sa ovakovim drškom u atriju jedne kuće sa drugim predmetima, koji su bili vjerojatno pohranjeni u kakovoj škrinji.¹⁴⁾

U napuljskom muzeju ima još ovakovih primjeraka.¹⁵⁾

I u Mađarskoj su nađene ovakove posude i dršci.¹⁶⁾

Dva takova drška nalaze se u berlinskom Antiquariumu.¹⁷⁾

Druga dva u bečkom Kunsthist. Hofmuseum.¹⁸⁾

Jedan u Louvreu.¹⁹⁾

Zanimljivo je da se ovakovi dršci nalaze i na posudama od pečene zemlje.

Jedan od najljepših primjeraka potječe iz Chieti²⁰⁾ (antikni Teate, glavni grad malog sabelskog plemena Marrucina na istočnoj obali srednje Italije). Ovnove oči su šuplje, pa su vjerojatno nekoć bile ispunjene obojenim staklenim zrcima. Rad prve četvrti prvog stoljeća prije Krista.

Zatim dva primjerka iz Pergama u berlinskom Antiquariumu,²¹⁾ jedan ranorimski, zeleno glazirani primjerak iz Smirne u muzeju u Bruxellesu,²²⁾ a jedan u sigillata tehnici iz svršetka prvog ili početka drugog stoljeća poslije Krista, rađen u Rheingau-u ili u Wetterau-u, u zbirci Altertumsvereina u Mainzu.²³⁾ Bilo je takvih držaka i od stakla.²⁴⁾

Posuda sa dršcima kakvi se nalaze u zagrebačkom muzeju bilo je dakle već u helenističko doba, ali sudeći po slaboj izradi, naši će primjerci biti iz

¹¹⁾ Inv. br. 17372, duljina 115 mm.

¹²⁾ *Arch. Anz.*, 1900, str. 191, broj 22—27, slika 20. V. i str. 177.

¹³⁾ Walters, *Catalogue of the bronzes*, broj 882, tabla 25.

¹⁴⁾ *Notizie d. scavi*, 1908, str. 294, slika 21.

¹⁵⁾ *Museo Borbonico*, XI, tabla 28 i 29.

¹⁶⁾ *Arch. Értesítő*, II, str. 71, slika 4 ab (Nagylook). Duljina drška 104 mm.

Budapest Régiségei, IV, str. 55, slika 5 abc (Somodor).

¹⁷⁾ Friederichs, br. 1475 i 1476.

¹⁸⁾ *Arch. Jahrb.*, 1909, str. 50, br. 5—6. Up. *Bulletin de l'inst. d'arch. liegeois*, XXIX, 1900, str. 166 ss., tabla D, slika 1 i 1 bis.

¹⁹⁾ De Ridder, II, str. 140, broj 5050, tabla 107, duljina 155 mm.

²⁰⁾ *Arch. Anz.*, 1909, str. 559, sa slikom.

²¹⁾ Inv. P. 250, 251. *Arch. Anz.*, 1909, str. 560, bilješka 14.

²²⁾ *Mitt. der Altertumskommission für Westfalen*, V, 1909, str. 200. Bruxelles, *Mus. roy. du Cinquantenaire*, inv. br. M. 534.

²³⁾ Up. još: Hölder, *Die Formen der Römischen Tongefässe*, tab. XXIII, 10. Doell, *Slg. Cesnola*, Mémoires de l'ac. de St. Petersburg., ser. VII, tom. XIX, 4, 1873, tab. XIII, 10, broj 818.

²⁴⁾ Kisa, *Das Glas im Altertum*, str. 584, slika 191.

2—3 stoljeća poslije Krista. Izradili su ih možda domaći majstori prema opće rasprostranjenom uzorku.

307. Vodoravna ručica sa dvije ataše u obliku ptičje glave. Iz Kupe kod Siska, jaružanje u maju 1912 godine. Širina 150 mm. Visina 80 mm. (Sl. 8).

Ručica u oblizu luka urešena je u srednjem dijelu sa tri kolutaste odebljine, a na oba kraja završuje atašama iz kojih se uzvijaju vratovi sa ptičjim (orlovskim?) glavama. Oči ptica su ugravirane. Između glave i vrata poprečni niz točkica, a na vratu zarezi označuju perje. Na gornjem dijelu ručice nalaze se dva usporedna niza polumjesečastih ureza.

308. Nepotpuno sačuvanu ručicu istoga tipa, također izjaružanu iz Kupe kod Siska, darovao je muzeju godine 1910 tehnički savjetnik Antun Bukvić, pretstojnik riječno-mjerničkoga ureda u Sisku.

Ručica je jednaka prijašnjoj, a ataše su okrhane i manjkaju ptičji vratovi. Na atašama se još djelomično vidi po jedan list sa velikim zupcima. Na gornjem dijelu ručice spušta se od kolutastih odebljina prema atašama sa svake strane po jedan šiljati list. Iz Kupe potječu još dva ulomka ovakovih ručica (broj 309, broj 310), od kojih je jedan mala lijeva ataša sa ptičjom glavom (duljina 35 mm), a drugi samo dio veće desne ataše u obliku vrata sa pačjom glavom (duljina 35 mm).

U rimskom logoru Novaesiumu¹⁾ nađene su djelomično sačuvane dvije ovakove ručice. Obje imaju u sredini tri kolutaste odebljine. Jedna (broj 14) ima još desnu atašu bez vrata, a druga (broj 15) lijevu atašu sa ptičjim vratom i glavom.

Vrlo slična ručica nalazi se u muzeju u Casselu,²⁾ ali joj je provenijencija nepoznata. U sredini ručice nalaze se četiri kolutaste odebljine. Desna ataša završava ptičjom (pačjom?) glavom, a lijevoj ataši manjka gornji dio vrata. Širina ulomka 155 mm. (Čitavog komada morala je iznositi 195 mm.) Visina 80 mm.

Jednake ručice nalaze se na jednoj posudi u obliku kuglinog isječka iz Boscoreala, u Berlinu.³⁾ Objelodanivši ovu posudu Pernice je spomenuo da berlinski Antiquarium posjeduje još jednu posve jednaku posudu nepoznate provenijencije. Mnogobrojni primjerci ovakovih držaka, kako upozoruje Margareta Bieber, nalaze se u Kairu,⁴⁾ Napulju⁵⁾ i u Konzervatorskoj palači u Rimu.

311. Karika sa tri kuke u obliku heniska. Izjaružana iz Kupe kod Siska u maju 1912 godine. Visina 55 mm. Širina 53 mm. Takve karike pripadaju va-

¹⁾ *Bonn. Jahrb.*, 111—112, str. 410, broj 14, duljina 80 mm; broj 15, duljina 90 mm. Nađene u zgradi broj 124. Tabla XXXIII A, 14—15.

²⁾ M. Bieber, *Cassel*, str. 91, broj 410, tabla LIII.

³⁾ Pernice, *Arch. Anz.*, XV, 1900, str. 190 s, broj 20, slika 18. Visina 110 mm, promjer 355 mm.

⁴⁾ Edgar, broj 27948—56. Tabla X.

⁵⁾ Inv. br. 70249—54.

Sl. 8 Ručica sa brončane posude. Iz Siska

Sl. 9 Brončana karika sa tri kuke sa vage. Iz Siska

gama kakve su se našle u Pompejima.¹⁾ Kuke su nosile lančiće, o kojima su vješale posudice u kojima se vagalo. (Sl. 9).

Sasvim jednak primjerak nađen je u logoru Caceres, koji je postojao od jeseni 79 do proljeća 77 godine prije Krista.²⁾

Visina 80,3 mm. Širina 75 mm. U kaštelu Wiesbaden nađen je sličan primjerak, ali nemarnije izrađen.³⁾

U muzeju u Mainzu nalaze se slični primjerci raznih veličina, ali samo sa dvije kuke.⁴⁾

U Louvreu se nalazi također jedan takav primjerak sa dvije kuke.⁵⁾ Sisački primjerak pripada, sudeći po vrlo dobroj izradi i po analognim primjercima u Pompejima i u Caceres, vjerojatno ranom carskom dobu, valjda prvoj polovini prvog stoljeća poslije Krista.

QUELQUES BRONZES ANTIQUES CONSERVÉS AU MUSÉE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE DE ZAGREB

La plupart des bronzes antiques figurés conservés au Musée d'archéologie et d'histoire de Zagreb ont été publiés par M. Josip Brunšmid dans le treizième fascicule de la nouvelle série du Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, 1913/1914, p. 207—268.

Dans l'article présent (qui est un extrait de la thèse de doctorat présentée à la Faculté des Lettres de Zagreb en 1938) quelques bronzes seulement, et parmi ceux quelques inédits, sont étudiés concernant l'époque et le lieu de leur production.

¹⁾ Matteo della Corte, *Librae pompeianae u Monumenti antichi*, XXI, str. 6—42, str. 7, slika 1 b, str. 26, slika 5.

²⁾ *Arch. Anz.*, 47, 1932, str. 360, slika 5, broj 2.

³⁾ *Obergerm. rät. Limes*, broj 31, str. 94, C 22, tabla X, slika 46.

⁴⁾ *Ibid.*, str. 94.

⁵⁾ De Ridder, II, str. 191, broj 3688, tabla 120.

No 288. Miroir de provenance inconnue, produit certainement à Préneste dans la première moitié du quatrième siècle avant J. C. Diamètre 162 mm, hauteur 338 mm. Il représente très vraisemblablement le meurtre de Clytemnestre par Oreste en présence d'Electre. Le manche, joigné à l'envers actuellement, est postérieur et fut produit probablement dans un atelier de Syrie ou d'Alexandrie à l'époque hellénistique.

No 289. Attache en forme de tête de lion (largeur 50 mm, hauteur 60 mm) avec deux anses, provenant de Novi Vinodolski, a été très vraisemblablement produite dans un atelier de l'Italie méridionale au IVe siècle av. J. C. Une attache semblable avec deux anses et une attache correspondante fut trouvée récemment à Budva (conservée au Musée du Prince Paul à Belgrade).

No 3. Jupiter, en argent, provenant du fleuve Kupa près de Sisak, 47 mm de hauteur, et

No 290. Jupiter, en bronze, provenant de Osijek, 64 mm de hauteur, présentent un type inconnu ailleurs et créé probablement par un artiste pannonien, ce qui expliquerait le redoublement inartistique du motif de la draperie jetée sur les épaules. No 3 remonte vraisemblablement au plus tard dans la première moitié du deuxième siècle de notre ère, tandis que no 290 sera plus récent.

No 83. Vase en forme de buste d'enfant, provenant de Vinkovci et trouvé dans un tombeau daté par une fibule au plus tard dans la seconde moitié du troisième siècle de notre ère. Hauteur avec l'anse élevée 200 mm.

Un vase semblable fut trouvé à Kostolac aussi dans un tombeau. Hauteur avec l'anse élevée 195 mm.

Un troisième vase semblable, conservé au Musée des arts et métiers de Zagreb, devrait provenir de Macédoine. Le style et la technique le rapprochent aux produits exécutés probablement dans les fabriques d'armes impériales du IIe siècle de notre ère, situées en Pannonie et en Mésie. Hauteur avec l'anse élevée 182 mm.

Un quatrième exemplaire semblable trouvé à Srijemska Mitrovica (hauteur 260 mm) est d'exécution beaucoup plus soignée et ressemble à un vase trouvé en Bulgarie à Rila Selo dans un tombeau.

Il paraît d'après d'autres exemplaires semblables que ce type de vase ait été inventé en Egypte et copié en Pannonie et les contrées voisines par des artisans locaux, venus de l'Orient peut-être.

La forme de l'anse indique que le vase de Vinkovci remonte au plus tard dans la première moitié du IIe siècle de notre ère.

296. Priape en argent, trouvé près de Stupnik en Croatie. Perdu à l'exposition de Zagreb en 1864. Reproduit d'après un dessin. Hauteur 42 mm. Représente un type usité dans la partie occidentale de l'Empire. Un exemplaire semblable trouvé près de Split est conservé au Musée archéologique de Split. Hauteur 22,5 mm.

297. Pygmée gladiateur, trouvé à Osijek. Hauteur 49 mm. Un exemplaire semblable de 80 mm de hauteur, trouvé également à Osijek, est conservé au

musée de cette ville. D'autres exemplaires semblables paraissent témoigner que ce type ait été particulièrement usité en Gaule et que les exemplaires d'Osijek proviennent de là, ou aient été produits par un artisan influencé par des Gaulois.

298. Pygmée portant une amphore et deux oiseaux (pigeons?). Trouvé à Sisak. Hauteur 45 mm. Une représentation semblable d'un vieillard grotesque se trouvait dans la collection Fouquet. Il est probable que le pygmée soit importé d'Alexandrie où des représentations pareilles étaient en vogue.

299. Sacrificateur, trouvé à Sisak. Hauteur 110 mm. Il porte une acerre dans la main gauche et un grain d'encens dans la main droite. Il est difficile de déterminer le lieu où il fut produit, mais il est probable que c'était dans la partie ouest de l'Empire.

300. Autumnus. Conservé antérieurement dans la chapelle de Sainte Barbe à Pokupski Brest et trouvé vraisemblablement quelque part dans les lieux voisins. Hauteur 85 mm. Applique. Dans la m. g. une corne d'abondance, dans la m. d. une grappe de raisin. Il est probable que les artisans indigènes aient produit en bronze cette figure qui a été employée ailleurs sur des monuments funéraires en pierre.

301. Amour à la torche. Trouvé à Dalj. Hauteur 55 mm. Hauteur de la partie inférieure qui sert de piédestal 85 mm. Cette figure aussi est vraisemblablement la transposition locale d'un motif très fréquent sur des monuments funéraires en pierre, produits en Pannonie et en Dalmatie ainsi qu'ailleurs.

302. Vénus (?). Anse d'un vase, trouvée à Stari Slankamen. Hauteur 138 mm. Les deux oiseaux buvant d'une amphore, qui sont représentés sur l'attache inférieure, suggèrent l'idée que la femme ait été interprétée comme la source de la vie. La figure de femme, empruntée aux représentations de l'Hermaphrodite usitées en Egypte, ainsi que la forme de l'attache et la composition ornementale indiquent que cette anse ait été produite en Alexandrie, ou peut-être ailleurs sous l'influence alexandrine.

303. Masque de Méduse, trouvé à Sisak. Diamètre 59 mm. D'après la technique et le style ce morceau paraît avoir été produit dans une des fabriques d'armes impériales qui existaient au deuxième siècle de notre ère en Pannonie et en Mésie.

304. Manche de casserole terminant en tête de bélier. Provenance: Solin. Longueur 165 mm.

305. Manche semblable provenant de Samatovci près de Bizovac en Slavonie. Longueur 65 mm.

306. Manche semblable provenant de Petrovci près de Vukovar en Slavonie. Longueur 85 mm.

Des manches semblables ont été trouvés fréquemment dans les pays voisins de Yougoslavie ainsi qu'ailleurs. Il est possible que les exemplaires trouvés en Yougoslavie aient été produits au IIème ou IIIème siècle ap. J. C. par des artisans locaux d'après un type connu déjà à l'époque hellénistique.

307. Anse horizontale munie de deux attaches en forme de tête d'oiseau, provenant du fleuve Kupa près de Sisak. Largeur 150 mm, hauteur 80 mm.

508. Anse semblable, moins bien conservée, de même provenance.

509. Petite attache gauche d'une anse semblable, de même provenance. Longueur 35 mm.

510. Partie d'une attache semblable plus grande, de même provenance. Longueur 35 mm.

Deux anses semblables ont été trouvées à Novaesium. Un vase en forme de calotte sphérique, provenant de Boscoreale et conservé à Berlin, porte deux anses de ce type. A Berlin se trouve un vase semblable de provenance inconnue. Des anses très proches sont conservées au Caire, à Naples, à Rome et un morceau de provenance inconnue à Cassel.

511. Bélière munie de trois crochets en forme d'hénisques, provenant du fleuve Kupa près de Sisak. Hauteur 55 mm, largeur 53 mm.

Des telles bélières appartiennent aux balances dont quelques exemplaires ont été trouvés à Pompéi.

Un morceau tout à fait semblable, trouvé au camp de Cacérès, qui existait de l'automne de l'an 79 jusqu'au printemps de l'an 77 av. J. C., ainsi que les exemplaires de Pompéi indiquent que l'exemplaire de Kupa n'est probablement pas postérieur à la première moitié du premier siècle de notre ère.

ZAGREB

IVAN BACH

NAJSTARIJI KAMENI GRBOVI GRADA SPLITA

Tokom XI stoljeća, kada su evropski gradovi počeli da postaju samostalni i nezavisni od feudalne gospode, biskupa i knezova, počese se javljati i gradski grbovi koji ranije, u feudalno doba, nisu postojali. Poput ostalih evropskih gradova i sredovječni dalmatinski gradovi voljeli su da grbom označe svoju samostalnost. Taj izabrani simbol isticali su na vidljivim mjestima, a osobito na zgradama koje su pripadale općini. Tako su se, pored pečata kojim ovjerljivahu isprave, počeli da izrađuju reljefi sa gradskim grbom.

U zadarskom muzeju Sv. Donata čuva se mala kamena ploča sa reljefom koji prikazuje sv. Krševana, zadarskog zaštitnika, koja sudeći po stilu potiče iz XIII. stoljeća.¹⁾ Smatramo li taj reljef doista gradskim grbom, kao što čini C. Cecchelli,²⁾ onda bi to bio dosada poznati najstariji grb dalmatinskih gradova izrađen u kamenu. Grbovi ostalih dalmatinskih gradova potiču iz kasnijeg vremena. Grad Šibenik ima najstariji gradski grb u kamenu iz doba gotičkog stila, a gradovi Trogir, Kotor i Korčula iz doba renesanse. Najstariji reljefni grbovi tih gradova iz XIII i XIV stoljeća, u doba romaničkog stila u Dalmaciji, nestali su valjda usred pregradnja općinskih zgrada i tek ih je, pored Zadra, sačuvao Split.

Ponosan da je sagrađen među zidinama palače velikog rimskog imperatora, Split nije za svoj grb izabrao lik svog sveca, gradskog zaštitnika sv. Dujma, kao većina dalmatinskih gradova, već sliku utvrđenog grada, koji potsjeća na Dioklecijanovu palaču, u kojoj se sredovječni Split razvio. Prikazat će ovdje četiri najstarija splitska grba izrađena u kamenu, koji još nisu bili publicirani ni proučeni. Pored bezbrojnih plemićskih grbova, koji ukrasuju dalmatinske crkve, zidine i palače, grbovi dalmatinskih gradova nisu baš tako brojni, te će ovi reci biti ipak mali prilog proučavanju naše heraldike.

U istočnom dijelu stare splitske vijećnice uzidan je uz prizemne arkade mali reljef četvornog oblika. Grb je širok 51 cm, a visok 59 cm (sl. 1). Uokviren je izmjeničnim zupcima, motivom uobičajenim u romaničkom i gotičkom stilu. Na gradskom zidu, kojemu je u reljefu označen svaki pojedini kamen, ističu se četiri kule: dvije srednje su osmerokutne, a dvije krajne četverokutne. Kule imaju glatke zidove, sve četiri su dvospratne, a spratovi su im odijeljeni korničima. U prizemlju imaju otvore, koji su kao i prozori spratova, romaničkog oblika. Kule, kao i rubovi zidova, okrunjene su zupčastim kruništem alla ghibellina. Nad rastvorenim gradskim vratima uzdiže se sred grada dvospratni romanički zvonik. U prvom spratu je veliki poluokrugli prozor, a u drugom dva prozora, nad kojima je krov u obliku niske piramide.

¹⁾ Brunnelli V., *Storia di Zara*, p. 216

²⁾ Cecchelli C., *Catalogo delle cose d'arte*, Zara, p. 200

U gornjem dijelu, u prostoru između okvira i zvonika sa jedne i druge strane, bila su dva mala grba izvedena u reljefu. Sasma su otučeni i zbog toga prostor na kojemu su bili ima hrapavu površinu. Ta površina ima oblik šiljastog štita, koji redovito imaju grbovi XIII i XIV stoljeća, pa iako su grbovi sasma otučeni, njihov se oblik još uvijek jasno opaža. Zbog brisanja grbova uzdignut je jače i gornji okvir reljefa.

Da su na tom prostoru doista bili grbovi pored jasnih tragova navodi nas i činjenica da se na starim gradskim grbovima u Splitu običavalo postavljati i grbove vladara i knezova, čiju je vlast grad u to doba priznavao. To ilustriraju lijepo dva splitska grba, o kojima ću ovdje pisati.

Nastaje pitanje čiji su bili grbovi u gornjem dijelu splitskog najstarijeg grba i zbog čega su ti grbovi otučeni. U daljnjem razlaganju pokušat ću da odgovorim na to pitanje.

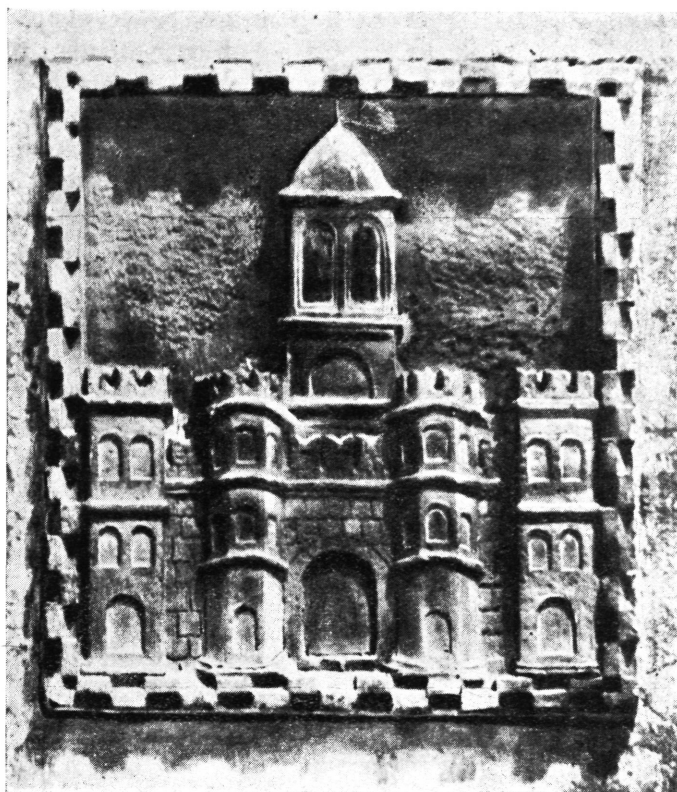
U Splitu kao i u ostalim dalmatinskim gradovima, koji su priznavali mletačku vlast, ima mnogo otučenih grbova i natpisa na svim javnim spomenicima i općinskim zgradama. Na njima se očito vidi kako su slova brisana i znakovi otučeni. Sačuvani su tek grbovi i natpisi na crkvama i na privatnim palačama. Jasno je da je to učinjeno po naredbi državne vlasti, koja nije mogla da dira u crkvenu i privatnu svojину. A i tko bi inače smio da briše u aristokratskoj republici te plemićke grbove i natpise gradskih knezova? Poznato je međutim da je mletački senat eda spriječi isticanje pojedinog plemića spriječavao podizanje javnih spomenika i epitafa. U korčulanskoj kronici, prema pisanju V. Vuletića-Vukasovića,³⁾ koja donosi redosljed gradskih knezova, uz ime kneza Zorzi Bizzamano čita se ova bilješka: »Ill.mo S.r Zorzi Vizzamano conte 101 Sotto questo regimento è venuto ordine di Venetia in Ducale acciò si debbi levar tutte le statue, arme, epitafi fatti in honore delli regimenti, onde fu tutto levato et smantellato, via di alcune bagatele, a tal segno che quasi restò la città deturpata e con proibizione di non erigerli più. Fu l'anno 1691.« Prema tome vidimo da je g. 1691. mletački senat izdao naredbu da se hvalisavi natpisi, grbovi i spomenici gradskih knezova brišu i otuku.

Ta se naredba ne će biti samo ograničila na grad Korčulu, već je važila i u ostalim dalmatinskim gradovima, pa naravno i u Splitu gdje vidimo mnogo otučenih natpisa i grbova. Da su postojale i ostale slične naredbe svjedoče dokumenti koje spominje L. Benevenia u članku: »A proposito di alcune iscrizioni lapidarie venete in Zara« (Annuario Dalmatico V.). Pored te naredbe, pouzdane historijske vijesti svjedoče nam, da je mletačka vlast rado uklanjala javne znakove, koji su potsjećali na negdašnju vlast hrvatsko-ugarskog kraljevstva u Dalmaciji. Podatke o tome sakupio je u jednom svom članku dr. Ljubo Karaman.⁴⁾

³⁾ *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, V p. 74

⁴⁾ Karaman Lj., *U vrijeme Mlečića istučeni su u Splitu mnogi stari natpisi i*

skulpture, Božićni prilog »Hrvatskog dnevnika«, Zagreb 1936. O tome i A. Belaš: *Hrvatska povijest u Vojnovićevoj Historie de Dalmatie* p. 95. Split 1935.

Sl. 1. Grb grada Splita iz prve polovice XIV stoljeća

Mali grbovi u gradskom grbu Splita mogli su dakle da budu otučeni spomenutom naredbom mletačkog senata iz g. 1691. ili pak posebnom zapovjesti mletačke vlasti. Kušat ćemo odgovoriti i na pitanje čiji su to bili grbovi.

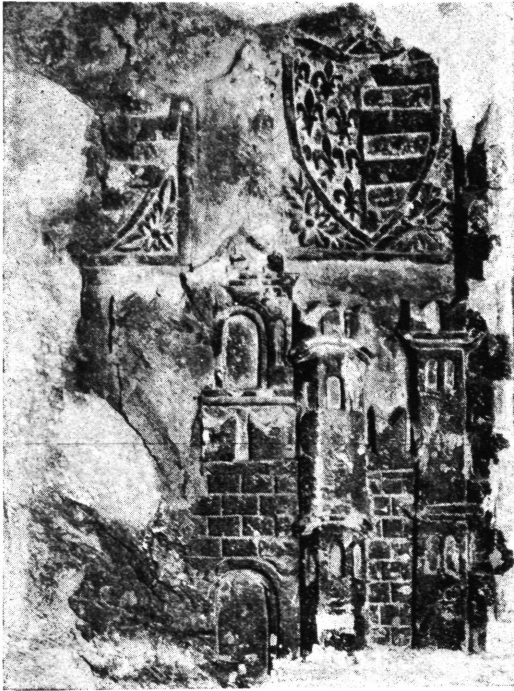
Gradski grb o kojemu pišem nalazi se na vijećnici ili kneževoj palači. U XVIII poglavlju V knjige splitskog statuta pisanog 1312. godine čitamo da se tih godina imala da dovrši gradska vijećnica⁵⁾ Tada je upravljao Splitom knez Juraj II. Šubić, sin Pavla I.⁶⁾ Rod Šubićevih je baš tih godina bio moćan i dalmatinski su gradovi priznavali Šubićevu vlast. Budući da se je oduvijek nad svim javnim zgradama postavljao grb onih knezova za čije vrijeme su se te zgrade dizale, bit će da je Juraj Šubić rado istaknuo grb svoje obitelji na gradskoj vijećnici. I doista, najpouzdaniji naš historičar Ivan Lucić u svom djelu »Delle memorie di Tragurio hora detto Trau«⁷⁾ pišući o grbu Šubića

⁵⁾ To poglavlje glasi: »Item statutum et ordinatum est, quod postquam completum fuerit palatium communis, teneatur potestas uel rector, qui pro tempore fuerit in ciuitate, annuatim murare decem passus muri ad caritatem uersus Sarandam; et teneatur uinculo sacramenti et banno XL librarum de suo sa-

lario, J. Hanel, *Statuta et leges ciuitatis Spalati*, p. 198, Zagreb 1878.

⁶⁾ *Serie dei reggitori di Spalato*. *Bulletino di archeologia e storia dalmata* IX. Split 1886.

⁷⁾ Izdano u Veneciji 1674 p. 171

Sl. 2. Grb grada Splita iz druge polovice XIV stolj.

bili gradski knezovi u Splitu. Tada je u dalmatinskom graditeljstvu vladao romanički stil, a gradski grb vijećnice nosi oznake tog stila. Kule i zvonik prikazani su u masivnim oblicima romanike. Prozori i otvori su romanički kao i okvir izmjeničnih zubaca koji obrubljuje reljef.⁸⁾ Pored toga grb se svojom

⁸⁾ Karaman Lj. *O starom gradskom domu u Splitu*. Božićni prilog »Novog Doba«, Split 1933.

⁹⁾ Okvir izmjeničnih zubaca javlja se u Splitu na nekim ranogotičkim spomenicima. Ali budući da je ovaj motiv vrlo čest na dalmatinskim spomenicima XV stoljeća, upozorit ću da se taj ukras javlja u Italiji, osobito u Veneciji, odakle k nama dolaze umjetnički stilovi, u XIII. stoljeću a i ranije. Na pr. na kruni mletačkog zdenca, koju Colasanti datira u XI stoljeće (A. Colasanti, *L'arte bizantina in Italia* t. 82 Milano 1923), i na kapei Zeno u crkvi sv. Marka, uz kipove iz XIII. stoljeća (A. Venturi, *Storia d'arte italiana*, III. fig. 331—334). Kao okvir malih reljefa vidi se motiv izmjeničnih zubaca na pr. na ranogotičkim pločama u Arheološkom muzeju u Zagrebu koje potiču iz Italije (Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga*

napominje ».....l'antica arma della Casa Subich conti di Brebir la quale si vede scolpita in piu luochi sopra il Palazzo Pretorio di Spalato.« Prema tome jasno je da je Ivan Lucić vidio na kneževoj palači u Splitu grbove obitelji Šubića. On je te grbove mogao da vidi sve do god. 1654., jer je do te godine boravio u Dalmaciji. Grbovi su dakle nestali iza Lucićeva preseljenja u Rim, dakle možda g. 1691. i to prema spomenutoj naredbi mletačkog senata.

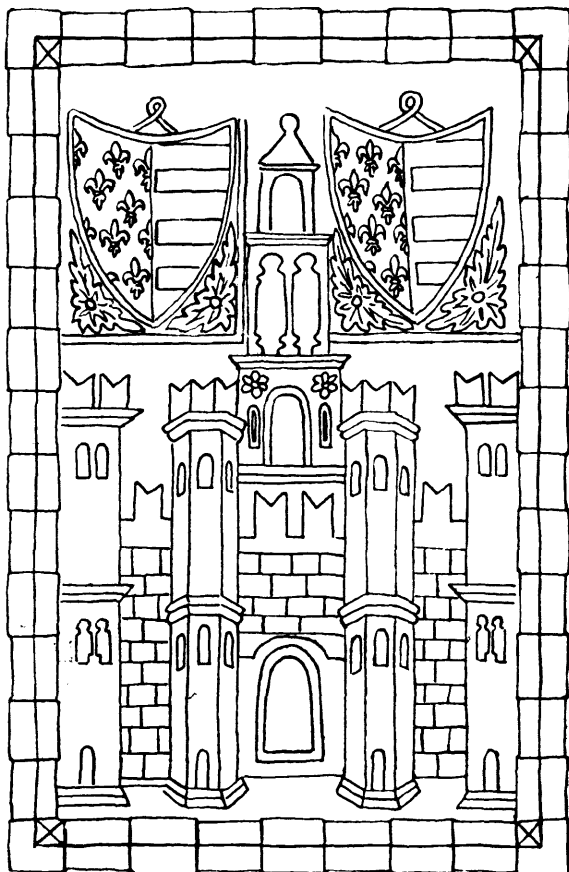
Budući da je splitska gradska vijećnica nekoliko puta bila pregrađivana,⁸⁾ postavlja se pitanje da li su Šubićevi grbovi bili baš na ovom gradskom grbu ili na drugim mjestima te palače. Nastojat ćemo da i to utvrdimo.

Sam reljef gradskog grba u kojemu su, kako pretpostavljam, bili Šubićevi grbovi može po svom stilu da se potpuno slaže sa početkom XIV stoljeća, kada su članovi tog moćnog hrvatskog roda

narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* NS XII. f. 617, 818 Zagreb 1912). M. Vasić smatra da je najstariji dalmatinski primjer ovoga motiva na portalu sv. Dominika u Trogiru sagrađenom god. 1323.—1372. (Vasić M. M., *Arhitektura i skulptura u Dalmaciji*, str. 214 Beograd 1922.). Ali je to samo najstariji otprilike datirani primjer, a ne i prvi uopće. Najranije se, koliko do sada znamo, javlja motiv izmjeničnih zubaca na ciboriju sv. Marije u Biskupiji iz XI. st., koji će skoro u rekonstrukciji publicirati Dr. Gunjača. Fragment tog ciborija sa motivom izmjeničnih zubaca vidi u Karaman: *Iz koljevke hrvatske prošlosti* sl. 115. Sve smo ovo naveli, da pokažemo kako okvir izmjeničnih zubaca na najstarijem splitskom gradskom grbu može da bude iz početka XIV. stoljeća.

zagasitom patinom odvaja i razlikuje od ostalih zidova vijećnice, što odava da je preuzet iz starije zgrade i pri njezinoj pregradnji opet bio tu uzidan.

Iz jednog odgovora mletačkog senata na molbe splitskih poslanika doznajemo da je stara vijećnica iz početka XIV stoljeća izgorila g. 1420. i da mletački senat u prosincu te godine dozvoljava da se »dictum palatium debeat aptari et debite reformari.«¹⁰⁾ To je doista i učinjeno. Gradska vijećnica, kako se to vidi po stilu kićene gotike u kojoj je sazidana, potiče iz XIV stoljeća, a sam pak natpis uzidan u njene pročelne zidove veli da je sagrađena god. 1433.,¹¹⁾ za vrijeme splitskog gradskog kneza Marka Morosini. Možda je ta godina na tom natpisu navela don Luku Jelića,¹²⁾ da grb o kojemu pišem pogrešno datira godinom 1452. jer ni u grbu ni u blizini nije nigdje zabilježena ta godina. Na vijećnici uz arkade postoje još dva otučena kamena. Na prvome se

Sl. 3. Rekonstrukcija splitskoga grba iz druge pol. XIV stolj.

vide tragovi gotičkih slova, dakle to nije mogao da bude Šubićev grb, jer je čitav taj kamen bio ispunjen natpisom. Drugi otučeni kamen otkriva doduše šiljasti oblik štita za grb, ali na otučenom polju raspoznaje se još horizontalni pojas duž sredine. A takav je baš grb mletačke obitelji Morosini. Jasno je stoga da je taj otučeni kamen bio grb Marka Morosini za vrijeme čijeg se upravljanja Splitom pregradila gradska vijećnica. Osim toga uz donji zašiljeni dio grba vide se tragovi reljefnih trokutnih cvijetova koji se u XV stoljeću, u doba kićene gotike, često stavljahu kao ukras uz grbove, dok se u XIV stoljeću, dakle u doba knezova Šubića, ti cvijetovi nijesu upotrebljavali.

Međutim kako je splitska vijećnica u svom gornjem dijelu u XIX stoljeću pregrađena moglo bi se pomisliti da su tu, u gornjem porušenom dijelu, bili Šubićevi grbovi, koje je Ivan Lucić vidio. Ali ta pomisao nije vjerojatna. Oko

¹⁰⁾ Ljubić S., *Listine VIII* p. 64.

¹¹⁾ *Bulletino di archeologia e storia dalmata XIII*, p. 19, Split 1890.

¹²⁾ Jelić dr. L., *Guida di Spalato e Salona* p. 205, Zara 1894.

g. 1820. austrijska vojna vlast preinačila je doduše vijećnicu, srušila gornji dio zgrade i adaptirala ga u nespretnom stambeno-birokratskom izgledu. Dogodilo se to one kobne godine kad je ta ista vojna vlast porušila staro splitsko kazalište i ostale lijepe palače kićene gotike, koje su na današnjem Narodnom trgu činile slikovitu i tipičnu cjelinu. Ali nam se izgled stare vijećnice iz XV stoljeća sačuvao u crtežu geometra Zudenigo iz XVIII stoljeća¹³⁾ i u bakrorezu štampanom u Adamovoj knjizi o Dioklecijanovoj palači u Splitu izdanoj god. 1674.¹⁴⁾ Na obim crtežima jasno se vidi da su grbovi na staroj vijećnici postojali samo u prizemlju između arkada, dok u gornjem dijelu nema nikakvih reljefa. Prema tome je isključeno da su grbovi bili u gornjem porušenom dijelu. Adamov bakrorez doduše ne donosi potpuno vjerno izgled stare vijećnice. Engleski arhitekt dao je vijećnici obilježje renesansnog stila, ali je tačno, kao i geometar Zudenigo u svom crtežu, obilježio mjesto grbova u prizemlju, gdje ih i danas prepoznajemo.

Pored toga čini nam se nevjerojatnim da bi Mlečani, kad su g. 1453. sazdali potpuno iznova kneževu palaču, bili ostavili grbove Šubića prema kojima su oni bili neprijateljski raspoloženi. Ali budući da ih je Lucić dva stoljeća poslije toga na zgradi vidio, to znači da su ih Mlečani tada ponovno uzidali. Da su grbovi bili u gornjem dijelu i to kao posebni reljefi Mlečani ih ne bi sigurno bili tu ponovno postavili. To bi za njih bio i odveć vidljiv znak hrvatskog prava na Split, koje su oni nijekali. Ali kako su ti grbovi, kao što mi pretpostavljamo, bili u malom reljefu gradskog grba oni su se sačuvali.

Svi nas ti navodi upućuju da prihvatimo pretpostavku, da su istučeni grbovi u najstarijem reljefnom gradskom grbu splitske vijećnice nosili krilo, znak Šubićeve obitelji. Taj detalj je jedan od rijetkih uspomena u kamenu koji otkriva vezu dalmatinskih gradova sa tom istaknutom domaćom obitelji. Stoga smo i nastojali provjeriti Lucićevo pisanje i otrgnuti tako tu uspomenu iz zaboravi.

U lapidariju splitskog Arheološkog muzeja čuva se reljefni grb grada Splita na kamenoj ploči visokoj 70 cm, a širokoj 46 cm. od običnog dalmatinskog kamenca (sl. 2). Prednji dio grba je oštećen vremenom tako da se je tek polovica reljefa sačuvala. Zbog simetričnog rasporeda reljefa uspjelo mi je, u crtežu koji ovdje donosim, rekonstruirati grb u cjelini. Grb je (sl. 3) obrubljen omiljelim okvirom gotičkog stila, nizom izmjeničnih zubaca. Četiri kule učvršćuju zidove kojima je jasno označeno veliko kamenje, koje potsjeća na rustiku. Zidine i kule su obrubljene kruništem alla ghibellina, a imaju u oba sprata prozore i pri dnu vrata romaničkih lukova. Između kula, a iznad rastvorenih gradskih vrata uzdiže se trospratni zvonik. Na njegovom prvom spratu zija veliki otvor, kraj kojega su dva uska prozora. Tu je u uglovima zvonik okićen ukrasnim cvijetovima. U srednjem spratu stoji vitka bifora.

¹³⁾ Zudenigov crtež nalazi se u zadarskom arhivu. Nisam ga vidio, već samo točnu kopiju, akvarel prof. Vecchietti u splitskoj gradskoj biblioteci.

¹⁴⁾ A d a m R., *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalato*, t. XVII.

¹⁵⁾ Grbovi obitelji Anjou vide se i na srebrnoj raki sv. Šimuna i kaleža u zadarskoj

Završna lanterna ima poluobli otvor i niski šiljasti krov. Zvonik je zbijen u uskom prostoru između dva grba ugarskog kraljevstva i to dok je u Ugarskoj vladala kraljevska obitelj Anžuvina, koja je uz vodoravne pojase na štitu ugarskog grba postavila ljiljane, simbol svoje porodice.¹⁵⁾ Grbovi vise o niti, a uz donji dio stoje trokutni gotički cvijetovi, koji se običavahu stavljati između okvira i donjeg dijela štita od kraja XIV pa sve do konca XV stoljeća.

Svojim rasporedom i izgledom grada ovaj grb slični na već opisani grb splitske vijećnice, samo što se u prvom ispoljava više duh romaničkog, a u ovom duh gotičkog stila. Najveća se razlika primjećuje u prikazivanju zvonika.

Po ugarskim grbovima dinastije Anžu vidimo da je ovaj grb postavljen na neku općinsku zgradu, koja se sazidala u doba kada je Split priznavao vlast ugarskih vladara iz obitelji Anžu. Ali budući su Anžuvinci dvaput vladali u Splitu, to se postavlja pitanje da li je grb nastao u prvom ili u drugom periodu njihova vladanja. Pri odgovoru na to pitanje pomaže nam sam stil reljefa. Grb je izrađen u gotičkom stilu; kule su vitke, a zvonik rastvoren i iskićen, kao i grbovi, reljefnim cvijetovima. Ta vitkost i kićenost odlike su baš gotičkog stila, a taj se u dalmatinskom graditeljstvu i skulpturi javlja sredinom XIV stoljeća. Stoga je bolje grb datirati baš u to doba, jer bi prvi period Anžuvinske vladavine u Splitu bio preuranjen obzirom na stilske oznake ovog grba. U drugoj polovici XIV stoljeća od g. 1357. do 1387. grad Split priznaje vlast ugarsko-hrvatskog kralja Ljudevita Velikog i njegove kćerke kraljice Marije.

Danas se nažalost ne zna odakle grb potiče, jer kada je donesen u Arheološki muzej nije zabilježeno sa koje je zgrade skinut. U svakom slučaju bit će bio postavljen na nekoj građevini, koju je sagradila splitska općina. U lapidariju istog muzeja nalazi se mala kamena ploča sa natpisom ispisanim slovima razvijenog gotičkog pisma. Tekst, koji se odnosi na neku zgradu podignutu od grada Splita, glasi:

† HOC OPUS FE
CIT COMUNE S
PALETI A DNI
MCCCLXXIII

Stil slova i vrst kamena ove ploče i opisanog grba podudaraju se, a godina natpisa 1373. spada baš u drugo razdoblje hrvatsko-ugarske vladavine Anžuvina u Splitu. Stoga nije isključeno da su se natpis i grb, koji imaju i sličnu patinu, nalazili na istoj zgradi. U tom slučaju imali bismo tačni datum reljefnog grba, sa kojega začudo nisu skinuti ugarski grbovi, jer se je valjda nalazio na nekom visokom, nepristupačnom i slabo vidljivom mjestu.

crkvi sv. Šimuna (Cecchelli o. c. p. 111, 121). Dr. L. Jelčić publicirao je i grb grada Splita nacrtan kao minijaturu u rukopisu kronike Tome Archidakona. Tu se također vidi grb obitelji Anjou. (*Vjesnik hrvatskoga arheolo-*

škoga društva NS I p. 41 Zagreb 1895.). Jednaki grb vidi se i u maloj transeni na pročelju trogirske katedrale. Začudo ga pisci koji su pisali o katedrali ne spominju, iako je važan za datiranje ove lijepe građevine.

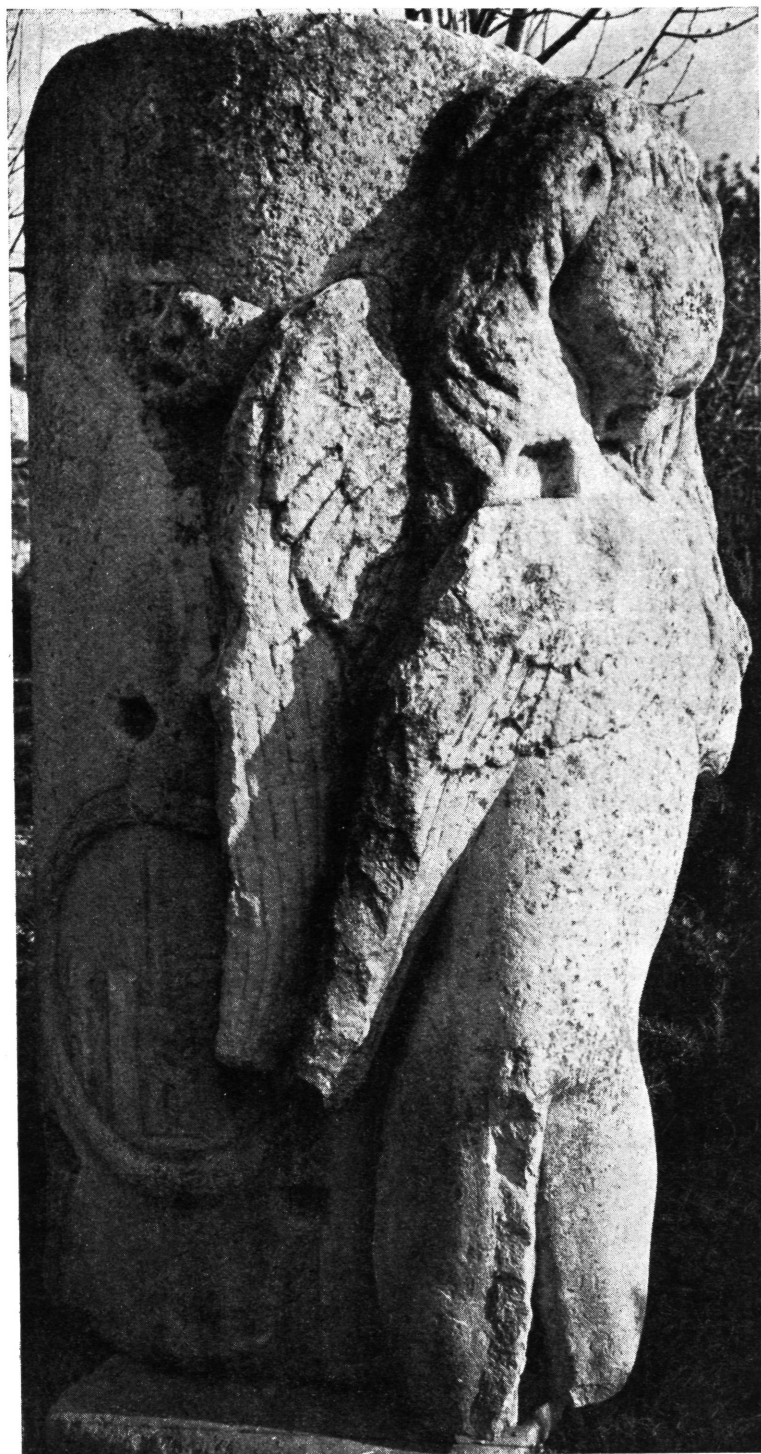
Sl. 4. Grb grada Splita iz vremena od 1441 do 1443 godine

Da je u Splitu više nego u ostalim dalmatinskim gradovima postojao običaj da se u gradske grbove unose i grbovi države, čiju vlast grad priznaje, svjedoči još jedan kameni gradski grb, koji se nalazi na rezervoaru za vodu u predjelu zvanom Trstenik, u istočnom dijelu splitskog polja. Tu na izvoru malog potoka među trstikama i smokvama stari grb djeluje prijatno i ako je daleko od gradskog okvira.

Relijefna kamena ploča (sl. 4) visoka je 61 cm, a široka 71 cm. Samo se po svojoj shemi razlikuje od dosadašnjih. Dvije jednospratne kule stoje odijeljeno uz zidine, svaka na posebnom podnožju. U prizemlju su im vrata, a u prvom spratu, koji je označen kornišom, po jedan prozor. Vrh kula i zidina obrubljen je kruništem (creneau). U sredini su rastvorena gradska vrata, a na njima niz otvora, koji se protežu u gornjem dijelu pročelnog gradskog zida. Ti otvori potsjećaju na otvorenu južnu galeriju Dioklecijanove palače.¹⁶⁾ Zvonik ima tri sprata, donji ima veliki otvor, a gornji po dva prozora. Krov zvonika ima oblik šiljaste piramide. Sva vrata i otvori na zidinama, kulama i u zvoniku imaju šiljasti gotički luk. Krov zvonika nasvođen je niskom piramidom. Uz zvonik stoje dva grba gotičkog oblika. Vrijeme ih je oštetilo, ali ne toliko da ih se ne bi moglo prepoznati. Naredba mletačkog senata o brisanju grbova nije ih zatekla, vjerojatno zbog toga što su bili daleko od grada, u nenapučenom predjelu. Štit prvoga grba podijeljen je u dva vodoravna polja; u uglu gornjeg zbio se mletački lav sa knjigom, tip t. zv. leone in moleca. To je grb mletačke

¹⁶⁾ Slične otvore galerija ima od Jelića publiciran splitski grb u rukopisu kronike

Tome Arhidakona, vidi bilješku 15.

Sl. 5. Stup za mletačku zastavu u Splitu

obitelji Foscari. Grb u drugom uglu razdijeljen je u dva horizontalna polja; donje je prazno, a u gornjem se jedva raspoznaju tri zvijezde. To je grb mletačke obitelji Quirini.¹⁷⁾

Po grbovima tih mletačkih obitelji možemo dakle da datiramo ovaj gradski grb. Dalmatinski spomenici iz mletačkog doba imaju veoma često grbove dužda i gradskog kneza, koji su vladali u ono doba kad je dotični spomenik bio podignut. Prednji grb pripada duždu Franu Foscari, koji je upravljao mletačkom republikom od god. 1437. do 1457. U doba njegova duždevanja upravljao je, od god. 1441. do 1443., gradom Splitom knez Dimitrije Quirini,¹⁸⁾ čiji se grb nalazi u drugom uglu. Prema tome je jasno da ovaj gradski grb potiče između god. 1441. do 1443. Gotički stil reljefa potpuno se slaže sa tim vremenskim razmakom.

Nije međutim potpuno jasno da li je ovaj gradski grb bio napravljen za rezervoar na Trsteniku ili je kasnije tu bio prenesen i uzidan. To se pitanje nameće, jer okvir pročelnog zida rezervoara nije sagrađen u gotičkom stilu XV stoljeća, već velikim rustičnim kamenjem koje je tipično za barokni stil XVII, a i kasnijih stoljeća. Prema tome postoji nesuglasnost, po kojoj bi grb mogao da bude ovdje naknadno uzidan. U tom slučaju trstenički rezervoar ne bi bio sagrađen u doba splitskog kneza Dimitrija Quirini,¹⁹⁾ već sudeći po okviru zidova tek od XVII stoljeća dalje. Ali možda je barokni okvir postavljen naknadno pri pregradnji rezervoara. To bi jedino mogli da riješe arhivski dokumenti.

Poput ostalih dalmatinskih gradova i Split je na svom gradskom trgu imao kameni stup, na kojemu je bilo pričvršćeno koplje za mletačku zastavu. To je stalak zvan »štandarac« koji se i danas vidi nesamo u većim, već i u manjim mjestima, kao na pr. u Omišu, Kaštel Starome i u Nerežišću na otoku Braču. Dosada su se isticali kao najljepši stupovi gradova Korčule i Hvara, ali ih splitski po svojoj izvedbi nadvisuje.

Po bakrorezu tiskanom u Adamovoj knjizi²⁰⁾ znamo da se splitski štandarac nalazio pred gradskom vijećnicom, na današnjem Narodnom trgu, koji se je nekoć nazivao platea Sancti Laurentii. Nije poznato kada je bio odatle skinut i zbog čega je dospio pred novu splitsku biskupsku palaču, odakle je nedavno prenesen u splitski Arheološki muzej. Podnožje i kapitel stupa, koji se vide na bakrorezu Adamovog djela, nestali su, a sačuvao se glavni dio, okrugli stup visok 1.75 m, sa lavom u visokom reljefu (sl. 5).

Stup se slaže sa Adamovim bakrorezom. Na vrhu i u donjem dijelu vide se rupe za olovo i željezo, kojim su bili pričvršćeni ostali dijelovi, podnožje i

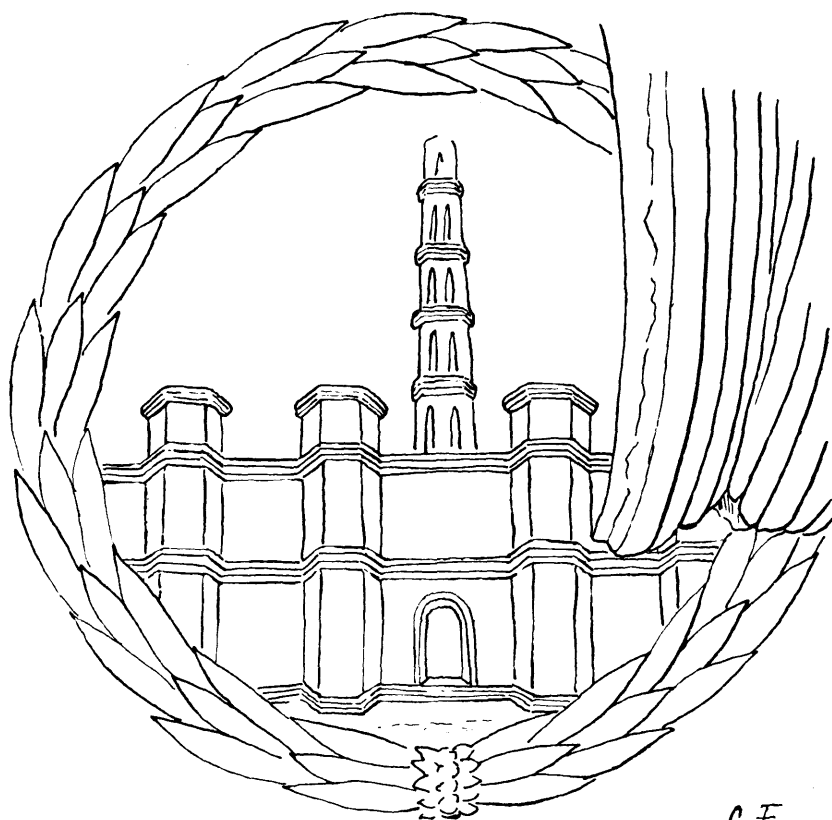
¹⁷⁾ Za mletačke grbove vidi Wagenseil J. C., *Der adriatische Löw*, Altdorf 1704. Još potpunije donosi mletačke plemićke grbove V. Coronelli u svojoj *Republica di Venezia* P. II.

¹⁸⁾ *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* XXX. p. 111 Split 1899.

¹⁹⁾ U splitskom Arheološkom muzeju nalazi se također jedan kameni grb obitelji Quirini. Budući je to reljef gotičkog stila, mogli bismo ga pripisati također gradskom knezu Dimitriju Quirini.

²⁰⁾ O. c. tabla XVII.

kapitel. Sa stražnje je strane vertikalni duboki žlijeb sa željeznim kopčama za drveno koplje zastave. Uz obli stup propinje se u uspravnom stavu krilati lav, simbol mletačke republike.²¹⁾ Svečeva životinja šapom pritiska rastvorenu knjigu sa uobičajenim natpisom: PAX TIBI MARCE EVANGELISTA MEVS, ispisanim u klasičnoj kapitali. Tekst natpisa nije potpun, jer ga skriva lavlja

Sl. 6. Grb grada Splita iz XVI stoljeća

šapa. Uz lava su na donjem dijelu stupa dva reljefna grba okružena lovorovim vijencem. Sa prednje strane je štit grba u obliku t. zv. konjske glave, uobičajen u renesansnom stilu. Znakovi grba našalost su otučeni. Bio je to sigurno grb gradskog kneza, koji je podigao stup.

Sa stražnje strane lava nalazi se reljefni grb grada Splita. Lovorov vijenac formira medaljon, u kojem je slika grada. Četiri vitke kule oktogonalnog oblika bez ikakvog otvora povezane su zidinama i opasane profiliranim kornizima; jednu sakrivaju lavlja krila. Nad gradskim vratima, sred grada, diže se

²¹⁾ Možda je zadarski štandarac sličio splitskom, jer u opisu koji se sačuvao veli se za zadarski štandarac, koji je nestao: »un

pedestallo di pietra abbracciato da un leone» (Sabalich, *Quida di Zara*, p. 392).

vitki zvonik sa pet spratova koji se, odijeljeni profiliranim pojasima, suzuju prema vrhu. Relijef je, osobito zvonik, oštećen, pa ga radi jasnije slike donosim u crtežu (sl. 6).

Nije nam poznata godina kada je stup napravljen, ali sudeći po stilu zrele renesanse, koja se u Splitu razvija u prvoj polovici XVI stoljeća, a koja se na reljefu stupa potpuno ispoljava, možemo ga datirati u to doba.

Štandarac svojim visokim reljefom lava najveći je spomenik renesansne skulpture u Splitu. Lav sv. Marka vješto je komponiran, prirodno i živo postavljen uz stup. Okrenut glavom prema gledaocu čini se kao da na njega reži, čuvajući barjak republike. Premda je reljef znatno oštećen, ipak se još može da primijeti finoća izvedbe. Isto kao što je dobro riješio prostorni problem, postavljajući životinju slobodno u prostor, renesansni majstor je fino modelirao gipko lavlje tijelo i vješto obradio detalje: lišće vijenaca, krila lava, stranice i kopču knjige. Grad pak, iako je izrađen u malom reljefu, djeluje monumentalno. Nema nepotrebitih detalja, prozora i zupčastih kruništa, a sklop gradskih zidina prikazan je cjelovito. U svemu tomu osjeća se čistoća shvaćanja i vještina renesansnog dlijeta, pa pored historijske vrijednosti, splitski štandarac ima vrijednost umjetničkog djela.

SPLIT

CVITO FISKOVIĆ

KRIVOTVORINE O SVETOM JURJU PUTALJSKOM

U Povijesti solinskospplitskoj Tome Splitsanina nalazi se poznati podatak o splitskom nadbiskupu Petru, odnosno o hrvatskim vladarima Trpimiru i Muncimiru: »Petrus archiepiscopus fuit anno domini nongentesimo nonagesimo, tempore Tirpimiri et Muncimiri, filii eius, regum«¹⁾. Od svih je pisaca samo Andrija Dandolo iz XIV stoljeća povjerovao ovom podatku o Trpimiru i Muncimiru, pa je taj mletački ljetopisac, skupivši ovaj podatak i podatak starijeg mletačkog kronista Ivana Đakona o Surinji, načinio svoju kombinaciju o ova tri lica²⁾. U kasnijih autora, tzv. historiografa, nije nikada Tomina podatak kao takav bio prihvaćen, dašto pod utiskom isprava Trpimirove, Muncimirove i pripadne Zv'nimirove od 9 listopada 1075³⁾. I smatra se općenito da je pogreška Tomina, među ostalim, i to što u Povijesti solinskospplitskoj stoji nongentesimo mjesto octingentesimo, a Toma da je tu pogrešku učinio imajući pred sobom Trpimirovu i Muncimirovu ispravu. Ali nema stvarnog objašnjenja kako ju je Toma Splitsanin mogao učiniti. Iskru priznanja, da dosadanje tumačenje o odnosu isprava i Tome hramlje, dao je i nehotice Šišić kad kaže da je Toma učinio »iz nama nepoznatih razloga golemu griješku za ravno jedno čitavo stoljeće«⁴⁾.

Nije međutim zapaženo da ova hronološka pogreška u Tominoj Povijesti ne stoji sama. Neposredno pred ovim podatkom govori se o dolasku Ugra. Po mjestu na kojem se taj podatak o Ugrima nalazi u Povijesti solinskospplitskoj (tj. iza nadbiskupa Martina god. 970 za kralja Držislava, a prije podatka o Trpimiru i Muncimiru), razabira se da se i ovo doseljenje Ugra datira otprilike jedno stoljeće kasnije nego što se je uistinu zbilo. Prema tome tekst u Tominoj Povijesti od »His fere temporibus...« do »... tempore Tirpimiri et Muncimiri.

¹⁾ Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, digessit Dr. Fr. Rački, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XXVI (Zagrabiæ 1894), gl. XIV, str. 42.

²⁾ Ferdo Šišić, *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji*, Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva, N. s. XIII (Zagreb 1914), str. 12 d. — Uporediti također Šišić, *Geschichte der Kroaten*, Zagreb 1917, bilj. 2 na str. 192 d.; isti, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, bilj. 14 na str. 471.

³⁾ Za tekst isprava Trpimirove i Muncimirove Miho Barada, *Dvije naše vladarske isprave*, Croatia sacra, god. 7 (Zagreb 1937), str. 22—82. Posebni otisak označen je godinom 1938 kad je rasprava doista i tiskana. Za pripadnu Zv'nimirovu ispravu od 9 listopada »1076« (a to je godina 1075!) još uvijek Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium VII (Zagrabiæ 1877), str. 106 d.

⁴⁾ *Povijest Hrvata*, bilj. 14 na str. 471.

filiu eius, regum« trebao bi doći naprijed i to iza »...et Branimiri ducis Sclavonie«, a pred »Johannes archiepiscopus...«⁵⁾

Ova po smještaju neposredna veza dvaju podataka s istovrsnom pogreškom, jednako neispravna hronologija ugarskog doseljenja i vladavine Trpimira i Muncimira, upućuje da je to neka pogreška, ne takova koja je nastala izvjesnim misaonim postupkom pisca, nego takova kojoj je osnova loše rukovanje s predloškom kod prepisivanja. Treba očito tako shvatiti da je tekst »His fere temporibus...« do »... tempore Tirpimiri et Muncimiri, filii eius, regum« bio napisan na jednoj strani lista (aversu), dok je tekst »Johannes archiepiscopus...« do »... cum tota Maronia et Chulmie ducatu« bio napisan na istom listu, ali na suprotnoj strani (reversu). Samo je prepisivač shvatio tako da je revers—avers, i obrnuto avers—revers. Tekst »His fere temporibus... tempore Tirpimiri et Muncimiri, filii eius, regum« otprilike odgovara veličini teksta »Johannes archiepiscopus... cum tota Maronia et Chulmie ducatu«. Isto se tako ne može oporeći da veličina svakoga od ovih odlomaka ne bi odgovarala jednoj ispisanoj stranici zbornika. Ova zamjena redosljeda dviju stranica jednog te istog lista ne da se drugačije shvatiti nego da je list zasebno, neuvezan stajao, dakle da se je zbornik više ili manje raspadao. Tu je dakako osnova pogreške!

Kad je tako da je revers prigodom prepisivanja shvaćen kao avers, i obrnuto, tada je očividno da u prvotnom tekstu nije moglo stajati »nongentesimo« kao godina Petrova nadbiskupovanja, a isto tako da nije moglo stajati da je Petar bio nadbiskupom »tempore Tirpimiri et Muncimiri, filii eius, regum«. Prvo je neispravna hronologija i stvarno i prema mjestu u tekstu u kojem je bio odnosni podatak. Drugo je neispravno nazivanje vladarskog naziva. Jer ako Povijest solinskospplitska pripovijeda da kraljevski naziv postoji od Držišlava koji je posredno, po nadbiskupu Martinu, datiran godinom 970, onda je jasno da nije moglo prvotno stajati niti »regum«. Kako je rukopis bio u stanju izvjesnog raspadanja, što se očituje po zamjeni stranica jednoga lista, lako se je domisliti da je i tekst imao mnoge praznine. Tako je shvatljivo da je mjesto »nongentesimo nonagesimo«, kako se čita u Povijesti solinskospplitskoj, moralo u predlošku biti »octingentesimo nonagesimo«, a isto tako da je mjesto sadanjeg »regum« moralo stajati »ducum«. Postoji osim toga nesumnjiv dokaz, neovisan o ovom, za oštećenje teksta u predlošku na ovom listu o kom se raspravlja. Kazuje se naime da »Martinus archiepiscopus fuit anno domini nongentesimo septuagesimo tempore Theodosii imperatoris et Dirsciclaui regis«. Ali ne samo da one godine nije bio Teodozije vizantski car, nego Teodozija nema na daleko i široko od te godine, pa je jasno da se baš radi toga ne smije pomišljati na neispravnu kombinaciju pisca, nego prosto na pisarsku pogrešku prepisivača. Očito, taj je prepisivač isti koji je prepisao neispravno »nongentesimo« i »regum«.

Ali ako na ovom listu ima nesumnjivih pogrešaka u »Theodosii«, »nongentesimo«, »regum« — otkuda jamstvo da je i ostalo u stavku o Trpimiru i Mun-

⁵⁾ *Historia Salonitana*, glave XIII i XIV, str. 35—43.

cimiru točno, odnosno pitanje je koliko je točno. Prema tekstu kako je tradiran, nesumnjivo je da se hoće reći da je vlada Trpimira i njegova sina Muncimira zajednička. Kaže se »tempore Tirpimiri et Muncimiri... regum« (ili kako je prvobitno bilo »ducum«), isto tako kao što se za vizantsko suvladarstvo navodi »tempore Basili et Constantini imperatorum«. Očekivalo bi se, ako se želi reći da je Muncimir nasljednik a ne suvladar Trpimirov, da će se kazati »tempore regis Tirpimiri et Muncimiri regis, filii eius« ili nekako slično. Ali kako da se shvati suvladarstvo Muncimirovo Trpimiru, kad Muncimir nije neposredni nasljednik Trpimirov, nego između Trpimira i Muncimira ima nekoliko vladara. To nikako ne ide! Zar se ne osjeća potreba opreza i kod tvrdnje da bi Muncimir bio sin Trpimirov kad između Trpimira i Muncimira stoji nekoliko decenija i nekoliko hrvatskih vladara? Kako to da se nadbiskup Petar, koji je datiran godinom *890 (jer ta je godina prvobitno bila napisana), stavlja u vrijeme Muncimira (čemu ne može biti prigovora), ali istovremeno u vrijeme Trpimira koji je vladao unatrag nekoliko decenija. Doduše na to posljednje pitanje moglo bi se odgovarati na stari način, suglasan općem mišljenju u historiografiji, da se tu radi o dva istoimena splitska nadbiskupa, a da je jedan nadbiskup Petar samo Tomina kombinacija na osnovi Trpimirove i Muncimirove isprave. Ali ovo tumačenje ne može biti ispravno. Ostalo je sve, kako je pokazano, mehanička pogreška prepisivača. Samo bi preostala, u toj rečenici, jedna jedina kombinacija pisca. To očividno pokazuje da se kod toga ne smije ostati, da sve treba svesti na jednu te istu vrstu pogreške, dakle na pogrešno prepisivanje. Protiv toga da se radi o kombinaciji piščevoj nešto također neposredno zbori. Kad bi se naime radilo o kombinaciji, ona bi bila na osnovi Trpimirove i Muncimirove isprave, ali odande se ne može kombinirati da su Trpimir i Muncimir suvladari. Očito je da je pisac imao pred očima upravo suvladarstvo kad na ovaj način stilizira. (Druga je stvar kad se ovakova stilizacija, kakova je već u Tome, navlači na jedan drugi smisao — kao da tu nema misli o suvladarstvu!)

Zato se u rečenom podatku o nadbiskupu Petru mora potražiti još kakova preostala pogreška koja je nastala svojedobno u prepisivanju. Da je podatak rodbinskog odnosa »filii eius« neispravan, manje je vjerovatno, jer bi takav ispravak imao već značaj stvarne kombinacije! Ako se traži pogreška, koja mora biti lako shvatljiva pogreška u prepisivanju, nema druge nego da se ona prvenstveno traži u imenu. Ali kojem? Muncimirovu datiranju nema više prigovora. Ime nadbiskupovo ne daje ništa. Preostaje jedino Trpimir. Izmijeni li se ime Trpimir s imenom — Branimira, Muncimirova neposrednog prethodnika, sve su teškoće uklonjene. Ova se izmjena mirno može učiniti, jer premda vladarsko ime Trpimir kao takovo nije izmišljeno, to ipak iz toga nipošto ne izlazi da je ime Trpimir u početku stajalo na tom mjestu. Prepisivač zna za vladara Trpimira, a baš zato što znade za njega, on nejasni mu »Branimiri« (ime je bilo na početku oštećeno ili teško čitljivo!) izmjenjuje u »Tirpimiri«, možda i stoga što nije sklon vjerovati da bi ovdje ponovo stajalo »Branimiri« kad se maločas čitalo da je nadbiskup Marin bio za Branimira. Premda prepisivač odnekud zna za Trpimira, on očito ne zna za njegovu hronologiju!

Sad ne samo da su posve razjašnjene pogrešne tvrdnje dotičnog stavka iz Tomine Povijesti, nego je i cijeli stavak postao jasan i jednostavan. Nadbiskup Marin »fuit tempore Caroli regis et Branimiri ducis Sclauonie«. Karlo »Debeli« umro je 888, a Branimir se na kamenom spomeniku, dakle posve pouzdanom historijskom izvoru, spominje još godine 888⁶⁾. Iza Marina je nadbiskupom Petar: »Petrus archiepiscopus fuit anno domini octingentesimo (tradirano: nonagesimo) nonagesimo, tempore Branimiri (tradirano: Trpimiri) et Muncimiri, filii eius, ducum (tradirano: regum)«. Dakle, hoće se reći: Petar je bio nadbiskupom godine 890 za vladavine »duksa« Branimira i njegova sina »duksa« Muncimira koji je tada suvladarom ocu. To tvrdi onaj prvobitni tekst koji nije kao takav sačuvan, ali je rekonstruiran. Drugo je pitanje da li je tvrdnja rekonstruiranog teksta istinita. Ali toj tvrdnji nema prigovora. Branimir se spominje sam još god. 888, dok se Muncimir, također na kamenom spomeniku, spominje god. 895⁷⁾. Prema tome treba uzeti kao povjesničku istinu da je godine 890 Muncimir bio suvladarom svom ocu Branimiru. Tomu ništa ne protivreči — osim što protiv toga saznanja upravo nesmiljeno protestira Muncimirova isprava. Treba konstatirati da je ovo objašnjenje očite pogreške Povijesti solinskospplitske dalo rezultat koji ruši u osnovi svaku mogućnost da bi isprave Trpimirova, Muncimirova i pripadna Zv'nimirova bile ispravne. Jer, naime, Muncimirova isprava koja je usko povezana s ostale dvije pripadne isprave, Trpimirovom i dotičnom Zv'nimirovom, kazuje da je Muncimir sin — Trpimirov⁸⁾. To je laž! I ta je laž postala klopka za ove tri isprave koje stoje i padaju zajedno. Dokazano je evo da je izvjesni podatak crpen — ne iz zbilje, nego iz literature! Samo, zar je baš tako pouzdano da je to djelo Povijest solinskospplitska kako je proizašla od Tome Splicićanina ili da je to uopće Tomina Povijest?

Jer na dokaz da pogreška u Povijesti solinskospplitskoj Tome Splicićanina ima osnovu u zamjeni stranica jednoga lista svoga predložka nadovezuje se pitanje — u kojem je rukopisu, ili bolje u kojoj je relativnoj hronologiji (redosljedu) rukopisa, učinjena ta griješka? Da li ju je učinio jedan rani prepisivač Tomine Povijesti imajući pred sobom izvjesni rukopis Tomina djela, ili ju je učinio sam Toma na osnovi svoga predložka, ili se je ta pogreška nalazila već u Tominu predložku, pa ju je Toma samo naslijedio.

Budući da najstariji rukopis Povijesti solinskospplitske, koji se nalazi u arhivu splitskog kaptola, ne može biti odviše udaljen vremenu postanka ovoga djela — a nije čak isključeno, koliko se to danas može reći, da je ovaj splitski

⁶⁾ Prethodna čitanja ovoga spomenika ispravlja Barada, nav. djelo, str. 60 d.

⁷⁾ Luidi Marun, *Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomenom hrvatskoga kneza Mutimira*, Starohrvatska prosvjeta, N. s. I (Zagreb—Knin 1927), naročito str. 292, 294. Slika na str. 293 neispravna!

⁸⁾ Tvrdnja »Muncimirove« isprave posve je jasna, jer misleći na crkvu sv. Jurja i Trpimirov akt splitskoj crkvi, Muncimir tobože izjavljuje »ut donatam a patre meo recolimus«. O tom sravniti: Šišić, *Genealoški prilozi*, str. 11; Josip Nagy, *Hrvatske kneževske isprave u svijetlu dosadanje nauke*, Vjesnik

rukopis original⁹⁾ —, to je malo vjerovatno da bi se ove pogreške mogle prebaciti na prepisivača Tomine Povijesti. A ovu mogućnost jedna činjenica posve isključuje. Povijest solinskospplitska podijeljena je u glave i ta razdioba potječe, prirodno, od autora Tome Splitsanina. Da je Toma prigodom sastavljanja djela odlomak »His fere temporibus...« sa podatkom o nadbiskupu Petru stavio, kako mu je mjesto, naprijed u XIII glavu iza »...Branimiri ducis Sclauonie«, tada bi na tom mjestu počela i glava XIV s natpisom »De aduentu Hungarorum«, pa bi gl. XIII koja ima izričit naslov »Cathalogus archiepiscoporum de quibus extat memoria« imala napomenuto svega dva splitska nadbiskupa (Justina i Marina), a gl. XIV (»De aduentu Hungarorum«) iza navoda o mađarskom doseljenju nabrojala bi uzastopce četiri splitska nadbiskupa (Petra, Ivana, Martina i Pavla) da bi malo iza toga spomenula još jednoga (Dobralja). To ipak ne može biti! Stoga je jasno da je Toma, pošto glava XIII ima naslov »Cathalogus archiepiscoporum de quibus extat memoria«, u toj XIII glavi sâm naveo četiri splitska nadbiskupa (Justina, Marina, Ivana i Martina — baš kako je danas tradirano) naprama dva (Petra i Pavla) više jedan (Dobralja) u gl. XIV, pa se tradirani oblik XIII i XIV glave ne može prebaciti na kakova ranog prepisivača Tomine Povijesti solinskospplitske.¹⁰⁾

Prema tomu kad se zna da je Toma Splitsanin imao pred sobom za mjesta o kojima je govor izvjesni predložak, to ostaje još otvoreno pitanje da li je tu pogrešku, zamjenu stranica sa pripadnim izmjenama, na osnovi loše sačuvana predložka učinio Toma sam, ili je, možebit, već i Tomin predložak imao takovu pogrešku. Ali sve što se može reći jest to. Sudeći po sadržaju, predložak Tome Splitsanina očito je splitskog postanja i u suštini je svojoj katalog. Ovaj splitski predložak ili bolje ova redakcija kataloga mogla je nastati tek od vremena anonimnog notara kralja Bele, jer iz ovog mađarskog ljetopisca crpen je podatak Povijesti solinskospplitske o mađarskom doseljenju¹¹⁾, a za taj se je Tomin podatak sada dokazalo da se je nalazio već u Tominu predlošku. Prema tomu ne preostaje drugo nego reći da je gornja granica postanka ovih prepisivačkih pogrešaka također ljetopis ugarskog anonima, dok je donja granica Tomin original. Međutim iz razloga što je moguće da je tekst glava XIII i XIV s grijeskama prepisivačke izmjene, kako je tradiran u Povijesti solinskospplitskoj, sta-

Kr. državnog arkiva u Zagrebu VIII (Zagreb 1939), str. 14 d.

⁹⁾ Upaređiti mišljenja: Izidor Kršnjavi, *Prilozi historiji salonitani Tome arcidjaka Splitskoga*, Vjesnik Zemaljskog arkiva II (Zagreb 1900), str. 129 d.; Ferdo Šišić, *Priručnik izvoza hrvatske historije*, Zagreb 1914, str. 462 d.; Viktor Novak, *Scriptura beneventana*, Zagreb 1920, str. 58; isti, *De iis qui Snaci nominantur*, Jugoslavenski istorijski časopis II (Ljubljana—Zagreb—Beograd 1936), str. 118.

¹⁰⁾ Šišić (*Летопис попа Дукљанина*, Српска кр. академија, Посебна издања LXVII, Београд—Загреб 1928, str. 9) misli da je Toma

podatke o splitskim nadbiskupima IX i X vijeka, o onima koji se navode u XIII glavi, »povadio iz nekoga staroga kataloga splitskih arhiepiskopa, koji se jamačno čuvao u arhivu katedralne crkve«. Ali sada se je razabralo da Toma nije samo vadio podatke iz kataloga, nego odande prosto prepisivao. Glave XIII i XIV pripadaju zajedno po podrijetlu svog predložka, a i po značaju svog teksta. Kao što gl. XIII uz podatak o nadbiskupima ima i izvod o hrvatskom kraljevstvu, tako se i gl. XIV sastoji iz dvovrsnih podataka: mađarskih događaja i splitskih nadbiskupa.

¹¹⁾ Šišić, *Летопис попа Дукљанина*, str. 9.

riji od same Povijesti solinskospplitske, zato će se ovaj tekst s dotičnim griješcima opreza radi nazvati »Tradirani izvor«. Drugim riječima to znači: za Tradirani izvor zna se samo iz Povijesti solinskospplitske, ali je moguće da se je već upravo kao takav nalazio u Tominu predlošku.

Mora se dakle zaključiti da je tvrdnja tobožnje Muncimirove isprave, da je Muncimir sin Trpimirov, preuzeta iz Tradiranog izvora (tj. Povijesti solinskospplitske ili možda Tomina predložka ako je takav predložak s ispremiješanim podacima postojao), a ne možda iz pogrešnog prijepisa Povijesti solinskospplitske. Kako je tvrdnja Muncimirove isprave o Muncimirovu ocu dokazala da je krivotvorena ne samo ova isprava, nego i njene družice Trpimirova isprava i Zv'nimirova od 9 listopada 1075, onda je beskoristan i neispravan svaki pokušaj spasavanja podatka Trpimirove isprave: »in fata matre ecclesia que metropolis usque ad ripam Danubii et pene per totum regnum Croatorum«¹²⁾. Jer kao što se je tobožnja Muncimirova isprava zaletjela o Muncimirovu ocu, tako se je tobožnja Trpimirova isprava suviše zapripovijedala o splitskoj crkvi. Izvor je toga saznanja — opet Tradirani izvor. Ovaj splitski narativni izvor tvrdi da splitski nadbiskup ima sufragane biskupe¹³⁾, pa je, očito na osnovi toga iskaza, u tobožnjoj Trpimirovoj ispravi splitska nadbiskupija izričito navedena kao metropolija. Jer Tradirani izvor priča da se država Hrvata prostire od Dunava¹⁴⁾,

¹²⁾ Takav ispravniji tekst kod Lovre Katića, *Prijepisi dviiju najstarijih povelja iz hrvatske povijesti*, posebni otisak god. 1936 iz splitskog još nedotiskanog Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku LI, str. 107, zatim kod Barade, nav. dj., str. 32. U Račkoga, *Documenta*, str. 4, tekst glasi: »in fatam matrem ecclesiam, quae est metropolis usque ripam Danubii et pene per totum regnum Chroatorum«. Dok ispravnosti podatka Trpimirove isprave nije prije nitko prigovarao, pa ni Šišić (*Priručnik*, str. 191), kasnije je baš ovaj autor, usprkos svom predašnjem stavu i tumačenju ovog podatka, došao do uvjerenja da je izreka »quae est metropolis usque ripam Danubii et pene per totum regnum Chroatorum« interpolirana (*Geschichte der Kroaten*, bilj. 1 na str. 79 d.; *Povijest Hrvata*, bilj. na str. 333). Protiv interpolacije Viktor Novak, *Pitanje pripadnosti splitske nadbiskupije u vrijeme njezine organizacije*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku XLVI (Split 1923), str. 65 i d. Barada (*Episcopus Chroatisis*, Croatia sacra, god. 1, Zagreb 1931, bilj 94 na str. 184 d.) najprije misli da je jedino riječ »metropolis« interpolirana, ali kasnije (*Dvije naše vladarske isprave*, str. 33) vraća se na staro historiografsko mišljenje o besprikornosti podatka, a Barada to formulira ovako: »U to doba splitski nadbiskup još nije bio

metropolita, a ovdje se ističu isključivo metropolitiska prava, to slijedi da ovdje nije govor o onodobnom teritorijalnom sezanju splitske biskupije nego o metropolitanskom teritoriju stare Salone, koje se u to doba Split gerirao kao direktni nasljednik«.

¹³⁾ *Historia Salonitana*, gl. XIII, str. 35: »Fuerunt autem in ecclesia spalateni archiepiscopi multi, quibus ex privilegio salonitane ecclesie omnes episcopi superioris et inferioris Dalmatie obediebant, utpote suffraganei ab antiquo. Ipsi autem archiepiscopi non spalateni sed salonitani appellabantur. Postquam autem per predicationem predicti Johannis ac aliorum presulum salonitanorum duces Gothorum et Chroatorum ab Ariane hereseos fuerant contagione purgati, preter episcopos Dalmatie, in Sclauonia fuerunt aliquae statute episcopales ecclesie: uidelicet ab oriente fuit episcopus delmitanus, unde Dalmatia dicta est; ab occidente fuit episcopus sciscianus, ubi beatus Quirinus martir quondam extitit presul.«

¹⁴⁾ *Historia Salonitana*, gl. XIII, str. 39 i d.: »Istaque fuerunt regni eorum confinia... ab aquilone uero a ripa Danubii usque ad mare dalmaticum...«

zato se u Trpimirovoj ispravi splitska crkva kao metropolija proteže »usque ad ripam Danubii«. Krivotvoritelj je naime identificirao teritorij hrvatske države s teritorijem splitske metropolije na osnovi načela o podudaranju crkvenih granica sa državnima. Ovu identifikaciju krivotvoritelj sam potvrđuje svojom izjavom da se splitska metropolija proteže »pene per totum regnum Croatorum«.

Poslije ovako jasnog stanja stvari, otkud mogućnost da se ovaj podatak tobožnje Trpimirove isprave tumači da se ovdje ne zbori o splitskoj crkvi iz vremena Trpimira, nego da bi se govorilo nešto kao o pravima negdašnje solinske crkve, nasljednica koje je splitska crkva. Sad su besmislene i tvrdnje da bi se tu moglo raditi o interpolaciji, jer je Trpimirovu ispravu i onako posve kompromitirala s njom povezana Muncimirova isprava.

Dokazano je da je tvorac isprava Trpimirove i Muncimirove, a prema tomu i pripadne Zv'nimirove, imao pred sobom Tradirani izvor, a ne da je Tradirani izvor imao pred sobom ove isprave. To saznanje stavlja u drugo svjetlo izvjesnu međusobnu ovisnost ovih isprava i Tradiranog izvora. Usprkos ovoj ovisnosti postoji i bitno odvajanje. Tradirani izvor kazuje da je godina, u kojoj je nadbiskupom Petar, 990. Ali tvorac isprava očito zna da je Muncimir vladar s kraja IX stoljeća i zato može Muncimirovu ispravu datirati godinom 892 predmijevajući da će svatko morati zaključiti da se radi samo o pogreški Tradiranog izvora, štaviše da će pogreška Tradiranog izvora upravo pružiti dokaz da je Tradirani izvor imao pred sobom isprave, a ne, obrnuto, da su isprave imale pred sobom Tradirani izvor. Krivotvoritelj nije Trpimirovu ispravu datirao godinom, na taj način lukavo olakšavajući mogućnost tobožnje zablude Tradiranog izvora da se zabunio za jedno stoljeće. I nužno se postavlja pitanje: u kakovom su pobližem odnosu Tradirani izvor i dotične tri isprave?

Za datum Tradiranog izvora »godine 990« značajno je ovo: ako se ova godina reducira za jedno stoljeće, to se taj preostali broj godina *890 dade opravdati na osnovi godine 892 kao godine Muncimirove isprave. Jer ako je Muncimir izdao ispravu 892, a Petar je već bio nadbiskupom za Muncimirova oca Trpimira, onda se taj broj može mirno svesti na okrugao broj *890. Ali se od strane krivotvoritelja isprava podmeće pretpostavka da autor Tradiranog izvora nije znao riješiti datum Trpimirove isprave i da je uz to pogrešno smislio da je Muncimirova isprava mlađa za jedno stoljeće. Baš ove pretpostavke o neispravnom datiranju Trpimirove i Muncimirove isprave htio je autor nametnuti.

U isti mah krivotvoritelj olakšava, dopušta i podmeće mogućnost druge tobožnje zablude Tradiranog izvora, to jest te da je ovaj izvor pogriješio identificirajući Petra Trpimirove isprave i Petra Muncimirove isprave, bude li naime tko posumnjao da to nije isto lice. Ta se sumnja može očekivati od onih koji će »ispravno« ili »ispravnije« datirati tobožnju Trpimirovu ispravu. Same isprave ništa ne izjavljuju da li je nadbiskup Petar za Muncimira istovetan s nadbiskupom Petrom za Trpimira ili to nije. Hoće se prikazati da Tradiranom izvoru nije bila poznata Trpimirova hronologija — ovaj izvor navodno zna samo iz Muncimirove isprave da je Trpimir otac, što će reći prethodnik Mun-

cimirov — pa da iz razloga što ne zna Trpimirovu hronologiju Tradirani izvor identificira Petra Trpimirove i Petra Muncimirove isprave. A da li na osnovi ovih isprava treba identificirati ili ne Trpimirova Petra s Muncimirovim Petrom, to tvorac isprava ostavlja na slobodnu ocjenu.

Krivotvoritelj je htio opravdati i mogućnost ove sumnje koja bi se mogla roditi: kako to da Tradiranom izvoru nije smetalo da prebacuje Trpimira Trpimirove isprave i Muncimira Muncimirove isprave u X stoljeće iza rex-a Držislava, iako upravo Tradirani izvor izvješćuje o pripadnosti kraljevskog ranga hrvatskim vladarima od Držislava dalje. Da bi odgovorio na to, krivotvoritelj naziva u Zv'nimirovoj ispravi Trpimira i Muncimira: reges. Krivotvoritelj hoće naime podmetnuti u svijest ovo. Trpimiru i Muncimiru pripada naziv dux i oni se tako nazivaju u svojim ispravama koje su izdali, — a kad rex Zv'nimir ispravom daje i potvrđuje crkvu sv. Jurja Putaljskog splitskoj nadbiskupiji, on, Zv'nimir, svojim prethodnicima Trpimiru i Muncimiru daje naslov rex. Krivotvoritelj zna da se tomu nazivu neće moći prigovarati¹⁵⁾ i zato sad može na toj osnovi vješto sugerirati da se je Tradirani izvor, znajući za ovu protivurječnost između Zv'nimirove isprave s jedne strane i isprava Trpimirove i Muncimirove s druge strane o vladarskom nazivu Trpimira i Muncimira, odlučio za Zv'nimirovo svjedočanstvo i dosljedno prebacio Trpimira i Muncimira iza Držislava i pretpostavio da je u datumu Muncimirove isprave učinjena griješka prigodom prepisivanja ove isprave. Muncimirova isprava privukla je sebi Trpimirovu, jer je Trpimir otac Muncimirov. Naziv dux za Trpimira i za Muncimira ne može smetati tomu prebacivanju iza rex-a Držislava, jer i u samoj Trpimirovoj ispravi je protivurjeđe: uz »Tripimirus dux Chroatorum«, »Tripimiro dux«, »dux is memorati« stoji »regnum Croatorum«, »de regali territorio«.¹⁶⁾

Tradirani izvor sve protivurječnosti u dotične tri isprave nije znao drugačije riješiti nego ovako. Muncimira prebacuje iza Držislava, pošto je godinu »octingentesimo nonagesimo secundo« Muncimirove isprave, pretpostavljajući silom okolnosti pogrešku u prijepisu, kombinirao za godinu 992, pa je Muncimir dosljedno rex. Zatim prebacuje i Trpimira u neposrednu hronološku blizinu Muncimira, pošto je Trpimir otac, a prema tome i prethodnik Muncimirov, te je stoga i Trpimir rex. Budući da je nadbiskupom u Trpimirovoj ispravi Petar, a isto i u Muncimirovoj ispravi, a Muncimir je neposredni nasljednik

¹⁵⁾ U spisu svoga suvremenika, Trpimir je rex (Lovro Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, Bogoslovska smotra XX, Zagreb 1932, str. 410, — posebni otisak »Bihaća«, str. 8). Zapadni izvori u množini svjedočanstava, da ih nije potrebno posebno navoditi, daju slavenskim vladarčicima s istočne granice karolinškog carstva naziv rex, a njihovo se sitno područje naziva također regnum. Zato »Tripemirus rex Selavorum« u spisu IX vijeka posve odgovara ovoj zapadnoj terminologiji.

¹⁶⁾ Međutim dux i regnum (prema tomu i regalis) može stajati uporedo i tomu nema prigovara — uporediti Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, t. VII, Niort 1886, riječ »Regnum«, »Rex«. Na ovo je upozoreno: Viktor Novak, *Pitanje pripadnosti*, str. 66; Katić, *Saksonac Gottschalk*, bilj. 22 (pogrešno 32!) na str. 413, — posebni otisak str. 11. Sraiviti G. von Below, *Der deutsche Staat des Mittelalters* I, Leipzig 1914, bilj. 3 na str. 133.

Trpimira, to Tradirani izvor identificira Petra Trpimirove i Petra Muncimirove isprave. Prema iskombiniranoj godini 992 za Muncimirovu ispravu, Tradirani izvor ovoga identificiranoga Petra datira godinom 990 za koju je godinu uzeo da je približna vladavini Muncimirovoj, ali približna i vladavini Trpimira, oca i prethodnika Muncimirova, pa je baš obzirom na Trpimirovu vladavinu i snizio iskombiniranu godinu Muncimirove isprave, od tobožnje godine 992 na godinu 990, a koja godina 990 treba reprezentirati približno vrijeme Petrova nadbiskupovanja. Ne valja sanjati! Ovo sve nije istina, nego to o piscu Tradiranog izvora i njegovu podatku nastoji uvjeriti krivotvoritelj isprava Trpimirove, Muncimirove i pripadne Zv'nimirove. Zar mu to, u suštini, nije i uspjelo?¹⁷⁾

Krivotvorine su dakle sastavljene s vrlo mnogo lukavosti. Tvorac isprava Trpimirove, Muncimirove i potvrđnice Zv'nimirove tako ih je sastavio, iskorištavajući Tradirani izvor, kako bi se činilo kao da je Tradirani izvor iskoristio ove isprave. Ovo je krivotvoritelju to lakše bilo omogućeno što je Tradirani izvor stvarno imao krupnu griješku navodeći godinu 990, a hronologija Trpimirova i Muncimirova u ono doba očito se je uz neki trud dala kontrolirati. Tu je kontrolu proveo krivotvoritelj ovih isprava (bilo to slučajno ili svijesnim postupkom), i to ne samo za Muncimira, nego i za Trpimira koga datira vladanjem kralja Lotara i indikcijom (ne uračunavajući ovamo spominjanje dana u godini). Međutim, kako je krivotvoritelj isprava iskoristio Tradirani izvor (ali je Tradiranom izvoru podmetnuo da je upravo Tradirani izvor iskoristio isprave!), on, krivotvoritelj, preuzeo je od Tradiranog izvora i podatak da je Muncimir sin Trpimirov. Tek istraživanje o prvobitnom položaju podataka, koji se nalaze u glavama XIII i XIV Povijesti solinskospplitske od Tome Splićanina, očitovale je da ovaj podatak ne odgovara historijskoj istini, pa je prema tome nesumnjivo dokazano da su ove isprave crple svoje znanje, među ostalim, i od Tradiranog izvora, dakle da su te isprave krivotvorine koje su nastale pošto je već postojao Tradirani izvor. No pitanje hronologije ovih krivotvorenih isprava u uskoj je vezi s pitanjem povoda njihova postanka.

U tobožnjoj Trpimirovoj ispravi, Trpimir poklanja splitskoj crkvi posjede u Lažanima i Mosoru¹⁸⁾ i crkvu blaženoga Jurja u Putalju kojoj pripada desetina dobra Klis. Ova isprava ujedno tvrdi da je crkvu blaženoga Jurja Putaljskog darovao splitskoj crkvi još Trpimirov prethodnik Mislav i da je isti taj vladar, Mislav, počeo davati desetinu dobra Klis crkvi sv. Jurja. Krivotvoritelj u težnji uspješnog opsjenjivanja navodi da je Trpimir ovo darovao odnosno potvrdio stoga što je od splitskog nadbiskupa posudio jedanaest libara srebra koje je trebao povodom osnutka manastira.

U Muncimirovoj ispravi pravi se slikoviti spektakl. Fingira se raspra između splitske i ninske crkvene glave da li je crkva svetoga Jurja Putaljskog

¹⁷⁾ Uporediti što na primjer veli Šišić, *Genealoški prilozi*, str. 12. Samo se tamo, kao i kod svih drugih pisaca, Tradirani izvor naziva prosto »Historia Salonitana Thomae archidiaconi Spalatensis«.

¹⁸⁾ Može se primiti ispravak Baradin (*Dvije naše vladarske isprave*, str. 30) da treba stajati »Masari«, a ne »Tugari«, ali izvod Baradin ne može biti ispravan.

predana u vlasništvo splitskoj crkvi (po splitskom stajalištu) ili samo na privremeno uživanje splitskom nadbiskupu (po ninskom stajalištu). Ovakovo osporavanje splitskog prava od strane Nina (koji je doživio poraz pred Muncimirovom odlukom) nije nikako opasno za Split u vrijeme kad ninska crkva ne postoji i kad je Sveti Juraj u splitskoj crkvenoj nadležnosti. Ali ovakovo neopasno teoretiziranje pruža zgodnu mogućnost da se nanovo pruži dokaz da Sveti Juraj Putaljski pripada splitskom nadbiskupu. Jer ovu crkvu Muncimir vraća i ponovo predaje Splitu, a teže će se domisliti, pretpostavlja krivotvoritelj, da netko sam izmišlja osporavanje svoga prava.

No da bude uvjerljivost još veća, Zv'nimirova isprava od 9 listopada 1075 glumi potvrđnicu isprava Trpimirove i Muncimirove.

Činjenica je, dakle, da ove tri isprave, po svom sadržaju, opravdavaju splitskoj nadbiskupskoj nadarbinu posjedovanje Svetog Jurja Putaljskog sa svim pripadnostima ove crkve. Činjenica je, kako je to pokazalo istraživanje podatka Povijesti solinskospplitske, da su ove tri isprave krivotvorene. Nesumnjivo je da su krivotvorine morale nastati iz nekih stvarnih potreba splitske crkve. Doista, iz odluke mletačkog vijeća od 23 srpnja 1339 vidi se da je nešto prije Mladen III Kliški bio u razmirici sa splitskim nadbiskupom i da je oplijenio nadbiskupsko dobro Sveti Juraj (= Sućurac).¹⁹⁾ Prema tomu je činjenica da je bilo u prvoj polovini 1339 ili možda još 1338 ugroženo dobro Sveti Juraj, imanje splitske nadarbine, od strane kliškog gospodara Mladena III. I baš to, da se gospodar Klisa sukobljuje sa splitskim nadbiskupom, objašnjava da se u Trpimirovoj ispravi nadbiskupu splitskom zajamčuje desetina dobra Klis, pa posjedi u Lažanima i Mosoru budući da su bili na udaru kliškom gospodaru. Prirodan je zaključak da je ove tri isprave krivotvorila splitska crkva oko god. 1339 u sukobu s Mladenom Kliškim.

Kako je sada ustanovljeno da su ove krivotvorine nastale u krilu splitske crkve iza vremena splitskog arhidakona Tome, to je više nego očito da je krivotvoritelju bio poznat Tradirani izvor u obliku Tomine Povijesti solinskospplitske. Ali da li mu je suponirani katalog, predložak Povijesti solinskospplitske, također bio poznat? Ako je ovaj pretpostavljeni katalog doista imao spomenute prepisivačke griješke istovetne ustanovljenim pogreškama u Povijesti solinskospplitskoj, dakle, ako je i ovaj katalog bio Tradirani izvor, nije to nipošto isključeno. Ali predložak bez dotičnih prepisivačkih griješaka, u prethodnom svom obliku

¹⁹⁾ Sime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike* II, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium II (Zagrabiae 1870), str. 46 d.: »1339. die XXIII iulii, capta: quia vir nobilis Andreas Cornario comes Spalati nobis scripsit, quod Christi gratia discordia sedata est inter archiepiscopum Spalati et comitem Mladinum de Clisa et comitem Nelipoium de Tinini, ob quam discordiam

commune Spalati propter quandam derobationem factam per ipsos una villarum dicti archiepiscopatus vocata sanctus Georgius fuerunt condemnati ad penam furcarum, et quidem intimus comitis Neliptii nomine Boydanus similiter per contumaciam exbannitus et condemnatus fuit ad amputationem manus, et quia pro corroboracione concordie inde facte petitur, quod banniti huiusmodi de bannis et condemnatione antedictis cancellentur,

(koji se je oblik mogao odrediti), nikako nije poznao krivotvoritelj isprava. U tom slučaju, da je imao ovakav predložak, on se ne bi usudio tvrditi da je Muncimirov otac Trpimir, niti bi se uopće usmijelio prikazati stvar u tom smislu da je narativni izvor tobože pogriješio imajući pred sobom isprave. Jer u tom bi slučaju predložak (katalog) bez griješaka pokazao i njegovim suvremenicima da je samo neispravno prepisivanje dalo lažne tvrdnje, a to bi dabome i onodobne vještake uvjeravalo da su isprave, koje su u odnosu s tim tvrdnjama, krivotvorene.

Kad je pak dokazano da su isprave o Svetom Jurju Putaljskom krivotvorene oko god. 1339, onda ne može biti ispravan niti onaj kartular splitske crkve tobože od god. 1333, a koji je, prema navodu ovoga istoga kartulara, primicerij splitske crkve i carski notar Lukan Bertani prepisao još od nekog starijeg kartulara²⁰). Jer taj je tobožnji kartular iz 1333 mogao nastati tek iza vremena krivotvorenja isprava o Svetom Jurju, tj. od 1339 dalje, pošto su se u ovom navodnom kartularu iz 1333 nalazile ove tri krivotvorene isprave. Pričanje o autentičnom kartularu, koji da je služio za predložak tom tobožnjem kartularu iz 1333, naravno, prosta je izmišljotina. Kako nema onakvih podataka, koliko se bar može ovaj čas sagledati, koji bi mogli odrediti vrijeme krivotvorenja ovog splitskog kartulara iz 1333, to se može samo naslućivati vrijeme ove rabote. Ali uzevši u obzir da se godine 1397 (dva puta, u veljači i ponovo u kolovozu) reambulirao posjed splitske nadarbine i da su te godine učinjena dva druga kartulara²¹), to ima razloga da se pomišlja da je upravo iste godine 1397, ili neposredno pred tom godinom, sastavljen odnosno krivotvoren i onaj tobožnji kartular iz 1333.

ZUSAMMENFASSUNG

Auf Sankt Georg zu Putalj bezügliche Fälschungen

In der Salonitanisch-spalatinischen Geschichte des Thomas von Split (Spalato) steht folgende Angabe: »Petrus archiepiscopus fuit anno domini nongentesimo nonagesimo, tempore Tirpimiri et Muncimiri, filii eius, regum«. Ein ebensolcher chronologischer Fehler besteht auch bei der Angabe über das Erscheinen der Ungarn, denn nach ihrer Stellung innerhalb der Salonitanisch-spalatinischen Geschichte datiert diese Chronik die ungarische Landnahme ungefähr um ein Jahrhundert später. Daraus schliesst man, dass diese zwei Angaben (die

quod fieri nequid sine nostro mandato: vadit pars, quod comitatur nostro comiti antedicto, quod factum ipsum de cancellando predictos proponat in consilio generali Spalati, et si erit in consciencia de cancellando predictos et maior pars consilii antedicti sic

congregati, id possint facere nostra auctoritate presenti, et habeat roboris firmitatem.«

²⁰) Daniele Farlati, *Illyricum sacrum* III (Venetiis 1765), str. 314 d. Uporediti Barada, *Dojje naše vladarske isprave*, bilj. 59 na str. 15.

²¹) Farlati, nav. dj. III, str. 337—348.

über die Ungarn und die über den Erzbischof Petrus), welche unmittelbar nebeneinander stehen, sich jetzt nicht an ihrer ursprünglichen Stelle befinden und dass dieser Fehler so entstanden ist, dass in einer früheren Handschrift der Avers mit dem Revers vertauscht worden ist und umgekehrt. Um die ursprüngliche Form dieser Angabe wiederherzustellen, genügt es nicht, »nongentesimo nonagesimo« in »octingentesimo nonagesimo« abzuändern. Der Sinn der vertauschten Teilabschnitte ist eine Gewähr dafür, dass statt »regum« — »ducum« stehen müsste. Das Entscheidendste ist jedoch, dass ursprünglich nicht einmal »Tirpimiri« dastehen konnte. Gegen diesen Herrscher spricht die Tatsache, dass zwischen den Regierungszeiten des Trpimir und Muncimir mehrere Jahrzehnte und einige Herrscher stehen; dieser Sachverhalt erfährt eine Bekräftigung dadurch, dass die Stilisierung der Angabe, auf Grund einer unmittelbaren Analogie, darauf hinweist, dass der Autor der Angabe eine gemeinschaftliche Regierung von Vater und Sohn vor Augen hatte. Eine nicht geringe Schwierigkeit macht auch der Erzbischof Petrus. Wenn man jedoch den Namen Trpimirs mit dem Branimirs, Muncimirs unmittelbaren Vorgängers, vertauscht, sind alle Schwierigkeiten beseitigt. Der rekonstruierte Text lautet: »Petrus archiepiscopus fuit anno domini *octingentesimo nonagesimo*, tempore *Branimiri* et *Muncimiri*, filii eius, *ducum*«. Der Behauptung des so rekonstruierten Textes muss man historische Richtigkeit zuerkennen, denn es spricht nichts dagegen — ausser der Urkunde Muncimirs. Diese behauptet nämlich, dass Muncimir der Sohn Trpimirs sei. Gerade diese Behauptung beweist eben, dass die Urkunde Muncimirs und die mit ihr in Verbindung stehende Urkunde Trpimirs und diejenige Zv'nimirs vom 9. Oktober 1075 gefälscht sind, da diese Behauptung ihre Angabe nur aus der Literatur schöpfen konnte. Weil es möglich ist, dass auch schon Thomas' Vorlage (und diese ist ihrem Inhalte nach spalatensischer Herkunft und eigentlich ein Katalog) einen solchen Fehler, die Vertauschung der Seiten mit entsprechenden Veränderungen, enthalten hat, wird dieser Text (der nur nach Thomas von Split bekannt ist) vorsichtshalber als »Überlieferte Quelle« bezeichnet. Aber nicht nur die Angabe der Muncimir-Urkunde, dass Muncimir ein Sohn Trpimirs sei, ist aus der Überlieferten Quelle geschöpft, sondern es lässt sich zuverlässig feststellen, dass auch die in der Urkunde Trpimirs enthaltene Angabe: »in fata matre ecclesia que metropolis usque ad ripam Danubii et pene per totum regnum Croatorum« aus derselben Quelle geschöpft ist. Die Urkunden Trpimirs, Muncimirs und die dazu gehörige des Zv'nimir einerseits und die Überlieferte Quelle andererseits stehen zueinander in Wechselbeziehung, aber der Fälscher hat die Urkunden so redigiert, dass es den Eindruck erweckt, die Überlieferte Quelle habe die Urkunden vor sich gehabt. Das erweist sich aus der Datierung der Trpimir- und der Muncimir-Urkunde, aus der Möglichkeit einer Identifizierung des Erzbischofs Petrus der Trpimir-Urkunde mit demjenigen der Muncimir-Urkunde, ferner aus der Unterstellung, dass der Königstitel Trpimirs und Muncimirs in der angeblichen Zv'nimir-Urkunde auch den Irrtum der Überlieferten Quelle ermöglicht habe. Ihrem Inhalte nach billigen jene drei Fälschungen der Splitter Erzdiözese den

Besitz von Sankt Georg zu Putalj mit sämtlichen Zubehören zu, und man kann den Schluss ziehen, dass die Spliter Kirche jene Urkunden um 1339 gelegentlich des Zwistes mit Mladen III. von Klis um das Gut Sankt Georg (= Sućurac) gefälscht habe. Da die Fälschungen nach der Zeit des Spliter Archidiacons Thomas erfolgt sind, war dem Fälscher die Überlieferte Quelle zumindest in Gestalt von Thomas' Salonitanisch-spalatensischer Geschichte bekannt. Weil die Urkunden über Sankt Georg zu Putalj um das Jahr 1339 gefälscht worden sind und sich diese Urkunden in einem Kartular der Spliter Kirche befanden, welches sich für im Jahre 1333 entstanden ausgibt, kann auch dieses Kartular, das angeblich aus einem noch älteren Kartular abgeschrieben sein soll, nicht echt sein. Dieses angebliche Kartular von 1333 ist aller Wahrscheinlichkeit nach gelegentlich der zweimaligen Reambulation des spalatinischen Pfründenbesitzes vom Jahre 1397 entstanden.

ZAGREB

DRŽISLAV ŠVOB

KRNJI LJETOPIS SPLITSKI

Među ostalim svojim narativnim izvorima, Lucius je objelodanio tekst koji ima natpis »Incipit historia edita per Micham Madii de Barbazanis de Spaletto de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum pars secundae partis de anno domini MCCXC«. ¹⁾ To djelo, koje po svjedočanstvu naslova nije u potpunosti tradirano, zahvaća u svom krnjem obliku doba od izbora pape Nikole IV (1288) do atentata na ugarskog kralja Karla I (1330), odnosno do neke pomrčine sunca i nekih pomrčina mjeseca. Djelo, kakovo je kod Luciusa, podijeljeno je u 29 glava s rednim brojevima od I do XXIX i s posebnim naslovima pojedinih glava. Šišić je zaključio da je to djelo, pisac kojega da je Miha Madijev de Barbazanis, nastalo odjednom u cjelini »oko godine 1358«. ²⁾ No ovo se mišljenje neće moći održati. Na nekoliko mjesta ovoga djela dade se naime razabrati da je pisanje izvjesnih podataka bilo vremenski razmjerno blizu događajima o kojima ti podaci izvješćuju.

Glava XI ima ovaj podatak: »Qui dux Austriae, cum ipse sit electus in regem Romanorum³⁾ atque imperatorem per electores Alemaniae, tamen non obtinuit benedictionem imperialem, sed in suspenso remansit, eo quod dux Bavariae per maiorem partem electorum eligitur et ita utraque electio suspenditur usque ad creationem papae futuri, et ut dicitur quod bellum inter eos debet imperium determinari«. Govori se o suparništvu austrijskog (austrijskoštajerskog) vojvode Fridriha »Lijepog« i bavarskog vojvode Ludovika »Bavarca«. U bitki kod Mühldorfa 28 rujna 1322 uhvatio je Ludovik Fridriha. Ovaj je podatak zastalno napisan prije ove sudbonosne bitke kod Mühldorfa (odnosno, sa svom točnošću, prije nego što je u Dalmaciju

¹⁾ *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amstelodami 1666, str. 371—380. Iz Luciusa je ovo pretiskao V. Brunelli koji je tom djelu dao uvod i tumač (Programma dell' i. r. ginnasio superiore di prima classe in Zara alla fine dell' anno scolastico 1877—78, XXII, Zara 1878, str. 3—61). Izdanje Brunellijevo je pretiskano u časopisu *Archivio storico per la Dalmazia*, vol. I (Roma 1926), fasc. 1 (pag. 33—36), 2 (35—36), 3 (45—48), 4 (41—48), 5 (45—48), 6 (45—47). U ovoj se raspravi Brunelli citira prema zadarskom izvještaju. Tko pak želi, lako će u *Archivio storico* pronaći dotično mjesto. — Treba napomenuti da je pok. Šišić, u kasnije vrijeme, običavao pisati i govoriti »de Barbazanis«, a ne više »de Barbazanis«. Ovu je izmjenу Šišić učinio ja-

mačno zato, što je tako vidio u izvjesnom rukopisu koji se nalazi u vatikanskoj knjižnici. Taj bi rukopis trebao biti istovetan s rukopisom iz knjižnice Petra Cindra u Splitu. Prema jednoj Šišićevoj izjavi piscu ove rasprave, Šišić je u vatikanskoj knjižnici kolacionirao rukopis iz negdanje Cindrove knjižnice s Luciusovim izdanjem. (Od ovog Cindrova rukopisa nastao je Luciusov rukopis — *Inscriptiones dalmaticae*, Venetiis 1673, str. 73 d.)

²⁾ *Miha Madijev de Barbazanis*, Rad Jugoslavenske akademije 153 (Zagreb 1903), str. 13.

³⁾ Luciusova skraćena *Rom.* kod Brunellija očito samo tiskarskom griješkom *Romanum*.

dopro glas o bitki), pošto se, na ovom mjestu, izriče očekivanje da će rat odlučiti kome će pripasti carstvo.

Glava XX kazuje ovo: »Anno domini MCCCXXII dominus dux Stiriae et Austriae et dominus dux Bavariae, scientes quod per bellum debebat determinari inter eos electio imperialis, ut supra dictum est, venerunt cum exercitu et gente magna armatorum ex utraque parte ad campum et ibi proelii sunt ad invicem. Ita quod ex utraque parte cecidit magna quantitas in terra mortuorum et, prout dicitur, victoria remansit in ducem Bavariae et dominus Austriae Fredericus remansit devictus cum tota sua gente. Quidam dicunt quod mortuus est in bello, quidam dicunt ipsum esse captivatum et decapitatum ab ipso duce Bavariae cum nobilibus captivis Teutonicis; quidam vero dicunt eum incarceratum — et hoc magis est credendum.« Ova vijest o bitki kod Mühldorfa mora da je pisana skoro iza događaja. Jer pisac podatka donosi verzije o sudbini Fridriha »Lijepog«: ili da je poginuo u boju; ili da je uhvaćen i pogubljen; ili da je zatvoren, a ovo se piscu čini najvjerojatnije. Kako je sudbina Fridrihova (umro 1330) i poslije bitke kod Mühldorfa vrlo istaknuta, nemoguće je da se o Fridrihu nije i kasnije saznavalo u Splitu i Dalmaciji uopće, pa je tako isključeno da bi u vrijeme do koga djelo teče, ili bolje do koga je teklo, mogle kolati ovakove verzije. Štaviše, postojanje ovih verzija upravo pokazuje da je podatak zabilježen doskora iza bitke kod Mühldorfa.

Glava XXI priča o pohodu Splitskana na Klis god. 1323. Pisac grdi Splitskane za njihov poraz ispod Klisa kad su mislili da će im Klis lako dopasti ruku: »O Spalatini insensati, quid credebatis de assensu vestro invadere castrum Clissiae et capere comitem Georgium? nesciebatis quia anno praeterito aliae civitates Dalmatiae cum Venetis modicum honorem obtinuerunt, recedentes exinde cum damno et verecundia?«⁴⁾ Kad se prigodom izvješćivanja o događaju

⁴⁾ Šišić (*Пад Младена Шубића, бана хрватскога и босанскога*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XIV, Sarajevo 1902, str. 365) najprije je tumačio da se podatak o uzmaku dalmatinskih gradova i Mlečana god. 1322 odnosi na »ponašanje Šibenika i Trogira, jer oni, ma da su u duždu imali svoga vladara, ipak dolaze pred Karla I. sa svojim privilegijama«. Drugi put je Šišić (*Miha Madijev de Barbazanis*, str. 38) na osnovi ovih istih riječi zaključivao da »nesumnjivo izlazi da je kod splitskog osvojenja Omiša (što je prethodilo pljačkanju splitskog polja od kliškog gospodara Jurja i neuspjeloj splitskoj ekspediciji na Klis) »imala i Venecija posla«. Ali je pisac podatka u spomenutoj aluziji, zato što ju je učinio upravo kad je govorio o oružanom napadaju Splitskana na Klis, mogao pomišljati

jedino na oružanu akciju dalmatinskih gradova s Mlečanima — i to u prvom redu kod Klisa (dakle exinde = odanle!). U ovoj akciji od god. 1322 nije bio angažiran Split, jer pisac grdeći Splitskane kaže »aliae civitates Dalmatiae«. Ovo objašnjenje — da su neki dalmatinski gradovi, među kojima nije bio Split, s mletačkom pomoći pokušali osvojiti Klis 1322, ali su bili poraženi — treba nesumnjivo dovesti u vezu s podatkom o događaju iz god. 1322 (gl. XVII): »Tragurienses et Sibenenses cum galeis Venetorum et stipendiariis per Venetos ipsis concessis una nocte de Tragurio exeuntes, coeperunt Almissium et Scardonam, derobantes et comburentes domos, res et homines, atque barcas et ligna, quae erant ibi, ducentes secum Tragurium et Sibenicum cum magna victoria«. Treba očito shvatiti da su

od god. 1323 potsjeća na neki prethodni događaj koji se je zbio »anno praeterito«, onda taj izraz jamči da je ovaj podatak od god. 1323 i zapisan još iste — 1323 — godine.

Glava XXII izvijestivši o pohodu bana Nikole po Hrvatskoj i Dalmaciji, čija je ekspedicija započela u kolovozu a završila se je u ranu jesen 1323⁵⁾, ovako nastavlja: »Recedente bano Nicolao de Dalmatia et Chroatia, direxit gressus suos versus Ungariam. Tunc omnes barones de Chroatia⁶⁾ insimul colloquium fecerunt cum Venetis et civibus de Dalmatia, in quo multa ordinarunt contra regem et banum per regem missum. Tunc putantes resistere potentiae regali et ipsis per eum missis in Chroatiam, consilium malignum et perversum (ceperunt)⁷⁾. Quid cogitatis de rege vestro Carolo, qui ad petitionem vestram vos a potestate tyrannica liberavit, deponens banum Mladenum de banatu Dalmatiae et Chroatiae, ipsum incarcerando, faciens⁸⁾ vobis privilegium vestrarum terrarum, vobis libertatem concedendo. Nunc autem minime cognoscentes beneficia vobis a dicto domino rege exhibita, a gratia ipsius separare voluistis, alteri dominio adhaerendo. O servi servorum, servientes Ungariae, quare non considerastis potentiam regalem vestri domini regis naturalis... Ubi ergo est sensus vester et memoria, quod in uno ictu posset vos destruere⁹⁾ et omnes vestros consultores; et in brevi fiet deflictio vestra propter infidelitatem vestram, quam videbitis cito in partibus Chroatiae et Dalmatiae. Veniet igitur leo rugiens ex aquilonari parte versus partem meridianam, trahens caudam suam post se ma-

»aliae civitates Dalmatiae« koje su 1322 uz mletačku pomoć htjele zauzeti Klis također Trogir i Šibenik. Nije nemoguće da se je ovaj trogirsko-šibensko-mletački neuspjeh kod Klisa od god. 1322 zbio upravo za uspjeha ove koalicije kod Omiša i Skradina. Trogirsko-šibensko-mletački poraz kod Klisa 1322 nije kao takav zabilježen u ovom narativnom izvoru. Tek kad govori o splitskom porazu 1323, ozlovoljeni pisac pravi aluzije na neuspjeh kod Klisa iz god. 1322.

⁵⁾ Up. za njen početak glavu XXII ovoga djela, a za svršetak Vj. Klaić, *Hrvatski hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevita I*, Rad Jugoslavenske akademije 142 (Zagreb 1900), str. 168 — i prema njemu Šišić, *Miha Madijev de Barbazanis*, str. 59 d.

⁶⁾ Brunelli je Luciusov *Chroat.* pogrešno pretiskao *Dalmatia*.

⁷⁾ Brunelli (nav. dj., bilj. 2 na str. 53) kaže: »Qui c'è una lacuna; manca probabilmente la voce *inierunt* opure *fecerunt*«. Šišić (*Miha Madijev de Barbazanis*, str. 10) veli da »fali glagol, možda *fecerunt*«. Može se dopuniti i

glagolom *capere* (consilium capere = odlučiti)!

⁸⁾ Lucius već ovako ispravio, dok je u rukopisu koji je imao Lucius bilo *facientes*.

⁹⁾ Tiskarskom griješkom ispušten je ovaj infinitiv u Luciusovu izdanju ovog narativnog izvora. Da je tiskarska griješka tvrdi Lucius, *Inscriptiones dalmaticae*, str. 70. Od pet Luciusovih ispravaka u *Inscr. dalm.*, Brunelli je ispravio samo jednu očitu tiskarsku griješku (*mamu* mjesto *manu*!). Brunelli nije proveo ispravke prema *Inscr. dalm.*, iako se iz uvoda (nav. dj., str. 3) i iz bilj. 11 glavi III (isto, str. 15) vidi da je ipak za to znao. Ali ovo Brunellijevo znanje očito nije bilo neposredno, jer ovu Luciusovu knjigu naziva »*Inscriptiones latinae*«! Brunellijeve riječi zavele su Šišića koji je, ne kontroliravši Brunellija, mislio i rekao: »prof. Brunelli pripazio je na to te svoj tekst valjano ispravio« (*Miha Madijev de Barbazanis*, str. 12). Ali Brunelli nije to ispravio, a Šišić (up. nav. dj., str. 10, 12) drži se Brunellijeva teksta!

ximi exercitus et innumerabilis gentis diversarum linguarum et circuibit vos et gentem vestram, nec non totam provinciam; ita quod a flatu leonis peribitis, idest a facie regis in ore gladii exterminabimini, nec fugam arripietis, quia undique ira regis super vos veniet.«

Tu se dakle govori najprije o akciji hrvatske gospode s Mlečanima i dalmatinskim građanima po odlasku bana Nikole. Ona pada u proljeće 1324, jer Trogir bira 2 travnja 1324 svoje opunomoćenike za sastanak o kojem se ovdje izvješćuje¹⁰⁾.

Daljni, drugi podatak pripovijeda o namjeri hrvatske gospode da se odijele od vlasti ugarskog kralja i pridruže »drugome gospodstvu«. Ovo drugo gospodstvo kome se hoće priključiti hrvatska gospoda može biti samo mletačko. Pisac ne nalazi niti potrebnim da u tom predbacivanju istakne po imenu ovo »gospodstvo«, očito zato što u vrijeme kad je to pisao bilo je ovo i te kako jasno i razumljivo.

Ovo stanje drugog podatka suvremeno je pisanju ovog izvještaja, jer je očividno da podatak koji počinje »Nunc autem...« izvješćuje o vremenu u kome je podatak pisan. Taj je podatak pisan za kralja Karla I (1301—1342), jer se kaže: »Nunc autem minime cognoscentes beneficia vobis a dicto domino rege (sc. Carolo!) exhibita, a gratia ipsius separare voluistis...« To već znači da je ovo pisano najkasnije do god. 1342. Ali ovaj podatak nije mogao biti pisan za mletačkog gospodstva u Splitu 1327—1357, jer u njem bez ikakvog prikrivanja splitski pisac, oštro osuđujući veleizdaju hrvatske gospode, naglašuje svoju privrženost kraljevskoj ugarskoj vlasti, štaviše prijeti se hrvatskoj gospodi moći ugarskog kralja koji da može »jednim udarcem« satrti njih i njihove »savjetnike«.¹¹⁾

Ali nije potrebno ostati kod ovog vremenskog razmaka, od proljeća 1324 do ljeta 1327, pošto se vrijeme u kom je pisan tekst ove glave može još većom točnošću odrediti. Iz pisma trogirskog pretstavništva šibenskomu od 18 kolovoza 1326 vidi se da su se Nelipac¹²⁾, Kurjakovići i Juraj Mihovilović obratili na Šibenik i Trogir, i da je Trogir u slučaju ugarske navale spreman da zajedno s njima vojuje.¹³⁾ Mršavi podaci sačuvanih mletačkih izvora, datirani sumarno 1326—1327, davaju suglasne izjave o sklapanju uskih hrvatsko-dalmatinsko-mletačkih veza.¹⁴⁾ Kako te događaje treba datirati svakako prije odlučnih

¹⁰⁾ T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije IX* (Zagreb 1911), str. 186 d.

¹¹⁾ Spomenuti »savjetnici« ne mogu biti drugo nego ili venetofilski dalmatinski građani ili Mlečani ili jedni i drugi.

¹²⁾ Oblik Nelipić, kako se shvaća u suvremenoj historiografiji, nema osnove o onodobnom pisanju ovoga imena. To ime ima značenje nelijepa stvorenja u želji — »ne budi mu uroka«! Može se pisati Nelip'c, Nelep'c,

Nelipac, Nelipec, Nelepac, Nelepec, ali nikako ne Nelipić ili Nelepić.

¹³⁾ Smičiklas, nav. dj. IX, str. 305 d.

¹⁴⁾ »Scriptum fuit illis de Sybinico de novis Ungarie et de voluntate regis, que videtur esse de habendo dominia civitatum et contrate, et quod super confederatione contrahenda cum Jadra, Sibinico et Tragurio nobis scripserunt filii condam Curiaci comitis de Corbavia, comes Georgius Micovelich, et Neliptius comes Tinini, quod nobis placet, si videtur eis fore pro eorum bono.« (Sime

akcija bana Mikca i relativnih njegovih uspjeha u Hrvatskoj, to se i dotični podatak glave XXII, kojim se očito pomišlja baš na ove odnose, mora datirati u vrijeme prije ovog ratovanja. Pošto je vrijeme u kom je nastao tekst ove glave suvremeno ovom podatku, tada to znači da je ovaj tekst napisan god. 1326 u vrijeme kad se je očekivao napad bana Mikca. Tako je objašnjena i groznja piščeva koji željno iščekivaše vojsku ugarskog kralja.

Činjenica je međutim da je Šišić već datirao ovo djelo, — no neispravno. Šišić je naime pretpostavljao da razdioba u glave potječe od pisca; taj da je Miha Madijev de Barbezanis; posljednja vijest se odnosi na god. 1330; — i Šišiću je postalo »jasno da je Miha svoje djelo pisao iza te godine«, da bi zatim na osnovi podataka glave XXII zaključio da je ovo djelo napisano »oko godine 1358«. ¹⁵⁾

No sada je dokazano za neke podatke da su bili sukcesivno bilježeni i da je to zapisivanje imalo značaj suvremenog bilježenja. I dokazano je da je ovo djelo bar od god. 1322 nastajalo takovim suvremenim bilježenjem. Ovo djelo nije ništa drugo nego ljetopis, ali ljetopis koji nije sačuvan u prvobitnom obliku. To se razabira u tom što su podaci ovog ljetopisa ispreturani, a morali su, već po prirodi stvari, biti poredani hronološkim redom. Na osnovi ove činjenice ispremetnutoga teksta mora se svom pouzdanošću zaključiti da ovoj redakciji ljetopisa treba pripisati razdiobu u glave (koja ide usprkos hronološkoj ispreturanosti redom od broja I do XXIX) i naslove glava. Samo je ova preradba učinjena na laku ruku. Pod naslove glava svrstana je ne samo vijest koju naslov nagoviješta, nego i druge vijesti.

Nešto o toj zloj sudbini ljetopisa govori i sam naslov, kako je tradiran kod Luciusa. Što se već iz podatka »pars secundae partis de anno domini MCCXC«

Ljubić, *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i mletačke republike* I, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium I, Zagrabiae 1868, str. 168.) — »Quod fuit scriptum Sybinico et aliis terris nostris de unione, quam petebant barones« (isto, str. 172). — »Denotata fuerunt terris nostris Sclavonie nova, de voluntate non bona regis Ungarie, et quod faciant unionem cum baronibus Croacie, si videtur eis etc.« (isto, str. 173).

¹⁵⁾ Miha Madijev de Barbazanis, str. 12 d. — Šišićeva analiza XXII glave glasi: »Mihine riječi, kojima tobože proriče hrvatskoj gospodi propast, odnose se očividno na kralja Lauša I., jer samo on može biti taj „ričući lav sa sjevera“, što će doći s ogromnom vojskom sastavljenom od raznih jezika (= naroda), jer Karlo Roberto poslije godine 1322. nije više dolazio u Dalmaciju. Miha dakle ima na tom mjestu na umu godinu 1346., kad je Lauš došao u dalmatinsku Hrvatsku sa kakih 100.000 momaka, te odista skršio silu nepo-

korne gospode hrvatske. Ali one riječi: „opkolit će vas i vašu vojsku, dapače cijelu pokrajinu“ smjeraju na godinu 1358., kad je osim Hrvatske i sva Dalmacija došla u kraljeve ruke, pa tako gospoda hrvatska odista nijesu imala kud „da pobjegnu“, a da ih ne stigne srdžba kraljeva.« (Isto, str. 13.) Ali pokazalo se je isključenim da su se piščeve asocijacije, kad je on pisao tekst gl. XXII, mogle vrzati po događajima od god. 1346 i 1358. Dokazalo se je da je pisac očekivao pohod od 1326! — U stvari, Šišić je samo razvio prethodno historiografsko mišljenje kako ga je prikazao Fr. Rački (*Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka*, Književnik I, Zagreb 1864, str. 544—548). Ali dok je Rački sudio da je Miha Madijev »bilježio... suvremene zgode... i da je »te zgode, glasove i viesti podielio u neke glave« (isto, str. 546), Šišić je otstupio od prve zaslade da bi zadovoljio drugu, zapažajući očito njihovu međusobnu protivurječnost.

može izvesti? Treba zaključiti da se stavak »de anno domini MCCXC« odnosi na »secunda pars«, a ne na »pars secundae partis«. Jer kad bi se doista odnosio na »pars secundae partis«, onda bi se morala očekivati izjava da obuhvata od izvjesne godine do izvjesne godine (ili do kraja). Očito je da se hoće kazati da »secunda pars« počinje od 1290 (zapravo od god. 1288!), a to znači, jer je ovaj tekst od 1290 (zapravo 1288!) do 1330 tek »pars secundae partis«, da je on slijedio i poslije 1330. Isto tako, budući da »secunda pars« počinje od 1290 (zapravo 1288!), znači da se hoće reći: tekst je obuhvatao i godine prije 1290 (zapravo 1288!). Ali iz izreke »secunda pars« ne smije se zaključivati da je to neki posebni dio, zasebno označen u originalu od navodnog prvog dijela. Očito i taj podatak »pars secundae partis de anno domini MCCXC« potječe od onoga kasnijeg prerađivača koji je proveo razdiobu u glave (od broja I do XXIX) i dao naslove glavama; godina 1290 (zapravo 1288!) nije ni po čemu granica između dva dijela ljetopisa. Stoga se mora zaključiti da je izreku »pars secundae partis de anno domini MCCXC« upotrebio prerađivač da bi ukratko, bez duljega objašnjavanja, kazao: da nema onoga teksta što je dolazio prije god. 1290 (zapravo 1288!), a da ono što se odavde donosi ne ide do kraja djela do kuda je nekoć išlo. Zastalno da prerađivač sam već nije znao gdje je tekst počeo a gdje je završio. On je imao samo tekst za koji je vidio da mu nedostaje početak i kraj. To odmah pruža sliku: rukopis je bio uništen s oba kraja (ili nije bilo listova ili su listovi bili toliko oštećeni da nijesu bili čitljivi). Ovako su razumljiva također oštećenja unutar teksta i ispremetnuti tekst današnje redakcije. Ne samo da su listovi stajali zasebno, već i dijelovi listova; pa i na pojedinim mjestima bio je uništen tekst. Prerađivač nije imao namjeru da raspoređuje prema nekom načelu, već što je radio od nevolje je radio; bolje nije, svakako dosta nemarni prerađivač, umio složiti; on je bio, po svemu se vidi, običan prepisivač.

Kad se oduzme od naslova stavak za koji je sada ustanovljeno da može biti samo prerađivačev, onda dolazi na red ovaj podatak, kao neki naziv ljetopisa: »de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum«. Ali i ovo potječe očito od onoga istoga lica koje je rasporedilo djelo u glave i dalo naslove glavama. Prvih pet glava ima naslov o papama, šesta glava o caru rimskom, a onda je još naslov gl. XI o papi, a gl. XX o borbi za carstvo između vojvode austrijskog i vojvode bavarskog. Ovaj je stavak u naslovu krnjega djela udešen, bjelodano, prema natpisima prvih glava, ali isto tako na laku ruku kao što i naslovi glava gdje često ispred raznolikog sadržaja dolazi jedinstven naziv. Prema tome ovaj dio natpisa »de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum« po interpretaciji prerađivača samo je neki opći sadržaj o čemu ovaj ljetopis priča. Prerađivač je tim očito htio reći da je to »opća povijest«, tek je to zakrili carskom krunom i papinskom tijarom. Da bi opći naslov djela bio stvarniji, nego što su naslovi glava, nema se doista pravo očekivati.

Za ovaj se ljetopis još kaže da je »historia edita per Micham Madii de Barbezanis de Spaletto«. Dosad se je shvaćalo da ove riječi znače da je Miha Madijev de Barbezanis pisac ovog djela. Ali tomu mišljenju ima ozbi-

ljan prigovor. Ne smije se zamišljati, pokazano je, da je ovaj ljetopis imao bilo kakav naslov kad je dospio u ruke prerađivača. Kako nije imao ni početak ni kraj, to je nesumnjivo da nije mogao imati zapisano niti ime piščevo. Prema tome dok se s jedne strane postavlja pitanje, na koje se ne može dati stvaran odgovor, otkud bi prerađivač uopće mogao biti obaviješten o piscu ljetopisa — da je njegov autor upravo Miha Madijev de Barbezanis — s druge strane stoji činjenica da naslov kazuje da je ova kronika »izdana« od Mihe Madijeva de Barbezanis. Iz ovog izraza, shvaćenog kakav jest, izlazi da Miha Madijev de Barbezanis nije pisac ljetopisa. Ali on je očito, po istom izrazu, upravo onaj od koga potječe današnja redakcija.

Čim je to utvrđeno, sijeća pred očima nemogućnost identifikacije Splitskoga Mihe Madijeva de Barbezanis, prerađivača ove kronike, sa Splitskim Mihom Madijevim čija su životna data, prema Šišićevoj slici, otprilike 1284—1358.¹⁶⁾ Ta se je identifikacija mogla činiti samo dotle dok se je držalo da je Miha Madijev de Barbezanis pisac ljetopisa — i, prirodno, između mnogih splitskih Miha Madijevih pronalazilo se je onoga Miha Madijeva koji je hronološki najbolje odgovarao vremenu ljetopisa.

Postavlja se dakle novo pitanje, tko je taj Miha Madijev de Barbezanis — prerađivač ljetopisa. Kad je nastala ova preradba? Treba reći da u ovaj čas nema podataka na osnovi kojih bi se to moglo odrediti. Možda će skriveni arhivski materijal jednoga dana otkriti neke podatke o prerađivaču Mihi Madijevu de Barbezanis. Kako se danas ne može niti približno odrediti vrijeme ove preradbe, to se ova sadanja redakcija ljetopisa mora datirati sve do polovine XVII stoljeća.¹⁷⁾

Kad se zna da Miha Madijev de Barbezanis nije ljetopisac i kad se zna da su izvjesni podaci ljetopisa sukcesivno bilježeni, onda utvrđivanje još nekih činjenica postaje od važnosti za pitanje o postanku ljetopisa. Ljetopis je za događaje od godine 1322 do godine 1324 pun pišćevih subjektivnih, razmjerno opsežnih jadikovka kojih se inače u djelu nigdje ne nalazi: protiv bana Mladena, protiv kliške pustolovine Splitskoga, protiv hrvatske gospode, protiv Jurja Kliškog. Zatim se u ljetopisu kod datiranja događaja koji su se zbili od kraja god. 1321 do god. 1324 (uključivši i tu godinu) za riječ *dies* uvijek upotrebljava *lux*, a nikad se to ne čini ni na kojem drugom mjestu ljetopisa.¹⁸⁾ Napadno je da se ovakovo datiranje podudara s napomenutom karakteristikom sadržaja. Iz toga izlazi da tekst s ovakovim karakteristikama (upravo onaj dio ljetopisa za koji je neposredno dokazano da je nastao sukcesivnim bilježenjem suvremenika) pripada licu koje je bilježilo događaje što su se zbili od kraja god. 1321 do zaključno god. 1324, ali koje nije zapisalo niti prethodne događaje, niti bilježilo kasnije događaje. Prema tome se sačuvani tekst ljetopisa mora podijeliti bar među tri pisca.

¹⁶⁾ *Miha Madijev de Barbazanis*, str. 6 i d.

¹⁷⁾ Da li bi oprezno i ozbiljno paleografsko datiranje rukopisa iz Cindrove knjižnice moglo skratiti ovaj razmak, ne može se ovaj čas reći.

¹⁸⁾ Za tu napomenu pisac zahvaljuje velečasnom gospodinu M. Baradi, redovnom sveučilišnom profesoru, koji je ovu radnju dobio još u rukopisu na uvid.

Ali još nešto. Pošto je otpalo mišljenje da je pisac ljetopisa Splitski Miha Madijev de Barbezani, niče pitanje da li je ovaj ljetopis uopće splitskog podrijetla. No to bi se jedva dalo oporeći. Jer za to ipak svjedoči pričanje o p o s t a n k u Splitsa (gl. XV — »De origine civium civitatis Spaleti«¹⁹⁾), ljetopišćeva tvrdnja (u sadanjoj XXIII glavi) »ut habetur in chronicis Spaleti«, pa i to da je upravo jedan Splitski — Miha Madijev de Barbezani — imao pred sobom d e r u t n i rukopis ovog ljetopisa.²⁰⁾ Stoga je i opravdano da se ovaj ljetopis prozove »Krnjim ljetopisom splitskim«.

ZUSAMMENFASSUNG

Über die »Unvollständige spalatinische Chronik«

Eine genaue Untersuchung der in dem Werke »Historia edita per Micham Madii de Barbezani de Spaleto de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum pars secundae partis de anno domini MCCXC« enthaltenen Angaben erweist, dass dieses Werk zumindest vom Jahre 1322 ab durch sukzessive Aufzeichnungen von Gegenwartereignissen entstanden ist. Eine Angabe ist vor der Schlacht bei Mühldorf (28. September 1322) aufgezeichnet, denn es wird dort die Erwartung ausgesprochen, der Krieg werde entscheiden, wem das Reich zufallen würde. Eine zweite Angabe ist unmittelbar nach der Schlacht niedergeschrieben, denn es werden darin drei Versionen über das Schicksal Friedrichs des »Schönen« angeführt. Da eine dritte Angabe über Ereignisse von 1323 (Zug der Spalatinen gegen Klis) berichtet und bei diesem Anlass an ein »anno praeterito« vorgefallenes Geschehnis erinnert, besagt dies, dass diese Angabe auch im Jahre 1323 verfasst wurde. Eine ausführlichere Textanalyse beweist, dass der betreffende Bestandteil des Werkes 1326 in Erwartung des ungarischen Feldzugs nach Kroatien und Dalmatien geschrieben worden ist. Da die Angaben dieser Chronik durcheinandergemischt worden sind (und sie mussten schon der Natur der Dinge nach einer chronologischen Anordnung unterworfen werden), besagt dies, dass die Chronik nicht in ihrer ursprünglichen Form erhalten ist. Der betreffenden Umarbeitung müssen die Einteilung in Kapitel und die Kapitelüberschriften zugeschrieben werden. Der überlieferte Titel der Chronik vermag den Stand der Dinge noch besser zu erläutern. Es lässt sich nämlich folgern, dass der gegenwärtige Titel von dem

¹⁹⁾ Ne može se jamčiti da je tekst gl. XV prvobitno bio zapisan na onom mjestu ljetopisa gdje se sada nalazi. Ali ako je to ipak tako, onda je taj tekst vjerovatno bio zapisan kao prvi podatak onoga zapisivača koji potom zapisuje događaje od kraja god. 1321 do god. 1324. Međutim nije isključeno da se

je prvotni smještaj teksta gl. XV nalazio, možda, iza kratkog podatka o predaji Splitsa Mlecima god. 1327 (gl. XXVII).

²⁰⁾ Bilo je dakle ispravno već na prethodnim stranama ove rasprave uzeti, a u svrhu stvaranja zaključaka, da je taj ljetopis splitskog podrijetla.

Bearbeiter der Chronik herrührt, und es lässt sich auch erklären, was er mit ihm sagen wollte. Eine genaue Zergliederung gestattet den Schluss, der Bearbeiter habe durch die Wendung »pars secundae partis de anno domini MCCXC« kurz andeuten wollen, dass der vor 1290 (eigentlich 1288!) fallende Text fehle und dass das Gebotene nicht bis zu dem Endpunkte des Werkes reiche, bis zu dem dieses seinerzeit gereicht habe. Man erkennt, dass die Handschrift an beiden Enden der Vernichtung anheimgefallen ist, und aus dieser Tatsache erklärt sich auch der beschädigte Zustand des Textes sowie die Entstellungen im Texte der heutigen Redaktion. Die Formulierung »de gestis Romanorum imperatorum et summorum pontificum« ist vom Bearbeiter verfasst und zwar nach den Überschriften der ersten Kapitel, aber ebenso leichthin als bei der Überschrift der Kapitel selbst, wo häufig verschiedenartigen Inhalten ein Einheitstitel vorangesetzt wird. Da die Chronik, als sie in die Hände des Bearbeiters gelangte, weder Anfang noch Ende besass, konnte auf ihr auch der Name des Verfassers nicht verzeichnet gewesen sein. Deshalb muss der Schluss gezogen werden, dass die Angabe, jene Chronik sei »edita per Micham Madii de Barbezanis«, nicht den Namen des Verfassers, sondern den des Bearbeiters mitteilt. Infolgedessen ist der Bearbeiter der Chronik nicht mit dem Spalatiner Micha Madii identisch, dessen Leben nach Šišić ungefähr in die Zeit von 1284 bis 1358 fällt (!). Zur Zeit stehen keine Angaben zur Verfügung, auf Grund welcher der Zeitpunkt dieser Bearbeitung festgelegt werden könnte. Allein die Chronik liefert sowohl im Hinblick auf die subjektiven Klagen des Verfassers als im Hinblick auf ihre Datierung den Beweis, dass ein bestimmter Teil von ihr (ebenderjenige, für den ein unmittelbarer Beweis vorliegt, dass er durch sukzessive Aufzeichnungen eines Zeitgenossen entstanden ist) einer Persönlichkeit angehört, von der weder der Text der vorausgegangenen Ereignisse noch der Text der späteren Ereignisse stammt, dass also die erhaltene Chronik zumindest auf drei Autoren aufgeteilt werden muss. Die spalatinische Herkunft der Chronik lässt sich aber trotzdem nicht bestreiten.

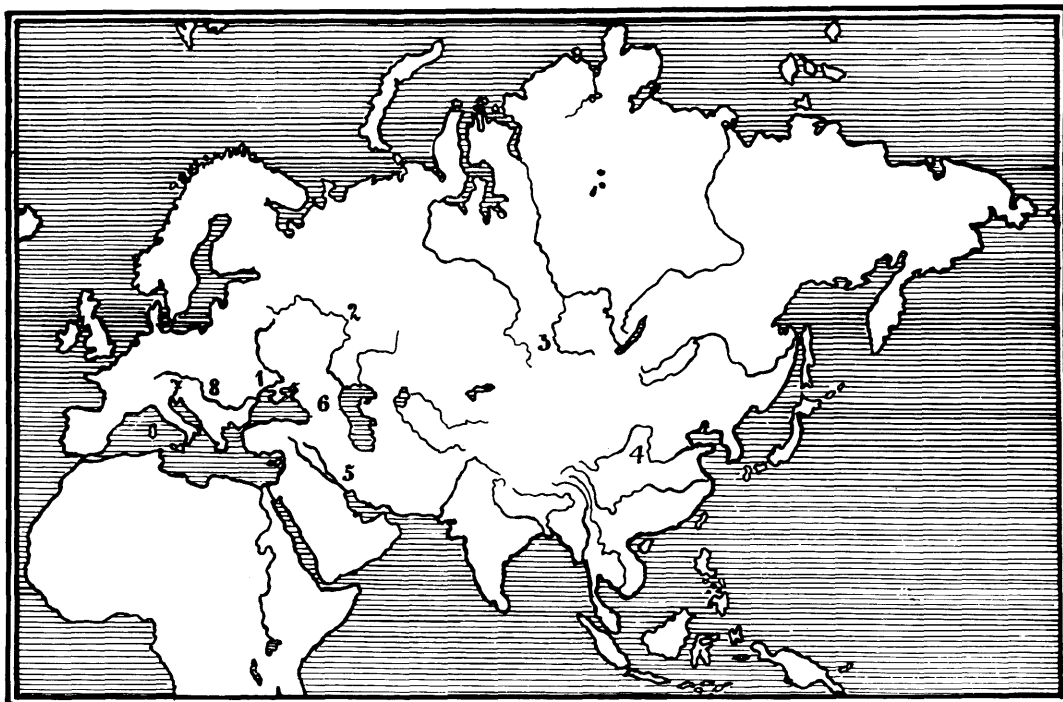
ZAGREB

DRŽISLAV ŠVOB

PRILOG

VJESNIKU HRV. ARHEOL. DRUŠTVA

Nove serije svesci XVII 1936

Središta životinjskog stila Eurazije: 1: Skiti i Sarmati. 2: Fino-Ugri. 3: Sibir (Minusinsk-Altaj). 4: Kitaj-Ordos. 5: Luristan. 6: Kavkaz. 7: Hallstatt-La Tène. 8: Panonija.

GLAVNI NOSIOCI EURAZIJSKE NOMADSKJE UMJETNOSTI

Veliki kontinent, koji čine Azija i Evropa, možemo podijeliti na granična područja okrenuta prema moru i na centralni suhozemni trup. Područja okrenuta prema moru zapravo su golemi poluotoci, od kojih svaki pojedini pretstavlja jednu više ili manje zasebnu visoku kulturu kao što je Daleki Istok, Indija, Iran, Prednji Orijent, Antika. Nasuprot tim krajnim dijelovima kontinenta ističe se silna suhozemna masa spomenutog centralnog trupa, koji se pretežno sastoji od stepске zone. Ona se prostire od međašnjih gorskih lanaca Kitaja do nizina jugoistočne Evrope, a taj prostor obično nazivamo Eurazijom u užem smislu; on je obitavalište stepskih nomadskih naroda. Uglavnom istim životnim prilikama tog područja odgovara i kultura njegovih stanovnika, koja je tako jedinstvena u prostornom i vremenskom smislu.

Mi ćemo ovdje u pregledu razmotriti eurazijsku umjetnost tih nomadskih barbarskih stanovnika stepe i tako osvijetliti njihov utjecaj na visoke kulture Azije i Evrope. Postoji tolika razlika između životnih prilika barbarskih nomada i nosilaca klasičnih visokih kultura, da se to, sasvim razumljivo, odražava i u umjetnosti. Dok se nomadi specijaliziraju u sitnoj plastici, umjetnost ovih potonjih ima više monumentalni karakter.

Jedinstvo nomadske umjetnosti najjače se ispoljuje u tome što je likovna tema njezina stvaranja ponajviše životinja (jelen, antilopa, los, sob, konj, kulan, jak, jarac, govedo, ovca, medvjed, vuk, tigar, mačkolika zvijer, zmaj, a od ptica velike grabljivice itd.). Zato se obično i upotrebljava za ovu umjetnost izraz »životinjski stil«, koji inače nije baš najsrećnije izabran.

Nomadski način života uvjetovao je veliku rasprostranjenost životinjskog stila. Ta sitna plastika ne poznaje samo motiv pojedinačne životinje, ona često prikazuje skupine životinja, naročito u međusobnoj borbi. Nije međutim rijetka pojava da nalazimo prikazane samo pojedine dijelove životinja: glave, pogotovo ptičje, zatim noge, druge dijelove tijela i ostalo. Svi ti životinjski oblici javljaju se na ukrasnim pločicama, komadima kovina, prišivenim na odijelu, na oružju, na sastavnim dijelovima nakita, dugmetima, na pojašima, odnosno kopčama, iglama, privjescima, na žvalama, stremenu i ostaloj konjskoj opremi. Konj igra inače važnu ulogu u svakidašnjem životu ovih nomada, o čemu nam izrazito govore brojni nalazi grobišta, gdje uz čovječji leži konjski kostur. Pa ipak u sitnoj plastici konj se relativno rijetko javlja. Ovo se psihološki može tumačiti time što su nomadi s konjem toliko srasli, da ga gotovo više i ne vide; konj za njih nema draž novoga kao ostale životinje na koje nailaze prilikom svojih ratničkih pohoda. Zanimljivo je još i to da se životinje ne izrađuju samo jasno u njihovim prirodnim položajima već i u takvima koji odgovaraju umjetničkim namjerama. Imamo životinje s okrenutom glavom, ili zavrnutim tijelom, pa sastavljanje tijela različitih životinja, odnosno pojedinih dijelova tijela jedne životinje. Ne oponaša se uvijek priroda sama, štaviše ima kompozicija životinja koje potječu i iz drugih krajeva, a učinile su na nomade valjda dublji utisak.

Radi njihove velike rasprostranjenosti mi životinjske oblike ne možemo jednostavno svrstati u nakit, ma da imaju često ornamentalna značaj, jer su te tvorevine sigurno vezane uz određene predodžbe i imaju svoje posebno značenje. Njih objašnjavati znači pristupiti jednoj od najtežih zadaća u proučavanju nomadske umjetnosti. Vjerojatno ima u prikazima borbe životinja stanovitih idejnih primjesa šamanizma. Ovo veoma složeno pitanje nije još razjašnjeno. Postoji mogućnost da je po srijedi bilo lovačka magija (kao što je bio slučaj s koštanim plastikama i freskama magdalenijenske kulture), bilo plemenska simbolika i sl.

Pretežni dio umjetnina je od kovine, a najrašireniji materijal je bronca izvanredno dobro lijevana. Češće nailazimo na zlato,

rjeđe na srebro i željezo. Stanovita tehnička obilježja upućuju na to da metalna umjetnost ima svoj korijen u umjeću rezbarenog drveta i kosti, materijala po prirodi ograničena, ali koji je po svom podrijetlu daleko stariji od same kovinske izrade. Budući da nailazimo i na životinje koje ne spadaju isključivo u stepsku već na pr. i u sjeverniju šumsku zonu, postoji stanovita mogućnost da makar hipotetički — u sjevernoj, subarktičkoj Aziji potražimo izvore ovog životinjskog stila. Još treba i to istaći, da zbog ogromnog rasprostranjenja nije lako postaviti određene tipove, koji bi imali zajedničke stilske oznake. Usprkos mnogim varijantama u toj umjetnosti postoje neke zajedničke osobine: rogovi, noge, rep nalaze se priljubljeni uz trup, dok su pojedini dijelovi tijela riješeni upravo tektonski, imaju kubni oblik i izrazito su naglašeni. Na širokim međašnjim plohama tijela raspodijeljena je pravilno i mirno opreka između sjene i svijetla. Snažna umjetnička izrada, naturalističke crte i veliko osjećanje za organski sastav životinjskog tijela, vezano uz izrazitu stilizaciju, pa donekle i ornamentalni karakter, — tipična su obilježja životinjskog stila. Upravo nas zadivljuje sigurnost kojom ovi eurazijski barbari majstorski rješavaju izraz i pokret životinje.

Prelazeći sad na prikaz rasprostranjenja nosilaca ovog životinjskog stila, mi ćemo se zadržati prije svega na Skitima i Sarmatima, što je i razumljivo ako pomislimo na njihove veze sa susjednim Slavenima i na historijski dovoljno još neispitani njihov međusobni odnos.

U pontskoj nizini nastavahu trački ili jafetski Kimerijci (1200—700 g. pr. Kr.), nosioci stare brončane kulture, koja je bila raširena po čitavoj današnjoj južnoj Rusiji, naročito između Kubana, Dnjeptra i Dunava (Borodino), a i na Kavkazu. O tome govore mnogi kurgani, a najpoznatiji kurgan kubanske kulture je protokimerijski kraljevski grobni nalaz u Maikopu s glasovitim srebrnim vazama, na kojima zapažamo prikaze životinja s orijentalnim utjecajem. Ovo je nalazište veoma staro, seže čak u 3 tisućljeće pr. Kr. Bronca se u tim predjelima još duže drži, dok je na Kavkazu i u Evropi zamjenjuje željezo. Između 750—700 g. pr. Kr. nadolaze Skiti (Skoloti, Σκόλοτοι, asir. Ashkuzai, indoperz. Saka ili Čaka) iz Turkestana i za-

Vaza. Maikop (Kuban).

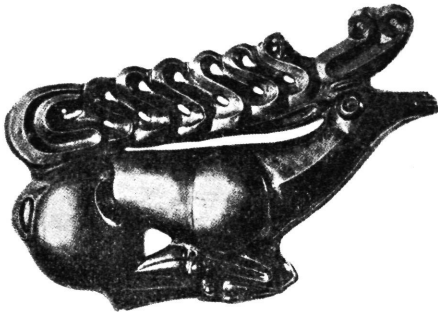
Ukrasni okov. Pontska nizina.

Ukrasna kopča. Pontska nizina.

Ukrasna pločica. Krim.

Ukrasni okov. Kostromskaja (Kuban).

padne Sibirije, te potiskuju Kimerijce dalje prema zapadu u dunavske krajeve i na Kavkaz. To nisu bili svi Skiti, jer veliki dio Saka ostaje i dalje u svom ranijem sjedištu oko Tien šana i Fergane. Ovi su sjeverni izvanjski Iranci naselili pontsku nizinu, ali je njihova nomadska kultura bila kud i kamo sličnija turko-mongolskim Hunima — koji međutim odlaze na istočni dio stepa prema Kitaju — negoli njihovim južnim medijsko-perzijskim sunarodnjacima u unutrašnjem Iranu. Oni su poprimili dosta grčkog utjecaja (na pr. biljne motive, kao palmetu), pogotovo na jugu iz gradova grčkih kolonija na pontskoj obali (Kul-Oba na Kerču); prema sjeveru taj utjecaj slabi, o čemu nam jasno govore nalazi u kurganima. Skitska je umjetnost, prema tome, djelomično izrazito pomiješana s klasičnim elementima (u stvari antikno umjetničko shvaćanje ostaje i nadalje Skitima strano). U 7 st. pr. Kr. prelaze Skiti s bronce na željezo. Vjerojatno ima u ranijoj

fazi te umjetnosti stanovitih tragova mezopotamskih utjecaja (sjekira iz Kelermeskeje stanice), koji dolaze preko Kavkaza. Nalaze u kurganima »Sedmero braće«, Soloha, Čertomlik, Kul-Oba, Kostromskaja i dr. obilježuje uz životinjski realizam dekorativni momenat, koji dobija čak i prilično ornamenatnalan karakter. Svakako je bitna česta upotreba zlata, a glasoviti jelen iz Kostromske kao i mačkolika zvijer iz Kelermeske nesumnjivo predstavljaju vrhunac skitskog umjetničkog stvaranja (7—6 st. pr. Kr.).

U 4 st. pr. Kr. dolaze s Aralskog Jezera (sjedišta Masageta) u istočnu Rusiju Sarmati (Sauromati), bliski sunarodnjaci Skita. Prešavši u 3 st. pr. Kr. Volgu, a naselivši teritorij između Volge i Dona, oni bace Skite prema Krimu i dalje u Besarabiju, Mađarsku i Dobrudžu (Dobrudža = Scythia minor). Za sarmatsku je kulturu bitna oznaka koplje (nalaz Prokorovka), nadalje manjak klasičnih utjecaja, stilizacija i geometrijski ornamenat, inkrustacija višebojnog emaila i općenito neposredniji iranski biljeg nego u Skita. Aleksandropoljski nalaz je prijelaz sa skitskog materijala na sarmatski. Iz 3 i 2 st. pr. Kr.

Privjesak. Perm.

ima sarmatskih nalaza na jugu Rusije kao Jelisavetovskaja, Kazinskoje, Aktanzovka, Stavropolj i dr. U 1 st. pr. Kr. Taganrog, Fedulovo, Siverskaja, a u 1 st. pos. Kr. Novočerkask, Armavir itd. Sarmati su preko Gota

dali umjetnosti seobe naroda svoj tipičan iranski životinjski i višebojni znamen.

U centralnoj Rusiji je od stanovite važnosti rana brončana Fatjanovo kultura, dok je za istočnu Rusiju bitna Ananjino kultura

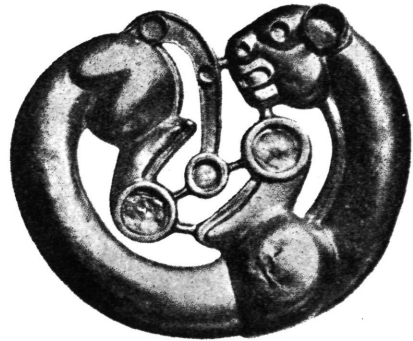
Ukrasna pločica. Perm.

(600—200 g. pr. Kr.). Nalazi nam govore o skitskom utjecaju, ali ima manje umjetnina životinjskog stila, koji je pored toga i jednostavniji; inače preteže geometrijski ornamenat. Kasnije se ovdje razvija željezna Perm kultura, a zatim (100—400 g. pos. Kr.) Pjanoborska. Tu su obitavali Neuri i Budini, narodi koje smatraju da su Slavenima bliski, pa Fisageti, Androfagi i Melanhleni. Spomenute kulture na Volgi, Oki i Kami graniče sa šumskim područjem, a možemo ih pripisati Fino-Ugrima.

U neposrednoj su vezi sa skitsko-sarmatskim materijalom i nalazi iz zapadne Sibirije (zlatne kopče u »blagu Petra Velikog«). No središte metalne kulture Sibira je na Jeniseju (kulture Minusinsk i Krasnojarsk) i na Altaju. To je ispočetka isključivo brončana kultura (500—300 g. pr. Kr.) s poznatim sibirskim brončanim noževima, bakrenim peharima i ostalim ukrašenim metalnim pločicama. Ima mnogo životinjskih motiva, a najčešći je jelen u raznim položajima. Zatim slijedi (300—100 g. pr. Kr.) željezna kultura Minusinsk, u kojoj nalazimo znatnih skitsko-sarmatskih utjecaja. Dok Minusinsk leži na sjeveru Sajanskog Gorja, sjeverno od Altaja u nalazištu Pasirik ima na opremi konja, što su nađeni u grobovima, stiliziranih životinjskih motiva, koji po svom realizmu potsje-

Ukrasna pločica. Sibir.

Ukrasna pločica. Sibir.

Ukrasna pločica. Sibir.

Ukrasna pločica. Minusinsk (Sibir).

ćaju na skitski način. Štaviše, možemo zamjetiti čak i klasične utjecaje, o čemu govori kurgan Katanda na Altaju (1 st. pos. Kr.), u kojem nailazimo, uz uobičajeni kovinski inventar, još na jednu tkaninu sa stiliziranim životinjskim motivima. Oni spadaju u istu epohu iz koje je i pusteni ćilim sa životinjskim aplikacijama u hunskom grobu u Noin-Ula gorju u Mongoliji. (Tekstil je dakako važan proizvod nomadske umjetnosti, te ćemo se na njega osvrnuti drugom prilikom.) Time svršava uglavnom predturska kultura centralnog Sibira. Kasniji nalazi svjedoče, da su turski narodi Din-Lin — vjerojatno predi Kirgiza, koji su došli ovamo u 3 st. pos. Kr. — poprimili mnogo sarmatskih utjecaja, a valjda i njihov vladajući sloj. Ostali dio Sibira, pogotovo sjeverni krajevi, još su paleo-arheološki nedovoljno ispitani.

Dok su iranski nomadi nastavali teritorij uz pontsku nizinu i zapadni Sibir, dakle zapadni dio stepske zone, istočni dio stepske zone bio je nastanjen turko-mongolskim narodima. Kitajci su ih zvali Hiong-nu, Hienyun ili Hu (u kitajskim analima spominju se prvi put u 3 st. pr. Kr.); Rimljani i Indijci zvali su ih Hunni ili Huna. Živjeli su istim načinom kao i njihovi iranski susjedi, tj. bili

su isključivo ratnički nomadi koji su neprestano napadali na Kitaj. Tako su Huni donijeli onamo i svoju umjetnost. U Ordos-stepi, koju obrubljuje Hoang-ho, nalazimo mnoštvo umjetnina životinjskog stila, t. zv. Ordos-bronca. To su uglavnom kopče, uresne pločice, dugmeta, igle, privjesci i sl. Radi se o jednoj pokrajini stepske umjetnosti koja potječe na Minusinsk, tek je bogatija po broju nalaza i fantaziji u izradi. Datiranje tih Ordos-bronca odgovara Han-dinastiji u Kitaju (206 g. pr. Kr. — 220 g. pos. Kr.). Međutim, od velike je važnosti činjenica da već mnogo ranije imamo u samoj kitajskoj kulturi u doba Čou-dinastije (1100—300 g. pr. Kr.) izrazit životinjski stil, što je indicij za tursku komponentu u izgradnji kitajske visoke kulture. Ovaj stil nalazimo na poznatim rezbarenim predmetima iz jade-a (đed = jadeit) i na broncama s fantastičnim prikazima životinja, kombiniranim s mnogo geometrijskih ornamentea. Nalazišta u dolini rijeke Huai pružaju nam podatke o životinjskom stilu; umjetnine ovih nalazišta spadaju u doba između Čou- i Han-dinastije. Uske veze, koje su za Han-dinastije postojale s centralnom Azijom i zapadom, donose u Kitaj uvijek nove poticaje za stvaranje umjetnina u ži-

Ukrasni okov. Ordos (Kitaj).

Ukrasni okov sa štapa. Ordos (Kitaj).

votinjskom stilu. Ovom prilikom treba istaći i stalne ratove između Kitaja i tih susjednih nomadskih naroda, što su se zalijetali u kitajske pokrajine. Povodom toga Han-dinastija sagradila je veliki kitajski zid, koji je imao da posluži za obranu od nomadske hunske konjice. Zanimljivo je da Kitaj tek sada, po uzoru stepskih nomada, uvodi laku konjicu, i tako ovaj nomadski stil, primijenjen na oružje i opremu konja, uvelike ulazi u kitajski umjetni obrt.

Hunska je umjetnost otprilike jednako stara kao i skitska. Glavna nalazišta Hiongnu-a imamo pored Ordosa (Jehol, Halong-oso, Dolon-nor, Kalgan i dr.) u izvanjskoj Mongoliji (Noin-Ula s glasovitim grobom jednog huskog kneza i već spomenutim tekstilom sa skitsko-sarmatskim motivima) i između Bajkalskog Jezera i pokrajine Ho-pei, Čan-si i Čen-si-a (kao Čita, Derestnisk sa sibirskim pločicama i novcem Han-dinastije). Radi velikog kitajskog zida okrenuše se Huni prema zapadu u centralnu Aziju ratujući s Jüe-če (Yüeh-shih, Asioi, Zgudža, Aškuzai?) poznajemo iz kitajskih izvora. Prema svemu izgleda da se tu

Ukrasni okov sa štapa. Ordos (Kitaj).

radi o Toharcima (Toharoi, uigur. toɣri, sanskrit. Tukhâra), od kojih potječu kasniji Indo-Skiti. Jüe-če plemenima srodni su pozniji istočno-iranski stanovnici Kuče, Turfana, dakle i kasniji Saki, zapravo Saka. Huni su potjerali Jüe-če iz njihove postojbine Kan-su, i to je uzrok velikom kretanju naroda u centralnoj Aziji. Kitajci potisnu Hune, zaposjednu korito Tarima i »svileni put« te siniziraju postepeno iransko i tursko stanovništvo istočnog Turkeстана. Huni se rašljaju: jedni, t. zv. Bijeli Huni (Huni Hefталiti) uđu u unutrašnji Iran i dalje u Indiju, dok druga skupina odlazi kasnije preko pontske nizine u Evropu.

U visokoj Aziji možemo razlikovati dvije longitudinalne zone. Na jugu u oazama korita rijeke Tarima i dalje u istočnom Turkestanu, Afganistanu (dakle na svilenom putu) i sjeverozapadnoj Indiji (Gandara) imamo visoko razvijenu umjetnost iransko-indijskog i klasičnog korijena (helenističko-budistička umjetnost) s čuvenim freskama i plastikama (Tuen-huang, Kakrak, Bamyan i dr., 3, 4, 5 st. pos. Kr. i d.). Na sjeveru je druga zona koja nas naročito zanima. To je spomenuta

stepska zona, što se proteže od Ponta do Ordosa. Nju možemo prozvati izvanjskim Iranom, a obilježuje je umjetnost životinjskog stila.

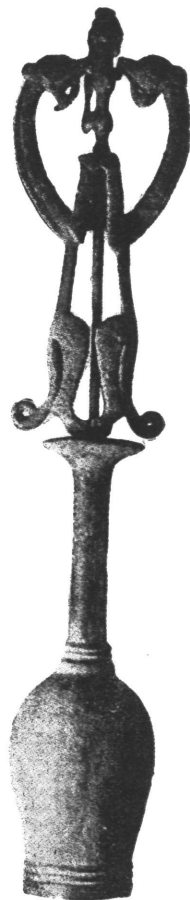

Ukrasni okov s konjske orme.
Luristan.

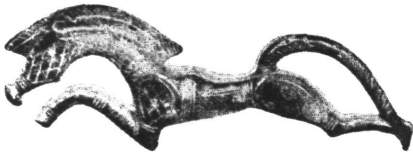
Međutim, jedno treba istaći: postoji i izvan ove stepske zone više središta s tvorevinama životinjskog stila, što dakako komplicira tumačenje njegove rasprostranjenosti. U sjeverni Tibet donijeli su životinjski stil Jüeče plemena, pa ga čak i danas još ponešto nalazimo u tibetskim pokrajinama Derge, Hor, Nam-ru i Nag-čang. U Turkestanu ga već u doba turskih Uigura više nema, izuzevši nešto iskopina u Samari, a u Hakasa, tj. kasnijih Kirgiza, zarana se izgubio. Također i u čitavom unutrašnjem Iranu nema većih nalazišta, naime kod Medijaca i Perzijaca, čija monumentalna umjetnost spada u područje kultura starog Orijenta. Ipak se može dokučiti prava osnova na zapadnim ograncima Irana, u Luristanu i dalje na Kavkazu. Prema tome, na životinjski stil nailazimo još i u zatočnim područjima prednje Azije, i on podržava stanovite veze dakako s kulturama starog Orijenta. U luristanskom gorju Zagros nađen je nedavno novi centar životinjskog stila. Umjetnine su brončane, ima idola, sjekira, konjskih žvala, privjesaka i igala u velikom broju. Ovdje je upotreba životinje toliko raširena, da i sam oblik raznih predmeta ima životinjski lik. Zvijer i jaranac na pr. simetrijski se redaju bilo da miruju ili da su u pokretu, konji i druge životinje ukrašuju okove kola itd. Postoje likovne razlike među luristanskim i skitsko-sibirskim brončama, jer su luristanske nježnije i djeluju filigranskije od potonjih. Ta je umjet-

nost veoma stara, seže u 2 tisućljeće pr. Kr., a njezini nosioci bili su iranski Kasiti (Kašu), koji su se, došavši iz Elama, djelomično nametnuli Babiloncima, a djelomično ostali u luristanskom gorju, odakle su podržavali veze s transkavkaskim stanovništvom. Ne smijemo zaboraviti činjenicu da u svim visokim kulturama Mezopotamije životinja na reljefima, a i inače u plastici, igra znatnu ulogu (Ur, Tel Halaf, Tel el Obeid, Uruk, Asur, Ninive, Susa). Ove su kulture svakako bile u stanovitom odnosu prema Kavkazu. Takav je slučaj s visokom kulturom Hetita, pa sigurno s kulturama Urartu i Hurri Mitanni. Iskapanjem nalazišta Alača Höyük i Altlibel u Maloj Aziji došlo se do starog hetitskog sloja, koji vremenski odgovara Boghazköj-u, a pod njim do jednog još starijeg sloja iz bakrenog doba; njegov inventar potvrđuje poznato stajalište da su prastare kulture Orijenta, isprva matrijarhalne, zbog jakih indoevropskih i semitskih priliva postale patrijarhalne.

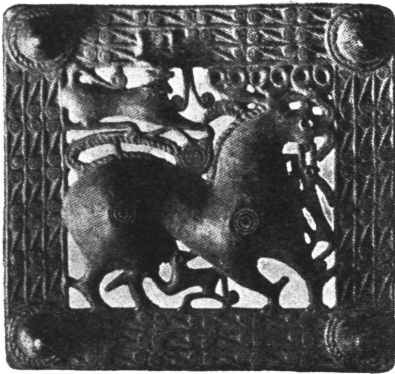
Između Luristana i Kavkaza postoji bez sumnje blizak odnos, što proizlazi iz mnogih jednakosti u materijalu. Na području kovinskih kultura Kavkaza razlikujemo stepsku, bakrenu kulturu u Kubanu (sjeverozapadno kavkasko prigorje), u južnom Kavkazu brončane i željezne kulture Gandža-Karabag (1400 do 800 g. pr. Kr.) i Lelvar (Tiflis, Jelisavetopolj), dok se na sjeveru u isto vrijeme prostiru Koban kultura i kasnija željezna kavkaska kultura (na području Tereka, naročito kod Vladikavkaza). Pri- kazi životinja iz po-

Idol.
Luristan.

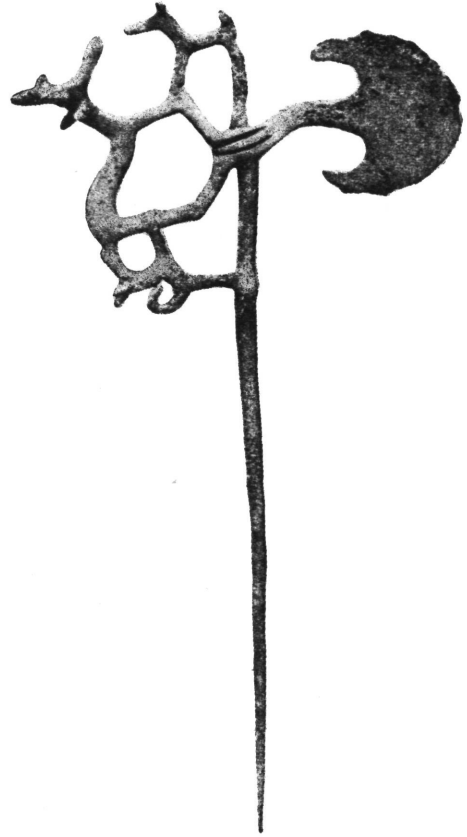

Konj. Koban (Kavkaz).

Ukrasni okov s pojasa. Kavkaz.

znatog kurgana u Maikopu, koji spadaju u kubansku kulturu, mogu se smatrati kao preteče kavkaskog životinjskog stila. Za Gandža-Karabag kulturu značajni su pojasi od brončanog lima, ukrašeni unaokolo geometrijskim ornamentom, a u sredini s graviranim ili punciranim prikazima čitavog niza raznih životinja, koji upravo zadržavaju svojom dinamikom pokreta. I na tamnoj keramici ove kulture ima bijelo inkrustiranih prikaza više tipova šematiziranih životinja. Lovačke scene na kovini lelvaskih pojasa pokazuju, uz geometrijski momenat, također smisao za prirodnu slikovitost. Grobni nalazi u Kedabegu sežu do u 7. st. pr. Kr. Najbogatija je svakako Koban kultura (1200—1000 g. pr. Kr.). Uz divlje životinje ona donosi i domaće; najčešća je jedna fantastična zvijer koja je za Koban značajna. Ovaj materijal obilježava naturalizam: izraz glave i mišići majstorski su izrađeni; međutim, postoji stanovito geometriziranje, koje se jače ispoljava na t. zv. sjeverno-kavkaskoj željeznoj kulturi (1000 do 500 g. pr. Kr.). Ona nastaje iz brončane kobanske kulture, ali se isključivo upotrebljava željezo (nalazi Kumbulte, Rača, Kamunta itd.). U objema kulturama ima dvo- i trodimenzionalnih životinjskih plastika, u želje-

Igla. Koban (Kavkaz).

znoj se vide još i novi, vjerojatno orijentalni utjecaji, što opažamo na blagu s Kazbeka. Svakako kavkaski životinjski stil sadrži naturalističke i geometrijske šematizirane elemente. Vladajući sloj kavkaskog stanovništva, oko 1000 g. pr. Kr., možemo smatrati nosiocem tog životinjskog stila, toliko značajna za početke historije Kavkaza. Hetiti to nisu bili, kao ni Hurri Mitanni, nego neke starokavkasko-jafetske etničke skupine, vjerojatno uz stanovite indoevropske primjese; općenito ih možemo nazvati tračko-kimerijskom kulturom.

Ako uvrstimo ovu kavkasku umjetnost dalje u pontski krug, preko kubanske, ciskavkasko kulture, naći ćemo, i pored nekih stilskih razlika, veći broj povezanosti. Sjeverni Kavkaz ima veza s današnjom Rusijom i Mađarskom, južni Kavkaz naprotiv s Malom Azijom i Mediteranom. Prije svega jedinstvo

Privjesak. Hallstatt.

Privjesak. Hallstatt.

Privjesak. Hallstatt.

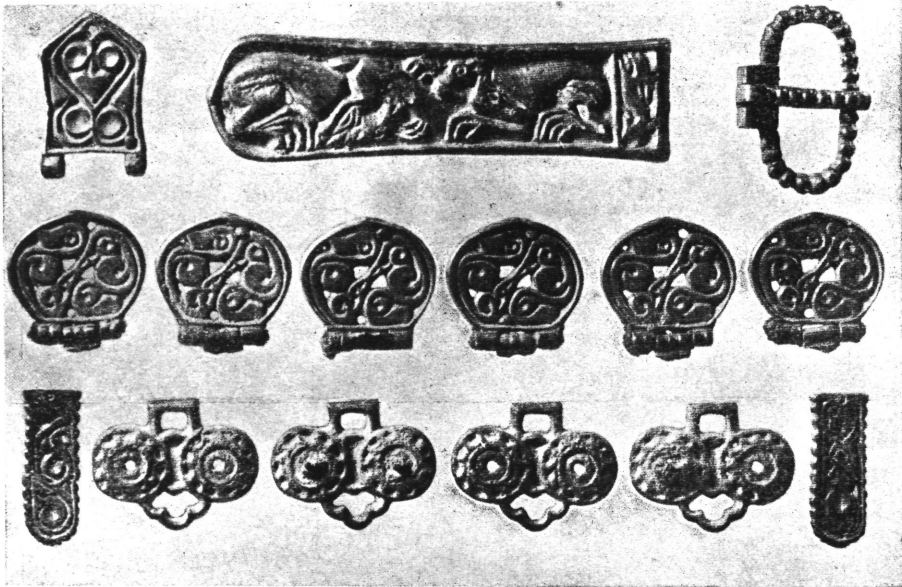
Ukrasni okov. La Tène.

Pehar. Donje Podunavlje.

životinjskih motiva (jelen, jarac, mačkolika zvijer, ptičja glava i dr.), oblik i kretnja, upotreba predmeta, pa sam životni realizam vezan uz određenu stilizaciju, — sve to jasno govori o njihovim međusobnim odnosima. Važno je upozoriti na analogije između tih kavkaskih kultura i Hallstatta jugoistočne i srednje Evrope (900—400 g. pr. Kr.). Na čitavom nizu predmeta te kulture možemo opaziti priličan utjecaj životinjskog stila. Stavropoljski

nalaz pokazuje da su Skiti i kimerijski Tračani neposredno utjecali na jugoistočnu Evropu. Stvarno Hallstatt pretstavlja željezni nastavak srednjoevropske brončane kulture — naši nalazi u Slavoniji i Sloveniji spadaju ovamo, dok bosanski i lički vremenski prelaze u La Tène (500 g. do rođ. Kr.). Bilo bi potrebno pregledati sav taj materijal i pronaći da li i koliko (osim na pr. nalazišta Dalj) ima u njemu predmeta životinjsoga stila:

Ukrasni okovni predmeti. Panonija.

Iliri, nosioci kulture Hallstatta, i Kelti, nosioci kulture La Tène, stajali su putem Dunava u odnosima s Pontom. Međutim, bilo je iranskih struja uz Dunav (nalaz Garčinovo u Bugarskoj), u Panoniji čak preko Tise (Zöldhalompusztá, Tápiószénmárton i dr.). Jeleni iz ovih dvaju nalazišta pripadaju istom stilu kao onaj od Kul-Obe i Kostromske. Potrebno je ustanoviti u kojem su odnosu skitski nalazi prema Hallstattu i La Tène-u.

Pustimo li na stranu utjecaje kretsko-mikenskih i ostalih visokih klasičnih kultura Antike, mi ćemo se osvrnuti konačno na mosioce životinjskog stila za vrijeme seobe naroda. Znamo da su pontsku stepu nastavala skitska i sarmatska plemena, koja su dolazila i u dunavske krajeve (Alani, Roksolani, Jazigi), dakle u Daciju i Panoniju. U 2 st. pos. Kr. dolaze u pontsku nizinu (germanski) Goti te ulaze u vezu s Irancima. Gotski i alanski nalazi iz vremena seobe naroda govore o tome da se prvotni germanski plošni geometrijski stil preobrazio pod sarmatskim utjecajima raznih životinjskih motiva, što možemo slijediti preko Panonije (Szilágysomlyó) dalje u Evropu, sve tamo do Rajne, pa u Galiju i Hispaniju. Uostalom, i prema evropskom sjeveru ima tih utjecaja veoma

geometrizaranih životinjskih oblika, i tek pomoću pontskog komparativa moći će se ispravno interpretirati skandinavski materijal.

U 4 st. pos. Kr. dolaze u Evropu Huni. Oni su ostavili, praćeni — kao i Goti — sarmatskim plemenima, naročito u Panoniji brojnih ostataka svoga vladanja (nalazi: Pécsüsözög, Nagyszéksós, Léva, Rábapordány, Kiskúnhalas i dr.). Ovaj materijal ima dakako štošta zajedničko s ondašnjim pontskim nalazima (Novogrigorijevka, Nižnaja Dobrinka, Pokrovsk). To je i shvatljivo, kad znamo da je ranije bilo i Huna na Volgi, dok su poslije Atiline smrti ostale horde Kutrigura i Utzigura do dolaska Avara u pontskim stepama. Avari su već historijski Turci, tj. pripadaju narodnosti Tu-Kiu (kineski T'u-kiue, u turkomongolskom sklopu žuan-žuan). Došavši u 6 st. pos. Kr. iz Turkestana preko Dona u pontsku nizinu, oni ulaze u Panoniju i na Balkan, sa središtem oko Tise i Dunava (nalazi: Ullo, Kiskörös, Madaras, Fönlak, Gátér, Óföldaák, Dunapentele, Páhipusztá itd.). Zupčanu ornamentiku, koja je geometrijskog i ukrasnog karaktera, imamo na avarskom materijalu, a nalazimo je i na germanskom. Umjetnine životinjskog stila javljaju se kod Huna i Avara donekle još u nepatvorenom obliku. Velika

Ukrasni okov. Panonija.

Vrč. Nagy-Szent-Miklós (Panonija).

avarska grobišta sadrže brončane okove na pojasima, uresne pločice, privjeske i sl. Nov ornament je geometrijska vitica — životinjski motivi su rijetki. Mnoge brončane umjetnine potječu još iz azijske postojbine Avara, što vrijedi — mutatis mutandis — za metalne kulture Mađara. Ove potonje, kao i kulture Pečenega, Kazara, Kumana, Bugara i ostalih naroda koji dolaze ovamo, a također i odnos Avara i Slavena, nije moguće da ovom zgodom dalje razradimo. Sve te etničke skupine, koje su živjele nomadskim životom, čine sastavni dio čovječanstva ranog srednjeg vijeka, te su i suviše važan činilac u historijskom procesu toga doba. Na kraju treba primijetiti, da se životinjski stil kod ovih kasnijih naroda Eurazije malo po malo gubi, odnosno miješa s umjetnošću visokih kultura, koje se prostiru južno od stepске zone. Izrazit je primjer poznati nalaz od Nagy-Szent-Miklós-a; to se blago sastoji od 23 zlatne posude, i na njima ima dosta helenističkih, zapravo sasanidskih elemenata. Nazivano »Atilinim blagom«, ono je nekada pripisivano Hunima. Po svemu međutim izgleda da je taj nalaz kasnijeg podrijetla, dakle avarskog ili pečeneškog, terminus post quem non je 9—10 st. pos. Kr.

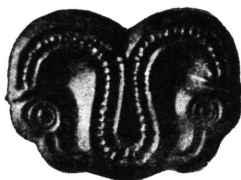

Posuda. Nagy-Szent-Miklós (Panonija).

Razmotrivši tako u pregledu glavne nosioce eurazijske nomadske umjetnosti, ukazuje se potreba da se sabere i obradi naš cijeli panonski i ostali materijal. Jer samo na taj način možemo, pored komparacije s azijskim materijalom, definitivno utvrditi od koliko je dalekosežnog utjecaja na rani srednji vijek bila njegova nomadska komponenta, koju, uz klasičnu i crkvenu, tvori baš umjetnost ovih eurazijskih »barbara«.

Ukrasni okov.
Novi Banovci na Dunavu.

Ukrasni okov.
Biskupija kod Knina.

Kopča.
Novi Banovci na Dunavu.

Ukrasna pločica. Solin.

Ukrasna pločica. Biskupija kod Knina.

Ukrasni okov. Ptuj.

Okov s remena. Velika Gorica kod Zagreba.

LITERATURA

- Alföldi: Die geistigen Grundlagen der hochasiatischen Kulturen. Jahrb. d. Deutschen Arch. Inst. Arch. Anzeiger, 1931. — d'Ardenne de Tizac: L'art Chinois classique. Paris 1926. — Isti: Les animaux dans l'art Chinois. Paris. — Appelgren-Kivalo: Die Grundzüge des skythisch-permischen Ornamentstiles. Journal of the Finn. Arch. Soc. 26. Helsinki 1912. — Arik: Les fouilles d'Alaca Hoyuk, etc. Paris 1939. — Baschkakoff: Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la mer noire. Paris 1937. — Blausteniner + Griessmaier: Einführung zur Ausstellung eurasiatischer Kunst. Wien 1934. — Boroffka: Scythian Art. London 1928. — Bréhier: L'art en France des invasions barbares à l'époque romane. Paris. — Contenau: La civilisation des Hittites et des Mitanniens. Paris 1934. — Isti: La civilisation de l'Iran etc. Publ. d. l. Soc. d. Etud. Iran. 13. Paris 1936. — Dussaud: Ceinture en bronze du Loutristan etc. Paris 1934. — Ebert: Südrussland im Altertum. Leipzig 1921. — Fetichev: Die Tierkampfszene in der Nomadenkunst. Rec. d'étud. déd. à la mém. de Kondakov. Praha 1926. — Isti: Bronzeguss u. Nomadenkunst. Skyfika 2, Sem. Kond. Praha 1929. — Grousset: Histoire de l'Extrême Orient. 2 sv. Paris 1929. — Isti: L'Iran extérieur: son art. Publ. d. l. Soc. d. Etud. Iran. 2. Paris 1932. — Isti: L'empire des steppes. Paris 1939. — Hackin: L'oeuvre de la délégation archéologique Française. 1. Tokyo 1933. — Hamm: Seit wann kannten die Chinesen die Tocharer etc.? Asia Major. Leipzig 1926. — Hampel: Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós. Budapest 1885. — Isti: Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn, 1—3. Braunschweig 1905. — Hančar: Probleme des kaukasischen Tierstils. Mitt. d. Anthropol. Ges., 65. Wien 1935. — Hoernes + Menghin: Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa. Wien 1925. — Hruševskij: Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig 1906. — Huntingford: Who were the Scythians? Anthropos 30. Mödling 1935. — Jelić: Die Inschrift auf der Buila-Schale von Nagy Szent Miklós etc. Studien zur Kunst des Ostens. Strzygowski-Festschrift. Wien 1923. (Vidi Supkinu raspravu u istoj publikaciji.) — Julien: Documents sur les Toukiue. Journal Asiatique. Paris 1864. — Kondakov + Tolstoj + Reinach: Antiquités de la Russie méridionale. Paris 1891. — Kondakov: Očerki i zametki etc. (Příspěvky). Praha 1929. — Lattimore: The geographical factor in Mongol history. The Geographical Journal, 91. London 1938. — Laufer: Jade, a study in Chinese archeology and religion. Chicago 1912. — Merhart: Bronzezeit am Jenissei. Wien 1926. — Minns: Scythians and Greeks. Cambridge 1913. — Moortgat: Die bildende Kunst des alten Orients u. die Bergvölker. Berlin 1952. — Morgenstern: Esthétiques d'Orient et d'Occident. Paris 1937. — Pelliot: Tokharien et Koutchéen. Journal Asiatique. Paris 1934. — Isti: La haute Asie. Paris. — Przulski: Nouveaux aspects de l'histoire des Scythes. Revue de l'Université de Bruxelles. 1937. — Riegl: Spätromische Kunstindustrie. Wien 1927. — Roerich: The animal style among the nomad tribes of northern Tibet. Praha 1930. — Rostovtzeff: L'âge du cuivre. Revue archéologique. Paris 1920. — Isti: Iranians & Greeks in South Russia. Oxford 1922. — Isti: Sredinaja Azija, Rosija, Kitaj i zverinji stil. Skyfika 1, Sem. Kond. Praha 1929. — Isti: The animal style in South Russia and China. etc. Princeton 1929. — Isti: Skythien u. der Bosphorus, 1. Berlin 1931. — Shiratori: Sur l'origine des Hiong-nou. Journal Asiatique. Paris 1923. — Strzygowski: Altai-Iran u. Völkerwanderung. Leipzig 1917. — Isti: Asiens bildende Kunst in Stichproben, etc. Augsburg 1930. — Tallgren: L'époque dite d'Ananino dans la Russie orientale. Suomen Muinaismuistayhdistyksen Aikakauskirja, 31. Helsinki 1919. — Isti: Zum Ursprung des sog. skythischen Tierstils. Acta Archaeologica IV. Kjöbenhavn 1933. — Takács: Mittelasiatische Spätantike u. »Keszthelykultur«. Jahrbuch der asiat. Kunst II, 1. Leipzig 1925. — Toll: Skifi i Huni. Praha 1928. — Uvarov: Materijali po arheologiji Kavkaza, 8. Moskva 1900. — Virchow: Über die kulturgeschichtliche Stellung des Kaukasus. Berlin 1895. — Waldschmidt: Gandhara, Kutscha, Turfan. Leipzig 1925. — Wilhelm: Geschichte der chinesischen Kultur. 1928.

NAPOMENA

Ovdje navedena stručna literatura nije i ne može biti potpuna. To, uostalom, i nije svrha ove bibliografije. Spomenuta su tek neka važnija djela i rasprave, kojima je zadatak da upozore i na te probleme, jer oni nesumnjivo zadiru — više no što se kod nas obično misli — u početke naše prošlosti. Ma da sintetičkih djela većih razmjera o nomadskoj umjetnosti, odnosno životinjskom stilu uopće nema, ipak postoji golema građa, mahom objavljivana po raznim stručnim edicijama. Za daljni studij korisno će poslužiti ove publikacije: Prve sveske Bossertova djela »Geschichte des Kunstgewerbes« (Berlin); uzoran materijal sabran je u svima svescima »Archaeologia Hungarica« (Budapest); zna-

čajne rasprave i članke donosi nadalje časopis »Wiener Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte Asiens« (Wien); i, konačno, treba istaći važnost svog sakupljenog materijala i novih rezultata u Tallgrenovoj »Eurasia Septentrionalis Antiqua« (Helsinki). — Ilustrativni materijal u ovoj mojoj raspravi potječe iz Hrvatskog narodnog arheološko-historijskog muzeja u Zagrebu, bivšeg bečkog društva »Verein der Freunde asiatischer Kunst und Kultur in Wien« i »Seminarium Kondakoviana« nekada u Pragu. Raznoliko podrijetlo i ostali tehnički razlozi uvjetovali su da su klišeji obzirom na prirodnu veličinu reproduciranog materijala nejednako umanjeni.

ZUSAMMENFASSUNG

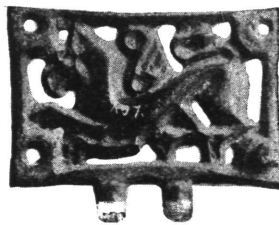
Die Hauptträger eurasiatischer Nomadenkunst

Der Verfasser gibt zuerst einen kurzen Überblick über die Lagerung im Raume in der eurasiatischen Steppenzone und beschreibt dann allgemein den Tierstil. Weiter beschäftigt er sich mit Südrussland (Skythen und Sarmaten), Ostrussland (Finno-Ugrier), den sibirischen Kulturen, den Tierstilträgern in China und Zentralasien (Yüeh-shih) usw. Abgesehen von dem iranisch-hunnischen Gebiet,

weist er noch auf weitere Zentren im Luristan und Kaukasus hin, und geht deren Verbindungen mit dem eisenzeitlichen europäischen Südosten nach. Schliesslich betont der Verfasser den Charakter des »barbarischen« eurasiatischen Tierstils der europäischen Völkerwanderung besonders in Pannonien und die Bedeutung seiner Auswertung für die Kultur des frühen Mittelalters.

ZAGREB

ZDENKO VINSKI

Ukrasni okov.
Novi Banovci na Dunavu.

4a

1

4b

2

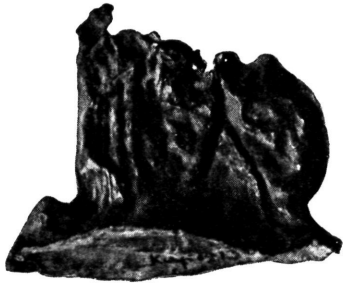
5a

3

5b

6a

6b

8a

7a

7b

8b

10a

9a

9b

10b

11a

11b

12

13a

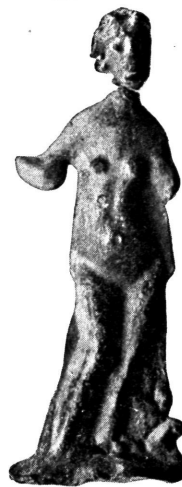
13b

14a

14b

15a

15b

16a

18a

16b

17a

18b

17b

Antun Bauer, Rimska olovna plastika

19a

19b

20a

21a

20b

22a

21b

22b

23a

24a

25a

24b

23b

26a

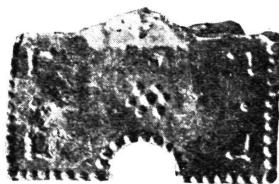
25b

26b

27a

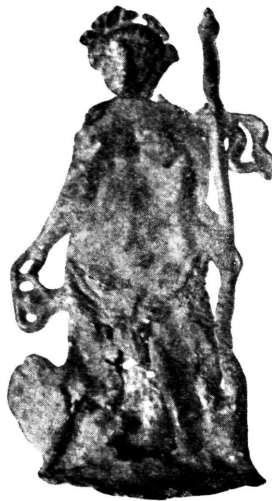
26c

27b

29a

28a

29b

28b

31a

30a

30b

31b

32a

32b

33

34

1

2

3

4

5

6

7

